

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги*

*Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети
Тошкент Давлат шарқшунослик институти*

*шарқ мумтоз поэтикаси
Биринчи китоб*

Манба ва талқинлар

**Университет таълими филология ва
журналистика факультетлари ҳамда
Шарқшунослик институти талабалари учун
ўқув қўлланмаси**

*Наширга тайёрловчи, талқин ва шарҳлар муаллифи
филология фанлари доктори, профессор
Ҳамидулла Болтабоев*

**Тошкент
«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
2006**

84(5)
Ш 27

Шарқ мумтоз поэтикаси: Манба ва талқинлар. Филология ва журналистика фак. ҳамда Шарқшунослик ин-ти талабалари учун ўқув кўлл. К. I / Нашрга тайёрловчи, талқин ва шарҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев; ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, М. Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий ун-ти, Тошк. дав. шарқшунослик ин-ти. - Т.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. - 430 bet.

ББК 84(5) я 73

Тошкент Давлат Шарқшунослик институти
Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган
(11-сон баённома. 2006 йил 29 июнь)

Масъул муҳаррирлар:

ЎзРФА академиги Неъматулла ИБРОҲИМОВ,
филология фанлари доктори Баҳодир НАЗАРОВ

Тақризчилар:

ЎзРФА академиги Алибек РУСТАМОВ,
филология фанлари номзоди Музаффар КОМИЛОВ

№ 651-2006 Alisher Navoiy nomidagi
O'zbekiston milliy kutubxonasi

ISBN 5-89890-149-3

© Ҳ.Болтабоев, 2006

ТАҚДИМ

Мустақиллик йилларида таълим тизимида қатор янгиликлар содир бўлди. Ўзбекистон Республикасида «Кадрлар тайёрлашнинг Миллий дастури» (1997 йил 27 август), Таълим давлат стандарти (2005) ва бошқа меъёрий ҳужжатлар талаблари асосида мамлакат университетлари фундаментал тадқиқотлар билан шуғулланиш, бу ишга иқтидорли ёшларни жалб қилиш мақсадида ўз режа ва дастурларини замонавий асосда қайта тайёрламоқда.

Истиқлол туфайли ўзбек филологияси факультетларида «Тасаввуф ва мумтоз поэтика асослари» курси махсус фан сифатида ўқитила бошланди. Бундай хайрли иш бир неча йиллардан бери давом этиб келаётганига қарамасдан ушбу махсус фаннинг ўқув дастури ва ўқув қўлланмаси ишлаб чиқилмаган эди. Университет таълим тизимидаги ана шу илмий-адабий эҳтиёж ҳисобга олинган ҳолда дастлаб Ўзбекистон Миллий университети Ўзбек мумтоз адабиёти кафедрасида ўқув дастури тайёрланди (2002), энди эса ўқув қўлланмаси тақдим қилинмоқда. Махсус фан доирасида талабаларни миллий маънавиятимиз илдишлари ва филология илмининг асослари билан чуқурроқ таништириш мақсадида ушбу юмушга қўл урилди.

Мумтоз поэтика масалаларига бағишланган мажмуа орқали Шарқ поэтика мактабининг шаклланиш манбалари, ўзбек мумтоз поэтикасининг тараққиёт хусусиятлари ўргатилади. Адабиётимизнинг бадиийлик асослари ва лисоний гўзалликларига бағишланган бирламчи манбалар бугунги поэтика илмининг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда талқин қилинади. Бу эса талабаларнинг «Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи», «Хорижий Шарқ мамлакатлари адабиёти» фанларидан олган билимлари асосига қурилиб, уни такомиллаштириш ва чуқурлаштириш имконини беради.

**МУМТОЗ АДАБИЁТНИНГ БАДИЙЛИК АСОСИ
ВА ЛИСОНИЙ ГЎЗАЛЛИКЛАРИ**

Бадиий сўз табиати

Инсон кўзи билан кўрилган, ақлий ва хиссий идроки билан англаган борлиқ дунёнинг буюк соҳиби Аллоҳнинг яратувчанлик қудрати маҳсулидир ва шунинг учун ҳам Тангри таоло ҳукмидадир. Инсон жамики жамод (жонсиз нарсалар) ва махлуқотдан устун қилиб яратилган экан, унинг «шарифлиғи» тили, қалби ва ақли биландир. Мўъжиза ва ҳикматларнинг манбаи бўлган Қуръони каримда Яратганнинг ўзи шундай марҳамат қилади: *«Сўзга қулоқ тутиб, унинг энг гўзалига (яъни нажотга элтувчи Ҳақ сўзга) эргашадиган зотларга хабар беринг! Ана ўшалар Аллоҳ ҳидоят қилган зотлардир! Ва ана ўшаларгина ақл эгаларидирлар!»* (39:18). Бу ўринда СЎЗ – Каломуллоҳ маъносида кечса ҳам, унинг энг гўзали – Ҳақ сўзга эргашадиган зотларнинг Аллоҳ ҳидоят қилган кишилар сифатида улуғланиши, ушбу СЎЗ билан муқаррам бўлган Инсон сифатининг яна бир бор ортиши СЎЗ билан эканидадир. Эҳтимол, шу илоҳий сўз қудратидан (*“Иқро бисми роббика!”* – *“Аллоҳнинг номи билан бошлаб, ўқинг!”*)¹ унга буюк истеъдод ато қилингандир: Ҳазрат Пайғамбарга юборилган СЎЗ (Қуръони карим) нозил бўлиши учун яна бир Аллоҳнинг номини улуғловчи калима (*бисми роббика!*) керак бўлди ва ўшандагина унга юборилган сўзни таниш, ўқиш истеъдоди инсонга насиб қилди (*икро!*).

Сўз хусусида сўз кетганда, Жалолиддин Румийнинг *“Сўз Ҳақнинг сояси... Инсонни соя ўзига тортар экан, унда ҳақиқат янада яхшироқ жазб этади. Ҳар нарсанинг асли – сўз... Сўз амал дарахтининг мевасидир. Чунки у амалдан тугилади. Улуғ Тангри оламни сўз билан яратди ва “бўл!” дейиши билан*

¹ Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. – Т.: 1992. – Б. 513.

бўлди... Сўз инсоннинг қиймати қадар қадрлидир”² каби қуръоний сўзлари Сўзнинг нафақат муқаддас китоб ёки инсон шарифлигининг боиси, балки амалий ҳаёт меваси экани маълум бўлади. Жалолиддин Румийнинг ўз устозлари хусусида сўз кетганда, “*Аттор руҳ буд... мо бад аз Аттор омадим*” (Аттор руҳ эди... биз Аттордан кейин келдик) сўзларини эслаб, буюк мутасаввифнинг руҳи бўлган Фаридиддин Атторга сўз берамиз: “*Икки оламнинг асоси сўздир, чунки сўз Ҳақдан мужда бўлиб келди. Ахир ариши аълода битилган ”Лавҳул маҳфуз” ҳам сўздир. Ҳамма нарса Сўздан ижод этилган ва Сўзга қайтади...*”³ Ушбу иқрорнома Сўз ҳақидаги қарашларимизни бир оз бўлсин-да теранлаштириб, азал ва охират китоби “Лавҳу-л-маҳфуз” ҳам сўз билан ижод этилганини эслатади. Нафақат исломий манбаларда, балки жумла жаҳон китобдорларига нозил бўлган муқаддас битикларда сўзнинг мартабаси улугъ экани яқдил ифодаланган. Янги Аҳд китоби (Инжил)даги Юханнонинг биринчи мактубида шундай ёзув бор: “*Коинотнинг Тангриси Ўз неъматларида ягона эмас эди. Унинг ёнида ниятларини тушунадиган, бутун яралмиш махлуқларга бахт ато этишида Унинг қувончидан баҳраманд бўлган Зот бор эди: “Азалда Калом бор эди. Калом Худо наздида эди. Калом – Худо эди. Азалданоқ У Худода эди”* (Юҳ. 1, 1.2). “*У Ўз қудратли каломи ила коинотни асрайди*” (Ибр. 1,3)⁴. Демак, сўзни дунёнинг ибтидою интихоси деб билиш фақатгина мусулмон оламига хос бир руҳоний ҳолат эмас, балки барча яралмишлар томонидан фитрат этилган (яратилган) неъматларда улугъ калом сифатида акс этган. Мумтоз адабиётшуносликда сўз ҳақидаги қарашлар қадимги мажусийларнинг “Авесто” китобида, Ўрхун - Энасой

² Жалолиддин Румий. *Фиҳи ма фиҳи*. / Ислоҳ тасаввуфи манбалари. – Т.: Ўқитувчи, 2005. – Б. 186-191.

³ Фаридиддин Аттор. *Илохийнома*. – Т.: Ёзувчи, 1994. – Б.11.

⁴ Уайт Е. *Улуғ оталар ва пайгамбарлар*. Printed in Russia. – Б.9.

обидалари таркибида ҳам бор. Лекин бевосита адабиёт оламига дохил фикрлар Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит турк” асарининг муқаддимасидан бошланганини сўнгра эса “Қутадғу билиг”, “Ҳибату-л-хақойиқ” асарлари таркибида ҳам бадий сўз ҳақидаги қарашлар акс этганини мумтоз адабиётнинг бу ўлмас дурдоналари орқали сезгир кузатамиз.

Турк тилидаги илк бадий достон “Қутадғу билиг”да сўзни санъат сифатида улуғловчи шундай жумлалар бор:

*Сўз ерга яшил кўкдан тушди,
Сўзи туфайли инсон ўзини улуг қилди.
Ўлганлардан тирикларга мерос сўздир,
Мерос сўзки, нафъи юздир.
Сўзи яхши бўлса, кишининг юзи сувлидир (оқ бўлади)⁵.*

Сўзнинг Аллоҳ томонидан нозил қилингани ва яшил кўкдан ерга тушиб, инсоннинг юзи бўлгани, инсон шарифлигининг боиси сўз экан, у тилга эътибор бериб, ўз нутқини гўзал сўзлар билан зийнатлаши лозимлиги Юсуф Хос Ҳожиб томонидан тил одоби ва нутқ гўзаллиги зикрида баён қилинади. Ҳазрат Алишер Навоий қалб кўзи очик шоир сифатида тавсиф берган Адиб Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибату-л-хақойиқ” асарида “сўз дурларини терган”, “тахсинга лойиқ сўзларни кадрлаган” ижодкорлар ҳақида фикр юритилади.

Араб тилида сўз санъатига бағишланган асарлар қадимдан, ҳатто жоҳилийя даври олимлари ишларида қайд этилган бўлса-да, бевосита уни Сўз санъати, яъни бадийлик маъносида қўллаш Форобийнинг машҳур “Китобу-ш-шеър” асарида кузатилади. Абу Наср Форобий бадий сўз табиати ҳақида “Каламу-ш-шеър ва-л қавофи” (“Шеър ва қофиялари

⁵ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Қаюм Каримов. - Т.: Фан, 1971. - Б. 101.

ҳақида сўз”), “Китобу-л-хитоба” (“Риторика ҳақида китоб”), “Китобу-л-луғат”, “Китобун фи санъати-л-китоб” (“Хаттотлик ҳақида китоб”) асарларида ўз мулоҳазаларини билдирган. Юқорида тилга олинган “Китобу-ш-шеър” асарида Арасту ҳақимнинг “Фи санъати-ш-шеър” (“Поэтика”) асарида айтилган фикр-мулоҳазаларни шарҳлаб, юнон шеърятига тааллуқли бўлган назарий муаммолар баён қилинади: *“Бу санъатда шоирликнинг танланиши одамда жуда ҳам улкан бойлик саналади. Бу худди ҳозирги замондаги баъзи шоирлар қилмишига ўхшаб кетади. Агар бир сўзни шеърда бошқа сўзга қофиядай қилиб қўйиб, олдинги байтда лозим бўлган нарсаларни ёки тасвирлаш ниятида бўлган нарсаларни ярата олса, у ҳолда одамда хузурбахш ҳолат пайдо бўлади. Бу санъат аҳли билан рассом санъатида қандайдир муносабат бор. Ўша иккала яратилган нарсада — уларнинг шакларида ва мазмунларида бир-бирига мувозанат, ўхшашлик ҳамда фарқ бор. Аммо иккаласи ҳам одамлар тасаввури ва сезгиларида бир мақсадга, тақлид қилишга йўналтирилган бўлади”* – деб изоҳлайди аллома Арасту ҳақимнинг мимесис назариясини⁶. Бу ўринда муаллими соний сўз санъати талқинида ўзига устози аввал санаган Арасту ҳақим сўзларини изоҳ қилиш билан чекланмайди, балки уни имкон қадар санъатнинг бошқа турлари, хусусан, рассомлик санъати билан уйғун ва фарқли жиҳатларини таъкидлаш орқали сўз санъатининг хос хусусиятларини ўз асарида кўрсатиб улгуради.

Унсуру-л-Маъолий Кайковус машҳур “Қобуснома” номли насихатномасининг алоҳида бир бобини шеър ва шоирлик таърифига бағишлаган: *“Шоир бўлишни истасанг, ҳаракат қилки, сўзинг осон ва фойдали бўлсин, бошқалар унинг шарҳига муҳтож бўлгудек сўзни айтмагил, чунки шеър халқ учун ёзилади, ўзи учун эмас. Бир хил вазн ва қофияга қаноат*

⁶ Абу наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. - Б. 119.

қилмагил, тартибсиз шеър айтмагил. Ғазални гўзал ва равшан ёзгил, мадҳда бақувват ва баландҳиммат бўлгил, ҳар бир одамга лойиқ сўз айтгил ва ҳар бир кишининг қадрига қараб шеър битгил”⁷. Бу донишманд бир маликнинг ўз фуқароларига ёки аллома отанинг фарзандларига берган ўғитиғина эмас, балки сўз санъатининг жозиб талаб ва эҳтиёжларидан бохабар бўлган мутахассис олимнинг эътирофи сифатида ҳам қабул қилиниши мумкин.

Низомий Арузий Самарқандий “Чаҳор мақола” (ўзбек тилига “Нодир ҳикоятлар” номи билан таржима қилинган) асарининг “Шеър илмининг моҳияти ҳақида”ги бобида *“Шоирлик шундай санъатки, бу санъат орқали ҳаяжонлантирувчи тушунчалар ҳосил қилинади ва таъсирчан ўхшатишларни бир-бирига боғлайди. У шундай йўлда кичик маънони каттага, каттани кичикка айлантиради. Чиройли(к)ни хунук либосда кўрсатади, хунукни чиройли суратда жилвагар қилади...”*⁸ деб ёзади. Табиийки, бу ерда фикр сўзнинг бадийлик табиатига кўчади, шоирлик касб эмас, балки уста санъаткорлик эканини, хунукни жозиб бир тарзда жилвагар қилиш, кези келганда, гўзални хунук либосда тасвирлай билиш маҳорати унда хунар каби мавжуд бўлиши лозимлигини уқтиради.

Сайфи Саройининг “Тулистон би-т-туркий” асари таркибида “Шоирлар талқинида”деган махсус боб берилган бўлса, улуғ форс шоири Абдурахмон Жомий “Силсилату-с-заҳаб” (“Тарикат силсиласи”) достонида шеър санъати ҳақида: *“дунёда қанчадан-қанча тилсим бўлса, сўз унинг калити», «сўз сайқалиғина дил зангини ювади”* дейиш билан сўзнинг хиссий қудратиниғина эмас, балки санъатнинг бир

⁷ Кайковус. Қобуснома. – Т.: 1982. – Б. 98.

⁸ Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар. – Т.: 1986. – Б. 47.

тури сифатидаги салоҳиятини таъкидлайди⁹. Навоийга қадар айтилган бу мулоҳазалар мумтоз адабиётшуносликда сўз қадрининг баланд бўлганлигини, бадий сўз санъат сифатида ҳам қадрланганлигини кўрсатади.

Алишер Навоий асарларидаги фикр теранлиги, озодрух, мустаҳкам иймон, туйғулар нафосати ва ниҳоят, мукаррам ва улуғвор турк (ўзбек) сўзининг қудратини англамай туриб, маънавий йўлимиз қанчалик ёруғ ва равшан бўлмасин ундан дадилроқ одимлаш мумкин эмас. Улуғ адиб ўзигача мавжуд барча илоҳий-фалсафий-адабий илмларни изчил ўрганиб, уларни ўз асарларида мукамал бир суратда тартиблай олган эдики, зеро Навоий сўзлари бағридаги ҳикматни, дарду ҳасрат ва санъатни англаш ҳамда ўша буюк руҳий дунё ичига кириш учун унинг бадий сўз ҳақидаги қарашларини ўрганишимиз керак бўлади.

Ҳазрат Навоий “Хамса” муқаддимасида ва “Ҳайрату-л-аброр” достонида сўз таърифига айрича боб бағишлаган. Унда сўзнинг барча маънолари, яъни Лавху-л-маҳфуз, Каломуллох, инсон шарифлиги ва бадий сўз жиҳатларини қамраб олади. Навоий таърифида сўзнинг “башар вужудининг сипехри (юлдузи), инсон зотининг жавҳари” эканлиги уқтирилади ҳамда назм таркиби ва наср тартиби сўз билан изох қилиниши айтилади.

Мумтоз адабиётда сўзнинг муқаддас саналиши ва унинг асосида мукаррам бир санъат вужудга келиши сўзга Яратганнинг буюк мўъжизаси деган муносабатдадир. Чунки сўзга дунёнинг ибтидоси деб қаралиши сўз санъаткорлари ўйлаб топган ҳикмат эмас, балки Яратганнинг ҳукми билан эканини Навоийнинг талқини орқали аниқроқ илғаймиз:

Сўз келиб аввалу жаҳон сўнгра,

⁹ Абдурахмон Жомий. Танланган асарлар. - Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971 (Тузувчи ва сўзбоши муаллифи Ш.Шомухамедов). - Б. 174.

Не жаҳонки, кавн ила макон сўнгра.

Жаҳонга аввал сўз келган, ҳали жаҳон бор бўлмайд туриб, борлик ва маконга сўз келгани Қуръони карим оятларида ҳам мавжуд эди. Яралмиш дунё вужудга келишидан аввал “кун — ярал!” деган илоҳий сўз Яратганнинг қудратини рўёбга чиқарди:

*Чунки мавжуд бўлса нуктаи “кун”,
Бўлди мавжуд тоза, йўқса кухун.*

Дунёнинг янгидан мавжудлиги, тўғрироғи, таваллудига “кун — ярал!” сўзи сабаб бўлдики, йўқса “кухун” шаклидаги борлик дунёга айланармиди?!

Алишер Навоий эстетикасининг дастурига айланган «Инсоннинг гуҳари шарифлиғи», яъни яралмиш зотлар ичида мукаррам ва улуғлиги сўз билан («Сўз айладики, инсонни жудо ҳайвондин...») дейилишининг асоси шундаки, Сўз билан зийнатланган гўзал ва мукамал тарзда яратилган Инсон ўзининг энг гўзал сўзини, энг самимий ва табиий туйғуларини Яратганга бағишлайди, унга ҳамду муножотлар айтади, Холиқ билан юзма-юз мулоқотдагина (*Ҳадиси шарифга кўра «Намоз – мўминнинг меърожи»*) юзага чиқариши табиий бир ҳолдир.

Аллоҳ сўзини танишдай истеъдод соҳиби қилиб яратилган шоир ўзининг гўзал ва улуғворлиги сўз билан эканлигини қайсидир маънода, қайсидир даражада англагани учун ҳам уни халқ қилган Холиқига сўз билан мурожаат қилади, ўзининг энг олий фикрлари, инсоний туйғулари ва илоҳий кайфиятларини ўша сўзда ифода қилади. Яратган уни сўзга ошно қилганлигининг боиси учун ҳам Ҳазрат Навоий ёзади:

Ки сўз зодаи табъи фарзанд эрур,

Чу фарзанд эрур, жонга пайванд эрур.

Сўз таъб (истеъдод)нинг фарзанди бўлгандагина у жонга пайванд бўлади. Таъбли фарзанд эса зода, яъни яралмишлар ичида эътиборлисидир. Шунинг учун ҳам ўзининг бутун истеъдоди сўз билан эканлигини англаган шоир ёзадики:

*Сўзни гар туз дедим ва оздим,
Неки тақдир айладинг ёздим.*

*Кими ўлурда варақни нигор менга,
Қайда бор эди ихтиёр менга.*

*Ҳар не қилким вараққа ёзди бу кун,
Килки тақдир ёзмиш эрди бурун.*

Демак, шоирлик Ҳазрат Навоий талқинича, тақдир экан, у сўзнинг тузуклари — қоидаларини билиши, “қўз” орқали атрофга, дунёнинг боши ва охирига разм солиши ҳам зарурдир. Чунки сўз фақат ибтидо эмас, балки интиҳо ҳамдир, хатто интиҳогина эмас, бу икки қутб ўртасидаги мавжудлик белгисидир:

*Ҳар киши даҳр аро ҳаёт топиб,
Сўнгра дам сўз ила нажот топиб.*

*Англа у сўзни нуктаи тавҳид,
Ваҳдат аҳлида йўқ мунча тардид.*

*Бас, сени аввал ул қилиб зоҳир,
Сенга ҳам аввал ўлди ҳам охир.*

Аввалу охирингга солгил қўз,

Демак, Ҳазрат Навоийнинг СЎЗ ҳақида айтилган фирларининг йиғиндиси сифатида Сўз – азал-абад китоби (*Лавҳу-л-махфуз*), Сўз – дунёнинг ибтидоси (*қун – ярал!*), Сўз - Қуръони карим («*Сўзга қулоқ тутиб...*»), Сўз – инсонни инсонлатирувчи шарифлик белгиси («*...суҳари шарифроқ йўқ ондин*») каби қарашлар силсиласидан фақат бадий сўз – нафис адабиётга даҳлдор маънилариинигина ажратиб олиб, уни ушбу мажмуа доирасида ўрганишга бурчлимиз.

Турк тилидаги адабиётшуносликка оид манбалар орасида сўз санъати ва унинг хусусиятларига доир нисбатан йирик манба Шайх Аҳмад Тарозийнинг “*Фунуну-л-балоға*” асаридир. Рисола беш қисмдан иборат бўлиб, *адабий тур ва жанрлар, аруз илми, қофия, шеър санъатлари ва муаммо илмига* бағишланган. XV асрнинг биринчи ярмида яратилган бу манба мумтоз адабиётшуносликнинг мавжуд кўпгина соҳаларини ўз ичига олгани учун ҳам бу мўътабар асарга нафақат бадийлик табиати, балки мумтоз адабиётшуносликнинг юқорида номлари зикр қилинган бўлимларини ўрганиш баробарида мурожаат қиламиз.

Бундан ташқари Фузулий, Амирий, Нодири, Огаҳий, девонларининг дебочаларида сўз санъати ва унинг улғувор хусусиятлари васф қилинган. Айрим жодкорлар бадий асарлар ёки уларнинг дебочалари таркибида СЎЗ ҳақида сўз айтиш билан кифояланмай, бу борада алоҳида илмий-маърифий рисола битиб (шеърий йўлда) ўз мулоҳазаларини англаганлар. Закиржон Фурқат “*Шоир ахволи ва шеър муболағаси хусусида*” асарида шеърнинг “*қилу қоли*”, яъни *сўзнинг таъриф ва тавсифи, наср ва назм билан зийнатланган шакл-шамойили* ҳақида сўз юритилган.

¹⁰ Алишер Навоий. Ҳайрату-л-аброр. Мукамал асарлар тўплами (МАТ). 7-жилд. – Т.: Фан, 1991. - Б. 60.

XX аср бошларига келиб дунёнинг барча борлик нарсаларига бўлган муносабатларнинг ўзгаргани каби сўз санъатига нисбатан ҳам қарашлар ўзгарди. Энди уни *табиатга тақлид* (Арасту), *объектив борлиқнинг субъектив ифодаси* (Ҳегел), *кишилар ўртасидаги туйғу етказиш воситаси* (Л.Толстой) деб билишлик билан чекланмай сўзнинг коммуникатив имкониятларини биринчи навбатга олиб чиқишлар бўлди. Гарчи ўзбек шоирлари тилни *“воситани робитани олам миёндир”* (Аваз) деб атаган бўлса-да, Фарбдаги мавжуд қарашлар ўзбек назарий тафаккури тарзига ҳам ўз таъсирини ўтказмай қўймади. “Танглайи мумтоз адабиёт анъаналари асосида кўтарилган” профессор Абдурауф Фитрат ҳам дастлабки асарларида сўз санъатининг қимматини унинг ҳиссий қувватидан излаган бўлса, 20-йилларнинг ўрталарига келиб ўз қарашларини оврўпача андозаларга сола бошлади. Шеърни *“каломи мавзуни муқаффо”* (вазли, қофияли гап) дея таъриф қилган сўнги араб шоирларидан фарқли равишда *“вазн” ва “қофия”си бўлган турли маънисиз сўзлар»* йиғиндиси шеър бўлолмаслигини, шеърда *“кишиларнинг қонини қайнатгучи, сингирларини ўйнатгучи, миясини титраткучи, сезгусини қўзгатгучи маънавий бир куч”* бўлиши зарурлигини уқтирди¹¹. Шундай бир маънавий куч-қудратга эга бўлмаган сўз шеър бўла олмаслигини, унинг қадри вази ва қофия билан безалишида эмас, балки ҳиссий таъсир қувватида эканини англатди. 1926 йилда тартиб берган “Адабиёт қондалари” номли муаллимлар ва адабиёт хаваслилари учун ёзилган қўлланмасида бадий адабиётга шундай таъриф берди: *“адабиёт - фикр, туйғуларимиздаги тўлқунларни сўзлар, гаплар ёрдами билан тасвир қилиб, бошқаларда ҳам худди шу*

¹¹ Фитрат. Шеър ва шоирлик // Иштирокиюн. – 1919. – 24 июль.

*тўлқунларни яратмоқдир*¹². Бу таъриф бирмунча соддарок бўлиб кўрингани билан Шарқ мумтоз поэтикасидаги бадийлик хусусиятига доир фикрларни ҳам, Ғарб фалсафасидаги компративистик (мавжудлик белгилари асосида) қарашларни ҳам умумлаштиришга эришган қоидалардан бири сифатида кўринди.

Фитратнинг замондоши Шарқ фалсафий тафаккури тарихи ва назарий қарашларни ундан бир неча йил олдин “маркеча установка”га солишга ургурган Абдурахмон Саъдий “Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари” қўлланмасида дастлаб *“Адабиёт сўзи араб тилидан олинган бир сўз бўлиб, «адаб» моддасидандир. Адаб сўзи эса тарбиялилик, нозиклик, гўзал қилиқ, бошқалар билан яхши, кўркам муносабатда, яхши муомилада бўлмоқ маъноларини ичига олади*” дейиш билан унинг “одоби куллиёт” сифатидаги белгиларини ҳам, *“литература (литера – ёзмоқ) маъносидаги хусусиятини ҳам беришни унутмади: «адабиёт деган сўздан бир тартибга солиниб сўйлаган ёки ёзилган ҳамма фикр ва тушунчаларни, туйғу ва хаёлларни англаймиз*”. Бунинг натижасида *“мана шу «адабиёт» сўзи бизга ҳам шу маънолари ила кўчиб, бизда ҳам ҳикоя, рўмон, достон ва масалларга ўхшаш кишилик ижодларига айтилади*” деган хулосага келди¹³.

XX асрнинг 30-йилларидан эса собиқ шўролар тазйиқи кучли ҳудудларда Шарқ мумтоз поэтикасидаги гўзал таърифлар ҳам Ғарб фалсафасидаги қарашлар ҳам эскилик сарқити ёки буржуа идеологияси сифатида йўқсиллар зўравонлиги (пролетариат диктатураси) қаърига кириб, синфийлик ва партиявийлик деган кушандаларга дучор бўлди. Шарқ мумтоз адабиётининг зукко билимдони, зариф

¹² Абдурауф Фитрат. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимлари ҳам ҳаваслилари учун қўлланма (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Х. Болтабоев). – Т.: Ўқитувчи, 1995. – Б. 19.

¹³ Саъдий А. Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари. – Т.: 1923. – Б. 32.

навийшунос ва Фитратдай улуғ алломанинг шогирди Иззат Султон ҳам “Адабиёт назарияси” китобларида (илк нашри 1939, кейинги нашри 1980) бу маънавий бўйинтуруқдан халос бўла олмади.

Шарқ адабий-назарий тафаккурининг қарийб минг йилдан улуғроқ тарихига назар ташлаганда, бизга маълум бўлган назарий ходисалар, адабий қарашлар ва гўзал таърифларни бир мажмуага йиғишдан мақсад келгисида бу фикрият дурдоналаридан адабий хулосалар, назарий умумлашмалар яратиш орқали шу вақтга қадар ўзаро қарама-қаршиликда тушунтирилган дунёнинг икки кутби Шарқу Ғарбдаги адабий-назарий тафаккур дурдоналарини йиғиб, изчил бир тизимга солиш ва бунинг натижасида яхлит бир *адабиёт назарияси* яратмоқдан иборатдир. Шу ниятда ҳаракат қилаётган илм аҳлларига Аллоҳ таоло сабру баракот ато этсин!

Ҳамидулла Болтабоев, профессор

АБУ НАСР ФОРОБИЙ
(873-950)

Арис дарёсининг Сирдарёга қуйилиш жойида Ўтрор қишлоғида тузилган. Форобда ўқиган, Шошда бўлган, Бухоро ва Самарқандда таҳсил олган. Араб мамлакатларида яшаган, Богдодда фозиллар билан учрашган, Дамашқда вафот этган.

Форобий ўз даврининг мавжуд илм соҳаларига оид 160 дан ортиқ илмий рисоалар яратган. "Ихсо ал-улум ва-т-таъриф" ("Илмлар санъати ва таърифлари") номли рисоласида ўттиздан ортиқ фан соҳасининг таснифи берилган. Тадқиқотчилар Форобий шуғулланган фан тизимлари фалсафанинг умумий масалалари, инсон билиш фаолиятининг фалсафа ва аниқ фанларга муносабати, материянинг миқдори ва ҳажми, материяни ўрганувчи, яъни табиий фанлар, ижтимоият, сиёсат ҳамда филология (илми адаб)каби йўналишларини аниқлаганлар.

Форобийнинг филологик тадқиқотлари "Каламу-и-шеър ва-л-қавофи" ("Шеър ва қофиялари ҳақида сўз"), "Китобу-л-хитоба" ("Риторика ҳақида китоб"), "Китобу-л-лугат" ("Лугатлар ҳақида китоб"), "Китобун фи-с-саноъату-л-китоби" ("Хаттотлик ҳақида китоб") ва бошқалардан иборат. Булардан ташқари санъат соҳасида "Муסיқа китоби", "Муסיқа ҳақида сўз", "Катта мусиқа китоби", "Ритмлар ҳақида китоб", "Ритмлар таснифи ҳақида китоб" асарлари ҳам маълум.

Абу Наср Форобий Афлотун ва Арасту асарларининг шарҳловчиси сифатида ҳам машҳурдир. Айниқса, Арастунинг ўндан ортиқ илмий асарларига шарҳлар ёзгани маълум. Мана шундай шарҳлар орасида Арастунинг "Фи синоъати-и-шеър" ("Поэтика") асарига ёзилган шарҳи нафақат юнон олимининг поэтикага доир таълимотини тушунтиришида, балки санъат ва адабиёт хусусидаги назарий билимлар соҳасида ҳам олдинга ташланган қадамдир.

«ШОИРЛАРНИНГ ШЕЪР ЁЗИШ САНЪАТИ ҚОНУНЛАРИ ҲАҚИДА»

Бу ерда (келтираётган) мулоҳазалардан мақсадимиз ҳаким Арастунинг "*Фи синоъати-и-шеър*" ("*Шеър санъати*") асарид¹ айтган фикр-мулоҳазаларни исботлаб кўрсатишдан, унинг маъноларига ишора қилишдан иборатдир. Зеро, бу орқали шеър^{ий} санъат билан ишқибозларнинг барчасини таништириш ниятидамиз. Шуниси ҳам борки, Ҳаким Арасту ўзининг шеър санъати у ёқда турсин ҳатто муғолата (*софистика*)² ҳақидаги мулоҳазаларини ҳам мукамал баён қилиб улгурмаган эди. Шунинг учун бу борадаги гапларнинг ҳаммасини ипидан-игнасигача муфассал қилиб, тартиби билан битмоқчи ҳам эмасмиз. Чунки "*Софистика санъати*"³ асарининг охириги жумлаларида Арасту айтиб ўтган мулоҳазага қараганда, у бунинг сабабини аҳоли чинакамига ифодалаб бериши учун ўзидан олдин ўтганларнинг асарларига қабул қиладиган тартибга туширадиган ҳолда улар асосида янгиларини пайдо қиладиган бирор усул ва қонун-қоидалар топа олмаганига йўйган.

Ҳаким Арасту ўзининг шундай фазилати ва даҳоси билан тугатиб қўйишга жазм қила олмаган бир ишни биз ниҳоясига етказишга интилишимиздан кўра, бу санъатда фойда берадиган ва ҳозирги замонда учрайдиган қонун-қоидалар, мисол ва мулоҳазалар келтириш билан чеклансак яхшироқ бўлар эди. Модомики шундай экан, биз деймизки, лафз-сўзлар ё бирор маънони билдириши ҳам, билдирмаслиги ҳам мумкин; улар шу икки ҳолатнинг бирида бўлишдан ҳоли эмас. Маънони билдирадиган сўзлар бирор мулоҳазани ё англатади, ё англатмайди. Мулоҳазани англатадиганларининг қатъий жазмлилиги ва жазмсизи бўлади. Қатъийлари ё тўғри, ё ёлғон бўлади. Ёлғонларидан баъзилари эшитувчилар зехнига уни англатадиган маъно билан бирга ўрнашиб қолади, ваҳоланки, бошқалари унинг онгида нарсаларнинг ўхшаши-акси билан ўрнашиб қолади. Мана шу нарса *тақлидлар*⁴ — шеър^{ий} мулоҳазалар саналади. Мана шу акс ўхшашликларнинг баъзилари

энг мукаммал бўлади, бошқалари нуқсонли эканини аниқлаш шоирлар, турли-туман тил ва луғатлардаги шеърятни ўрганаётган маърифат аҳлининг фикр доирасига киради. Лекин бундан ҳеч ким софистика билан акс тақлид икковини бир сўз деб ўйламасин. Булар иккови ҳам баъзи сабабларга кўра биридан бутунлай фарқ қилади.

*Софистнинг*⁵ мақсади билан *тақлидчининг*⁶ мақсади биридан фарқ қилади. Софист эшитувчини ғалатга ундаб, ҳақиқатга тўғри келмайдиган нуқсонли нарсаларни кўз олдига келтириб кўяди. Ҳатто у мавжуд нарсани номавжуд деб, номавжуд нарсаларни эса мавжуд деб тасаввур қилдиради. Тақлидчи бўлса нарса тасаввурининг тескарисини эмас, балки унга ўхшашини тасаввур қилдиради. Бу шундайки, ўз жойида жим турган киши шундай ҳолатга тушса, гўё ҳаракат қилаётгандай бўлади. Масалан, кемага минган киши кемадан тушиб қирғоқда қолганларга қараса, ёки ёз чоғида осмондаги ой ва юлдузларга тез юраётган булутлар остидан қаралса, шундай бўлади. Бундай ҳол одамларнинг ҳисларини чалғитади. Аммо кўзимизга ёки ялтироқ силлиқ жисмга қараган кишининг холи худди шундай бўлади, унга назар ташлаб, ўша нарсаларга ўхшаш нарсани кўраётгандай туюлади, мулоҳазалар бошқа қисмларга ҳам бўлиниши мумкин. Хулласи калом, бу шулардан иборат: мулоҳаза ё қатъий, ё қатъий эмасликдан холи бўлмайди. Бордию, агар у қиёсий бўлса, у ҳолда билкувват унинг табиатидан бўлади, ё бўлмаса билфёъл-ҳаракатидан бўлади. Бордию, агар унинг табиатидан бўлса у ҳолда ё истикро (*индуктив*)⁷ бўлади, ё бўлмаса мулоҳаза *тамсилиий (аналогия)*⁸ бўлади. Тамсил эса, кўпинча, шеър санъатида ишлатилади. Бундан аён бўлишича, шеърини мулоҳаза тамсил аналогияга киради.

Қиёслар ҳам, умуман олганда, мулоҳазалар ҳам бошқа турларга бўлиниши мумкин. Айтишларича, мулоҳазалар ё бутунлай рост, ё бўлмаса бутунлай ёлғон бўлиши ҳам мумкин. Ё бунинг тескариси ёки тўғри ва ёлғон меъёрида баб-баравар бўлиши мумкин. Буткул рост мулоҳаза, ҳар сўз, *бурҳоний* —

*исботли*⁹ деб аталади. Борди-ю, унинг бутунлай рост томони кўпроқ бўлса, у ҳолда *жадалли* - *диалектик*¹⁰ бўлади. Борди-ю рост ва ёлгон иккови тенг келиб қолгудай бўлиб қолса, у ҳолда *хитобий* - *риторик*¹¹ бўлади. Рост бутунлай камайиб бораверса, у ҳолда суфастой — софистик бўлади, бутунлай ёлгон бўлса, у ҳолда уни ҳеч шубҳасиз, *шеърий*¹² деб аталади. Ушбу қисмларга бўлинишидан кўринишича, шеърий мулоҳаза на исботли, на диалектик, на хитобий-риторик ва на софистикдир. Шу билан бирга, у *сулужисмус-силлогизмга*¹³ ёки унга қарам бўлган навларнинг бирига бориб такалади, яъни "қарам бўлган навлар" дейишимдан кўзланган мақсадим истикро-индукция, мисол-аналогия, *фаросат-интуиция*¹⁴ ва шунга ўхшаш нарсалар бўлиб, уларнинг мантиғи қувватида ўша қиёс — силлогизмнинг куч-қуввати бўлади...

Энди биз сенга айтсак, шоирлар чиндан туғма қобилиятли ва шеър битишга тайёр табиатли кишилар бўлади ва уларда ташбих ва тамсилга лаёқатли яхши ишлайдиган бўлади. Бу хил шоирлар ё шеър навъининг кўп турида¹⁵, ё бир турида ижод қилишга лаёқатли бўладилар. Лекин бу хил шоирлар шеър санъатидан керак бўлганича хабардор бўлишавермайди, балки улар туғма қобилиятларининг яхшилиги билангина қаноат ҳосил қиладилар, уларнинг ўзлари мўлжалланган ҳозирликларига кўра иш тутадилар. Бундай шоирлар чинакам мусалжис-мулоҳазакор шоирлардан саналмайдилар. Чунки уларда шеър санъатини ўзлаштириб олиш учун камолот етишмайди ва бу санъатда турғунлик бўлмайди. Кимки, ундай одамнинг шеърини кўриб, у қобилиятли одам экан деб ўйлаган бўлса, бу шунинг учунки, унинг феъл-атрофида шоирларга хос бўлган турқ - кўриниш мавжудлигидангина шундай мулоҳазага келинган. Ё бўлмаса, бу хил одамлар чинакамига шоирлар санъатини эгаллаган бўлишади, ҳатто шеър ижодига хос бўлган хусусиятлардан бирортаси ҳам у қайси шеър турига алоқадор бўлмасин, барибир, бу қонун - қоидалар ундан қочиб қутулолмайди. Улар шеърий санъатида қўлланиладиган ташбих

ва тамсилларни жудаям маҳорат билан ишлатадилар. Бу хил шоирлар чиндан ҳам қобилиятли шоирлар дейишга сазовордирлар. Ёки бўлажак шоирлар ўша юқорида айтиб ўтилган аввалги икки табақа шоирлар ва улар феълларига тақлид қилувчилар бўладилар. Булар ўша аввалги иккала табақа шоирлар йўли-ижодини ёқлайдилар. Бу турдагиларнинг ўзларида туғма шеърый табиат бўлмагани ҳолда, шеърый санъат қонун-қоидаларидан хабардор бўлмай туриб, ташбиҳ-ўхшатиш ва тамсил кабилар кетидан борадилар. Йўлдан адашадиган ва тоядиган шоирларнинг кўпчилиги¹⁶ худди мана шу табақа шоирлар ичидан чиқади.

Энди биз сенга айтсак, ўша юқорида айтиб ўтганмиз уч тоифа шоирларнинг ҳар бири ижодда ё табиийлик, ё мажбурийликдан ҳоли бўлмайди. Бундай дейишдан кўзланган мақсадим шуки, бир шоир, кўпинча, мадҳияга ва ё бир яхши сўз айтишга табиатли бўлса, баъзан вазият ундан ҳажвий ва бошқа турда шеър айтишга ҳам мажбур қилиб қолади. Айтишлик, бир шоир шеърый навъларининг маълум бир навъида ижод қилиш санъатини танлаб олган ва ўзини шу хилдагина шеър ёзишга одатлантирган бўлса, баъзи ҳолларда, танлаб олмаган турларда ҳам шеър ижод қилишга тўғри келади, бу эса унинг учун ўзи ижод қилишга одатланган шеър турида нисбатан бошқа бир навда мажбурий битилган шеър бўлади. Бу мажбурийят ё ички, ё ташқи сабаблар билан боғлиқ бўлади. Аммо шоирнинг энг яхшиси туғма шоир бўлгани саналади.

Сўнгра шоирларнинг шеър ижод қилиш борасидаги аҳволи камолотга етишгани ва етишмагани жиҳатидан турлича бўлади. Бу эса ё ғоя жиҳатидан, ё бўлмаса, мавзу жиҳатидан шундай бўлади. Аммо ғоя жиҳатидан олган тақдиримизда улар шеърга баъзан ёрдам берса ҳам, баъзида унга ёрдам беролмай қолади. Бунга баъзан руҳий (нафсоний) кайфиятлар сабаб бўлади. Шунда ё руҳий кайфиятлар устун келади, ё бўлмаса, баъзан ўзи унга муҳтожлигидан тушқунликка учраб, пасайиб кетади. Аммо бу бобдаги текширишларимиздан мақсад бу

масаланинг ипидан-игнасигача синчиклаб аниқлашдан иборат эмас, чунки буларнинг ҳаммаси ахлоқ ва руҳий кайфиятлар тавсифлари ҳамда улардан ҳар бирининг инсон руҳига алоҳида таъсири ҳақида битилган китобларда керагича баён қилинган. Аммо мавзу жиҳатидан олган тақдиримизда, кўпинча, бири иккинчисига ўхшайдиган икки нарса ўртасида ўхшашлиги мавжуд бўлади. Бунда аксар одамларга уларнинг яқинлиги кўриниб туради. Буларда шоирнинг етук ва етук эмаслиги ҳақидаги мулоҳаза ўша ўхшатишнинг ҳақиқатга яқин ё узоклигига боғлиқ бўлади. Баъзан шунақаси ҳам бўладики, шеър санъатида энг орқада қолган шоир ҳам юқори даражада ажойиб шеър яратиши мумкин, ҳатто бу соҳада билагонлар ҳам унга тенг келадиган нарса (шеър) яратолмаслиги ҳам мумкин. Лекин шуниси ҳам борки, бунга сабаб бахт ва тасодифнинг тўғри келишидан бўлади. Лекин ундай одам (қанчалик ажойиб шеър ёзган бўлмасин) бу ёзган шеъри билан у мулоҳазакор шоир деган номга сазовор бўлолмайди. Ташбиҳ даражалари ўзининг ўхшатишларига кўра турлича бўлиши мумкин. Шу жиҳатдан қараганимизда, ўхшатишнинг яқин ва муносиб бўлмоғи мавзуга ҳам боғлиқ; ё бўлмаса, шоирнинг бу санъатдаги маҳоратига ҳам боғлиқ. Ҳатто шу уста шоир бир-биридан узок бўлган икки нарсани, мулоҳазаларни орттириш билан бир-бирига мувофиқдек қилиб кўрсата олади. Бу эса шоирлардан яширин бўлмаган ҳоллардандир. Шу жумладан, шоирлар А билан Б ни ва Б билан Ж¹⁷ ни бир-бирига ўхшатадилар. Чунки бунда А билан Б ни ўртасида яқин ва муносиб ҳамда маълум бўлган ўхшашлик бор. Улар сўз маъносини шунга буриб, ҳатто сомиъ-эшитувчи, муншид-ўқиб берувчиларнинг фикр-зикрини, гарчи улар ораси узок бўлса ҳам А билан Б ва Б билан Ж ўртасида бўлган ўхшашликдан огоҳлантирмоқчи бўладилар.

Бу санъатда шоирликнинг танланиши одамда жуда ҳам улкан бойлик саналади. Бу худди ҳозирги замондаги баъзи бир шоирлар қилмишига ўхшаб кетади. Улар шундайки, агар бир сўзни шеърдаги байтга қофиядош қилиб қўйиб, олдинги байтда

лозим бўлган нарсаларни ёки тасвирлаш ниятида бўлган нарсаларни бита олса, у ҳолда одамда жуда ажойиб хузурбахш ҳолат пайдо бўлади.

Биз яна шундай деймиз: бу санъат аҳли билан (уйга) нақш берувчи рассом санъати ўртасида қандайдир муносабат бор. Булар иккаласининг санъатидаги моддаси турли-туман бўлса ҳам, аммо шаклда, яратилиш ва мақсадларда бир-бирига мос келади. Ёки айтайлик, ўша иккала яратилган нарсада, улар шаклларида ва мақсадларида бир-бирига мувозанат, ўхшашлик бор. Бу шундайки, шеър санъатини безайдиган нарса-бўёқлар саналади. Буларнинг иккови ўртасида фарқ бор, аммо иккаласи ҳам одамлар тасаввури ва сезгиларида бир мақсадга - тақлид қилишга йўналган бўлади.

Шоирлар санъати илмини ўрганувчилар фойдаланадиган умумий қонун-қоидалар мана шулардан иборат. Бу қонунларнинг кўпини (илмий нуқтаи назардан) текшириб чиқиб, мулоҳазалар билдириш ҳам мумкин эди, лекин бундай санъат соҳасида илмий текшириш беришдек нарса инсонни санъатнинг бир навъида бир томонлама мулоҳаза олиб боришга элтиши ҳамда бошқа навълар ва қарашлардан юз ўгиришга олиб келиши мумкин.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ
(XI аср)

Асли исми Юсуф бўлган илк турк дostonнависи Болосозунда тугилган. Хос Ҳожиб (айрим манбаларда Юсуф Болосозуний) шоирнинг унвони бўлиб, унинг асари ҳукмдорга тортиқ қилингандан сўнг шундай номга сазовор бўлган. Муаллифнинг бизгача етиб келган ягона асари хижрий 462 (1069-70)да ёзиб тугалланган "Қутадғу билиг" ("Бахтлиланиш билими") бўлиб, муаллиф ўз асарини 18 ойда ёзиб тугатган. Асардаги тўрт рамзий қаҳрамон Қунтуғди (адолат), Ойтўлди (давлат), Ўздулмиш (ақл) ва Ўзгурмиш (қаноат) тимсоллари орқали Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг ижтимоий-сиёсий, адабий-фалсафий қарашларини ифода қилган.

Асар бизгача уч нусхада етиб келган бўлиб, биринчиси сақланиш ўрнига кўра "Вена нусхаси" деган ном билан юритилса ҳам, аслида Ҳиротда 1439 йилнинг 17 июнида котиб Ҳасан Қора Сойил Шамс томонидан уйғур ёзувида кўчирилиб тугатилган. Иккинчи нусха кўчирилиш ўрни, топилиши ва сақланишига кўра "Қоҳира нусхаси" (Қоҳирадаги Ҳидув кутубхонасида сақланаётгани 1896 йилда маълум бўлган) деб номланади. Учинчи нусха "Наманган нусхаси" номи билан илмга кирган бўлиб, 1923 йили Фитрат томонидан қўлга киритилиб, Тошкентга келтирилган. А.Кононовнинг аниқлашича, ушбу қўлёзма мавжуд нусхалар ичида энг мукаммалдир. У 6329 байтдан иборат, маснавий (арузнинг "мутақориб мусаммани маҳзуф") вазнида ёзилган.

Асардаги илмнинг хосияти, билим бахт калити экани ва тил одоби хусусидаги қисмлардан парчалар келтирилди.

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ”дан

**ЙАНГЛУҚ АҒИРЛИҚИН ТАНУРЛАЙУР
БИЛИГ БИРЛА (ИНСОННИНГ ҚАДРИ
БИЛИМ БИЛАН БЕЛГИЛАНАДИ)**

Тўрутти ўзурди сечу йал(и)нглукуғ
Ангар берди эрдам билиг ўг укуғ
(Сечу, яъни ҳар ерда маълум Худо, инсонни яратди,
Танлади, унга хунар, билим ва укув берди).

Кўнгил берди ҳам ма йуритти тилиг
Ўвут берди қилқ ҳам қилинчи силиг
(Унга кўнгил берди, тилини йўриқ (равон) қилди,
Андиша, хулқ ҳамда гўзал феъл ато қилди).

Билиг берди йанглук безуди бу кун
Укуш берди ўтру йазилди тугун
(Билим берди (шу туфайли), инсон бу кун улуғликқа
эришди, Укув берди, сўнг (шу туфайли берк) тугунлар ечилди).

Байат кимка берса укуш ўг билиг
Ўкуш эзгуликка узатти алиг
(Худо кимга укув, ақл-идрок, билим берса,
У кўп эзгуликлар қилишга қўл узатади).

Билигни безуг бил укушни улуғ
Бу эчки безутур ўзурмиш қулуғ
(Билимни буюк, укувни улуғ бил,
Бу иккиси танлаган бандасини улуғлайди).

Бу сўзка тануқи муну келди сўз
Бу сўзни эшитгил сўзунг менда ўз
(Бу сўзнинг исботи учун мана шундай сўз бор,
Бу сўзни эшитгин, (тегишли) сўзингни мендан ол:

Укуш қайда бўлса улуклук бўлуғ
Билиг кимда бўлса безуглук алуғ

(Заковат қаерда бўлса, улуғлик бўлади,
Билим кимда бўлса, буюклик олади).

Укушлиғ уқар-ул билиглиг билир
Билигли уқуғли тилакка тегир
(Заковатли уқади, билимли билади,
Билимли, заковатли тилакка етади).

Билиг маъниси бил неку тер билиг
Билиг билса ўтру йирар эрда иг
(Билим маънисини билгин, билим нима дейди:
Билим билса, сўнг кишидан бало-офатлар йироқлашади).

Билигсиз киши барча иглиг бўлур
Игиг эмламаса киши терк ўлур
(Билимсиз кишилар барчаси дардлик бўлади,
Дардни даволамаса, киши бот ўлади)

Йури эй билигсиз игингни ўта
Билигсиз ўтин-сен э билга кута
(Кел, эй билимсиз, дардинга даво қил,
Билимсиз (бўлсанг)-тубансан, доно (бўлсанг)-бахтлisan).

Укуш-ул бурундук ани йетса эр
Тилакка тегир ул туман арзу йер
(Билим гўё бир бошбоғ кабидир, агар киши унга эриша
олса, Тилакка етиб, туман орзуларга эришади).

Укуш бўлса эрка кўр асғи ўкуш
Билиг билса ўтру бўлур эр кўшуш
(Кишида заковат бўлса, (унинг) нафи каттадир,
Билим ўрганса, сўнг киши азиз бўлади).

Укуш бирла ишлар қамуғ иш кузуг

Билиг бирла беглар бу булмиш ўзуг
(Ҳамма (ҳам) иш-амалларни заковат туфайли бажаради,
Беглар давр-давронга билим туфайли эришганлар)...

КИТАБ ИЗИСИ ЎЗИНГА УЗР АЙУР
(КИТОБ ЭГАСИ ЎЗИГА УЗР АЙТАДИ)

Тилаким сўз эрди э билга бўгу
Кезин келдачика ўзум сўзлагу
(Тилагим сўз эди, эй билагон доно,
Кейин келувчи(лар) учун ўзим айтадиган (сўзлар эди).

Укуш келди ўтру айур бутру кўр
Сўзунг бўлса йанглук сенга бўлға кўр
(Заковат пеш келди, ишонарли қилиб айтади, кўр,
Сўз(лар)инг янглиш-хато бўлса, сен учун зарар бўлади)...

Йашил кўкдин инди йағиз йерка сўз
Сўзи бирла йанглук ағир қилди ўз
(Сўз бўз ерга яшил кўкдан тушди¹,
Сўзи туфайли инсон ўзини улуғ қилди).

Киши кўнгли тубсуз тенгиз-тег турур
Билиг йунжу сани тубинда йатур
(Киши кўнгли тубсиз денгиз кабидир,
Билим инжу каби (унинг) тубида ётади).

Тенгиздин чиқармаса йунжу киши
Керак йунжу бўлсун керак сай таши
(Денгиздан киши инжуни чиқармаса,
У хоҳ инжу бўлсин, хоҳ сой тоши² бўлсин (бефойдадир)).

Йағиз йер қатиндақи алтун таш-ул

Қали чиқса беглар башинда туш-ул
(Агар бўз ер қатидаги олтин тош
казиб чиқарилса, беглар бошида безак бўлади).

Билиглиг чиқармаса билгин тилин
Йарутмаз анин билги йатса йилин
(Билимли билимини тили орқали чиқармаса,
Унинг билими йиллаб ётса (хам) ёритмайди).

Уқушли билигли эзи эзгу нанг
Қали булсанг ишлат учуб кўкка тенг
(Заковат (ва) билим - жуда эзгу нарса,
Агар (уларга) эришсанг, ишлат, учиб кўкка кўтарил).

Неку тер эшитгил бу эл кент беги
Уқушқа билигга йетурмиш ўги
(Бу эл ва кент беги нима дейди, эшитгин,
Заковатга, билимга фаҳми етган (киши):

Ажун тутғуқа ер уқушлуғ керак
Будун басғуқа ўг керак хам йурак
(Жаҳон тутиш учун киши заковатли бўлиши керак,
Халкни босиш учун ақл-фаросат (ва) юрак керак).

Уқуш бирла тутти ажун тутғучи
Билиг бирла басти будун басғучи
(Жаҳонгир(лар) заковат билан олам тутди(лар),
Халкни босувчи(лар) билим билан босди(лар)...

<...> Ўлугдин тиригга қумару сўз-ул
Қумару сўзи тутса асғи йуз-ул
(Ўлган(лар)дан тирик(ларга) мерос сўздир,
Мерос сўзи (яъни оталар сўзи)ни тутилса, нафи юз-юздир)

Билигсиз карағу турур белгулуг
Е күзсуз карағу билиг ал улуг
(Билимсиз муайян кўрдир,
Эй нобино³, кўр, билимдан улуш ол).

Киши кўрки сўз-ул бу сўз-ўк телим
Йури эзгу сўзлуг кишиг ўг тилим
(Кишининг кўрки сўздир, сўз эса талайдир,
Кел, эй тилим, эзгу сўзли киши(лар)ни мадҳ қил.

Масал келди туркча мунар мензатур
Ани сўзладим мен муну йанзатур
(Бунга ўхшатадиган туркча масал бор,
Бунга мослаб шу (масал)ни сўзладим):

Уқуш кўрки сўз-ул бу тил кўрки сўз
Киши кўрки йуз-ул бу йуз кўрки кўз
(Заковат кўрки сўздир, бу тилнинг кўрки сўздир,
Кишининг кўрки юздир, бу юзнинг кўрки кўздир).

Тили бирла йанглуқ сўзи сўзлайур
Сўзи йахши бўлса йузи сувланур
(Инсон ўз сўзини тили орқали сўзлайди,
Сўзи яхши бўлса, юзи сувланади (яъни обрў қозонади)...

*АЙТЎЛДИ ЖАВАБИ ЭЛИГКА
(ОЙТЎЛДИНИНГ ЭЛИГГА ЖАВОБИ⁴)*

Бу Айтўлди айди сўз асғи телим
Қали сўзлайу билса ўш бу тилим
(Ойтўлди айтди: Сўзнинг фойдаси (жуда) кўп,
Агар бу тилим уни таърифлаб бера олса).

Йава сўз билигсиз тилиндин чиқар
Билигсиз кишиг билга йилқи атар
(Беҳуда сўз билимсиз тилидан чиқади,
Билимсиз кишини доно йилқи⁵ атайди).

Қара қилқи тенгсиз йава сўзлаган
Йава сўз турур бу қара баш йеган
(Жоҳилнинг одати тенги йўқ беҳуда сўзлашдан иборат,
Қора бошни еган нарса беҳуда сўздир).

Йава сўзласа сўз неча йас қилур
Агар сўзлайу билса асғи бўлур
(Сўзни беҳуда сўзласанг, қанчадан-қанча зиён келтиради,
Агар сўзлай билсанг, унинг фойдаси бўлади).

Қара қарни тўзса кўр уз-тег йатур
Йава сўзка авнур ўзин семритур
(Жоҳил қорни тўйса, хўкиздеқ ётади, кўр,
Беҳуда сўзга ғарқ бўлиб ўзини семиртиради).

Йеса тўзса йатса бу йилқи турур
Бу йилқи тедукум бу қилқи турур
(Еса, тўйса ва ётса - бу демақ йилқидир,
Бу йилқи деганим унинг қилиқлари (учун)дир).

Билиглиг кишилар этўз йавритур
Билиг бирла авнур жанин семритур
(Донишманд кишилар ўз жисмларини койитадилар,
Билим билан овуниб ўз жонларига ором берадилар).

Этўз улги барча бўғуздин кирур
Бу жан улги чин сўз кулақдин кирур
(Жисм (тана)нинг ҳиссаси бўғиздан киради,

Жон (рух)нинг ҳиссаси эса чин сўз бўлиб, у қулоқдан киради).

Билиг белгуси кўр эки нанг турур
Бу эки била эр қизил энг урур
(Билимнинг белгиси икки нарсадир, кўр,
Бу икки (наrsa) билан кишининг юзи ёруғ бўлади):

Бири тил турур кўр бириси бўғуз
Бу эки баса тутса асғи ўкуз
(Бири - тил, бири эса бўғиздир (нафсдир),
Шу иккаласини тия билсанг, фойдаси дарё кабидир).

Билиглиг боғуз тилқа эрклиг керак
Бўғуз тил кўдазган билиглиг керак
(Билимли, нафс (ва) тилга иродали бўлиши керак,
Нафс (ва) тилни тиядиган киши билимли бўлиши керак)...

*АЙТЎЛДИ ЖАВАБИ ЭЛИГКА
(ОЙТЎЛДИНИНГ ЭЛИГГА ЖАВОБИ)*

Бу Айтўлди айди ўкуш сўз ул-ул
Айитмади сўзлаб ирикса кўнгул
(Ойтўлди айтди: Сўзнинг кўпи шулдирки,
Сўрамаган (сўз)ни сўзлаб кўнгилга тегса)⁶.

Бу аз сўз ул-ул ким айтмиҳқа ўз
Жавоб берса сўзка йанут қилса сўз
(Сўзнинг ози шулдирки, сўраганга киши
Жавоб берса, сўзга (тенг) сўз билан жавоб қилса.

Мунгар менгзату айди шаъир сўзи
Тили сўз била тузди ачти йузи

(Шоир сўзини бунга ўхшатиб айтди,
(У) тилини сўз билан беади, юзини очди [яъни
хушрўй бўлди]:

Сўзуг йақши сўзла эзу сакну ўз
Айитукта сўзла йана теркин уз
(Ўзинг жуда ўйлаб сўзни яхши сўзла,
Сўраганда сўзла, яна тезликда тамом қил.

Ўқуш сўз эшитгил телим сўзлама
Уқуш бирла сўзла билиг бирла туз
(Сўзни кўп эшитгин, лекин ортиқ сўзлама,
Идрок билан сўзла, билим билан андазала)⁷...

КАЙКОВУС
(1021-1099)

Унесуру-л-Маолий Кайковус Каспий денгизининг жанубий қиргоғидаги Гилон қабиласидан бўлиб, унинг отаси машхур шоҳ Шамсу-л-Маъолий Қобуснинг ўғлидир. Қобус ўз даврида таназзулга юз тутган самавийлар хонадонини тиклашга уринди, бироқ бунга эришиш учун Маҳмуд ёрдами билан Табаристонни забт этиб, пойтахт қилган (унинг хузурида маълум муддат Беруний ҳам яшаган). Қобуснинг набираси ўз замонасининг илмли ҳукмдорларидан бўлиб, ўгли Гилоншоҳга бағишлаб "Насиҳатномаи Кайковус" асарини ёзди. Асарни машхур шоҳ бобосининг номи билан "Қобуснома" деб атади. Муаллифнинг бундан бошқа асарлари борлиги маълум эмас. "Қобуснома" 1083 йили Журжонда ёзилган бўлиб, 44 бобдан иборат.

Асар бобларининг мундарижасидан маълум бўлишича, муаллиф замонасининг фозил ва зукко кишиларидан бўлган. Нафақат подшоҳлик мансаби ва масалаларида, билим ва маданий-ахлоқий ишларда ҳам намуна бўла олган. Шунинг учун бўлса керак, "Қобуснома" 1432 ва 1705 йиллари турк тилига, 1786-87 йили уйғур, 1881 йили эса татар тилига таржима қилинган. Оврўпада 1886 йилги русча ва французча, 1811 йилги немисча таржималари мазкур бўлган. Ушбу мажмуага 1860 йилда Огаҳий томонидан амалга оширилган таржима асос бўлди. "Қобуснома" фақатгина ахлоқий насихатнома бўлмай, унда бадий ижод билан боғлиқ масалалар ҳам акс этганки, шу жиҳатдан у XI асрнинг адабий-назарий манбаси сифатида эътибор уйғотади.

«ҚОБУСНОМА»дан
Шоирлик ҳақида

Эй фарзанд, шоир бўлишни истасанг, ҳаракат қилки, сўзинг осон ва фойдали бўлсин, англашилмайдиган, қийин сўзларни ишлатмагил, ўзинггина билиб, бошқалар унинг шарҳига муҳтож бўлгудек сўзни айтмагил, чунки шеърни халқ учун ёзиш керак ва ўзи учун ёзмайди. Бир хил вазн ва қофияга қаноат қилмагил, санъатсиз, тартибсиз шеър айтмагил. Шеър зарб ва шаклда *алъал*¹ бўлса, яъни вазни тўла бўлса, яхши бўлади. Шоирлик қоидасига кўра (шеър ёзишда) санъатдан ғофил бўлмагил. Масалан, шоирларнинг зарур усуллари шулар: *мужонис* (*ўхшаиш*), *музмар* (*яширин*), *мутобиқ* (*уйғун*), *мушокил* (*шаклдош*), *мулаван* (*бўялган*), *муташибиқ* (*аллегорик*), *мукаррар* (*такрор*), *мувассал* (*уланган*), *мураддаф* (*радифли*), *мусаммат* (шеърнинг бир бандидаги қофия ва бошқа мисралардаги қофиядан фарқ қилади), *муқаттаъ* (*кесик*), *мусажжаъ* (*қофиядош*), *мутаъод* (*қарама-қарши*), *мувашиш* (*безатилган*), *мустаар* (*кўчма маъноли*), *мухаллаъ* (*бўртмоқ*), *мустахиёт* (*ўзгарши*), *муставий* (*равон*), *муздаваж* (*жуфт*), *муваана* (*параллел*), *зулқофиятайн ражас мақлуб* (кўш қофияли мактов шеъри) ва шунга ўхшашлар².

Аммо сўзнинг юксак (ва таъсирчан) бўлишини истасанг, киноя, истехзоли гапни (кўп) сўзлама, мумкин қадар истиораларни ишлатгил. Мадҳда истиорани ишлатгил. Агар ғазал ёзмоқчи бўлсанг осон, равон ва латиф сўзлар билан ёзгил ва машхур қофиялар билан зийнатлагил, совуқ ва ёқимсиз қофияларни ишлатмагил, ошиқона ўз аҳволингни ва гўзал (ёқимли) сўзларингни кўлдан бермагил ва яхши масалларни ҳам кўлдан бермагил, шундай ёзсанг, юқори табақа ҳамда оддий халққа маълум бўлади ва сенинг шеъринг шуҳрат топади.

Оғир вазнда ва *арузда*³ шеър ёзмагил, чунки аруз ва оғир вазн ёқимсиз қилиқли, совуқ (табиатли), латиф ва нозик маънилардан маҳрум бўлган одамлар учун яхшидир. Агар бирор киши шундай шеърни талаб қилса, ёзсанг бўлади. Аммо аруз, шоирлик, *тахаллус*⁴ илмини ўрганиш билан шеър (ёзишни) ўргангил. Агар шоирлар орасида мунозара бўлса, ё бир киши сен билан кашфиёт ҳақида баҳслашиб қолса ёки сени

имтиҳон қилиб кўрса, енгилиб қолмагил, *аруз доираларини*⁵, уларнинг отларини, доиралардан пайдо бўладиган баҳрларнинг отларини билгил. Масалан, *ҳазаж, рамал, ҳазажи макфуф, ҳазажи ахраб, ражази матвий, рамали мажнун ва мансуҳ, ҳафиф, музореи ахраб, муқтазаб, мутақориб, қариби ахраб, мансуҳи кабири басит, мадид, комил ва вофир*. Буларнинг монандини ва бу баҳрларнинг барча аруз ва зарбларини билиб олгил. Мадҳия, ғазал ё ҳажв ёки марсия ёзмоқчи бўлсанг, сўзни мукамал ишлатгил, сўзни нотамом ишлатмагил. Насрда ишлатилган сўзни назмда ишлатма, негаки наср - раият, назм подшо мартабасидадир. Агар бир нарса раиятга лойиқ бўлмаса, подшога ҳам лойиқ эмас.

Ғазални гўзал ва равшан ёзгил, мадҳ ёзишда бакувват ва баландҳиммат бўл. Ҳар бир одамга лойиқ сўзни айтгил ва ҳар бир кишининг қадрига қараб шеърни билиб ёзгил. Агар одамда қахрамонлик бўлмаса, уни *шижоатли, баҳодир* деб мактамагил. Агар одам белига пичоқ тақмаган бўлса, унга, қилич билан шерни ўлдирасан, найза билан *Бесутун*⁶ тоғни тешасан, ўқни чумолининг кўзидан ўтказасан, демагил. Ҳар одамки, отга минмаган бўлса, унга сенинг отинг *Дулдулга*⁷, *Раҳиға*⁸, *Буроққа*⁹ ўхшайди, демагил. Ҳар бир одамга муносиб сўзни айтгил. Аммо шоир мадҳ қилинувчининг табиатини ва унга қандай сўз маъқул бўлишини билиши лозим. Унинг хоҳишига лойиқ мадҳ қилгил. Шундан кейин унинг инъомидан кўнглинг хоҳлаганча кўз тутгил ва ҳимматингни паст тутмагил, ҳар бир масалада ўзингни банда ва ўзгани ходим деб кўп айтмагил, агар мактаган кишинг шу сўзга лойиқ бўлса, айтгил.

*Ҳажв*¹⁰ қилишни одат қилмагилки, ёмон бўлади. Агар шеърда ёлғон ва муболағани яхши десалар ҳам, ёлғонни ҳаддан ошириб юбормагил, дўстларнинг ва халқнинг баланд мартабали эканини айтишни зарур деб билгил. Аммо ғазал ва марсияни бир хил услубда, ҳажв ва мадҳни ҳам бир хил услубда ёзмагил. Агар ҳажв ёзишни билмасанг, мадҳнинг тескарисини ёзгилки, бу ҳажв бўлади, марсия ва ғазални ҳам шундай қил. Ҳар хил нарса

ёзмокчи бўлсанг, ўз фикринг билан ёзгил, бошқаларнинг сўзини такрорлама, агар бошқаларнинг сўзини такрорласанг, кўнглинг очилмайди, шеър майдони сенга кенг бўлмас ва дастлабки шеър ёзган даражанга қолаверасан. Табиатинг очилиб, шоирликка қодир ва моҳир бўлганидан сўнг, агар бирор ердан бирор ажойиб маънили сўз эшитсанг, сен шу сўзни маъкул кўрсанг, бу сўзни бошқа ўринда ишлатишни истасанг (шундай сўзни ишлатдим деб), такаббур бўлиб кетмагил, лекин бу сўзни ишлатмагил, агар шундай сўзлар мадҳда ишлатилган бўлса, сен ҳажвда ишлатсанг (маъкул бўлади), ғазалда бўлса, марсияда ишлатгил, чунки киши бу сўзни қаерда ишлатилганини билмасин.

Агар мақтовчини талаб қилсанг ёки бозор ишини қилсанг, қовоғинг солиқ, кийиминг ифлос бўлмасин, ҳамма вақт чеҳранг очик бўлсин, кулиб тургин. Нодир ҳикояларни, кулгили сўзларни ёд ол, чунки мақтовчининг олдида шоирнинг бундан бошқа чораси йўқдир.

НИЗОМИЙ АРУЗИЙ САМАРҚАНДИЙ (XI аср охири - 1160)

Улуғ шоир ва адабиётшунос олимнинг исми Аҳмад ибн Умар, Низомий - шоирлик таҳаллуси, аруз илмининг етук мутахассиси бўлгани учун қалам аҳли уни Арузий деб атаган. Асли Самарқанддан бўлиб, 45 йил Гур ва Бомиён (Афғонистоннинг шимолий ғарби) вилоятлари ҳукмдорларининг хизматида бўлган. Гур вилоятининг молики Аловуддин Хусайн Жаҳонсуд билан кўп ҳарбий сафарларда ҳам қатнашган, номи Низомий Ганжавий асарларида тилга олинади.

Низомийга шухрат келтирган асосий асар "Чаҳор мақола" ("Тўрт мақола") бўлиб, 1157 йилда Бомиёнда ёзилган. Ушбу асар ўзбек тилига "Нодир ҳикоятлар" номи билан ўгирилган. Китоб ҳамд, наът, муқаддима қисмларидан ташқари тўрт мақолани ўз ичига олгандир:

1. Дабирлик (котиблик) илмининг моҳияти ва етук дабир сифатлари.

2. Шеър илмининг моҳияти ва шоир салоҳияти.

3. Юлдузлар илмининг моҳияти ва мунажжимлар салоҳияти.

4. Тиб илмининг моҳияти ва табиблар зарурияти.

Низомий талқинича, мамлакат ишларининг мустақамлиги шохга, унинг номини (қасабаси, мулки, вилояти, лашкари, хазинаси) қолдириш даврига, унга шухрат баҳи этиши шоирга, турмуш тадбирларининг ўнгидан келиши мунажжимга, бадан сиҳати табибга боғлиқ. Шунингдек, агар илмдан баҳра топмаган, ҳар бир нуқтани ёд олмаган, ҳар ҳақимдан бир ҳикмат эшитмаган ва ҳар адибдан бир санъат ўрганмаган дабирнинг сўзлари аъло даражага етмайди.

Асарнинг ҳозирга қадар сақланган 12 та қўлёзма нусхаси мавжуд бўлиб, шулардан иккитаси XIV асрга оид. Эрон олими Мирзо Муҳаммад Қазвиний асарнинг танқидий матнини 1909 йили нашр эттирган. Жаҳоннинг кўп тилларига таржима қилинган. Бу китобнинг Шарқ филологияси тараққиёти учун ҳам хизмати улугдир.

«ЧАҲОР МАҚОЛА»
(«Нодир ҳикоятлар»)дан

***Шеър илмининг моҳияти ва
шоирнинг салоҳияти ҳақида***

Шоирлик шундай санъатки, (шоир) бу санъат орқали ҳаяжонлантирувчи тушунчаларни ҳосил қилади ва таъсирчан *қиёсларни*¹ бир-бирига улайди. У шундай йўл билан, масалан, кичик маънони каттага, катта маънони эса кичикка айлантиради, чиройликни хунук либосда кўрсатади, хунукни эса чиройли суратда жилвагар этади. Илҳом санъати билан ғазаб ҳамда ҳиссий кувватларни кўзгатади, натижада кишилар табиатида қайғу ёки хуррамлик пайдо бўлади. Бу эса улуг кишилар фаолиятида оламни тартибга солиб туриш учун хизмат қилади.

***Шоир ва шеърнинг қандай
бўлиши ҳақида фасл***

Шоирнинг руҳи тоза, фикри кенг, таъби латиф, кўнгли тўғри ва зехни ўткир бўлмоғи лозим. У яна турли фанлардан хабардор бўлиши, ҳар хил одатлар билан таниш бўлмоғи керак. Чунки шеър ҳар бир илмда қўл келиши ва ҳар хил илм шеърда ифодаланиши мумкин².

Шоир мажлисларда ширинкалом ва дўстлар даврасида очик чехра бўлиши лозим. Шеърлари эса ҳаёт саҳифасида боқий қоладиган, покиза табиатли кишилар тилидан тушмайдиган, баёзларга ёзиб олинадиган ва шаҳарларда ўқиладиган даражага етган бўлиши керак. Шеърдан кўзланиладиган катта мақсад ва улкан ният бу номни боқийлаштиришдир. Шеър ўқилмаса ва кўчирилмаса, бу мақсад ҳосил бўлмайди. Бу даражага етмаган шеърнинг таъсир куввати бўлмайди. Агар шеър ўз боқийлигига эга бўлмаса, у қандай қилиб ўзга кишиларнинг номини адабийлаштириши мумкин!

Агар шоир ёшлик айёмида ва йигитлик давронида ўтмиш шоирларининг шеърларидан йигирма минг байтни хотирасида

тутмаса, замондошларининг асарларидан ўн минг байтни ёд билмаса, устодлар девонини пайваста ўқимаса, сўзнинг нозик томонлари ва қийин жойларини қандай йўл билан ҳал этганликларини ўрганмаса бундай юксак даражага етолмайди ҳамда *шеър навлари*³ ва йўллари унинг табиатида ўз ифодасини топмайди, шеърнинг соз ёки нуқсонли томонлари аклининг саҳифасида ўз аксини кўрсатмайди, сўзлари буюклик томон, таъби эса юксаклик сари майл этмайди.

Ҳар кимнинг шеър таъби мустаҳкам, сўзлари эса равон бўлса, шеър илмини ўрганишга, аруз ўқишга киришади. Устод *Абулҳасан Сараҳсий Баҳромийнинг "Ғояту-л-арузайн" асарини ҳамда "Қанзу-л-қофия", "Нақди маоний", "Нақди алфоз", "Сариқот" ва "Тарожим" китобларини*⁴ мутолаа қилади. У мазкур фаннинг ҳар бир турларини шу фанни яхши билувчи устод қўлида ўзи устодлик даражасига етмагунча, юқорида биз санаб ўтган устодлар каби унинг номи ҳам ҳаёт саҳифасида пайдо бўлмагунча таълим олади. У ўз ҳомийси ва *мамдӯҳидан*⁵ нимани олган бўлса, уларнинг номини адабийлаштириш билан ҳақини узади. Подшо ҳам шоирлар унинг хизматида рўёбга чиқиши ва ўзи шоирнинг мақтовидан шуҳрат топиши учун улар тарбиясидан қўл тортмаслиги лозим. Агар шоир бу даражадан кам бўлса, унинг учун пул сарфлашга ва шеърларига илтифот қилишга ҳам арзимайди, хусусан, агар у кекса бўлса! Мен буни кўп текшириб кўрганман, бу оламда қари шоирдан кўра бадтарроғини кўрмаганман, унга берилган пулдан кўра зое кетган пул бўлмайди. Эллик йил ичида ҳам мен айтган гапларнинг ростлигини билиб, шу даражага етолмаган нўноқ киши қайси пайтда ета олади?!

Шоир ёш бўлса-ю, шеърлари яхши бўлмаса, аммо қобилиятли бўлса, унинг яхши шоир бўлишига умид қилса бўлади. Олийжаноблик қоидаси бўйича, бундай шоирнинг тарбиясига киришиш вожиб, у ҳақда қайғуриш фарз, меҳрибонлик кўрсатиш шартдир! Подшоҳнинг олдида бадиха айтишдан кўра яхшироқ нарса йўқ! Бадиха билан подшоҳнинг

кўнгли шод бўлади, мажлислари қизийди, шоир эса мақсадига етади. Бадиҳа айтиш ва тез шеър тўқиш билан сомонийлар сулоласи даврида Рудакий эришган бахтга⁶ ҳали ҳеч ким эришган эмас!

АДИБ АҲМАД ЮГНАКИЙ
(XIII аср)

Адабиётимиз тарихида Адиб Аҳмад номи билан из қолдирган бу ўзига хос шоирнинг ҳаёт саналари маълум эмас. Шунинг учун илмда унинг асари тил хусусиятлари ва айрим тарихий номлардан келиб чиқиб, XII - XIII асрларда яшагани ҳақида бир тўхтамга келинган.

Фаргона водийсининг Йўгноқ қишлоғида туғилган. Бизгача етиб келган ягона асари "Ҳибату-л-ҳақойиқ" ("Ҳақиқат совгалари")ни Фаргона ҳукмдори Дод Сипоҳсолорбек Ҳабашийга бағишлаган.

Адиб Аҳмад Югнакийга Алишер Навоий катта ҳурмат билдириб, уни "Насойиму-л-муҳаббат" асарида таърифлаб кўрсатган. Асарнинг бизгача сақланган қўлёзма нусхалари XV асрда кўчирилган бўлиб, улар Истанбулда сақланади. Таълимий достон сифати билан адабиёт тарихига кирган ушбу асар исломий адабиётнинг намунаси ҳисобланиб, унда Қуръони каримдаги оятлар ва Ҳадиси шариф ҳикматларининг шарҳи берилган. Шу билан бирга илм манфаати, илм ўрганиши ҳақида Пайгамбаримиз с. а. в. айтганлари, тил маданияти каби масалалар акс этган.

"Ҳибату-л-ҳақойиқ" асаридан Илм манфаати ва Тил одоби ҳақидаги айрим лавҳалар тавсия қилинди.

"ҲИБАТУ-Л-ҲАҚОЙИҚ"дан

*АН-НАВЪУ-Л-АВВАЛУ ФИ МАНФАЪАТИ-Л-ИЛМИ ВА
МАЗАРРАТИ-Л-ЖАҲЛ
(ИЛМ МАНФААТИ, ЖАҲОЛАТ ЗАРАРИ ҲАҚИДА)*

Биликтин айурман сўзумга ула
Биликликка йа дўст ўзунгни ула
(Билим ҳақида сўзлайман, сўзимга қулоқ сол, эй дўст
илмли кишига ўзингни яқин тут).

Билик бирла билнур саъадат йўли
Билик бил саъадат йўлини була
(Билим билан саодат йўли очилади, (шунга кўра) илмли
бўл, бахт йўлини изла).

Баҳалиқ динар ул биликлик киши
Бу жаҳил биликсиз баҳасиз биши
(Билимлик киши баҳолик динордир, илмсиз жоҳил
киши қимматсиз емиш (мева)дир).

Биликлик биликсиз қачан тенг бўлур
Биликлик тиши эр жаҳил эр тиши
(Илмлик киши билан илмсиз одам қачон тенг бўлади,
билимлик хотин киши - эр кишидир, билимсиз эркак - хотин
кишидир).

Сўнакка йилик тек эранга билик
Эран кўрки ақл ул сўнакнинг йилик
(Сўнгакда¹ илик бўлиши лозим эканлиги каби эр кишига
билим керакдир, эр кишининг кўрки ақлдир, сўнгакнинг кўрки
эса иликдир).

Биликсиз йиликсиз сўнгак тек хали
Йиликсиз сўнгакка сунулмас элик
(Илмсиз иликсиз сўнгак каби бўшдир, иликсиз сўнгакка
эса қўл урилмайди).

Билик билти бўлти эран белгулук
Биликсиз тирикла йитгук кўргулук
(Илмли кишиларнинг (номи) машхур бўлди, билимсиз
(кишилар) эса тириклайин ўлди ҳисоб ва бу унга кўргуликдир).

Биликлик эр ўлти ати ўлмату
Биликсиз эсан эркан ати ўлук
(Билимли киши ўлса ҳам, унинг номи ўчмайди, илмсиз
кишининг ўзи ҳаёт бўлса ҳам, оти ўликдир).

Биликлик биринга биликсиз мингил
Тенгакли тенгади биликнинг тенгин
(Билимликнинг бири билимсизнинг мингига тенг, илмли
кишилар илм-маърифатнинг қадрига етади).

Бақа кўргил эмти уқа синайу
Не ненг бар биликтин асиғлик ўнгин
(Энди ўзинг синаб, уқиб, боқиб кўр, билимдан
фойдалироқ қандай нарса бор).

Билик бирла алим йуқар йуқлади
Биликни биликсиз узун не қилур
(Билим билан олим юқорига кўтарилади, илмсизлик эса
кишини тубанлаштиради).

Билик бил усанма бил ўл ҳақ расул
Билик кимда эрса сиз арқанг деди
(Билимли бўл, ҳеч қачон эринма, Ҳақ Расул(и) ким
илмли бўлса, уни сиз мактанг (қидиринг) деб айтди).

*ВА ЗАЛИКА ҚАВЛИҲИ АЛАЙҲИССАЛАМ
УТЛУБУ-Л-ИЪЛМА ВА ЛАВ БИЙСИН
(ИЛМ ЎРГАНИШ ҲАҚИДА [ПАЙ/АМБАР]
АЛАЙҲИССАЛОМНИНГ АЙТГАНЛАРИ)*

Биликлик биликни эдраган бўлур
Билик татгинг эй дўст биликлик билур
(Билимли киши илмни фарклайди, эй дўст, илм кадрини
маърифатли одам билади).

Билик билдурур эрга билик кадрин(и)
Биликни биликсиз узун не қилур
(Илмнинг кадрини кишига билим билдиради, маърифатни
нодон, тубан киши нима қилади).

Биликсизга ҳақ сўз татиксиз эрур
Анга танд насиҳат асигсиз эрур
(Илмсизга тўғри сўз маъносиздир, унга ўғит-насиҳат
фойдасиздир).

Не турлук ариқсиз арир йув деса
Жаҳил йуб аримас ариғсиз эрур
(Турли ювиксизларга (ифлос кишиларга) ювин деб
буюрилса тоза бўлур, аммо жоҳил қанча ювинмасин пок
бўлмайди).

*ҚОЛА РАСУЛИЛЛАҲИ САЛЛАЛЛОҲУ
БАЛАЙҲИ ВА САЛЛАМ МА АБЗА — Л — ЛАҲУ
ЙУЖАҲЛУ ҚАТТА СОДАҚА РАСУЛИЛЛАҲИ
(ТАНГРИНИНГ МЎЪЖИЗАЛАРИ ЖОҲИЛЛИҚДАН ТИЙИЛИШ,
ХУДОНИНГ РАСУЛИГА СОДИҚ БЎЛИШ ҲАҚИДА
ПАЙҒАМБАР АЛАЙҲИССАЛОМНИНГ АЙТГАНЛАРИ)*

Биликлик киши кўр билур иш ўзин
Билиб этар ишни ўкунмас кен(д)ин
(Билимли киши ўз ишини билиб қилади, билиб қилган
ишига кейин ўкинмайди).

Не турлук иш эрса биликсиз ўнги
Ўкунч ўл анга йўқ ўнг анда азин
(Турли ишлар юз берса, билимсиз наздида ўнг кўринади,
(бу) унга ташвиш, бундан бошқа чора (ўнг нарса) йўқ).

Биликлик кераклик сўзин сўзлайур
Кераксиз сўзини кўмуб кизлайур
(Билимли киши керакли сўзни сўзлайди, кераксиз сўзни
кўмиб яширади).

Биликсиз не айса айур уқматин
Анинг ўз тили ўз башини йейур
(Илмсиз киши нима гапирса, нодонлиги сабабли
сўзлайди, шунинг учун унинг тили ўз бошини ейди).

Билик бирла билнур тураткан изи
Биликсизлик ичра хайир йўқ деди
(Яратган Тангри илм билан танилади, илмсизлик яхшилик
келтирмайди, деган (гап бор).

Билик билмагандин бир анча бузун
Ўз элгин бут этиб изим бу теги
(Кўп кишилар илмсизликдан ўз қўлини бут қилиб,
Тангрим бу, деди).

Биликлик сўзи панд-насихат адаб
Биликликни ўгди ажам ҳам араб
(Билимли кишининг сўзи ўгит-насихат, одобдир, шунинг
учун илмдиларни Араб, Ажам олқишлади).

Таварсизга билги туганмас тавар
Ҳисобсизга билги йарилмас ҳисаб

(Молсиз фақир кишига унинг илми туганмас бойликдир, ҳисобсизга унинг билими ечилмас (очилмас) ҳисобдир)...

*АН-НАВЪУ-Л-АХИРУ ФИ АБЪАТИН МУТАФАРРИҚАТ
ЙАШТАМИЛУ ФИ МАЪОНИН МУХТАЛИФАТ
(ОХИРГИ БЎЛИМ: ТУРЛИЧА МАЪНО
БИЛДИРУВЧИ БАЙТЛАР ҲАҚИДА)*

Уқуб сўзла сўзни эва сўзлама
Сўзунг кизла кезин башинг кизлама
(Сўзни уқиб сўзла, шошиб (беҳуда) гапирма, сўзингни яшир, кейин бошингни яшириб юрма).

Минг эр дўстунг эрса ўкуш кўмагил
Бир эр душман эрса ана азлама
(Мингта дўстинг бўлса, кўп кўрма, биргина душманинг бўлса, уни оз дема)...

*ФИ БУЗРИ БИ-ТАМОМИ-Л-КАЛОМИ
(ОХИРГИ СЎЗ (СЎЗНИНГ ТУГАЛЛАНИШ САБАБЛАРИ))*

Битидим китаби маваъиз масал
Ўқуса татир тил йемиш тек асал
(Кишиларга ибрат, таълим берувчи, одобга чақирувчи бу китобни ёздим, ким ўқиса тили асал, мева егандай чучийди).

Ким эрса бу сўзга азинлар сўзин
Тенгаса тенгади дурустка бадал
(Ким бўлмасин бу сўзларни бошқалар сўзига алмаштира, у унга дуруст (бошқалар сўзини) сўзни тингласин).

Адиб Аҳмад атим адаб пинд сўзум
Сўзум мунда қалур барур бу ўзум

(Отим Адиб Аҳмад, сўзим панд-насихат, сўзим бу дунёда қолиб, ўзим у дунёга кетаман)...

Анин уз эрур бу китаб бир сўзуг
Тўлулаб кетурдум кемиштим йузуг
(Бу китоб шунинг учун ҳам нафисдирки, ҳар бир сўзни тўлатиб ёздим, кераксиз юзаки сўзларни ташладим).

Навадир сўзуг аз булур азл ўкуш
Жўз атлас бўлур қиз учузи бўзуг
(Бир кийимлик атлас қиммат, бўз арзон бўлгани каби қимматли сўз оз, ҳазил сўз кўп)...

Адиблар адиби фазиллар баши
Гўҳаргин сўз аймиш азин сўз биши
(Адиблар адиби, фозиллар боши гуҳар каби пухта сўз дурларини териб айтгандир⁵).

Уған раҳмат этсун бу саъат анга
Йарин кўбса бўлсун йаранлар баши
(Тангри шу соатда унга ёр бўлсин, Тангло қиёматда у ёронларга бош бўлсин)...

САЙФИ САРОЙИ
(1321–1396)

Хоразм яқинидаги Қамишли қишлоғида тугилган. Олтин Ўрда давлатининг пойтахти Сарой шаҳрида яшаган, ҳаётининг сўнгги йилларини Мисрда ўтказган ва у ерда вафот этган. Шоирнинг «Девон»и ҳалигача тўла ҳолда эълон қилинмаган. Унинг девонидан айрим намуналар 1926 йили Истанбулда чоп қилинган "Турк адабиёти намуналари"да берилган.

Бизгача шоирнинг адабий меросидан бир неча газаллари, қасида, қитъа, рубоийлари, "Сухайл ва Гулдурсун" достони (1394) ҳамда Саъдий Шерозий асарининг таржимаси "Гулистон би-т-турки" (1390-91) етиб келган. Айрим асарлари Истанбулда (1926) "Турк адабиёти намуналари"да берилган.

"Сухайл ва Гулдурсун" достони ўзбек эпик шеърляти тараққиётида ўз ўрнига эга. Достон халқ афсонаси «Гулдурсун» асосига қурилса-да, унда реал тарихий воқеалар, яъни Амир Темурнинг Хоразмга юриши ҳам акс этган.

«Гулистони би-т-турки» номли ушбу таржиманинг муқаддимасида шоирларни уч гуруҳга ажратиб, уларни булбул, зог ва тўти деб билади, у билан шоирлик табиати хусусидаги ўзига хос қараишларини баён қилган.

"ГУЛИСТОНИ БИ-Т-ТУРКИ"дан

Илиқ ёз кунларидан бир куни бўстон ичинда, гуллар орасинда бир неча зариф олимлар билан ўтуруб, иншо илминдан баҳс қилиб, абёти ғариб ва ашъори ажиб ўқудим эса, ул олимларнинг улуси аруз илминдан бир мушкул байтнинг тақаттуъин¹ савол этти. Филҳол жавобин эшитиб айтти: «Эй адиби ғариб, сенга бир мувофиқ насихатим бор, қабул қилсанг, хайрли бўлғай». Айттим: «Буюрунг». Айтти: «Шайх Саъдий Гулистонин туркий таржима қилсанг, бир соҳибдавлат эр отина, мисраи ёдгоринг жаҳонда қолсун деб». Ул азизнинг муборак нафасин қабул этиб айттим: «...аммо қувватим заиф турур анинг кавий маънийларина».

Мен дағи Тангриға таваккул қилиб, ҳиммат белин рағбат эли билан боғлаб бошладим тамом бўлғай деб. Аммо бу китоб оти ул сабадан «Гулистон» бўлдиким, ажойиб ҳикоёт ва ғаройиб насоиҳ² ва анвоъи латоиф билан мураттаб ва музайян бўлуб турур.

Шеър

Эй жаҳони илму устои ҳунар,
Маърифатнинг манбаи соҳибназар.

Гул тиласа хотиринг тўли³ табак,
Бу «Гулистоним»дан ўқи бир варақ.

Гул жамоли бир неча кунда кечар,
Бу «Гулистон» доимо кўнгул очар.

Ул ажойиб, ким ғаройиб мунда бор,
«Хусраву Ширин» ичинда қанда бор?!

Бу латоиф боғи бўстони дурур,
Булбули маъни гулистони дурур.

Бу сифатлар бирла кўзларга тўлуб,
Не ажаб, бўлса масобиху-л-қулуб⁴.

Туркийга қайтиб ажамдан бу китоб,
Маърифатга очти саккиз турлу боб.

Текма бир жонга муфаррах⁵ бўлмаға,
Текма хотирни мушарраф қилмаға.

Бу «Гулистон»га тамошо қилган эр,
Дам-бадам маъни емишин тоза ер.

Жон қачон бўлғай «Гулистон»дин малул⁶,
Чун кўружак шодмон бўлур кўнгул.

Хайр этиб бўлган маликлар номдор,
Кетти қўйуб ҳар бири бир ёдгор.

Эйгу⁷ оти қолса эрнинг яхшироқ,
Сўнгра қолгинча тўли олтун равок.

Ёдгори қолса кимнинг эйгу от,
Ўлмас ул эр кимда бўлса бу сифот,

Бу сифатли эр букун хайри касир,
Миср ичинда бор бир ориф амир,

Эйгулуктур дам-бадам элга иши,
Жоҳу давлат, фатҳу нусраттур эши.

Лутфу ахлоқу карам кони дурур,
Эйгу оти доимо тилда юрур.

Дину дунё, давлати зоти шариф,
Маърифатнинг маъдани ўзи шариф.

Бу «Гулистон» зийнати Тайхосбек,

Ҳожибу-л-хужжоб⁸ султона хос бек,

Ҳар бирига жон бекин элга ярар,
Ўлтуриб ёрғу⁹ ёзарда қил ёрар.

Ҳақ таъоло давлатин қилсун зиёд,
Динидин олсун танаъум¹⁰ бирла дод.

Эй малак сурат, малик нусрат аён,
Жуд¹¹ ичинда Ҳотами Тойи замон.

Бадри¹² давлат олама қутлу юзунг,
Ким билик баҳри ўзунг, жавҳар сўзунг.

Биликли фориссан¹³ ул арслон юрак,
Ким букун уштур сенга меҳтар¹⁴ керак.

Сенсан ул лашкарда сафлар ўзган эр.
Эрдаминда эрдамин кўргузган эр.

Кўрмалим ориф, назаринг жавҳарий,
Дурри маънийга мубассир¹⁵ муштарий.

Назм этиб кўркли дуолар зотингга,
Тонг ҳадия културубман отингга.

Ул ҳадия бу китоб эрур муфид¹⁶,
Жумла алфози тўлу маъни жадид,

Ўзина бўлуб муборак бу китоб,
Доим олсун нафъ мундин шайху шоб.

Эйгу оти ёди бирла кўб замон,
Тоза бўлсун бу Гулистони жинон.

Бу «Гулистон» боғбони ул адиб,
Ким Саройи Сайф эрур назми ғариб...

<...> Жаҳон шоирлари, эй гулшани боғ,
Кими булбулдурур, сўзда кими зоғ.

Кими тўти бикин чайнар шакарни,
Кими лафзи билан ўртар дурарни¹⁷.

Кимининг сўзлари мавзуну ширин,
Кимининг лойиқи ташрифу таҳсин.

Кими ўзганинг ашъорин меним дер,
Кими ҳалво киби шалғам чўбин ер¹⁸.

Кими маъни қўюб, лафзин тузатур,
Кими вазнин бузуб, санъат кузатур.

Аларнинг уш бири Сайфи Саройи,
Жаҳон орифларининг хоки пойи.

Ани сен жумла шоир камтари бил,
Қамар юзга ҳамиша муштари бил...

<...> Бир насихат шартин ўш¹⁹ қилдук баён
Ким, истамас бўлса бизга не зиён.

Ул биликли ким, эшитиб иш этар,
Ложарам²⁰ мақсудина осон этар.

Йўл учун озук ануқ²¹ этмак керак,
Чун бу манзилдан кўчуб кетмак керак.

Мунда дойим эйгулук эткан киши,
Жаннат ичинда тамошодур иши.

Муддати ҳижрат эди юз тўқсон уч
Йил эдиким, оз эди алимда куч.

Аввали шаввол эдиким, эй азиз,
Хатм ўлди бу гулистонномамиз²².

Комил эр айб истамас, кўзлар хунар,
Муддаи кўзлаб хунар, айбин кизар.

Дам-бадам бу ранж ичиндадур ҳасуд²³,
Кўргузар доим мурувват аҳли жуд.

Ё илоҳий, сен муродин бер анга,
Ким бу мискинни дуо бирла анга.

Хайр уза тут бу китобат котибин,
Раҳматинг бирлан ғаний эт соҳибин...

Қил назар Сайфи Саройи ёрлиға,
Афв этиб ёзуқларини ярлиға²⁴.

Ул қўюб кетти жаҳонда ёдгор,
Бу гулистонни тари чун навбахор.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ
(1414-1492)

Абдураҳмон ибн Низомиддин Аҳмаднинг тахаллуси Жомий, нисбаси Нуриддин - нуру-л-миллати ва-д-дин (миллат ва диннинг нури) бўлиб, Хирот яқинидаги Жом шаҳрида тузилган. Таҳсилни Хиротдаги Низомий мадрасасида олган. Тасаввуфда Саъиддин Кошғарийга мурид бўлиб, ўзига пир тутган. Жомий теурий султонлардан Шохруҳ Мирзо, Абулқосим Бобур, Абу Саъид ва Ҳусайн Бойқаро даврида яшаган. Жомийни Султон Ҳусайн Бойқаро, унинг ўғиллари ва Алишер Навоий ўзига пир-муришид деб билган.

Абдураҳмон Жомий катта адабий ва илмий мерос қолдирган бўлиб, юзга яқин асарлар битган. Навоий Жомийнинг 38 асарига тавсиф берган. Унинг "Ҳафт авранг" ("Етти тахт") мажмуасига "Тухфату-л-ахрор" ("Нуронийлар тухфаси"), "Сибҳату-л-аброр" ("Озодалар, яъни нафс қуллигидан хутулганлар тасбиҳи"), "Лайлоу Мажнун", "Юсуфу Зулайҳо", "Хирадномаи Искандар", "Силсилату-з-заҳаб" ("Тариқат силсиласи"), "Соломон ва Абсол" дostonлари киритилган. Шеърий асарлари асосида уч девон тузган.

Абдураҳмон Жомийнинг «Рисолаи аруз», «Рисолаи қофия», «Рисолаи мусиқий», «Рисолаи кабир дар муаммо» («Муаммога доир катта рисола»), «Рисолаи мутавассит дар муаммо» («Муаммога доир ўрта рисола»), «Рисолаи сағир дар муаммо» («Муаммога доир кичик рисола»), «Рисолаи асғари манзума дар муаммо» («Муаммога доир кичик назмий рисола»), «Фавоиди Зиёия» («Зиёилик фойдалари»), «Сарфи форсии манзуму мансур» («Форсий назм ва насрнинг морфологияси») каби илмий-назарий рисоалари ҳам бор.

"Ҳафт авранг" таркибига кирган дostonларининг муқаддима ва хотималарида ёки алоҳида мақолатлар билан Шеър ва шоирлик хусусида айтган фикрларидан ва "Баҳористон"даги айрим назарий лавҳалардан фойдаланилди.

СИЛСИЛАТУ-3-ЗАҲАБ
("Тариқат силсиласи") достонининг
биринчи дафтаридан

УЛУҒ ШОИРЛАР ХОТИРАСИ

На хушдурки, бўлмиш улуғ шоирлар,
Соҳибсухан ўз касбига моҳирлар.

Қалам билан кўп номлар тирилган¹,
Дафтарларга мадху санолар битган.

Жисман йўқдур гарчи улар дунёда,
Номларидур аммо тирик ҳар жойда...²

Бу сўзларнинг хулосаси шундай экан бил:
Абадийдир насру ашъор, эй оқил!

Сўз сайқали дил зангини йўқ этар,
Сўз панжаси чигал тугунни ечар.

Тушса бошқа агарда бир мушкилот,
Топилмаса ҳал этишга бир нажот,

Сўз қудратин ишга солсанг ўшал он
Мушкулотинг бўлур, албатта, осон!

СЎЗ ВА ҚАЛАМ ФАЗИЛАТИ ҲАҚИДА
...Гарчи қалам сўзга намойиш берур,
Асли эса сўзга у фарзанд эрур.

Сўз очажак сир юзидан пардалар,
Санъатидан зинда бўлур мурдалар.

Бўлса агарчанд суҳандон киши,
Бўлмаса сўз юрмагусидир иши.

Сўз ила жўрлашса-да, сози анинг,
Роҳатижон бўлғай овози анинг.

Гар фараз этсакки, нафас жонга банд.
Сўзни нафас жони, бил, эй дилпасанд.

Гар у нафас, тан эса жони сухан,
Хўп ярашур бир-бирига жону тан.

Сўзда агарчанд туман нуқта бор,
Ҳар бири бир инжу эрур беғубор.

Инжу эмас, инжудан афзал турур,
Нуктасининг ҳар бири ноёб эрур,

Ҳарфи агар зер ўкулур ё забар,
Аҳли зако олдидадир мўътабар...

Нуктаси гар дилда ҳувайдо⁴ бўлур,
Маънисига эл бари шайдо бўлур...

Соз элининг кайфу сафоси сухан,
Кўкка етар созу навоси сухан.

Сўз зарини буйла маҳак⁵ айлади..
"Зар" сўзининг минатини тортмадим!

Бўлса тарози агар ул осмон,
Палласига ою қуёш бир томон.

Палласининг ул бирига сўзни гар,
Салмоғини билмоқ учун қўйсалар,

Ою қуёш палласи енгил кўчар,
Лекин у сўз палласи оғир келар.

Сенда агар бўлса шу сўз гавҳари,

Борма тилаб Жомий, бировлар сари.

Паст кишига эгма бошинг зар учун,
Сўз гавҳари бор-ку ўзингда бугун.

*БАЛАНДПАРВОЗ, СЕРПАРДОЗ
ШОИРЛАРГА ТАНБЕҲ*

Қофиясанч⁶ - нуктадонлар токи дилга йўл топар,
Хийра дилларнинг юзига рамз эшигин боғлашар.

Нукта майдонида жавлон этсалар, борми, улар,
Олам ичра кўзгатурлар ғулғула-овозалар.

Танни ташлаб, ҳар бириси бегумон бир жон бўлур,
Тоғ кесиб, конлар очиб, дунё аро шоён бўлур.

Тоғ кесишлик-жон узишликдир уларга касбу кор.
Осмон саррофи⁷ айлар бошларидан зар нисор.

Эй азизим, сенки қон оқизган экансан, яхши бил,
Кон қазиб гавҳар олибсан меҳнат айлаб муттасил.

Ушбу коннинг гавҳари бир хил эмас, бер эътибор,
Бўйла Уммон дурларининг қийматию, фарқи бор.

Ғар асил гавҳар тиларсан кон дилига юз ўгир
Яхшисин топсанг, яна ҳам яхшироғига югур!

Кимки ҳас бирла қаноат айласа у ҳас эрур
Олийҳиммат бўлки, у олий тилакка еткурур!

Дилни пок этмай туриб, покизалик қилма ҳавас,
Покиза дил шеъри ҳам покиза бўлғай ҳар нафас.

Поку нопок дил нишони бўлғуси сўздан аён,
Чунки дилда ҳарна бўлса тил этар они баён.

Бир ўлимтик мурдаси тўсса ариқни ногаҳон,
Соф зилол ҳам қўланса ҳидли бўлғай бегумон.

Тонг насими нофаларга⁸ эсса ҳар жойда агар,
Эл бўлур онинг муаттар хидларидан баҳравар⁹.

Шеър ўз номи билан ҳеч тенги йўқ гавҳар эрур,
Балки гавҳардан нафосат бобида устун келур.

Сўз жаҳонгашта эса, маъни мусофир бир ғариб,
Аммо зийрак зеҳндан турмас узоқда эй ҳабиб.

Қофия чин шойисидек нодиру камёб эрур,
Вазн эса ўйноқи сув тўлқинларини эслатур.

Шеър асли ҳар нечук ортиқча пардоздан йирок,
Мақтаниш кибру ҳаводан ҳолидир бошдан оёқ.

Топғусидир меҳнату ижод ила ҳусну жамол,
Меҳнату санъатнинг муҳлисидир ушбу навнихол.

Бир гўзалдирки, топибдир парвариш юз ноз ила,
Йўқ чиройининг иши пардозу ҳам андоз ила.

Юзларига хол ярашғай, ҳаддан ортиқ тушмаса,
Хол бузар ҳуснини гар ўрни мувофиқ тушмаса.

Хол кўшишнинг ҳам ўзига хос амал конуни бор,
Маъшуқа рухсорасида ўрнию мазмуни бор.

Ҳаддан ошган хол ярашмас нозанинларга сира,
Ойга доғ тушган каби оппоқ юзин айлар қора.

Ҳамма айтилган бу сўзлар тўғрию, сен тингла боз,
Барча ишлар бўлғуси асли муҳаббат бирла соз.

Бир муҳаббатки, фалакка чирмашур овозаси,
Шул муҳаббатдан бўлур маҳкам сухан шерозаси.

Бўлмаса гар Жомий, сенда шул муҳаббатдан нишон,
Яхсиси сўз ҳақида очма бировга дoston.

Мардлар қалбида сўнмасдир муҳаббат машъали,
Ишқнинг ўти - ҳақиқатда нафосат сайқали.

АЛИШЕР НАВОИЙ
(1441-1501)

Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Мир Алишер Навоий асарларида адабий-назарий муаммолар кўплаб ўз аксини топган. Унинг "Ҳазойину-л-маоний" номи билан дунёга танилган чор девонининг дебочасида, "Ҳамса"нинг муқаддимасида, "Муҳокамату-л-луғатайн", "Лисону-т-тайр" асарларида ҳам адабиётнинг назарий жиҳатларини ўрганишга ва ўзининг адабий-эстетик қарашларини ифода қилишга интилиш бўлган.

Навоийнинг адабиётшунослик масалалари акс этган "Мажolisу-н-нафоис" тазкираси, "Мезону-л-авзон" исмли назарий рисоласи кенг китобхонлар томонидан асрлар оша ўрганиб келинмоқда. Бундан ташқари "Муфрадот", "Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад, "Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер", "Ҳамсату-л-мутаҳаййирин" каби асарларида ҳам адабиёт, шоир ва шеърият масалаларига бағишланган мулоҳазалар акс этган.

Ҳазрат Навоий тасаввуф олими ҳамдир. Унинг «Лисону-т- тайр» асари сўфийлик достони бўлиб, Шайх Фаридиддин Аттор анъаналари руҳида ёзилган бўлса, «Насойиму-л-муҳаббат» Ҳазрат Жомийнинг «Нафаҳоту-л-унс...» йўлида етти юздан ортиқ шайх ва сўфийлар ҳақидаги маълумотларни ўзида жамлаган «Тазкирату-л-авлиё»дир.

Ушбу мажмуага киритилган "Сўз таърифида", "Бир неча сўз ул маънида..." деб номланган назарий муҳоҳасалар Алишер Навоий асарлари («Ҳайрату-л-аброр», «Назму-л-жавоҳир»)нинг 20 жилдлиги асосида тайёрланди.

”ҲАЙРАТУ-Л-АБРОР”дан

Сўз таърифидаким, башар вужуди *сипехрининг*¹ кавокиби
*жаҳонтоби*² ва инсон зоти *маъданиннинг*³ жавоҳири сероби
дурур ва саъд кавкабларнинг бир-бири бирла *қирони*⁴ яхши асар
кўргузуридин ва *самин*⁵ жавҳарларнинг бир-бирига *иқтирони*⁶
*диллазир*⁷ кўрунуридин, назм таркибин наср тартибига таржих
килмок.

Сўз гуҳарига эрур онча шараф,
Ким бўла олмас анга гавҳар садаф.

Тўрт садаф *гавҳарининг*⁸ дуржи ул.
Етти фалак *ахтарининг*⁹ буржи ул.

Боғчаи даҳрки юз тоза гул,
Топти қаёнким назар этти кўнгул.

*Қатми адам*¹⁰ гулшани ичра *нуҳуфт*¹¹,
Ғунчалар эрди бориси *ношугуфт*¹².

Чун бу насим эсти азал тоғидин,
Мунча гул очилди жаҳон боғидин.

Қайси насим улки эрур *гулфишон*¹³,
Барги гулу настарин андин нишон.

Бу ики яфроғни қачон *зуфунун*¹⁴,
Бир-бирига кўйса бўлур "*кофу нун*¹⁵"...

Даҳри муқайяд била озодаси,
Борча эрур "коф" ила "нун" зодаси.

Зодасидан зода бўлиб беадад,
Зодага ҳам волид ўлуб, ҳам валад,

Васф не нафъ ўлгай анга эл сўзи,
Ҳарне сўз айбилса эрур чун ўзи,

Жон ўлуб ул, рух анинг қолиби,
Ким танида рух, анинг толиби.

Борча кўнгил дуржи аро жавҳар ул,
Борча оғиз ҳуққасида гавҳар ул.

Гар худ эрур ханжари пўлоди тил,
Суфти доғи инжулари сўзни бил.

Тил бу чаманнинг варақи лоласи,
Сўз дураридин бўлубон жоласи.

Сўздин ўлукнинг танида руҳи пок,
Рух дағи тан аро сўздин ҳалок.

Тиргузуб ўлганни каломи *фасиҳ*²²,
Ўзига "жонбахш" лақаб деб *Масиҳ*²³,

Боис ўлуб шаҳ сўзи бедодға,
Тухмат ўлуб ўртада жаллодға.

Сўздин этиб ўтга азимат *Халил*²⁴,
Сўз юкига ҳомил ўлуб *Жабраил*²⁵.

Тенгрики, инсонни қилиб ганжи *роз*²⁶,
Сўз била ҳайвондин анга имтиёз.

/унча оғизлик санами нўш *лаб*²⁷,
Сўздин агар айласа, хомўш лаб...

Лаъли майи ақлни маст айласа,
Маст неким, бода параст айласа,

Сурат ила бўлса маҳи осмон,
Сурати дивор ҳамон, ул *ҳамон*²⁸...

Донаи дур сўзини афсона бил,
Сўзни жаҳон баҳрида дурдона бил.

Мунчаки шарҳ этти қалам сўзга ҳол.
Насридадур, назмида бор ўзга ҳол.

Сўз аро ёлғон киби йўқ нописанд,
Айлар анинг назмини доно писанд.

Ўрнида тишлар дури манзум эрур
Чун сочилур қиймати маълум эрур.

Варду шажар шохид эрур боқ аро
Лек ўтун силкидадур тоғ аро.

Мунда паришонлиғи нохуш қилиб,
Анда *мураттаблиғи*³⁰ дилкаш қилиб.

Навъи башар бошига рабби *гафур*³¹,
Қўйди тафовут била тожи зухур.

Шоҳки гулшанни бисот айталгай,
Базм тузуб, азми *нишот*³² айлагай,

Ҳар киши ўз пояси бирла мақом
Тутса эрур анжуман ичра низом.

Эмдики май *зойил*³³ этиб хушни,
Шаҳ ёнига торгти *човушни*³⁴,

Кул бег ила тузди узун можаро,

Қайда ҳаловат яна ул базм аро?

Арсда шатранжни улким тўкар,
Неча йиғоч порасидурким *ўкар*³⁵.

Чунки биров ўлтуробон ҳар тараф,
Терса бисот ичра ани икки саф.

Ҳар ён ики саф ики мисраъ киби,
Тўрт саф ўлса, *ики матлаъ киби*³⁶.

Ҳар бири бир турфа муаммо бўлуб,
Отлар анинг зимнида пайдо бўлуб,

Фикри саҳиҳ элга бисотида от,
Ҳилса паришонлиғ ўлуб анда мот.

Дафтари назмида *чу шерозадур*³⁷,
Гул вараки гулшан аро тозадур,

Узди чу шерозасини дафтари,
Ел учурур ҳар варакин бир сари.

Назм анга гулшанда очилмоғлиғи,
Наср каро ерга *сочилмоғлиғи*³⁸.

Бўлмаса эъжоз³⁹ мақомида назм,
Бўлмас эди Тенгри каломида назм.

Назда ҳам асл анга *маъни дурур*⁴⁰,
Бўлсун анинг сурати ҳарне дурур.

Назми маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маоний қошида хўб эмас.

Назмки ҳам сурат эрур хуш анга,
Зимнида маъни доғи дилкаш анга.

Ёраб ани халқ дил афрӯзи эт,
Хаста Навоийға дағи рӯзи эт.

«НАЗМУ-Л-ЖАВОҲИР»дан

Азизу ниёз гулчехралари юзидин бу навъ парда очар ва аларнинг зулфи сунбулларин чехралари гуллари узра сочарким, Ҳақ субҳонаху ва таолоким, инсонни сойири махлуқотдин мумтоз ва мажмуи офаринишга сарвар ва сарафроз¹ қилдиким: «*Ва лақад карамно бани Одама*»² (ояти) каримаси андин мухбирдурур, «*Ва лақад халақно ал-инсона фи аҳсани тақвими*»³ анга мушъир. Мунга жиҳат шарафи нутқ ва мақол эрди ва мужиби лутфи каломи фархунда маол⁴. Ҳар ойина бу жавҳари жонбахш башар хилқати конидин ва бу лулуи равонбахш инсон вужуди уммонидин зоҳир бўлмаса эрди - Исо⁵ била маркаби аросида не тафовут ва Солих⁶ била ноқаси ўртасида не муғоярат бўлғай⁷ эрди.

Рубоия:

*Сўздурки нишон берур ўлукка жондин,
Сўздурки берур жонга хабар жонондин,
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билким, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.*

Бу сўзким, сойири ҳайвонот билан инсон орасида дағи тафовут анинг сабабидиндур. Турфа буким, анинг орасидағи тавофут беҳадду фарқ беададдурки, «*Каламу ан-носу ала қадри уқулиҳим*»⁸ андин хабар берур.

Маълум бўлдиким, сўзга маротиб бор ва ҳар мартабада хунар маъйиб ва ул маротиб ижмоли юзидин идрок ва диққатойинлари ва уқул хурдабинлари⁹ қошида уч қисм бирла мунтақасимдурур. Ва лекин тафсил ҳисобида кўпрак мутафарриъ бўлур.

Чун мухтасар мақолотда сўз маротиби мабоситининг кушойиши йўқ эрди ва муҳаққар калимотда сўз мадорижи рифъатининг оройиши сиғмас эрди, ҳар оинаким, ижмол тариқи била ихтисор қилдиким, аъло ва авсат ва адно¹⁰ бўлғай, аъло бобида кўпдур ва сўз йўқ деганнинг ҳам сўзи хўбдур, ул кундин аввалини малики қадим каломида ва сўзи таърифида ўз расулидин халойикка пайғомидурким, ваҳи котиблари лавҳан ваҳйосор ўз қалами мўъжиз нигори билан: «*Фаату бисуратин*

мин мислиҳи»¹¹ салоси урубдурлар. Ва балоғат бобида якқаламлиқ садосин сипехр муншисидин ошурубтурлар. Ва мундин сўнгра нубувват тилининг осориким: «*Ва ма янтиқу ан алҳо»¹²* анинг шонидадур. Рисолат лисонининг гуфториким: «*Инна ху илло вуҳу юқо»¹³* анинг баёнидадурким, назмда балоғат ва насрда фасоҳат таърифиди «*Инна мин аш-шеърили ҳикматун ва инна мин ал-баёни-с-сеҳран»¹⁴* буюрубдурур ва сеҳр демайким, мўъжиза кўргузубдур.

Мундин сўнгра ҳидоят гулистонининг булбули хушилхони ва валоят шакарисоннинг тўтийи ширинзабони, каромат сарпанжаси била балоғат Хайбари эшикин очқон ва карам зўрдасти била каромат баҳри лаолисин замона аҳли бошиға сочқон: ики забоналиқ килки зулфиқоридин нишона ва ул килки забоналари суръатда дилдулидек равона бу баргузиданинг назми гавҳарнишони ва насри луълуфишонидур. Андин сўнгра машойих ва авлиё («*розийаллоҳу анҳу»*) сўзи бўла олур.

Ва авсат сўз жамоати фусаҳойи балоғатшиор ва булағойи фасоҳатдисор иборати фархунда ишоратларидурким, зоҳир юзидин саноеъ ойин ва бадоеъ тазйин воқеъ бўлубтур: «*ало қадри маротибиҳим»¹⁵*

Ва адно сўз хайли авом такаллуми, балки сойиру-н-нос тараннумидурким, баъзининг алфозидин кишиға маъни маълум бўлур ва баъзидин бўлмас. Ва баъзи кишининг балиғ маънилик алфозини маълум қилмас, балки маънисиз алфозини ҳам ғарази бемаъни эрканин билмас.

Аллоҳ, Аллоҳ! Сўз маротиби таҳқиқи не дақиқдурким, анинг силкидаги жавоҳир ўзин ҳарфи тирзикқа еткурур.

Рубоия:

*Рифъат аро фавқи Арши аъзам¹⁶ сўз эмиш,
Жонбахи дами Масиҳи Марям¹⁷ сўз эмиш,
Маъни дурри анда барча мудғам¹⁸ сўз эмиш,
Улким анга маъни ўлмағай ҳам сўз эмиш.*

Сўз боғи ажаб гулистонедурким, анда жонбахш атрлик ашжори мавзун ва руҳпарвар ройихалик раёҳини гуногун кўпдурур ва лекин фойдасиз хасу хошоки, балки зарарлик хори ҳалоки ҳам бордур.

Рубоия:

*Лекин бу баҳор жилва оғоз қилур,
Бўстон аро гул шўхлари ноз қилур,
Гар зог тикан аро ватан соз қилур,
Булбул бори гул баргига парвоз қилур.*

Чун бу нотавоннинг булбули таъби сўз гулистонин нишиман қилди ва андалиби руҳи сўз гулшанин ватан айлади - гул иси ройихаси димоғига жўш солди ва гулбун насими жониға анча хуруш юзландурдиким, хасу хошок сори кўз солмади ва тикан осибидин кўнглига парво қилмади, яъни бу заифи ҳақирға чун инояти азалий ва саодати лам назалий сўз жамиласин марғуб этти ва маъни турфасин маҳбуб. Ҳодийи тавфиқ борча сўзнинг тузрак тариқиға йўл кўргузди ва маънийи таҳқиқ борча маънининг ростроқ навосин базмида тузди: ложарамким, кўпрак авқотим Каломуллоҳ иштиғоли¹⁹ ва анинг тафосири қийлу қоли била ўтар эрди, то аҳодис дарёсиға ғавс қилур эрдим ва андин гаронмоя гавҳарлар иликка кивурур эрдим, то Ҳазрати амир сўзлари равзалари томошосиға қадам кўяр эрдим ва ҳар равзада «*Ва ҳур атника мисол сул-луълу ал-макнуна*»²⁰ висолларидин баҳра топар эрдим: батахсис «*Насру-л-лаолий*»²¹ким, ул Ҳазратнинг валоят дарёсидин чиққон самин лаълулардир ва каромати уммонидин ҳосил бўлған гаронмоя инжулар...

ЗОКИРЖОН ФУРҚАТ
(1853 - 1908)

Зокиржон Ҳолмуҳаммад ўғли Фурқат Қўқон шаҳрида савдогар оиласида туғилган. Ўзи ҳам савдогарлик билан шуғулланган. Зокиржон Фурқатнинг барча шеърий асарлари девонга жамланган бўлиб, унда XIX аср шеъриятидаги мавжуд барча жанрларни учратиш мумкин. Бундан ташқари шоирнинг қатор маснавийларида ўз замонасидаги ўзгаришлар, фан ва техника ютуқлари ҳам акс этган.

Бадиий мероси орасида қатор шеърий ва насрий мактублар, хотира ва хабарлар ҳам салмоқли ўрин олган. Унинг машҳур "Саргузаштнома"си ўз даври воқеаларини акс эттирувчи муҳим ҳужжатдир. Булардан ташқари шоир айрим адабий-илмий мулоҳазаларини акс эттирган манзум асарлар ва рисолалар муаллифидир. Шунингдек, унинг аруз ҳақидаги кичик рисоласи Навоийнинг машҳур "Мезону-лавзон" асари таъсирида ёзилганини англаш қийин эмас.

Мажмуага шоирнинг машҳур маснавийларидан бири киритилди.

**«ШОИР АҲВОЛИ ВА ШЕЪР
МУБОЛАҒАСИ ХУСУСИДА»**

Ёзай нуктайи шоир аҳволидин,
Баён айлабон қийл ила қолидин¹.

На хуш кўрса оламда таъриф этар,
Ани яхши сўз бирла тавсиф этар.

Агар ўлса ҳар ерда бир яхши жой,
Музайян иморат ва ёким сарой.

Ваё ўлса бир боғи олий мақом,
Киши бўлса хурсанд анда мудом.

Ваё ўлса сахройи доман *васиъ*²,
Кўруб бўлса ҳар кимнинг кўнгли *рафиъ*³.

Ваё фазл аҳлики, топган камол,
Ваё одаме бўлса соҳибжамол.

Аларнинг хусусида шоир ҳамон,
Демай, яхши сўзни нечук дер ёмон.

Чунончи, саёҳатда Саъдий юруб,
Китоб ёзди кўп ишлар кўруб⁴.

Сафар айлади неча йил даҳр аро,
Қилиб неча кун сайр ҳар шаҳр аро.

Ўшал шаҳарларда тамошо қилиб,
Туруб неча кун анда маъво қилиб,

Кўруб ҳар нечук мардум ойини,
Алар расму қонун ила динини,

Таажжуб қилиб ёзди гаҳ наср ила,
Гаҳи назму *тулу*⁵, гаҳи *қаср ила*⁶.

Кими кўрмаган ишга қилса ажаб,
Бировдин ажабдур анга бесабаб.

Чунончи, биз эллар мусулмон эли,
Хусусан, бир оз халқи Фарғон эли,

Бориб Русия шаҳрида турмаган,
Алар расму тартибини кўрмаган.

Кўруб қолса ногоҳ имкон ўлуб,
Таажжуб қилур ақли ҳайрон ўлуб.

Агар шоир одам тамошо қилур,
Таажжуб кўруб, назм иншо қилур.

Балоғат эрур шеър оройиши,
Агар бўлса бир нуқта *кунжойиши*⁷.

Чунончи, мусулмония шоирлари,
Ки шеър илмига моҳирлари

Эди Ҳофизу Саъдий, Фирдавсий ҳам
Учов оти даҳр ичра бўлган алам.

Дебон неча сўзларни ҳаддин баланд,
Сухандон кишиларга қилди писанд.

Балоғат чу бир жангу хангомада
Будур, деди Фирдавсий "Шахнома"да:

*"Зи сумми стурон дар ин паҳн дашт
Замин шаиш иуду осмон гашт ашт"*⁸.

Балоғат била ушбу сўзларни дер,
Қачон осмон саккизу, олти ер?!

Ўшал байт бизларга марғуб эрур,
Латофатлар анда баса кўп эрур.

Ёзармиз, баса, шод бўлса кўнгул,
Ваё ғамга *муътод*⁹ бўлса кўнгул.

На ҳол ўлса анга мувофиқ қилиб,
Яна рамзу мазмунига лойиқ қилиб.

Баҳар ҳол яхши сўз била *тахрир*¹⁰ этиб,
Қилурмиз баён элга таҳрир этиб.

АБДУРАУФ ФИТРАТ
(1886-1938)

Абдурауф Абдурахим ўгли Фитрат Бухоро шахрида савдогар оиласида тузилган. Мирараб мадрасасида тахсил олган. 1909 йили Истанбулга ўқишга борган, Воизон мадрасасида маърузалар ўқиган. Шоирнинг шеърлари Мижмар, сўнгра Фитрат тахаллуси билан «Сайҳа» (1912), «Ўзбек ёш шоирлари» (1922) номли тўпламларда эълон қилинган. «Ҳиндистонда бир фаранги билан бухороли бир мударриснинг усули жадида мактаблари хусусида қилган мунозараси», «Ҳинд сайёҳи баёноти» қиссалари ҳам Истанбулда чоп қилинган.

1914 йилдан Фитратнинг «Раҳбари нажот» («Нажот йўли»), «Мухтасар ислом тарихи», «Ойила», «Мавлуду шариф ёхуд хайрул башар» номли диний-ахлоқий асарлари босилиб чиққан. 1917 йилдан Самарқандда «Хуррият» номли газетада муҳаррирлик қилган. «Ўқув» номли биринчи дарслик китоби, ўзбек тили қоидалари ҳақида ёзган «Она тили» дарслиги, «Тилимиз», «Шеър ва шоирлик» мақолалари 1918-19 йилларда яратилган.

1919-1928 йиллар оралигида «Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимлари ҳам ҳаваслилари учун қўлланма», «Энг эски турк адабиёти намуналари», «Ўзбек адабиёти намуналари (1-жилд)» каби дарслик ва мажмуалари эълон қилинган. Мана шу йиллари Фитратнинг Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Муҳаммад Солиҳ, Турди, Машираб каби ўзбек адиблари, Фирдавсий, Сайфи Исфаранги, Умар Хайём, Мирза Бедил каби форс шоирлари ҳақида ёзилган рисола ва мақолалари эълон қилинди. «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи», «Шарқда шахмат», «Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври» каби асарлари билан серқирра олим сифатида кўринган Фитрат 1936 йили «Аруз ҳақида» номли монографиясини ёзиб, аруз вазнининг ўзбек шеъриятидаги истиқболларини белгилаб берди. 1938 йилнинг 4 октябрида қонунсиз равишда қатл қилинди.

ШЕЪР ВА ШОИРЛИҚ

(Адабий муҳофазаси)

Шеър ва шоирлик деган сўзлар бизда янгигина бир нарса эмас. Турк улуси ўз борлигини очунга кўрсаткали шеър ва шоирликни билибгина келганлар. Ҳар ким ишонадирким, турк улусининг борлиги ва маданийлиги араб келгач бошланмаган. Турклар Олтой теграсинда маданият қуруб, ҳукумат ясаб, тинчгина яшаб турғанда арабларнинг Арабистондаги ҳолларини, эҳтимолким, ўзлари ҳам билмас эдилар. Маданий бир улуснинг шеърсизлигини сўйламак эса, гапуруб турган бир кишининг жонсизлигини ишонмоқ каби кулинчдир. “Турклар мусулмонликдан бурун ҳам буюк маданий донғли бир кун кечирганлар”. Мана бу сўзни қабул қилдикми, “Туркларнинг мусулмонликдан бурун ҳам шеърлари, шоирлари, адабиётлари бор эди” демакдан ўз бошимизни қутқара олмаймиз. Ўзбек, тотор, қирғиз, туркман орасинда турк оди каби унутилмас бир йўсунда бу кунгача яшаб келган чўбчаклар, маталлар, эртақлар, ўлан ва лапарларнинг ҳар бирини эшитиб юрамиз. Туркман, қирғиз эллариндаги наврас¹ кишилари, кичкина болалар, ўқув, ёзув билмаган халқ(нинг) қизларининг сўз усталиқлари борлигини билиб турамыз. Мана шунларнинг ҳар бири турк эски адабиёт мадрасасиндан тушуб қолган баҳоли тошлардан бошқа нарса эмасдир. Улус ора оғиздан-оғизга айланиб юрган чўбчаклардан яхшигина онглашилурким, турк эски адабиёт мадрасасинда севги ва ошиқдан бошқа фалсафа, ҳикмат ва ахлоқдан ҳам кўб нарсалар бор экан...

<...> Адабиётимизнинг иккинчи бўлими мусулмонликдан бошланадир. Адабиётимизнинг бу бўлими учун керак бўлган негизлар ва тамалларни бизга Эрон орқали араблар юборганлар. Биз мусулмонликдан сўнг адабиёт йўлларини ияручиликдан² сира қутултира олмаганмиз, адабиёт йўлларинда энг катта хунаримиз кўпрак эронлиларга, ундан кейин арабларга иярмак бўлган.

Адабиёт йўллариндаги бу ияручилигимизининг кўзга кўринур ерларини чизиб ўтайлик.

Сўнги араб адиблари шеърни “*каломи мавзуни муқаффо*” дея таъриф қила(р) эдиларким, “вазли, қофияли гап” демакдир. Бизнинг шоирларимиз ҳам шеърни шул бино қабул этдилар. Шунинг учундирким, “вазн” ва “қофия”си бўлган турли маънисиз сўзларнинг шарафина ишонган сайин шеърнинг ҳақиқатиндан узоқлашиб қолдилар. Етти-саккиз сўзни билгили бир вазнда тизиб, кетинда билгили бир сўзни қофия қўймоқ билан шеър орасинда ердан кўккача айирма бордир. Шеърда кишиларнинг қонини қайнатғучи, сингирларини³ ўйнатғучи, миясини титраткучи, сезгусини кўзгатғучи бир куч, маънавий бир куч бор. Шундай бир кучи бўлмаган сўз вазн ва қофияси бўлсун шеър бўла олмайдир.

Юқорида дедикким, шеърни “вазли, қофияли сўз” деб таъриф этканлар. Арабнинг сўнг адиблари дейдилар: бу сўз тўғридир. Арабнинг ясама шоирлари бўлган мантиқ илмлиси шеърни янглиш йўлда таъриф қилганлар. Арабларнинг чин ва табиий шоирлари бўлган жоҳилият шоирлари⁴ эсалар, шеърни бу маънода билган, онглаган эдилар. Тарихи исломни ўқуған мактаб болалари ҳам биларким, араблар Қуръон оятларина қарши “*хуна қовлу шоир*” (ва шоир сўзидир, шеърдир) деган эдилар. Қуръон ва “*Ва ма ҳува би қовли шоир*” (бу шоир сўзи эмас, шеър эмас) деб⁵ сўзларини қайтарған эди. Табиий шоир бўлган жоҳилият шоирлари шеърни “вазн” ва “қофия”ли сўз деб билған бўлса эдилар, “вазн” ва “қофия”си бўлмаған Қуръон оятларини “шеър” демас эдилар. Биз ҳам шеърни “вазн” ва “қофия”дан иборат (деб) билиб турғанча чин шеърға, яқинлаша олмаймиз. Талабимиз қилған каби “*шароб, жом, хумор, ҳол, хат, қош, кўз, гул, булбул*” сингари ўн-ўн беш сўзни билгили вазн тизиб, “*ол, ҳол, хол*” каби сўзларни “қофия” қилармиз-да, ўзларимизни шеър ёзған атаб ўтуб кетармиз. Ҳолбуқим, шеър бошқа, “қофия” билан “вазн” бошқадир. Ўйла эса “шеър” надур?

Биласизким, ҳар биримизда жон ва онгимизни теграмиздаги нарсалар ва ҳодисалардан чорландуруб турғучи “беш сезгич” (ҳаввоси хамса)⁶ бордир. Жонимиз шул беш сезгич орқали дунёнинг ўз теграмизга эришкан нарса ва ҳодисаларни билиб тура(р) ва ҳар бирисиндан қайғи, севинч, қўрқув, қизиш, қайнаш каби сезги ва туйғилар оладир. Қишнинг қорли совуқ бир кунда йиртиқ чопонли, кўк бетли, оқ соқолли бир тиланчи бобонинг ўрнида йикилиб қолганини кўрганда юрагимиз сезгисиз қоларми? Шундаёқ ёп-ёлғуз бу йўлда бир кишининг яралариға ўралиб, қонлариға беланган ўлукни қўйиб қочар; бири ўлукнинг бошиға тутуб, унинг бўялиб ётқон гавдасини кўрганда ҳар ким ўзиға яраша бир нарса сезар: бири буюк бир кўрқув билан ҳолиға йиғлар; бири чуқур қозиб кўмар; бири эса ул яралли гавдани кўргач, қони қайнаб кетар. Бу ишни қилган виждонсиз йиртқичларни топуб ўлдирмак учун ҳар ён чопар. “Шеър” юракимизда ҳосил бўлган ана шундай сезгиларни ҳунарлича сўзлар билан бошқаларнинг юрагига ўткармакдир. Шоир теграсиндаги нарса ва ҳодисалардан олдиғи сезгуларни ҳунарлича (хидматкорона) сўзлар билан бошқаларға ўткармакчи бўладир. Кишининг юраги қанча “сезагон” (мутахассис) эса, шунча яхши шоир бўлар. Шоирлиқ учун юракда бир сезги ва у сезгини ҳунарлича сўзлар билан бошқаларға ўткарғучи бир куч керакдир. “Қофия” билан “вазн”нинг эса, шеърнинг ҳақиқатиға таъсири йўқдир. Бир неча кишилар шеър учун “ҳунарлича сўзлар”нинг ҳам тейишлигини инкор қилалар. “Шеър юракдаги сезги тўлқунларини сўз орқали ташқариға тўкмакдир” дейдилар. Бу қараш бир оз ифротдир⁷. Шеърнинг бир санъат бўлганлигини қабул эткандан кейин бу қарашнинг аҳамияти қолмас, айниқса, биз каби “чин шеър ва санъат” очуниндан узоқлашганлар эсимизга келган ҳар бир сўзни “юракимиздаги сезги тўлқунлари” гумон қилиб ташқариға ота берсак, Тангри кўрсатмасун, ўқучиларимиз қочарға йўл тополмай қоларлар...!

Шеър ики турлидир: *манзум шеърлар (тизим шеърлари)*, мансур шеърлар (сочим шеърлар). Тизма сўзлар билан шеър

сўйламак бўлгани каби сочиқ сўзлар билан ҳам шеър сўйламак бўлар. *Сочиқ шеърлар (мансур шеърлар)* учун “вазн” ва “қофия”нинг тейишлиги бўлмас ҳам сўзларнинг хунарича (санъаткорона) бўлиши тейишдир⁸.

II

Ўткан мақоламизда шеърнинг “нималиги”ни (моҳиятини) айткандан кейин ики турлилигини кўрсатдик. Ики турли шеърдан сочим шеър тўғрисида қисқагина гапуруб, тизим шеър тўғрисидаги сўзни икинчи мақолага қўйган эдик. Тизим шеърларининг ойдин ва очиқ бир сифати “вазн” билан “қофия”дир. Биринчи мақолада “вазн билан қофиянинг шеърни ўқитурға таъсирлари йўқдир” деган эдик. Бу ерда эса *тизим шеър*да вазн ва қофиянинг кераклигини сўйлармиз. Вазн билан қофиянинг шеърға таъсири йўқдир, вазн ва қофияси бўлмаган кўп шеърлар бўлгани каби “шеър” бўла олмаган вазнли, қофияли сўзлар ҳам кўпдир. Шеър юрак сезгиларини кўрсатмақдир. Вазн ва қофия эса, сўзнинг “безаги” (зийнати)дир. Юракимиздаги сезгиларни тўғри бермакчи бўлсоқ қофиясиз, вазнсиз бир шеър (сочим шеър) ёзиладир. Шеъримизни безамакчи эсак, вазнли, қофияли шеър (тизим шеър) ёзармиз. Вазн ва қофия юракимиздаги сезгиларимизни тасвирлай олмайди; сезгиларимизни тасвир этучи сўзларимизни безайдир (зийнат берадир); сезгиларимизни бошқаларға ўткармак учун айтилғуси сўзлар вазнли, қофияли бўлганда мусиқа оҳангини бериб турадир, шунинг учун кулокка ёқимлироқ келади.

Қоп-қоронғу бир кечада бошқа бирисининг пучмоғинда севгилисини кўзлаб турган бир киши шамолнинг эсиши билан япроқ ва бутоқ тебранишлариндан чиққан мунгли мусиқага ияриб бир шеър айтади. Бу шеърнинг етти-саккиз сўз бир вазнда тизилган, бир вазнда кўринган ҳар сўз туркумининг оғир нидо - кулокға бир турлигина таъсир беручи сўзлар қўйилса, ул шеърнинг таъсири, албатта, яхшироқ бўлар. Мана шеърда вазн ва қофия безаги (зийнати) шудир...

<...> Форси(й)ча дунёнинг энг ўйноқи ва нозли сўзларидандир. “Вазн” чанбаринда театру сахнасиндаги қизлар каби ўйнаб турадир. Турк сўзи эса, оғир, виқорли, гавдалидир. “Мафъойилун, мафъойилун” чанбаринда ўйнаб турмоқ нари турсин, вазнга кира олмайдир, сиғмайдир. Эрон вазнида туркча шеър ёзганлар икки турли ишка мажбур қолалар. Биринчиси, шеър орасинда кўбрак арабча сўзлар киргузалар. “*Мафъойилун*” вазнини туркча сўзлардангина тўлдуролмайлар. Икинчиси, вазн райиси билан туркча сўзларнинг гавдасини бузарлар, Эрон вазнида шеър айтқон бутун турк шоирлари шул икки касалга тугилганлар, бирортаси ҳам қутула олмаган. Туркча шеърда арабча, форсча сўзлар киргузган турк шоирларимизнинг ҳар ҳолда билгили бир йўллари бор эди. Ундан ҳам сўзнинг маънисини англаб ўз еринда кўя(р) эдилар. Ҳозирги шоирларимиз эсалар, бус-бутун йўлсиз ва қоидасиз кета(р)лар...

<...> Туркча сўзларнинг гавдасини бузмай олмакга кўб тиришкан шоир Навойидир. Навойининг шеърларинда гавдаси бузилган сўз оз кўринадир. Демак, Навойи ҳазратлари бу ишнинг совуқлигини онгламиш, бироқ ўзини бутун қутқара олмашидир. Мисол айтиб, Навойининг шул шеърини кўрсатамиз:

*Юзингни кўриб, мени рамида^о
Ишқ ўтига бўлгали гирифтор.*

Шул байтдаги “юз” сўзини бузуб “йузз” қилмагунча вазн тўғри келмайди. Эмди шул икки ишка шеърларни, байтларни охтарайлик. Юқорида сўйлаған эдикким: зоҳиран ўз юракиндаги эзгу туйғуларини сўзлар воситаси билан бошқаларга бериб ўтқармакчи бўладир. Бошқа турли айтқанда: шоир сўз орқали бошқаларга таъсир этмакчи бўладир. Бунинг учун шоирга керакдиким: сўзларининг яхши қабул бўлишига тиришсун, шеърни бузғучи сўзлардан узоқлашиб турсун.

<...> Форси(й)ча шеър сўйларга берилган кўб турк шоирлари бор. Уларнинг бу ишлари учун кўб сабаблар

кўрсатиладир. Бироқ менга ул сабабларнинг биринчиси Эрон вазнидан туғилган шул қабоҳатлардир. Туркча шеърнинг ўзига кўра бир узри бор. Эрон вазнида сўйламак фикрий шул тонуқлар ила чурутилгач, турк вазнининг олий (суфати) қолиб кетадир. Уни бошқа бир мақолада сўйлармиз¹⁰.

«АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ
(Адабиёт муаллимлари ҳам
ҳаваслилари учун қўлланма)»дан

САНЪАТ

Адабиёт сўзини тузукгина онгламоқ учун бошлаб санъат ҳам *гўзал санъатлар* деган сўзни таъриф қилиб ўтиш лозимдир. Санъат луғатда ҳунар демакдирким: бир нарсани яхши¹ ишлаб чиқаришдан иборатдир. Бир киши бир ишни ўзига касб қилиб олиб шунга берилиб, яхши ишлаб чиқаратурган бўлса, шу иш унинг санъати бўладир. Бир киши тобоқчиликда², бир киши тикгу(в)чиликда яхши ишласа, шу иш унинг санъати бўладир. Бу санъаткорлардаги яхшиликдан мақсад ишга ярамоқдир. Танбур, дутор ясамоққа санъатли бўлган бир кишининг танбур, дутори шунга яхшироқ ярайдир.

Бу маънодаги “санъат”дан тилакда бошқача бўлган бир турли санъатлар ҳам бор. Олайлик, санъати танбур чолиш бўлган бир кишини яхшилаб чалинган бир “Ироқ”³ куйи бу кишининг санъатидир. Бироқ яхшилаб чалинган “Ироқ” куйининг тилаги билан яхшилаб ясалган бир танбур, бир танбурнинг тилаги орасида каттакан айирма бордир. Бошқача айтганда, Ироқ куйининг яхшилиғи билан тобоқ, танбурнинг яхшилиғи бир эмасдир. Тобоқ, танбурнинг яхшиликлари буларнинг ишқа яраганликларидир. Ироқ куйининг яхшилиғи эса кишига маънавий таъсир этмак, унинг миясини тўлқинлантирмоқдир. Шунинг учун бунинг яхшилиғига, яхшилик эмас, гўзаллик дейиладир. Бундай санъатларга эса “гўзал санъатлар” дейиладир.

ГЎЗАЛ САНЪАТЛАР

Тирик бир кишининг бир кўб тилаклари, истаклари, умидлари, эҳтиёжлари бўладир. Шуларга эришса севинадир, эришмаса қайғурадир. Одам ўзининг теграсидаки турли воқеалардан, бўлуб турган ишлардан, турли кўринишлардан, бошқа кишиларнинг бошларига тушкан бахтли-бахтсиз воқеалардан ҳам таъсирланадир: шодланадир ё қайғурадир.

Ҳар ким ўзининг шодликли-қайғули туйғуларини бошқаларга билдирмак, уларни ҳам шу туйғулар билан туйғулантирмоқ истайдир. Буюк бир шодлик кўрган киши

ўзининг шод туйғуларини бошқаларга билдириб, шодлигини орттирадир. Улуғ бир қайғуга учраган эса, ўз дардини бошқаларга ўтқариб, ўзини овунтирган бўладир. Мияси юксалмаган болалар санъатдан хабарсиз кишилар шодлиқлик-қайғули туйғуларини сакраб, ўйнаб, қулуб, йиғлаб, талпиниб жонлантирадирлар, очикқа чиқариб бошқаларга онглатадирларда, шу йўл билан овунтирилган бўладирлар, санъат эгалари эса турли товар (материал)лар ёрдами билан ўзларининг туйғуларини жонлантириб майдонга чиқарадир. Шу йўлда бошқаларни ўз туйғулари билан туйғулантиришга тиришадир. Мана шундай “юррак, фикр, туйғу тўлқунларини сўз, товуш, бўёв, шакл, ҳарф, ҳаракат каби товарлар (материёллар) ёрдами билан жонлантира чиқариб, бошқаларда ҳам шу тўлқунни яратмок” хунарига *гўзал санъатлар* дейиладир.

Гўзал санъатларда товар (материал) товуш, оҳанг бўлса, гўзал санъат *музиқий* бўладир; бўёвлар, чизиклар бўлса, *расм* бўладир; тош ё бошқа турли маъданлар эса, *ҳайкалчилик* бўладир; тош, ёғоч, кирпич, ганж, турпок, бўлса, *меъморлиқ* бўладир; тан, *муза ҳаракатлари*⁴ эса *ўйун (танс)* бўладир; гап, сўз эса *адабиёт* бўладир.

1. Музиқий.
2. Расм.
3. Ҳайкалчилик.
4. Меъморчилик.
5. Ҳўйун (танс).
6. Адабиёт.

Гўзал санъатларнинг мана шу олти турлари бир-бирлариға яқинлашмок эътибори билан икки туркумға айриладир. Адабиёт, музика, ўйун (танс) бир туркум; расм, ҳайкал, меъморлиқ бир туркум бўладир⁵.

АДАБИЁТ

Мана, юқоридаги маълумотдан сўнг адабиётни шу йўлда таъриф этишимизга йўл очилган бўлди: *адабиёт* - фикр, туйғуларимиздаги тўлқунларни сўзлар, гаплар ёрдами билан тасвир қилиб, бошқаларда ҳам худди шу тўлқунларни яратмоқдир. Бу таъриф адабиётнинг тўғри таърифидир. Шу билан ёзилган асарларга *адабий асар* дейиладир.

Адабиётнинг иккинчи бир таърифи бир турли тартибга солиниб ёзилган бутун асарлардир. Бу таърифга қараганда, бир тилда ёзилган бутун асарлар шу тилнинг адабиёти бўлади. Ҳам шундай ишлатадилар: *Рус адабиёти бойдир. Ўзбек адабиёти камбағалдир* каби. Бироқ бу таърифнинг бизнинг дарсимизга бойланиши йўқдир. Бизнинг адабиётимизга кирган “адабиёт” сўзи биринчи таърифдаги “адабиёт”дир.

Биринчи таърифга кўра, адабиёт саналган асарлар ёзмок учун кўзда тутилиши лозим бўлган тузуклар, қонунларга *адабиёт қоидалари* дейиладир. Бизнинг бу дарсда кўрганимиз шу “адабиёт тузуклари”дир.

АБДУРАҲМОН САЪДИЙ
(1889-1953)

1889 йили Бошқирдистоннинг Уфа шаҳри яқинида мударрис оиласида тузилган. Оренбургдаги Муҳаммадия мадрасасида, Туркиядаги Истанбул университетида ўқиган. 1911-17 йиллари татар тили ва адабиётидан дарс берган. Злотоустда уч йиллик татар-бошқирд (1917-20), сўнгра Боку (1921) педагогика курсларида ўқиган.

1921 йилдан Тошкентда Маориф институтида, САГУ (Ўрта Осиё давлат университети)да Шарқ мумтоз адабиётидан дарс берган. 1925-30 йилларда Қозон университетида чақриб олинган. 1929 йилда Қозон Шарқ педагогика институти унга профессорлик унвонини берган. 1930 йилдан Ўзбек Педагогика академияси (Самарқанд, 1930-32)га ишга таклиф қилинган. 1932 йилдан Тошкентда Маориф вазирлиги қарамоғидаги институтларда дарс берган. 1933-37 йиллари Фарғона педагогика институтида адабиёт кафедрасини бошқарган. 1936 йили диссертация ҳимоясисиз филология фанлари номзоди илмий даражаси берилган.

1939-41 йиллари Самарқанд университетида, 1942 йилдан САГУнинг Ўзбек тили ва адабиёти кафедрасида мудирлик қилган. 1948 йилдан умрининг охирига қадар Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтида етакчи илмий ходим сифатида фаолиятда бўлган. 1948 йилда «Алишер Навоий ижоди – ўзбек мумтоз адабиётининг юқори босқичи» мавзуида докторлик диссертациясини ёқлаган.

Адабиёт назарийчиси сифатида «Қавойиди адабия ва унга илова», «Адабиёт усуллари», «Адабиёт муаллими» (татар ва бошқирд тилларида), «Гўзал санъат дунёсида», «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари», «Символизм тўғрисида», «Футуризм», «Комплексе усули» каби рисола, мақола ва ўқув қўлланмалари муаллифидир.

Шарқ адабиёти ва фалсафаси тарихига оид Форобий, Ибн Мискавайҳ, Имом Ғаззолий, Аҳмад Яссавий, Розиб Исфаҳоний, Алишер Навоий, Абай каби аллома ва адиблар тўғрисида мақола ва тадқиқотлар яратган.

**«АМАЛИЙ ҲАМ НАЗАРИЙ
АДАБИЁТ ДАРСЛАРИ»дан**

АДАБИЁТ НИМАДИР?

Адабиёт сўзи араб тилидан олинган бир сўз бўлиб, *адаб* моддасидандир. *Адаб* сўзи эса тарбиялилик, нозиклик, гўзал қилиқ, бошқалар билан яхши кўркем муносабатда, яхши муомилада бўлмоқ маъноларини ичига олади. «Адабий муомила», «адабий ҳаракат» таъбирлари ҳам шундан олинғандир. Мана шу маъно эътибори ила *адаб* сўзини арабчадан «адабиёт» равишида кўблик (жамъ) қилиб *ҳикоя*, *шеър*, *қисса*, *масалларга* атама қилғандирлар. Чунки булар одамларнинг табиатига, фикр ва ҳисларига тарбиялилик, нозиклик ва чиройлилик бергучи нарсалардир. Бир тилни ўрганиш ва унинг адабиётига тушуниш учун қурол олган *сарф*, *наҳв*, *балогат*, *илми лугат* кабиларни ҳам шулар ичига киргизгандирлар.

Адабиёт ила шуғуллангучи ҳам шу йўлда усталиғи, билими бўлган одамларга яна *удабо* дегандирки, *адиблар* демак бўладилар. Мана шу «адабиёт» сўзи бизга ҳам шу маънолари ила кўчиб, бизда ҳам *ҳикоя*, *рўмон*, *достон* ва *масалларга* ўхшаш кишилиқ ижодларига айтиладир. Бу адабиёт сўзининг тор маъноси бўладир. Тагин адабиёт сўзининг кенг маъноси ҳам бордир. Бу кенг маъноси ила «адабиёт» деган сўздан бир тартибга солиниб сўйлаган ёки ёзилган ҳамма фикр ва тушунчаларни, туйғу ва хаёлларни англаймиз¹. Яъни шу орқали англатилган бутун кишилиқ ижодлари шунга кирадир. Ул истар бир *ҳикоя* ва *қисса* равишида, истар фанний-илмий бир тушунча йўлида бўлинишлар, бу ёқдан айрилмасдан, ҳаммаси «адабиёт» атамаси ичига киргизиб англанадирлар. Бу маъно ила адабиёт сўзи кун ботишларнинг (ғарблиларнинг) «литература», русларнинг-да «словесность» деганларига тўғри келади. Тор маъноси билан адабиёт сўзи кун ботишларнинг «поэзия» деган сўзлари каторидадир².

Адабиёт дарсларида адабий ҳодисалар, яъни шоир ва муҳаррирларнинг шеърий-адабий ижодлари текширилади. Шуларни текширишдан туққан қарашлар, қоидалар, қонунлар «адабиёт» дарсларининг назарий қисмини ташкил этади. Шу назариялар билан бирга адабий асарларнинг ўзларини тўғридан-тўғри текшириш, шуларни таҳлил этиш, ўрганилган назарияларнинг дурустлигини ёки дуруст эмаслигини амалда кўриш эса адабиёт дарсларининг амалий жиҳати бўлади. Адабиёт дарсларимизда биз шу мана икки ёқни эътиборга олгусимиздир.

ГЎЗАЛ САНЪАТЛАР

Гўзал санъат (санойи нафиса - искусство) деганда нимани англаймиз? Гўзал санъатни турлича таъриф қиладилар, яъни уни ҳар хил англатадилар. Ҳатто мунингдек турлича таъриф қилинган бир нарса йўқдир, десак ҳам бўлади.

Санъатни очиқ қилиб қисқача англатилганда мундоғ бўлади: санъат фикр ва ҳис, тўлқинларни тизмаландириб (системаландириб), шуларни жонли ҳам жозибали бир равишда суратландириб чиқариш усталиғидир. Ўзида бу усталиқ бўлган одамлар *санъаткор* (санъатчи) бўладилар. Санъатни «юрак ва миялар орқали янгидан гўзал равишда суратлаб кўрунган табиат ва турмушдир» дейишга ҳам мумкин. Ҳосил табиатда ишланмаган нарсалардан чиройлик - гўзаллиги билан одамнинг фикр ва ҳисларини, хаёлларини ҳаракатга келтирарлик бир равишда бир одам бошиндан ишланиб чиққан нарсалар *гўзал санъат* бўлади. Санъатда суратларнинг материаллари, санъатда* фикр ва ҳисларнинг суратланиб ташқари чиқишлари, ҳисларнинг тизмаланишлари турли йўл ва равишлар билан бўлади.

Бу равишларнинг материаллари шулардир:

- 1) Сўзлар (сўз санъатида ёки тор маъноси билан шеърда);
- 2) Овозлар ва оҳанг (музыка санъатида);

* Енгиллик учун гўзал санъат демасдан ёлғиз санъат деб юргизилди

- 3) Бўёқлар, чизиклар (рассомликда);
- 4) Тош, оғоч, балчик, кирпич, ҳишт (меъморчилик санъатида);
- 5) Мармар тоши, бронза (ҳайкалчилик санъатида);
- 6) Тан ва муча (аъзо)ларнинг ҳаракатлари (танса ракси санъатида ҳам артистликда).

ГЎЗАЛ САНЪАТЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

Гўзал санъат беш турли бўлиб улар ушбулардир:

1. Шеър ёки сўз санъати, кулок санъати.
2. Мусиқа.
3. Рассомлик - кўрумли санъатлар ёки нафис шакл (пластическое искусство) санъатлари.
4. Меъморчилик.
5. Ҳайкалчилик³.

Бу санъатларнинг ҳар қайси бир-бириси билан боғланган бўлуб, бириси иккинчисининг тараққийси ва комиллашмаги учун кўмак этишадирлар. Беш гўзал санъатнинг бир-бириси билан муносабатлари-беш гўзал санъат орасида шундоқ муносабатлар ва айирмалар кўрамиз.

1. Сўз санъати ёки тор маъноси шеър ёки бошқа санъатларга қараганда тагинда умумийрак, оммавийракдир. Ул тагинда ортиқроқ халқ - омма санъатидир. Ул кишилар орасида ўртоқ ва умумий англантиш қуроли бўлган тил орқали иш этганлигидан, кўбнинг англашиға тагинда енгилрак, ўнғайлироқдир. Ул ҳар кимнинг ўзининг фикр ва ҳисларин англантиш учун ҳар вақт қўлланадурған нарсаси бўлган қуролни - сўзни қўлланадир.

2. Сўз санъати – шеъри асл, яъни асосий санъат бўлиб, бошқалари унга боғли санъатлардан саналадир. Воқеан унга сўз санъати бўлмағанда, очик айтайлик, сўз бўлмағанда бошқа санъатлар бўлиши мумкин эмасдир.

Бу тўғрида иш мана нимадан иборатдир: керак меъморчи, керак ҳайкалчи, керак рассом ва мусиқачи бўлсин, буларнинг

ҳаммаси ўзларининг асарларини туғилишига ўйлаганда ҳам туғдирғанда уларни энг илгари ақлларида, фаразларида туғдирадирлар. Ақл ва хаёлда ишланган нарсаларнинг ҳаммаси эса сўз ва тилнинг кучидан ва унинг воситачилигидан бошқа ишланмайдир. Қисқаси, сўз деганимиз миядаги бир фикрнинг моддийлашмаги демак бўлиб, бу бошқа санъатлар учун энг биринчи кўмакчидир...

Қисқаси, беш санъатнинг ҳар тури фикр ишидир. Фикр қилиш ишлари эса онгсиз бўлмайдир. Онг эса сўз демакдир.

3) Шаклий санъатлар деб аталган меъморчилик, рассомлик ҳам ҳайкалчилик санъатлари масофада иш қилтурган санъатлардир. Шунинг учун бунларга «шаклий санъат» демасдан бошқа яна «масофалик шаклий санъат» деб ҳам атайдирлар⁴. Ҳайкал ҳам ўзларининг катталиқ ва ҳажмлари (кўламлари) билан масофада маълум бир ўрин оладирлар. Бир оз (сот) устида расмланган бир лавҳа кўруниш буюклик ёки юқорилик ҳам кенгликка молик бўладир. Шу учун турли санъат учиси ҳам кишига кўриш, яъни кўз орқали таъсир қиладир. Буларни кўз орқали олмоқ ва фаҳхламак мумкин. Демак, булар кўримли асарлардир. Чунки ҳайкални, уйни ҳам лавҳани кўруш мумкин.

Мана бу уч санъат шу равишда учиси ҳам масофа ва шаклланиш ҳам хусусиятида бирлашганлари учун буларни бирга йиғиб, «шаклий санъатлар» (образовательное искусство) деб айтгандирлар. Аммо сўз санъати, яъни тор маъноси билан шеър ва мусиқа; бунлар ҳар иккитаси масофада эмас, замонда зухур этадирлар. Бунлар бир-бириси билан шу хусусиятда бирлашадирлар.

Очиқ маълумдирки, биз бир тизмани, бир ҳикояни ва дostonни, бир ашула ва бир куйни кўз орқали фаҳхламай олмаймиз, улар бизга кўримли бир равишда зоҳир бўла олмайдирлар. Ўзларидан бизнинг умумий таъсирлар олмоқлигимиз мумкин бўларлик бир равишда бизга бирдан тугал ва тамом кўруна олиш уларда йўқдир, балки улар замон ўтиши билан ўса ва кенгая борадирлар, уларнинг бош ва кейинлари бордир. Сўзлар ва

овозлар бири орқасидан иккинчилари келади. Бутуни билан танишмоқ учун бизга бир тизмани бошдан-оёқ ўқуб чиқмоқ ёки пьесани охиригача тинглаб ўтмагимиз керакдир. Меъморчилик, ҳайкалчилик, рассомликлар учиси бир туркум ташкил қилгандек, сўз санъати билан мусиқа ҳам мана шул равишда ўзларига айри туркум ташкил қилади.

Бу жиҳатдан буларнинг иккисини «замоният санъатлари» деб ҳам айтмак мумкиндир. Шу беш гўзал санъатни яна турли икки туркумга ажратиш бордир. У ҳам: 1) *тақлидий санъатлар*; 2) *тақлидий бўлмаган санъатлар* деб бўлишидир.

Сўз санъати, рассомлик ва ҳайкалчилик «тақлидий санъатлар»дан саналиб⁵, мусиқа билан меъморчилик тақлидий бўлмаган санъатлардан деб топиладилар, бу кейинги иккиси ёлғиз риёзий нисбатларни эътиборга олғучи санъатлардир. Бу ҳаётда ҳақиқий равишда зохирда кўрилмаган турли бўлақларнинг бирга қўшилишларидан юзага чиқади. Муни англаш қийин бўлмаса керак: ҳар кимга маълумки, сўз санъати, яъни тизмалар, ҳикоялар, томошоликлар (сахна асарлари) бир иш, бир воқеани тасвир қилади. Бу воқеаларнинг ақлан янгидан ишланиб тасвир қилинишлари билан улар тақлидийликдан айрилмайди. Ҳайкалчилик ҳам шундаёқ табиатга эргашади. Унинг бу эргашмаги унинг турли нарсаларни, одамларни тасвир этишидадир.

Демакки, санъатнинг бир туркуми табиат ва турмушга тақлиддан иборатдир. Лекин бу тақлид деганимиз ҳар ҳолда бутунлай эмас, қисмандир. Тағин очиқ айтганда, бу уч санъатда қисман тақлид, қисман ижод бордир. Яъни санъаткор ўзининг ижоди учун намуна ва сармояни табиат ва турмушдан олгани ҳолда унинг бутунлай ўзининг кўчирилмасини (копиясини) ясамас, балки санъаткор ўзининг ҳаёлидан ҳосил қилар, ўзидан ҳам бир нарса қўшар; уни ўзгартар, бошқаландирар ёки уни санъаткор ўз шахсияти орқали комиллашдира. Тўғриси, ҳар бир санъаткорона шеърини асарда табиатга тақлиддан бошқа шоирнинг ўзлиги ҳам ётади.

Қисқаси, табиат кўринишлари ва ҳодисалари, турмуш воқеалари санъаткор ва шоирларнинг қўлида уларнинг ўз мияси, ўз юраклари орқали тўлдирилар, тугалланар, тағи(н)да ортиғроқ комиллашган бир шаклга қуйилур. Ўрни билан шарҳ ва тафсил этилса, ўрни билан қисқартилур ва шоирнинг тасвири учун кураксиз бўлган баъзи бир қисмлари ташланиб қолдирилур, ҳосил шоир ёлғиз кўруниш ҳам воқеалардаги муносабатларнинг «ҳаётий мажмуаси»гагина тақлид этиб, тафсилотида шоир ихтиёрлидир.

СУРАТ (ШАКЛ) ВА МАЪНО МУНОСАБАТИ

Мумтоз адабиётшуносликда *шакл ва маъно* муносабати диний-тасаввуфий талқинда ҳам, адабий-истилоҳий йўналишда ҳам алоҳида мазмун касб этади. Ушбу мазмун мумтоз адабиётшуносликнинг асосий илмий муаммоларидан саналади ҳамда замонавий адабиётшуносликдаги *шакл ва мундарижа* муносабатларини ўрганиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Фалсафада маълуму машхур бўлган шакл ва мазмун муносабати мумтоз адабиётшуносликда *сурат ва маъно* бирлигида мужассам топади. Бу бирлик барча фалсафий қарашларда, рухоний ҳолатларда, туйғулар муносабатида акс этган бўлиб, у ҳам тасаввуф фалсафасининг, ҳам мумтоз поэтиканинг пойдевори саналади. Ислоҳ алломалари сурат ва маъно нисбатини Қуръони каримдаги *жузъ ва кулл* тафсиридан келиб чиқиб шарҳлайдилар¹. Бунинг энг ёрқин ифодаси Фаридиддин Атторнинг Тавҳид асрори талқинида ёзилган “Жавҳару-з-зот” асарида кўринади². Фаридиддин Аттор жавҳар сифатида мутлақ рухнинг сирини белгилайди. Мутлақ рух, яъни Ҳақ (Кулл) инсоний, махлуқий ёки нарсалар суратида зоҳирдир. Нур орқали жузъ, яъни яралмишнинг барча сифатлари намоён бўлади. Лекин нур Куллнинг барча сифатларини кўрсатиб беролмайди. Шундан келиб чиқиб, рух Яратганнинг измидадир. Яралмишларнинг ҳаёти эса мана шу Куллнинг зохири, ташқи кўриниши бўлиб, у сурат шаклида жилваланади.

Жалолиддин Румий фалсафасида *маъно ишқ* талқинида аниқланади, *сурат* эса *ишқ нуридир*. У ишқсиз қийматдан маҳрум. Ишқ маъно, моҳият касб этар экан, у мазмунни ифода қилади. Мазмун, маъно нури эса сурат бўлиб жилваланади. Ишқ бўлмаса, нур ҳам бўлмайди. Ишқнинг ўзи нурсиз, суратсиз бизга етиб келмайди. Шундан келиб чиққан ҳолда, маъно суратга — шаклга нур бўлиб қуйилиши, шакл

¹ Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. - Т.: Чўлпон, 1992.

² Фаридиддин Аттор. Илоҳийнома. Насрий таржима, талқин ва тафсир (амалга оширувчи Н. Комилов). – Т.: Ёзувчи, 1994. - Б.74.

– сурат эса, мазмунга айланиб маънони ифода қилиши мумкин. Румийнинг бундай фалсафий қарашлари “Маснавийи маънавий” асарида умумий тарзда, турли ривоят ва ҳикоятлар мазмунида берилади. “Фихи ма фихи” (“Нимаики Ундадир – Ундандир»), яъни ўзбек тилига “Ичиндаги ичиндадир” тарзида ўгирилган асарда³ бу нисбатий тушунчалар сурат ва маъно фалсафаси сифатида англатилади: *“Маънога юзланишни инсон дастлаб унчалик севмайди. Бироқ вақт ўтган сайин ёқтира боради. Бу жарайн суратда (шаклда) аксинча кечади. Чунки сурат бошида хуш ва латиф туюлади, бироқ у билан қанчалик қўп бирга бўлганинг сари ундан шунчалик тез совуб борасан. Қуръоннинг сурати қайдаю маъноси қайда! Худди шундай инсонга боқ! Агар инсон суратидан маъноси кетса, жасади қолади. Жасадни эса ҳеч ким ушлаб турмайди”*⁴. Бошқа бир ўринда Румий ҳазратлари сурат ва маъни нисбатида мағиз ва данакни мисол қилади. Данакни қўлга олишдан мақсад, унинг ичидаги мағзига эришиш. Мағизга эришиш учун сурат (дарак)ни синдирасан. Гўёки, данак керак эмасдай, ортиқча қобикдай туюлади. Бироқ мағизни уруғ сифатида экмоқчи (ерга) бўлсанг, уни қобиксиз эка олмайсан. Қобиксиз экилган мағиз кўкармайди, ҳосил бермайди. Демак, сурат бизга номухимдай кўринса ҳам уни маънодан ажратиб кўриш маънисизликдир.

Румий фалсафаси тез орада Ғарб мутахассисларининг эътиборини тортгани, Ҳёте асарларида гўзал, изчил талқин қилингани, ниҳоят, олмон мумтоз фалсафасининг чўққиси саналган Ҳегел таълимотида ўзининг тугал исботини топгани фанга маълум. Ҳегелнинг “инкорни инкор” қонунининг моҳияти Румий фалсафасининг мағзида бор. Бугдой (дон) ўз шаклини ўзгартириб (тараққий эттириб), Ҳегелча айтганда, инкор қилиб, бошоқ бўлди. Бошоқ ўз шаклини инкор этиши

³ Жалололдин Румий. Ичиндаги ичиндадир (Туркчадан Улуғбек Абдувахоб таржимаси). – Т.: Ёзувчи, 1997.

⁴ Жалололдин Румий. Ичиндаги ичиндадир. – Т. Ёзувчи, 1997. –Б.79.

билан тараққиёт уни яна буғдойга айлантирди. Демак, диалектик тараққиёт инкорни инкор асосига қурилгани билан, шакл ва моҳият ўз борлигини йўқотмайди. Фақат шакл мазмунга қуйилади, мазмун эса ўз шаклини ўзгартиради. Ўзини Ҳегелнинг иқтидорли шогирдларидан санаб, янги эстетик тизим яратмоқчи бўлган рус мунаққиди В.Белинский ҳам юқоридаги тафсилларни бадиий асарга нисбатан қўллаб, агар мазмунни шаклдан ажратмоқчи бўлсанг, уни шакл билан барабар ўлдирасан. Ёки шаклни алоҳида ўзини олмоқчи бўлсанг, у ҳолда мазмун билан бирга шаклни ҳам ўлдирган бўласан каби тушунтиришни тавсия этгани сир эмас. Бу каби талқинлар айрим юзаки тамсиллардаги шакл – идиш, маъно эса ичидаги суюқлик ёки шакл қон томири бўлса, маъно унда жўш уриб оқаётган қон каби тушунишлар чекли эканини англатади. Чунки идишдаги суюқликни тўкиш мумкин бўлганидай, қонни томирдан ажратиш мумкин. Лекин бу билан ҳар иккаласига ёки уларнинг бирортасига ҳам ҳаёт бағишлаб бўлмайди, улар ўзаро мавжудликдагина яшашда ва тараққиётда бўладилар.

Араб мумтоз поэтикасининг асосий унсурларидан саналган *маъни ва лафз* моҳият ҳамда унинг сўз қолипи маъносида қўлланилган, анъанавий мазмуннинг индивидуал муаллиф талқинидаги ифодаси сифатида қабул қилинган⁵. Араб поэтикасининг асоси саналган *маъно* истилоҳи машхур Ғарб арабшунос олимлари томонидан “фикр, ғоя” (Гольдциер, 1896; Крачковский, 1927), “поэтик мотив” (Грюнебаум, 1944; Риттер, 1954), “фикр, моҳият, образ” (Шидфар, 1974) деб таржима қилинган бўлса, *лафз* (*кўплиги – алфоз*) – “ифода” (Гольдциер, 1896), “сўз, ифода” (Грюнебаум, 1944), “ифода, товушлар бирикмаси” (Крачковский, 1927), “сўзлар, нутк ифодаси” (Киктев, 1969; Риттер, 1974) тарзида русчага

⁵ Куделин А. Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII-XI век). – М.: Наука, 1983. – С. 7.

ўғирилган⁶. Ушбу таржималардан маълум бўлишича, *маъно* мазмун, ғоя ва моҳиятни англатган бўлса, *лафз* унинг материал жиҳати, яъни товуш, сўз орқали ифодаланишини билдирган. Шундан келиб чиққан ҳолда *маъно* замонавий истилоҳ билан айтганда, *поэтик мотив*; *лафз* эса *ифода воситаси* (сўз билан) деб қабул қилинган. Машҳур араб олимларидан Ибн Қутайба “Шеър ва шоирлар китоби” (850-870) асарида бадий матнларни маъно ва лафзга кўра қуйидаги туркумларга ажратган: 1) яхши лафз ва маъноли асарлар; 2) лафзи яхши ва маъноси ёмон асарлар; 3) лафзи ёмон ва маъноси яхши асарлар; 4) лафзи ёмон ва маъноси ҳам ёмон асарлар⁷. Бундай таснифга келишда муаллиф лафз ва маънони бириктирувчи нисбат (эйтилоф) сифатида уларнинг ўзаро тенг келиши (мусават)ни назарда тутди. Ибн Қутайба талқинича, агар маъно лафзга тўла мос келса, у бадийят (балоғат)га эришган бўлади⁸. Қудама ибн Жаъфар (в. 922/948) эса “Накду-ш-шеър” асарида “тугал маънога лафз қўшимча қилмаса ёки маънони бузувчи унсурни лафзга қўшмаса” асар етук бўлишини таъкидлаган. Бу жараёнда олим “вазн талаби билан кераксиз сўз (маънога хизмат қилмайдиган – Ҳ. Б.) ҳисобига байтни тўлдириш (хашв)ни шеърдаги жиддий нуқсон” деб белгилаган⁹. Кўринадики, ўрта асрлар араб поэтикасида ҳам маъно ва шакл бирлиги адабиётнинг асосий қонунларидан саналиб, уларнинг ўзаро меъёр ва мувофиқ келиши бадий матннинг етуклигини англатувчи балоғат белгиси ҳисобланган. Араб мумтоз поэтикасида *маъно ва лафз* муносабати ҳақида ўнлаб рисолалар яратилган. Биз кейинги тадқиқотларга асос бўлиши мумкин деган умид билан уларнинг айримларини санаш билан чекланамиз: Муфаддал Дабби (в. 780/787)

⁶ Ўша асар. – Б. 57.

⁷ Ибн Қутайба. Аш-Ши’р ва аш-шу’ара’. Т. 1-2. - Бейрут, 1969. – С.12-15.

⁸ Ўша асар. – Б. 84-85.

⁹ Қудама ибн Жаъфар. Китаб накд аш-ши’р. Лейден, 1956. - С. 136.

“Китаб ма’ани аш-ши’р”, айни шу номдаги Абу Сарван ал-Укли (VIII асрнинг 2-ярми), Ибн Кунас (в. 823-825), Асмаи (в. 825-832), Саид ибн Масада ал-Ахфаш (в. 830). Ибн Арабий (в. 846). Абу-л-Амайсал (в. 854), Ибн Қутайба (в. 889), Бухтури (в. 897), Салаб (в. 904), Наххас (в. 950), Ибн Абдус (в. 859-860) сингари олимларнинг асарларини ва “Китабу-л-ма’ани” номли Муарриж Садуси (в. 819), Надр ибн Шумайл (в. 818-820), Али Райхоний (в. 834) кабиларнинг асарларини келтириш мумкин. Ушбу мавзуда номаълум муаллифнинг “Мажмуату-л-маъни” номли тўплами бизгача етиб келган ва 1884 йили Лейденда нашр қилинган¹⁰. Ҳатто Аскарый “Девону-л-маъни” номли асарлар каталогини тузиб, бу йўналишдаги 100 дан ортиқ рисодаларга тавсиф бергани арабшунослик илмига маълум¹¹. Араб мумтоз поэтикасидаги ушбу фундаментал қарашлар асосида Ажамда ҳам маъно ва лафз ҳақидаги қарашлар кенгайганини форс ва турк тилидаги рисодалар талқинидан ҳам билиш мумкин.

Абдурахмон Жомийнинг “Силсилату-с-заҳаб” асарида сўзга таъриф бериш баробарида уни “маъно дарёсининг гавҳари” деб тушунтиради: “Сўзнинг бутунлиги, маъзи, моҳияти маъно биландир, чунки маъно кўрки лафз биландир”¹². Лафз (тил) маънонинг зоҳиридир, маънони сўз, тилсиз ифода қилиб бўлмайди. Чуқур маъно бериш учун эса кўркли лафз керак. Маъно лафз билан кўркли бўлгани каби, лафз ҳам маъно гўзаллиги билан кўркли бўлади. Бу буюк

¹⁰ Sezgin F. Geschichte des arabischen Schrifttums. Bd 2. Poesie bis ca.430. Leiden, 1975. – pp. 58-60.

¹¹ Ал-Аскарӣ. Диван ал-маоний. Т. 1-2. - Қошира, 1933. Ушбу каталогнинг русча таржимаси қуйидаги манбага илова қилинган: Куделин А. Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII-XI век). – М.: Наука, 1983. – С. 231-243.

¹² Абдурахмон Жомий. Силсилату-с-заҳаб / Танланган асарлар (Тузувчи ва сўзбоши муаллифи Ш. Шомухамедов). - Т.: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971.

иккиликни бутун ва гўзал ҳолда кўриш учун уларни доимий яхлитликда билиш ва қабул қилиш лозим бўлади.

Шунинг учун ҳам Алишер Навоий «*Бир неча сўз ул маънидаким, сўздаги маъни жоне дурурким, сўз қолиби онсиз қолибе дурурким, жонсиз ва ани топмоқ ишини киши билмас, балки ани топқон киши топилмас ва аҳли газоф ноин софлигига мунсиф бўлмоқ, балки ўз газофига инсоф бериб, аларнинг узрин қилмоқ*»¹³ деган талқин билан махсус мақолат ёзади. Маъно ҳақида сўз юритганда, у сўз қолипнинг жонидир, жонни қолипдан ажратиб бўлмайди, шундай экан, маъно ва сурат ажралмас бир моҳиятдир. Уни назмда кўрмоқчи бўлганлар, уларни бир бутунликда кўришлари, вазн ва баҳр каби зоҳирий сифатларни, шеърнинг жонидан ажратмаслиги, аксинча, қолип жонга муносиб келгандагина жозиб бўлади. Туюқ баҳрини англамаган киши, қўшиқни туюқдан фарқлай олмайди. Лафзи бемаза, таркиби сушт асарда маъни ҳам носара ва унинг хулосаси нодуруст бўлади:

*Англамайин сўзда туюқ баҳрини,
Қайси туюқ, балки қўшуқ баҳрини.*

*Лафзалари бемаза, таркиби сушт,
Носара маънию адо нодуруст.*

*Борчасига даъвийи маънийи хос,
Хосларим топмай алардин халос.*

Демак, сурат ва маъно муносабати бири иккинчисини тақозо қилган, фақат ўзаро мавжудликдагина ҳаракатга келиши мумкин бўлган жон ва жасаддир. Диний тушунчага кўра жон, жасад тарзида намоён бўлган бу талқин тасаввуфда

¹³ Алишер Навоий. Ҳайрату-л-аброр. / МАТ. 7-жилд. – Т.: Фан, 1991. – Б. 62.

янада чуқурлашиб, *руҳ-жон-нафс* тарбияси учун асос бўлиб хизмат қилади.

Адабиётшунослик илмида ҳам шакл мазмунга етказувчи воситадир. Мазмун эса шакл воситасида етказилаётган моҳият, ифода қилинаётган нарсa. Ҳар бир нарсa ёки ҳолат шакл ва мазмуний жиҳатни ўзида қамраб олади ё акс эттиради. Демак, шакл ва мазмун муносабати мумтоз адабиётшуносликда анча мукамал ишланган поэтик ходиса сифатида тушунилади. Шакл ва мазмунни ўзаро қарама-қарши нисбатда эмас, балки бири иккинчисини тўлдирувчи ва тақозо қилувчи тушунчалар сифатида ўрганилади. Бундай талқин замонавий адабиётшуносликдаги шакл ва мундарижа муносабати учун пойдевор саналган. Рус шаклшунослик мактаби (формальная школа) вакиллари ҳам бадий адабиётнинг ўзаги саналган бу муҳим илмий муаммони ҳал этишда Шарқ мумтоз поэтикаси асосларига таянганлар. В. Шкловский, Б. Жирмунский ва Е. Поливанов каби олимлар аввал Шарқ поэтика мактаби сирларини ОПОЯз (Общество поэтического языка – Бадий тил жамияти) воситасида обдон ўрганганларидан кейингина ўзларининг шакл назариясига доир ишларини амалга оширганлар¹⁴.

XX аср бошларида ўзбек адабиётшунослигини шакллантиришда янги назарий талқинлар излаган олимлардан бири Абдурауф Фитрат бу муносабатлар силсиласини ўзининг Алишер Навоий, Мирзо Бедил, Бобораҳим Машраб асарлари талқини жараёнида амалий фаолиятда қўллаган бўлса, илк назарий қўлланма саналган

¹⁴ Жирмунский В. М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л.: Наука, 1977. - 408 с.; Томашевский Б. В. Теория литературы. Поэтика. – М.-Л.: Гос. изд. худ. лит., 1931. - 264 с.; Шкловский Б. В. О теории прозы. – М.: Советский писатель, 1983. - 384 с.; Эйхенбаум Б. О прозе. О поэзии. – Л.: Художественная литература, 1986. - 456 с.

«Адабиёт қоидалари»да шакл ва мундарижани ташкиллантурувчи адабий унсурлар ҳақида тўхталади. Уларни *мавзу, мундарижа* каби истилоҳлар билан талқин қилиш давомида ижодкорнинг лабораториясидан келиб чиқиб, шакл унсурлари ёки мазмун жиҳатлари деб эмас, балки «*ёзиш қоидалари*» деб атаган. Замонавий адабиётшуносликдаги собит қоидаларга кўра мазмуннинг таркибий жиҳатига *мавзу, гоя ва муаммо* киради. Шунинг унутмаган Фитрат мавзу ва мундарижа (гоя ва муаммони ўзаро бириктирган ҳолда) каби тушунчаларга адабий шарҳлар ёзди. Шакл унсурлари сифатида *образ, сюжет, композиция ва бадий нутқ* асарни бутунликда тутиб турувчи компонентлар эканини аниқлаб *тимсол* (образ), *тартиб* (сюжет), *таркиб* (композиция) ва бадий нутққа дохил бўлган *таъсир воситалари* ҳақида маълумот беришни ўзининг вазифаси деб билди¹⁵. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, ушбу тасниф қабул қилингунга қадар мумтоз адабиётдаги образлар тизими қисман тасаввуф адабиётининг назарий манбаларида, қисман поэтика, айниқса, илми бадеъ таркибида фикр-мулоҳазалар баён қилинган. Бадий тимсолнинг сифати, вазифаси, маънодорлиги, ундаги кўчим табиати ҳақида таҳлил ва талқинлар мавжудки, уларни ўз ўрнида, тасаввуфий тимсоллар, бадий санъатлар билан боғлиқ ҳолда ўрганганимиз учун ҳам бундай намуналар айни боб таркибида эмас, балки илми бадеъга дохил қисмда аниқланди. Замонавий адабиётшуносликда бадий нутқ таркибида қараладиган поэтик лексика, фоника ва поэтик синтаксисга доир мулоҳазалар мумтоз поэтика таркибида алоҳида илм сифатида қаралган. Шунинг учун ҳам уларни

¹⁵ Абдурауф Фитрат. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаммолари ва ҳаваслилари учун қўлланма (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Х. Болтабоев). – Т.: Ўқитувчи, 1995. – Б.21-23.

ўрни билан бадий санъатлар ҳамда бадий нутқ ва услуб боблари воситасида тавсия қилинди.

Демак, замонавий адабиёт назариясининг асосий концептуал масаласи ҳисобланган шакл ва мундарижа ҳамда уларнинг диалектик бирлиги ҳақидаги қарашлар фақат XX аср фалсафасида ёки Ғарб адабиётшунослигида ёки изчил эстетика шаклланишига тўртки берган Ҳегел қарашлари доирасида яратилмаган, балки минг йиллардан бери муслмон шарқида мавжуд бўлган, ўзини ибтидосини барча мўъжизотларнинг шарҳи ҳисобланган Қуръони каримдан олган ва исломий-тасаввуфий фалсафа тараққиёти ҳамда бадий тафаккур тадрижи билан бу муносабат тараққий этиб, жорий мушаккал бир илмий тизимга айланган.

СУРАТ (ШАКЛ) ВА МАЪНО БИРЛИГИ

ФАРИДИДДИН АТТОР
(1136-1250)

Асл исми Абу Ҳамид Муҳаммад ибн Абубакир Иброҳим бўлиб, Фаридиддин (диннинг яғонаси) унга берилган тавсифий унвондир. Нишонур яқинидаги Шодях қишлоғида туғилган. Шайх Маждиддин Богдодий, Шайх Рукниддин сингари сўфийлардан таълим олган. Ҳаж сафарини ўтаган, Миср, Ироқ, Шом мамлакатларининг турли шаҳарларида саёҳатларида бўлган.

Кўплаб шеърий асарлар, манзума ва достонлар битган. Давлатшоҳ Самарқандийнинг "Тазкирату-ш-шуаро" асарида алломанинг шеърий асарлари ҳажми 250 минг байтга яқин деб кўрсатилган. Асосий илмий - фалсафий ва тасаввуфий руҳдаги асарлари "Илоҳийнома", "Асрорнома", "Мусибатнома", "Ҳайдарнома", "Мазҳару-л-ажойиб" («Мўъжизаларнинг кўриниши»), "Жавҳару-з-зот", "Ҳайлож", "Мухторнома", "Уштурнома" ва бошқалардир. Булардан ташқари, Атторнинг тўқсон олти нафар машҳур сўфийлар ҳаёти ва ҳолоти зикр қилинган "Тазкирату-л-авлиё" номли асари мусулмон Шарқида энг кўп тарқалган китоблардан ҳисобланади.

Фаридиддин Атторнинг «Жавҳару-з-зот» асарида сурат ва маъни муаммосига бағишланган тасаввуфий талқинлар сайлаб олинди.

«ЖАВҲАРУ-3-ЗОТ»дан

Жисм ва жоннинг нури бўлган зот номи билан, ошкора ва яширин бўлган Худо номи билан бошлайман...

Агар сен тавҳид хилватхонасига маҳрам бўлсанг, оламнинг тожи, Одам фарзандларининг фахри бўлиб қоласан. Агар хуршид, яъни Тангри ошкор бўлса, сен соя бўлгин, чунки соя каби куёш нурида йўқолиб, маҳрам бўласан унга...

Сенинг ичингда *жавҳар*¹ - Мутлақ руҳнинг сири бор, аммо бу ерда сенга йўл кўрсатувчи йўк. Охирда йўқотган нарсанг сенинг ўзингдадир, бу зоҳирий сирлар бандига гирифтор бўлгансан. Сен Холиқнинг зоти ва сифатлари жавҳарига эгасан, аммо зотининг дийдоридан узоқсан. Сенинг жавҳаринг барчаникидан афзалдир. Ажабки, фалак ва юлдузлар сенинг кўзларинг - дийдангдир, уйнинг ичидасану эшикдан ташқарисан, ҳам кўринасан, ҳам йўқсан...

Нега *сурат*² дардига мубталосан, агар сен суратни ташласанг, *кулл*,³ яъни Худосан. Сен сурат ҳамроҳлигидан кутулсанг, Худонинг маъносидан хабардор бўласан. Сурат сенинг ҳеч бир ишингга ярамайди, Худо дийдорини жонда (жонингда) кўрсатади. Агар суратни синдирсанг, шак-шубҳасиз, сен ҳақсан, иккилик йўқолади ва кулл бўлиб, чиндан Ҳақ - Худога айланасан. Нима балоларни кўрган бўлсам, сурат туфайли кўрдим, кудурат-ғам ва зулматларим ҳам ўшандадир...

Мен бу ерга келган гапирувчи Ҳақдирман, шунинг учун ҳар сўзимда *аналҳақ*⁴ дейман. Ҳақиқатда мен Ҳақман бунда, куллият зарраларига тавфиқ - мувофиқлик, тараққиёт бағишлаш учун келдим. Бунда яширин равишда келган Ҳақман, жаҳон халқлари олдида инсоний хилқат - суратда кўринмоқдаман. Мен сирни кўрсатишга келган Ҳақман, шунинг учун ўз сиримни айтмоқчиман...

Жумла оламнинг жони Аллоҳ мандирман, ишонгин, бунда йўқман, аммо борман. Ҳақ мандирман - Мутлақ руҳ, барчанинг орасида мутлақ огоҳман. Ҳамманинг вужудида нишонасиз кўринмас вужуддирман, гўё олам ичида равшан куёшман...

<...>*Жузъ*⁵ ва кулл ичида порлаган куёшдай, ўзини сифатлар ичра шундай сингиб, йўқолиб кетгандай кўрдик, пайдо бўлганда ҳақиқатдан айни зотнинг ўзи эди. Ўзини аввалу охир, яъни узлуксизлик ҳолатида кўрдик, бир шаклга айланганлигини

сезди. Жон бирликда шундай кўриндики, сурат - хилқати жон ичида кўрина бошлади. Яратилишида ўзини шундай ҳолатда кўрдик, барча дийдаларда, кўзларда у бор эди. Ўзини шундай завол билмас зот сифатида кўрдик, юзи барча ашёда турли ҳолатларда кўринади. Ўзини мана шундай кўрдию, барчани ўзида кўрди, чунки сурати йўқолди ва барчани бир - *аҳад*⁶ кўрди..

*Жонон*⁷ - Худо тавҳидида бирликдамиз. Кулл - умумият жавҳарининг ягоналигимиз шаксиз. Тавҳидда ягоналик-бирликдан ўзга нарсани кўрмадим. Ваҳдат - ягоналикни ягоналикдан ягона деб танладим...

Ҳақиқат нима? Жонон - Худони кўриш бунда, сену менликни тарк этсанг, унда бир бўлаксан, Ҳақиқат нимадир? Тезда бир бўлмоқ фақат, дур каби вобасталик денгизида ягона - бир бўлмоқдир...

Ҳақиқат нима? Аттор каби бўлиш. Ҳамиша сирлардан огоҳ бўлиш. Ҳақиқат нима? Эй дўст, жондан кеч, бу дам Атторни кўрдингми, кулл - ўша...

Баракалла Аттор, илоҳий сирдан кўзга аёнлик кўргаздинг, шу боис сен шоҳсан. Маънолар сирига интилиб, густоҳлик (беадаблик) қилишинг ҳам яхши, сен Ҳакни маънолар изҳорини кўришинг муқаррар. Жаҳонда сен васлга етганларнинг тимсоли гавдаланган шаклисан, шунинг учун ҳам бундай сирни аён қила олдинг...

Сен шубҳасиз *кавну*⁸ макондан ортиқсан, *айн*⁹дан воз кечсанг, *аъёнда*¹⁰ аёнсан...

Васлга етгандан кейин, парда узоқлашади, маънида у Мансур суратига айланади.

ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ
(1207-1273)

Асли ўртаосиёлик бўлган шайх Муҳаммад Баҳоуддин Валад хонадонида Балх шаҳрида тугилган. Жалололиддин ёшлик чогидаёқ отаси билан мўзул истилоси туфайли Кўнёга кетиб қолишга мажбур бўлган. Умрининг охирига қадар шу шаҳарда мударрислик қилган, Кичик Осиёни ватан тутгани учун Румий тахаллусини олган.

Румийнинг илмий-адабий мероси форс тилида ёзилган бўлиб, унинг шеърӣ асарлари, асосан, "Девони кабир" («Улуғ девон»)га жамланган. Девонда газал, рубоӣ ва маснавий шаклларида ёзилган уч мингдан ортиқ шеърлар бор.

Илмий-фалсафӣ мероси олти дафтардан иборат "Маснавийи маънавий" асаридан ўрин олган, ушбу исломий-тасаввуфӣ мажмуани "Форсий Қуръон" деб ҳам аташган. Бу асар қарийб 10 йил давомида ёзилган бўлиб, 27 минг байтдан иборат. Булардан таишқари Румийнинг "Мактубот", "Фиҳи ма фиҳи" каби асарлари ҳам сақланган. Унинг битиклари, асосан, шогирдлари, ўғли ва бошқа мухлислари томонидан жамлангани учун уларнинг ҳаммасини Румийга тегишли деб бўлмади.

Жалололиддин Румий номи билан мавлавийлик тариқатига асос солинган бўлиб, унинг ўғли Султон Валад отаси номидан (вафотидан сўнг) тариқат эълон қилган.

"Фиҳи мо фиҳи" ("Ичиндаги ичиндадир») сарлавҳали тасаввуфӣ асарини "Муйиниддин Парвона китоби" ҳам дейишади. Чунки унинг номи бир неча марта тилга олиниши билан бирга ушбу китоб, асосан, Мавлононинг муҳиблари Ҳисомиддин Чалабий, Соҳиб Фаҳриддин, Амир Бадриддин Гуҳартош, Отабек Султон Алоиддин, Тоҗидин Мўътаз Хуросоний ва ўғли Султон Валад билан бўлган суҳбатларида айтилган фикрлардир. "Фиҳи мо фиҳи" асаридан сурат ва маъни баҳсидаги айрим лавҳалар берилди.

«ФИҲИ МА ФИҲИ»
(«ИЧИНДАГИ ИЧИНДАДИР»)дан

<...> Бизнинг кўнглимиз доим маънан сизнинг ҳимматингиз ёнида бўлиши билан баробар суратан ҳам шарафланмоқ истадик. Чунки бу суратнинг ҳам улуг бир эътибори бордир. Эътибор не демак? У ҳатто ўзлик ва маъно билан тенг. Миясиз калланинг иши ҳеч нарсага ярамагани каби қобик¹ сиз мева ҳам этилмайди. Чунончи, бир данакни қобиксиз ҳолда ерга эксанг, кўкармас. Қобиғи билан экканинг вақтда унади ва улкан бир дарахтга айланади. Шу нуқтаи назардан вужуднинг ҳам буюк бир асли, хизмати бордир. Бундай бўлиши табиийдир. Худди шу асл маънодир. Аммо бу ўзи ҳам маъноли, маънони ҳам билган, англаган кишилар учун шундоқдир.

"Икки ракат намоз дунё ва ундаги нарсалардан хайрлидир". Бу сўз ҳамма учун эмас. Бу шундай кишилар учунки, уларга дунё моли кўлида бўлса ҳам икки ракат намозни қилмаслик ўша молни кўлидан чиқаргандан оғирроқ туюлади.

Бир дарвишга подшоҳ: "Эй зоҳид!²" - деди. У эса: "Зоҳид сенсан" деб жавоб қайтарди. Шоҳ: Мен қандай зоҳид бўлайин. Бутун дунё, охират ва жамики мол-мулклар меникидир. Оламни мен олдим. Сен эса фақатгина бир луқма ва бир ҳирқа билан қаноат этдинг", - деди. Дарвеш: "Юзингни қай тарафга бурсанг, Аллоҳ у ердадир"³. У ҳамма жойда мавжуд. Чехрадир, доимийдир, ўлмасдир. Ошиқлар ушбу чехрага ўзларини фидо қилиб, эвазига ҳеч нарса истамаслар. Бошқалар эса ҳайвон сингаридирлар.

<...> Сурат (юз) ишқ⁴ нуридир. Чунки ишқсиз у ҳам қийматдан маҳрум. Нур - аслсиз номавжуд нарса. Шунга кўра, Тангрига сурат дейилмаганидек, нур ҳам дейилмайди. Чунки сурат нурдир. Бири: "Ишқ суратсиз бўлмаганига, рўёбга чиқмаганига кўра, суратнинг нури бўлиши керак" - деди. Биз: "Ишқ суратсиз нечун тасаввур этилмасин?" - деймиз. Ҳатто суратни ишқ майдонга келтиради ва ундан юз минглаб сурат ҳосил бўлади. Булар айни замонда рўёбга чиққан, шаклу шамойил олган суратлардир. Рассомсиз расм бўлмаганидек, аслсиз эса расм бўлмас. Гўё бармоқнинг ҳаракати билан узукнинг ҳаракати янглиғ.

Юрагида уй қуриш ишқи бўлмаса, меъмор унинг тарhini чизмайди. Бугдой бир йил олтин баҳосида, бошқа йил тупрок қийматида сотилиши мумкин. Ҳар икки йилда ҳам унинг сурати ўша - бугдойдир. Бироқ унинг қадри унга бўлган ишқ (эхтиёж - тарж.) туфайли майдонга келмоқда. Худди шундай, сенинг санъатинг ҳам фақат сен учун азиздир. Унга рағбат кўрсатиб, уни севиб ўрганувчи (ишқ) топилмагунча, у яна шу ҳолда қолаверади.

«Ишқ» - нимагадир муҳтожлик. У ҳолда, эҳтиёж - асл, муҳтож эса –«нур» дейишади. Биз деймизки: Сен эҳтиёжинг бўлгани учун шундай деяпсан. Демак, эҳтиёжинг олдин майдонга келади, сўз эса ундан туғилади. У ҳолда, сўз бўлмаса ҳам эҳтиёж мавжуд. Шунга кўра, ишқ ва эҳтиёж унинг (сўзнинг - тарж.) нури бўлолмайди. У: "Эҳтиёждан мақсад сўз эмасмиди? У ҳолда, мақсад қандай қилиб нур бўла олади?" - деди. Биз "мақсад ҳар доим нурдир. Чунки дарахтнинг илдизидан мақсад унинг нури, яъни гавдасидир, шохлари ва ҳоказоларидир" - дедик .

<...> Бир дедик: "Бизни ҳиммат билан эсла! Асл бўлган нарса ҳимматдир. У сўзсиз ҳам мавжуд, чунки ҳиммат - нур". Мавлоно буюрадики: ҳиммат жисмлар олаmidан аввал - руҳлар оламида ҳам бор эди. Демак, бизни жисмлар оламига курук келтирмадилар. Бунга имкон, йўқ. Шундай экан, сўзнинг ҳам муайян ўрни бўлиши керак. Ахир данакнинг фақат мағзини ажратиб эксанг, кўкармайди. Ҳолбуки, қобиғи билан ерга ташласанг, ўсиб чиқади. Шу нуқтаи назардан қаралганда, суратнинг ҳам аҳамияти борлиги аён бўлмоқда.

"Қалб ҳузурисиз қилинган намоз намоз бўлмайди" (Ҳадисдан) - дея буюрилганидек, намоз ҳам ичдадир. Бироқ сен уни шаклларга ўрайсан. Кўринишда руку (эгилмоқ) ва сажда билан намозга сурат бериш лозим. Буларни бажариб, ундан ўз насибангни олурсан, муродингга етурсан.

*"Улар намозларида доим барқарор бўлгувчи зотлардир"*⁵ деган оятдаги намоз руҳлар намозидир. Суратан, шаклан қилинган намоз муваққатдир, доимий эмас. Чунки руҳ денгиз

оламидир. Сўнгсиздир. Шунга кўра, хамишалик намоз рухнингдир. Рух ҳам руку ва саждалардан холи эмас. Бироқ буларни очиқ шакллар билан кўрсатмоқ керак. Чунки маънони сурат билан боғлиқлиги бор. Иккаласи бирлашмагунча фойда ҳам бўлмайди. Сурат маъно нуридир. Сурат - фуқаро, кўнгил подшоҳ деганинда, бу исмлар изофадир. "Бу унинг нуридир", дединг. Нури бўлмаса, у қандай қилиб асл бўлиши мумкин? Модомики, "Аёл" дер экансан, иложсиз "Эркак" ҳам дейишинг керак ёки "Оллоҳ" дегандан кейин "Қул"ни ҳам эсдан чиқармаслик зарур.

<...> *"Оллоҳ инсонни ўз сурати асосида яратди"* (Ҳадисдан). Инсонлар доимо мазҳар (ўзини кўрсатувчи нарса - тарж.) қидирадилар. Баъзи аёллар ўрангандир ва ўзларини қанчалик қидирилганини (исталганини - тарж.) синамоқ учун юзларини очадилар. Худди устарани синаганинг каби. Ошиқ севгилисига: "Мен ухламадим, овқат емадим, сенсиз ёндим, кўйдим" дейди. Бунинг маъноси шудир: "Сен бир мазҳар изляяпсан ва у менман. Сен мазҳарга маъшуқлик сотяпсан. Олимлар ва санъаткорлар ҳам хамиша мазҳар қидирадилар. *"Мен яширин хазина эдим, билинмоқ истадим"* (Ҳадисдан). Унинг ҳукмлари барча одамларда зуҳур этди. Чунки уларнинг ҳаммаси Оллоҳнинг соясидир ва бу соя соҳибига ўхшайди. Агар беш бармоқ очилса, сояси ҳам очилади, эгилса-чи, у ҳам эгилади. Шунга кўра, Ҳақни қидирган бир исталган ва севилганни хоҳлайдики, ҳамма унинг дўсти, севгилиси ва итоаткори бўлишни орзу этади. Ҳамда душманларига душман, авлиёларига дўст бўлишни ҳам унутмайди. Ниҳоят, буларнинг ҳаммаси Оллоҳ кўрсатган ҳукмлар сифатларидир. Соямизнинг биздан хабари йўқ бўлишига қарамай, биз улардан воқифдирмиз. Лекин Оллоҳ билимининг қаршисида бизнинг хабаримиз хабарсизлик, демакдир. Шахснинг ҳамма қирралари унинг соясида акс этмайди. Худди шундай Оллоҳнинг барча сифатлари ҳам бизда тўла-тўқис намоён бўлмайди. Фақат айримларигина кўринадики,

"Айтинг: Рух ёлғиз Парвардигорим биладиган ишлардандир. Сизларга жуда оз илм берилгандир"⁶ дея буюрилган.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ

«СИЛСИЛАТУ-3-ЗАҲАБ» дан

СЎЗ ОДАМЗОД САДАФИДА ЭНГ АЗИЗ ГАВҲАР

Маъни дарёю гавҳаридир сўз,
Бир-бирин мағзу жавҳаридир сўз.

Гар жаҳонни десак мисоли садаф,
Сўз унинг дурри, унга шону шараф!

Ҳеч конда топилмагай бу дур,
Бир хунардирки ҳаммага манзур...

Хатга фаҳру, қаламга унвондир,
Ақлу идрок жисмига жондир.

Сўз туфайли жаҳонда қолгай ном,
Пухта бўлгай шарофатидан хом.

Дил қуши сўз сувига ташна эрур,
Шул сабабдан шу чашмага тикилур¹.

Асли мактовчи, макталувчи Ўзи,
Фикрларни улайди ҳар сўзи.

Мадҳ этувчи агарчи осмондир,
Аммо у сўз гадоси ҳар ондир.

Бу улуғ кучга офарин, кутлов,
Мадҳ этар, макталувчи ҳам мактов.

Йўлга отланса, куч олур пайваст,
Орта қолганини у кўтаргай даст.

Сирру асрорларга маҳрамдир,
Мўъжизот оламига ҳамдамдир.

Қадри дурдонадан расодир ҳам,
Элга ғоятда бебаҳодир ҳам.

Маъни ундан топар ривожу камол,
Дунё борича топмагай у завол.

Чин вафо гулшанида битган гул,
Шохида сайрашур ажаб булбул.

Ҳис димоғига ҳид сочар бу гул,
*Нотиқа*² унгадир лақаб, маъкул.

Дил гулистони файзи-ла обод,
Шавқнинг булбули эрур дилшод.

У гўзаллар жамолига машъал,
Севги кўзгусига берур сайқал.

Қайси суҳбатда сўз агар янграр,
Унинг олдида лол янгроқ зар.

Сўз миси тилладан эрур афзал,
Доно олдида бу муаммо ҳал.

Сеҳру сўз - бир-биригадир пайванд,
Иккиси гўёки эгиз фарзанд.

Сўз олтинга бўлмагай муҳтож,
Балки олтин бошига бўлғай тож.

Дунёда қанча-қанча тилсим бор,
Уни очмоқ кишигадир даркор.

Сўз эрур ушбу тилсимотга калит,
Сўзни ўрган, очишга журъат эт!³

АЛИШЕР НАВОИЙ

«ҲАЙРАТУЛ АБРОР»дан

Бир неча сўз ул маънидаким, сўздаги маъни жоне дурурким,
сўз қолиби онсиз қолибе дурурким, жонсиз ва ани топмоқ ишини
киши билмас, балки ани топқон киши топилмас ва аҳли *газоф*¹
ноин софлигига *мунсиф*² бўлмоқ, балки ўз газофига инсоф бериб,
аларнинг узрин қилмоқ.

Ул киши сўз баҳрида ғаввос эрур,
Ким гуҳари маъни анга хос эрур.

Файз ҳаримида тажалли анга,
Ким ёрубон машъали маъни анга.

Сўз майини ул киши *ошом*³ этиб,
Ким дури маъни садафин жом этиб.

Рух сафолик не ажаб роҳдур,
Тийра кўнгул кунжига *мисбоҳдур*⁴.

Лаб ба лаб ул май била хуми *сипехр*⁵,
Оғзидаги кирпич анга хишти меҳр.

Ғарқа анинг баҳрига аҳли жаҳон,
Кўздин этиб они латофат ниҳон.

Қатрасини ҳар киши нўш айлабон,
Нашъасидин хум киби жўш айлабон.

Нечаки файзи била олам тўлуб,
Қатраи баҳридин анинг кам бўлуб.

Менки бу май нашъасидин мастмен,
Дайри фано аҳлига ҳамдастмен⁶.

Андок эрур *гарм*⁷ димоғим менинг,

Ким ёқиб ул шуъла чароғим менинг.

Гарчи этиб жоми ҳидоят манга,
Сўзда сукут ўлди бағоят манга...

Англамайин сўзда туюқ баҳрини,
Қайси туюқ, балки қўшук баҳрини.

Лафзалари бемаза, *таркиби*⁸ суст,
Носара маънию адо нодуруст.

Борчасига *даъвийи*⁹ маънийи хос,
Хосларим топмай алардин халос.

Равзаи назм ўлғали рангин манга,
Ҳарне йўлуқти санами чин манга

Бор эди *машиота*¹⁰ и табъим иши.
Бермак алар ҳуснининг оройиши.

Шона уруб сунбули гисусига,
Сурма чекиб наргиси жодусига.

Қон ёш ила оразини ол этиб,
Юзида кўз мардумини хол этиб.

Лафз либосин тикибон ранг-ранг,
Киймак учун ул санами шўху шанг.

Кийдурубон *хуллаи мавзун*¹¹ анга,
Зевар этиб юз дури *макнун*¹² анга.

Қилсам этиб боштин-аёқ жон ани,
*Ҳажлаи*¹³ ноз ичра хиромон ани.

Чун анга бу хайли жафогар этиб,
Хуллаларин¹⁴ горату торож этиб.

Жисмида не хулла кўюб, не харир,
Ўзини бедод ила айлаб асир.

Зоҳир этиб йиғлагудек хол анга,
Кийдурубон эски қаро шол анга.

Турфа буким, шеър кўюб отини,
Еткурубон кўкка *мубоҳотини*¹⁵.

Турфарок улким, тониримни билиб,
Ҳақдин уялмай, манга зоҳир қилиб.

Ваҳки манга жилвагар айлар чоғи,
Истабон эҳсон доғи, таҳсин доғи.

Кўнглума кўп тиғи жафо урдилар,
Дема кўнгул, жонима еткурдилар.

Қолмади чун ўзга манга чорайе,
Қалъа ясардек топибон хорайе.

Кулла чу ҳам олий эди ҳам васиъ,
Устига кўйдум бу бинойи *рафиъ*.¹⁶

Сувғача хоро била бунёд этиб,
Кўкка дегин пораи пўлод этиб.

Ҳандақини ваҳм анингдек қозиб,
Кимки боқиб қаърига ақли озиб.

Не тубига нақб бўлуб *судманд*¹⁷,
Не етибон кунгирасига каманд.

Маънини ул хайл паризод этиб,
Жонларин ул хавфдин озод этиб.

Тикмак учун жисму учурмоққа бош,
Анда қилиб *таъбия*¹⁸ кўп ўқу тош.

Тоши анинг тақвийи жонкоҳдин,
Ўқлари ҳам оҳи саҳаргоҳдин.

Ногаҳ анга ёвуса бир беадаб,
Тош ила ўқдин анга етгай талаб.

Оллаҳ, оллаҳ, бу не афсонадур,
Ким бу фасона деса девонадур.

*Арбада*¹⁹ кўп бўлди, магар маст мен,
Ёки жунун қайдига побаст мен.

Эрмас эсам маст, недур мунча лоф,
Мағз жунун бўлмаса, мунча ғазоф.

Бу неча тандинки, шикоят дедим,
Англамайин *ҳарза*²⁰ ҳикоят дедим.

Борчасининг нуқтаси рангин эрур.
Назмлари дилкашу ширин эрур.

Ўзда йўқ эрдим бу сўз айтур замон.
Борча алар яхши эрур, мен ёмон.

Телба Навойу наво демагил,
Ҳарне эмас бўлса раво демагил.

*Савтунг*²¹ эрур боштин-аёқ ҳарза кўп,
Бошларига эврул, аёқларин ўп.

Борча гадо олдида бўлғил гадо,
То санга шах қурбини бергай худо²².

АБДУРАУФ ФИТРАТ

«АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»дан

ЎЗИШ ҚОИДАЛАРИ

*Таълиф*¹. Белгили бир нарса тўғрисида бўлган фикрлар, муҳокамалар сезгилар, туйғуларни тартибга солиб, сўз билан ифода қилишга *таълиф ё тасниф* дейилади.

Таълиф ё тасниф аталган адабий юмуш билан майдонга чиққан нарсага *асар* дейилади. Бир асарни ёзганда зехнимизнинг юмуши (хизмати) турли тусларга киради: ёзувчи-адиб бошда шул тўғрида ёзилтурган бир нарсани топади. Сўнгра шу нарса тўғрисидаги ўйлар, туйғуларни охтариб, топиб йиғади. “Зехний юмуш”нинг шу бўлимига *ижод* (бор этиш-яратиш) дейилади.

“Ижоднинг биринчи натижаси асарнинг *мавзуъи*, иккинчи натижаси асарнинг *мундарижаси* бўлади. Ондан кейин ёзгучи мавзуъ тўғрисида йиғилган маълумотни (асарнинг мундарижасини) ўз зехнида белгили бир тартибга солади. Бу эса асарнинг *тартиби*² бўлади.

Мана шу юмушлар билан ёзгучи-адибнинг зехнида мавзуъ ҳам тўғрида маълумот белгили бир тилнинг сўзлари, гаплари билан ифода этилиши керакди. Шу “ифода” этиш билан асар майдонга келади. Ёзгучининг зехнида йиғилган мавзуъ ҳам у тўғрида тартибга солинган маълумот, сўзлар, гаплар билан ифода этилмаганга асар саналмайди.

Бу кун Элбек, Чўлпон, Боту, Қодирий, Ш. Сулаймон каби ўзбек адиб-шоирлари бор. Буларнинг *ифодалари*³, албатта, ўзбекчади. Бирок, у адиб-шоирларимизнинг асарлари ўқулганда ифодаларининг бир-биридан ўзгачарак бўлгани кўруниб туради. Демак, булардан ҳар бирининг ўзига махсус бир *ифода йўсуни* бор. Мана шул ифода йўсунига *услуб* дейилади.

Демак, ҳар асарда текширарлик бир нарса бор: мавзуъ, мундарижа, тартиб, ифода, услуб. Мана эмди буларни биттадан текширайлик:

МАВЗУЪ

Адабиётнинг мавзуъи бутун табиат, борлиқ дунёси, инсоннинг ўз ички-ташқи дунёсида сезиб онглаганларидир.

Бир томчи сувдан тенгизгача, бир учкундан буюк бир ёнгингача, кичкина бир япроқдан улуғ ўрмонларгача нима бор эса, ҳаммаси адиб-ёзғучи учун мавзуё бўларлик нарсалардир.

Бироқ адиб-ёзғучи ўз асарининг *тилаги*га (ғоясига) кўра мавзуё толлайдир; қандай бир тилакни кўзда тутиб, қандай бир фикр бермакчи бўлиб асар ёзар эса, шунга кучлирак бойланган бир мавзуёни оладир.

Ёзғувчи-адиб томонидан толлаб олинган мавзуё асарнинг тилаги билан муносабатсиз эса, ёзғучи мавзуёни толлашга янглишган бўладир.

МУНДАРИЖА

Адиб асарнинг мавзуёини, асарнинг тилагини бера оларлик қилиб толлагандан сўнг унинг тўғрисида маълумот йиғадир. Мавзуё теграсидаги фикрлар, сезгилар, туйғуларни тўплайдир. Бироқ, уларнинг ҳаммасини ёза бермайдир. Асарда мундарижанинг тўғрилиғи, табиийлиги лозимдир. Мундарижа ғайритабиий, нотўғри бўлса, асар ўзининг таъсирини йўқотадир.

а) мавзуё теграсидаги фикрлар, маълумотлар, воқеаларнинг асар тилагига мувофиқ, асарнинг тилагини очиқ қилиб бера олурлик бўлганларини оладир;

б) мундарижадаги асосий қисмларнинг бир-биридан узун, бир-бирига муносабатсиз бўлмаганларини оладир;

ж)⁴ мундарижа қисмларининг бир-бирига қарши бўлмаслиқлари, яъни биртасининг берган таъсирига қарши бўлмаслиғини энг катта бир шарт қилиб кўзда тутадир.

Мана шул уч шартни кўзда тутуб ёзилган асарда “бирлик” бордир дейиладир. Бир асарнинг мундарижаси мавзуё билан муносабатсиз ё бир-биридан ҳеч турли бойланиш бўлмаса, ё мундарижадан бир қисмининг таъсири бошқа бир қисмининг таъсирига қарши, тескари бўлса, у асарда бирлик йўқдир дейиладир. Асарда мундарижанинг тўғрилиги, табиийлиги лозимдир. Мундарижа ғайритабиий, нотўғри бўлса, ўзининг таъсирини йўқотадир. Эски шоирларимиз ўзларининг кеча

кайғилари тўғрисида шеър ёзганда “*Оҳим алангасидан фалаклар ёнди, Кўз ёшимдан ер юзини сув бости*” деб инграмакчи бўладир. Мана бундай сўзлар ғайритабиий, нотўғри бўлгани учун қулунч бўлуб чиқади.

Эски ёзғучиларимиз асарнинг бирлигини сақламоқчи бўлиб, жуда ифротга⁵ тушар эдилар: бир ҳикоя ёзганда “*аммор уйёни ахбор ва ноқилони осор абдоқ ривоят қилурларким*¹²” деб ҳикоя қаҳрамонларининг туғилиш кунидан бошлаб ўлишига қадар бўлиб ўтган воқеаларни бир йўсунда, бир турли қилиб қаторлаб тизар эдилар. Бу турли ёзилган ҳикоялар, дostonлар бир турли, бир тусда, ўзгаришсиз, ҳаракатсиз юруб боргани учун ўқувчиларни бездирар, мияга оғирлик қиладир. Бундан қочмоқ учун ҳикоя, рўмон, дostonларни турли кўринишлар, янги-янги фаслларда тузиш лозимдир. Мисол учун Чўлпоннинг (“Қор кўйнида лола”) деган ҳикоясини олингиз. Буни эски шаклда ёзмоқчи бўлганда, “*Андоқ ривоя(т) қилурларким*” деб бошлаб, “*Самандар ака бор эди, унинг қизи бор эди, бири қизига совчи юборди...*” деб воқеаларни қаторлаб тизиб, асарни битирган бўлар эдик. Бироқ, Чўлпон бундай қилмаган. Мундарижани янги-янги тўрт фаслга, тўрт кўринишга бўлган:

Тўб ўйуни, шайх, тўй, одамларнинг бу тўй тўғрисида фикрлари. Ҳамда ҳикоянинг Самандар аканинг қизи тўғрисида бўлганини сездирмасдан қизларнинг тўб ўйунларини жуда усталик билан тасвир этишга киришган...

ТАРТИБ

Мундарижа яхши тартиб этилган сайин асарнинг қиммати ортадир, ёзғучини муваффақ бўлишга яқинлаштирадир. *Тартиб* мундарижа узра юргузиладир. Шунинг учун мундарижа етарлик даражада йиғилиб толлангандан кейингина тартибга кириш керак. Тартиб ёлғуз асар ёзишда эмас, сўз сўйлашда ҳам муҳимдир. Бир нотик айтмоқчи бўлгани сўзларни қисқача тартиб қилмасдан минбарга чиқуб гапурса, ҳеч бир мақсадга яқинлаша

олмай(дир), сўзинда қаёққа боришни билмай гапура берадир, хеч битира олмайдир.

Тартибсиз асар ёза бошлаганларнинг ҳам шу балога йўлиқишлари андоқдир. Чўлпоннинг юкоридаги ҳикоясидаги тўртинчи кўриниш, яъни ики йигитнинг кўчада тўй тўғрисида гапуришлари, қоровулнинг-да уларга қўшилиши ортиқча бир фаслдир. Ҳикоя учунчи фаслда битирилса эди, қоровул тилида онглашилмоқ истанилган эди. Сўзлар очик онглашилган бўлар эди. Ҳикоянинг таъсири ҳам ортган бўла(р) эди. Мана бундай ортиқча фасллари бўлган асарлар “яхши тартиб этилган” саналадир...

АДАБИЙ ТУР ВА ШЕЪР НАВЪЛАРИ

Мумтоз адабиётда адабий тур тушунчаси ўзига хос ифода шаклларига эга. У кўпроқ адабий тур нуқтаи назаридан эмас, балки жанрларга муносабат ҳамда ифода шакллари нуқтаи назаридан ривож топган. Арасту ҳақимнинг мимесис назарияси асосига қурилган адабий турлар ҳақидаги таълимоти Форобий орқали Шарқ адабиётига кириб келган бўлса ҳам, мусулмон шарқида, асосан, адабий турлар таснифи жиҳатидан эмас, ифода шакллари йўлидан борилган.

Фитратнинг юқорида келтирилган «Шеър ва шоирлик» мақоласидаги “Турклар мусулмонликдан бурун ҳам буюк маданий донғли бир кун кечирганлар”. Мана бу сўзни қабул қилдикми, “Туркларнинг мусулмонликдан бурун ҳам шеърлари, шоирлари, адабиётлари бор эди” демакдан ўз бошимизни қутқара олмаймиз» деган сўзлари¹ нафақат бадиий адабиёт тараққиётига, балки адабий-назарий тафаккур тадрижига ҳам тааллуқлидир. Демак, мумтоз адабиётни адабий тур ва жанрлар нуқтаи назаридан ўрганганда исломдан бурунги давр адабий ёдгорликларининг жанр хусусиятларини ҳам унутмаслик керакки, бу йўналишда биз учун муҳим манба Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» асаридир. «Мен бу китобни ҳикматлар, сажъ, мақол, қўшиқ, ражаз ва наср деб аталган нарсалар билан безадим» деб ёзганида буюк аллома девондаги адабий парчаларнинг жанр хусусиятларини ҳам назарда тутган бўлиши керак. Айни мана шу сўзлардан келиб чиққан проф. Р. Орзибеков «Туркий адабиётлардаги тур ва жанрлар генеологиясини ўрганишга доир икки муҳим манба»нинг дастлабкиси сифатида Махмуд Кошғарий асарини кўради. «Девону луғатит турк»даги *этуқ, отқунч, сав* каби насрий ва *қўшуғ, қўнуғ, йир* сингари шеърий жанрларнинг илк изоҳини ҳам мана шу манба орқали

¹ Фитрат. Шеър ва шоирлик. // Иштирокиюн. - 1919. - 24 октябрь.

тушунтиради². Самарқандлик бошқа бир олим А.Абдурахмонов «Туркий адабиётнинг қадимги даври» қўлланмасида юқоридагилардан ташқари қадимги туркий адабиётда мавжуд бўлган *билиг, ўтлук, табзуг, сандруч, йиги-йўқлов, тўртлик, туйуқ, олқиш, қарғаш, кўз, ирқ битиги, тангрикла* каби жанрларга маълумот бериш баробарида уларнинг намуналарини исломгача бўлган адабий манбалардан келтиради³. Таассуфки, қадимги туркий адабиётнинг жанрлар олами ҳақида тасаввур берувчи бирламчи назарий манбалар яхлит ҳолда мавжуд бўлмагани учун ҳам биз ушбу қўлланмада улардан намуналар бера олмадик. Бироқ Фитрат домланинг юқорида тилга олинган мақоласида «Адабиётимизнинг иккинчи бўлими мусулмонликдан бошланадир. Адабиётимизнинг бу бўлими учун керак бўлган негизлар ва тамалларни бизга Эрон орқали араблар юборганлар» деган фикрларига асосланиб⁴, араб ва форс манбаларидаги адабий тур ва жанрларга оид фикрларни келтиришни ўз вазифамиз деб билдик. Бу ўринда кўхна юнон адабиёти хусусиятларини араб тилида англатган Абу Наср Форобийнинг «Китобу-ш-шеър» рисоласидаги ушбу фикрларни келтириш билан чекланамиз: «Улар (юнон адабиётидаги жанрлар – Ҳ.Б.) қуйидагилардир: (*трагўзиё*) *трагедия, (дисирамби) дифирамби, (кумузия) комедия, ёмби (ёмбу), драма (дамото), эйний, диаграмма (диаграмма), сатира (сатуро), поэма, эпос, риторика (риторий), эфизжоносоус ва акустика*»⁵.

Исломий адабий манбаларда адабий тур ва жанрлар таснифига оид қарашлар *наср ва назмни* ифода шакли

² Орзибеков Р. Адабий меросимиз сеҳри. – Самарқанд: 2006. – Б. 4.

³ Abdurahmonov A. Turkiy adabiyotning qadimgi davri. – T.: Yangi asr avlodi, 2005. – B. 324-354.

⁴ Фитрат. Шеър ва шоирлик. // Мулоқот. –1996. 4 –сон. – Б. 36.

⁵ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри (арабчадан таржима. Изоҳ ва муқаддималар муаллифи А. Ирисов). - Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б. 123.

сифатида фарқлашдан, уларнинг хос хусусиятларини аниқлаб, насрий ва шеърӣ асарлар таҳлилида мана шуларга амал қилинишни тавсия қилишдан бошланади. Бу жиҳатдан машҳур араб олими Қудамма ибн Жаъфарнинг «Нақду-ш-шеър» ва «Нақду-н-наسر» асарлари эътиборлидир. Минг йиллар оша бизнинг давримизгача тўлиқ етиб келган икки асар ҳам /арб олимларининг эътиборида бўлган. «Китобу-л-баён» ҳам деб аталган «Нақду-н-наسر»да муаллиф нафақат поэтика мавзулари, балки насрдаги адабий масалалар: тил, баён, иншо, ёзувчиликка ва илми бадеъга ҳамда нутқ маданиятига алоқадор барча масалалар ҳақида фикр юритган. Оврўпада «Риторика» номи билан машҳур бўлган «Нақду-н-наسر» асарини факсимиле тарзида нашр этган ва рус тилига таржима қилган олим И. Ю. Крачковский бу асар муаллифини юнон манбаларига мунозарали қараган, уларга қарши ўлароқ араб тили хусусиятларидан келиб чиқиб араб поэтикасига асос солган ва унга асосий шакл берган олим сифатида қадрлайди⁶.

Араб тилида «наسر» сўзининг луғавий ва истилоҳий маъноларини излаганда дастлаб Қуръони каримдаги «Ан-наسر» сураси ёдга келади: «Қачонки Аллоҳнинг ёрдами ва ғалабаси келса...» ояти каримасидаги бу сўз «ёрдам, иноят» (1) маъноларида қўлланилган. Бундан ташқари «наسر» сўзининг «ғалаба келтириш» (2), «ҳимояланиш» (3) каби маънолари ҳам қайд этилган⁷. «Ғиёсу-л-луғот»да бу сўзнинг «ёрдам берувчилар жамъи» (4) маъноси ҳам келтирилади⁸. Илк ислом даври алломаларидан Абдул Ҳамид Котиб «наسر»ни «хитобалар мажмуаси» (5) тарзида талқин этса, Абу Бакр Хоразмий «Қуръони карим шарҳларининг йиғиндиси» (6), яъни тафсир маъносида қўллаган. Бадиузамон

⁶ Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т.2. – М.-Л.: ИАН, 1956. – С. 373-374.

⁷ Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. –М.: 1985. – С. 806.

⁸ Ғиёсу-л-луғот. Жилди дўввум. –Душанбе: Адиб,1988. – Саҳ. 344.

Ҳамадонийнинг «Мақома»лари-да мусовий анъаналар билан исломий ақидалар ўртасидаги баҳсу мунозаралар ҳам «наsr» (7) истилоҳи билан англатилган⁹. Бироқ юқоридаги маъноларнинг ҳеч бири адабий истилоҳ сифатида қабул қилинган «наsr»га тўла мос келмайди. Чунки адабий истилоҳ сифатида бизга таниш бўлган «наsr»нинг араб тили луғатларининг сўнги нашридаги маъноси «сочилмоқ, тарқалмоқ» сўзига тўғри келади¹⁰.

Алишер Навоий асарларида бўлса, бу сўзлар нафақат адабий истилоҳ маъносида қўлланилган, балки уларнинг маъно ва ифодавий мазмунлари ҳам англатилган. Ҳазрат Навоийнинг «наsr қаро ерга сочилмоқлиғи» мисрасида «наsr» сўзининг адабий истилоҳ сифатидаги маъноси ҳам «сочмоқ»дан олинганига ишора бор. Дарҳақиқат, айна сўз араб тили луғатларида юқоридаги маънолардан (улар «сод» ва «син» билан ёзилган эди) фарқланиб (биз кутган маънодаги наsr «се» билан ёзилади), «сочилган» маъносини англатади. Демак, адабий истилоҳ сифатидаги маъни сўзнинг луғавий маъносига мос келиши Навоий томонидан эслатилгани учун ҳам 20-йиллар адабиётшунослигида Фитрат ва Абдурахмон Саъдий арабча «наsr» ёки овруъпача (русча ҳам) проза (лотин тилида «фақат олға юривчи, ортга қайтмайдиган»)¹¹ ўрнига «сочим», «сочма» адабий истилоҳини қўлагани Ҳазрат Навоийнинг талқинини давом эттирганидан даракдир.

Навоий ҳазратлари наsrнинг хос хусусиятларини шарҳлаш орқали айтилмоқчи бўлган фикрнинг янги инжа қирраларини очиб беришни ҳам лозим билади:

⁹ M.Fuad Koprulu. Turk Edebiyatı Tarihi. –Istanbul: Oteken, 1980. – S. 108-109.

¹⁰ Ан-Найм. Арабча-ўзбекча луғат. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003. – Б. 806.

¹¹ Введение в литературоведение. Под ред. Г.Н.Поспелова. – М.: Высшая школа, 1988. – С. 353.

*Наср андаки, анжом ила оғоз эрди,
Ҳар лафзи анинг мойи эъжоз эрди.*

Агар (ёзганинг) чин моҳият, яъни оқибат натижани ифода қилса, унинг ҳар лафзи асл мўъжиза бўлса, ўшанда наср тугал бўлади. Бундай зоҳирий маънодан ташқари «анжом ила оғоз» жиҳати, яъни «нужум била бошламоқ»ни ҳам назарда тутадиган бўлсак, Навоийнинг насрий асарларга бўлган талаби назмниқидан кам эмас, балки ундан зиёдалигини уқиш мумкин. «Лайли ва Мажнун»да шундай қиёсий таъриф мавжуд:

*Ҳам назминг насрдек келиб хўб,
Ҳам насринг назмдек дилошуб.*

Навоий агар назминг (шеърларинг) насрдек яхши тушунарли бўлса, насринг ҳам назмдек дилдан, эҳтиросли қабул этилса, деб адабий ният қилган эдики, «Маҳбубу-л-қулуб»нинг насрий ва услубий тажрибаси бу ниятга эришганлигини тасдиқлайди.

Наср ва назм баҳсида Навоийнинг назмга устивор хослик тилаганини ҳам унутиб бўлмайди. Албатта, бу «назмнинг ҳар синфини рақам қилган» улуғ санъаткор учун насрнинг мураккаб ифода усуллари оғир келганини кўрсатмайди, балки турк лафзи оғир ва залворли эди, уни назмга солганлар ҳам мана шу оғирликни дилдан туйган ва унга муносиб шакл ва вазнлар топа билгани мумтоз адабиётга ошно бўлганлар учун тушунарли ҳол.

20-йиллар адабиётшунослиги биргина Фитратнинг «сочим, тизим» истилоҳлари билан чекланиб қолмаган, моҳиятга муносиб туркча истилоҳни излашда давом этган. Хусусан, А.Саъдий ишларида эса «юрракчилик ва кўчирик»

атамаларини тавсия этганини унутмаслик керак¹². Бирок олим тавсия этган юқоридаги истилоҳлар, бизнингча, «назм, наср» ўрнига эмас, «лирика ва эпос» сингари адабий турларга нисбатан қўлланилганда мақсадга яқинроқ келинган бўлар эди. Шунини ҳам унутмаслик лозимки, шу кун адабиётшунослигида ҳам баъзан «лирика ва эпос» ўрнига «назм ва наср» атамаларини қўллаш ҳоллари ҳам учрамоқдаки, бундай қўлланиш назарий жиҳатдан жиддий хатога йўлиқиш билан баробардир. Чунки адабий тажрибанинг кўрсатишича, «лирика» ҳар доим ҳам «назм» билан, «эпос» эса ҳар доим ҳам «наср» билан ифодаланмаган. Насрий йўлда ифодаланиши мумкин бўлган лирик турдаги асарлар (масалан, мансуралар) ва шеърий йўл билан баён қилинган эпик асарлар (шеърий роман ёки қисса)нинг ҳам мавжудлиги бундай қўлланилиш фақат назарий жиҳатдан эмас, балки амалий жиҳатдан ҳам хато эканлигини англайтиб турибди.

«Наср, назм» истилоҳларини оврўпача «проза, поэзия»нинг ҳам айна маъно жиҳатдан муқобили сифатида қабул қилиб бўлмайди. Чунки «адабиёт-литература» тушунчалари ўртасига ҳар доим ҳам тенглик аломатини қўйиб бўлмагани адабиётшуносларга аён. Оврўпа назарийчилари адабиётни «литера- ёзмоқ» сўзи билан боғлаб англатадилар. Шарқда, айниқса, мумсулмон шарқида эса, «адабиёт – одоби куллиёт» сифатида шарҳлангани учун ҳам кўпроқ назарий манбаларда «адаба», яъни ҳикматлар йиғиндиси сифатида талқин қилинган. Ушбу талқиндан келиб чиқиб илк наср намуналари сифатида муқаддас китоблардаги ривоятлар, тошбитиклардаги лавҳа ва ёзувлар, исломий адабиётдаги хитоба, мақомот ва мақабалар, тарихий йилнома, ва умуман, насрий номалар мисол сифатида келтирилади.

¹² Саъдий А. Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари. – Т.: Ўрта Осиё Давлат нашриёти, 1924. – Б. 168-171.

Мумтоз адабиётшуносликнинг нодир намунаси саналган Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунуну-л-балоға» асарида «наср ва назм» истилоҳларини ёзма адабиётнинг ифода йўллари маъносида фарқлаб, уларга адабий навълар унвони берилган. Наср адабий навъ (тур) сифатида талқин этилар экан, табиийки, унга мансуб жанрлар ҳам мавжуд бўлади. Шу жиҳатдан исломий адабиётдаги насрий жанрлар хусусида фикр юритганда, *хитоба*, *ваъз*, *тафсир*, *манқоба*, *мақомот*, *ниқра*, *мунозара*, *масал*, *адаба* каби насрий жанрлар шу давр алломалари томонидан келтирилгани манбаларда қайд этилганини эслаш лозим¹³.

Араб адабиётшунослари шеърни “*каломи мавзуну муқаффо*” (*вазн ва қофияли гап*) тушунтирганлари ҳолда шеър насрдан вазн ва қофияси билан фарқ қилинишини назарда тутганлар. Айни шу таърифдан келиб чиқиб, шеърини жанрлар масаласига муносабат билдирилган, яъни жанрни ҳосил қилувчи омиллар сифатида ҳам вазн ва қофия юзага чиққан. Шунинг учун ҳам араб ва унинг таъсиридаги форс адабиётшунослиги адабий тур ва жанрлар масаласига алоҳида илм тури сифатида ёндашмаганлар. Шеърдаги жанрий ўзгаришлар асосида вазн ётгани учун аруз вазидаги шеър шакллари илми аруз таркибида, қофия таъсирида вужудга келиши мумкин бўлган жанрий ўзгаришлар илми қофия таркибида ўрганилган. Бу нисбатга бўлган асосли муносабатни Қудаба ибн Жаъфарнинг «Нақду-ш-шеър» асарида кузатамиз. Муаллиф шеър танқиди билан боғлиқ барча жиҳатлар ҳақида гапирганда, вазн, қофия, бадий санъатлар, нутқ гўзалликлари баробарида шеърини шакллар масаласига ҳам тўхталган¹⁴. Ундан кейинги араб олимлари ал-Жоҳиз (уккикўз) номи билан машҳур бўлган, басралик

¹³ Бу ҳақда қаранг: Х. Болтабоев. Мумтоз сўз қадри. – Т.: Адолат, 2004. – Б. 22-23.

¹⁴ Қудама ибн Жаъфар. Китаб нақду-ш-шеър. Ал-таъби аввали. Қистантанӣя, 1303 (араб тилида).

асли исми Абу Усмон Амр ибн Бахр (780-869) ҳамда андалусиялик Ибн Халдун асарларида ҳам шеърий шакллар мана шу тартибда ўрганилган¹⁵. Бироқ турк адабиётшунослигининг мумтоз намунаси саналган Шайх Аҳмад Тарозийнинг асарида адабий тур ва жанрлар масаласига аруз, қофия, санъатлар ва муаммо илмидан аввал тўхтанилгани ҳолда ўзининг шарқ мумтоз поэтикаси назариясига доир асарини шеърий шакллар таснифи билан бошлаган. «Фунуну-л-балоға»да «Ақсому-ш-шеър» (Шеър тақсими) рукни остида қуйидаги 10 та шеър навъи тасниф қилинган: *қасида, газал, қитъа, рубоий, маснавий, таржеъ, мусаммат, мустазод, мутаввал ва фард*¹⁶. Олим ушбу тасниф билан чекланмасдан ҳар бир шеърий жанрнинг моҳияти, ўзгариши, тамсиллари ва бошқа жиҳатларини жиддий таҳлилдан ўтказган.

Алишер Навоий ҳам адабий турлар масаласига ифода шакллари нуқтаи назаридан қараган ва буни *адабий навълар* деб атагани ҳолда шеърий жанрларни синф истилоҳи билан берган: *назмнинг ҳар синфини қилдим рақам*. Шеърий шаклларнинг жанр хусусиятлари Навоий талқинларида уларнинг арузий хусусиятлари билан боғлаб тушунтирилган. Шунинг учун ҳам биз қуйида улуғ шоир ва алломанинг адабий тур ва жанрларга оид қарашлари тарзида «Хамса» таркибидаги айрим фикрлари ва «Мезону-л-авзон»дан келтирилган мулоҳазаларидан намуналар бериш билан чекландик.

Ўзбек адабиётшунослигида мумтоз лирика жанрлари бўйича жиддий машғул бўлган олим Р.Орзибеков тадқиқотларида лирик жанрлар таснифи уч йўналишда амалга оширилган: 1) мазмун жиҳатидан лириканинг

¹⁵ Бу ҳақда қаранг: И. Ю. Крачковский. Арабская поэтика IX века. / Избранные сочинения. Т.2. – М.-Л.: ИАН, 1956. –С. 361-372.

¹⁶ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балоға. – Т.: Хазина, 1996. – Б. 4.

жанрлари; 2) шакл жиҳатидан ва 3) мисралар сони ва банд тузилишига кўра. Дастлабки жиҳатга *ҳасби ҳол, марсия, чистон, қасида, муаммо, васф, ёр-ёр, бағишлов, дебоча, назира, фахрия ва васият* шеърлари киритилгани ҳолда шакл жиҳатидан лириканинг жанрлари сифатида *мустанзо, мувашишах, мушоара, ширу шакар, қитъа, ғазал, туюқ, рубоий, маснавий, фард, таркиббанд ва таржибанд* келтирилади. Ниҳоят, мисралар сони ва банд тузилишига кўра эса *мусамматлар* ва уларнинг шакллари назарда тутилади. Олим ушбу таснифни дастлабки тадқиқотларида амалга оширган бўлса ҳам сўнги монографиясида ҳам яна мана шу тасниф асосида иш кўради¹⁷. Бизнингча, ушбу таснифдаги биринчи ва иккинчи жиҳатлар ўзларини моҳиятан тўла оқламайди. Чунки олим мазмунни асос қилиб олган жанрлар шакл жиҳатдан ҳам маълум хусусиятларга эга ва шакл асосига қурилган деб аталган қитъа, ғазал, рубоий, маснавий, фард ва бошқалар қофия ва бандлар миқдорини (учинчи тасниф) ҳам ўзида акс эттирганлар. Маълумки, мумтоз поэтикада бандшунослик (Ғарб истилоҳи билан айтганда строфика) алоҳида илм сифатида қаралмаган. Улар, кўпинча, қофия илми таркибида баён қилинган. Шундай экан, бизнингча, шеърини жанрларни моҳиятан кескин фарқ қилмайдиган бундай жиҳатлар бўйича қайта тасниф қилиш ўрнига уларга асос бўлган арузий ва қофия омилларини ўрганиш мақсадга яқинроқ натижа бериши мумкин. Бу ҳолатни мажмуада келтирилган намуналар ҳам, араб поэтикаси тарихига бағишланган фундаментал тадқиқотлар ҳам тасдиқлаши мумкин¹⁸. Бу жиҳатдан шеърини жанрлар ҳақида маҳсус рисолалар битмаган бўлса-да, турк илми ривож учун Алишер Навоий ва Фузулий қарашлари эътиборли. Улуғ шоирларнинг айрим мумтоз жанрлар ҳақидаги қарашларини

¹⁷ Orzibekov R. O'zbek lirik she'riyati janrlari. – T.: Fan, 2006. – B. 9-10.

¹⁸ Куделин А. Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII-XI век). – М.: Наука, 1983.

бериш баробарида шеърӣ жанрлар нафақат алломалар томонидан, балки бевосита бадиий ижод билан шуғулланган шоирлар томонидан ҳам уларнинг хос ва инжа жиҳатлари ўринли қайд этилганлигининг гувоҳи бўламиз.

Шу ўринда XX аср бошларида Оврўпа типидagi адабиёт назарияларини шакллантириш борасида Шарқ поэтика мактабига қайта-қайта мурожаат қилиб, ундаги омил ва жозиб сифатларни ўрганган олим Фитратнинг шеърӣ жанрлар шарҳига бағишланган қарашларини ҳам келтиришни лозим топдик. Зеро, «Адабиёт қоидалари» мумтоз поэтика билан замонавий адабиёт назариясини туташтирувчи ўзига хос кўприк вазифасини ўтагани учун ҳам бундай беназир воситага таянган ҳолда ўтмиш шеърӣятига назар ташлаш ҳам мумкин эканини олимнинг назарий қарашлари асослайди. Шу билан бирга Фитрат домла «Форс шоири Умар Хайём» асарида нафақат улғуриёзиёт олимини дунёга шоир сифатида танитган рубоий жанри ҳақида, балки салжуқлилар сарой адабиётида урф бўлган қатор шеърӣ жанрлар ҳақида ҳам маълумот берганки, улардан ҳам бахраманд бўлишни ўқувчиларимизга лозим топдик.

Табийки, барча илмлар каби адабиёт илми ҳам доимо тараққиётда, ҳар бир янги ёзилган гениал ва оригинал асар унинг жанрий жиҳатларини янгилаши мумкин. Шундай экан, юқорида тавсия этилган қарашлар мумтоз шеърӣят намуналарини ўрганишда шу кун китобхонларига дустуруламал бўлгани ҳолда адабий тур ва жанрлар борасидаги мумтоз адабиётдаги қарашлар келтириляётган манбалардаги қарашлар фақат шулардангина иборат деб билмаслик керак. Зеро, биз кўрмаган ва кўрсак-да ушбу мажмуага киритилиш имкониятини топмаган ҳам қанчадан-қанча илмий рисоалар борлигини унутмаслик лозим.

АДАБИЙ ТУРЛАР. ШЕЪР НАВЪЛАРИ

АБУ НАСР ФОРОБИЙ

«ШОИРЛАРНИНГ ШЕЪР ЁЗИШ САНЪАТИ ҚОНУНЛАРИ ҲАҚИДА»дан

Юқорида зикр қилиб ўтган нарсаларни тавсифлаб берганларимдан маълум бўлишича, энди биз шеърий мулоҳазаларнинг навъларга қандай бўлинишини таърифлаб беришимиз керак. Шеърий мулоҳазаларга келганда, шуни айтиш мумкинки, у ё вазнларга қараб бўлинади, ё бўлмаса маъноларга қараб турларга бўлинади.

Аммо вазнларга қараб бўлинишларга келганда шуни айтиш керакки, бундан буёғига мулоҳаза юритиш мусиқор - мусиқачи ва арузчиларга тегишлидир. Шу билан бирга, мулоҳазалар (яъни шеърий сўзлар) қайси тилда бўлгани ва мусиқачининг қайси тоифадан чиққанига боғлиқ.

Аммо шеърнинг маъносига қараб илмий томондан навъларга тақсим қилинишига келсак, бу жиҳатлар ҳар бир халқ ва тоифадаги рамзларини билувчи ва шеърларни(нг) шарҳловчисига уларнинг маъноларини назорат қилувчи ва ўшаларга қараб, улардан маълум хулосалар чиқарувчисига ҳавола қилинади. Бу худди ҳозирги замонамизда форс ва араб шеърияти олимларининг бу борада китоблар тасниф қилганига ўхшаб кетади. Улар шеърларни турли навъларга, чунончи, ҳажвия, мадҳия, *муфохара*¹, луғз - топишмоқли шеър, кулгили ғазалиёт, *васфий шеър*² ҳамда китобларда топилиши қийин бўлмаган бошқа навларга бўладилар. Буларнинг у ерда мавжудлиги бизни бу ҳақда муфассал эслашимиздан ва гапни чўзиб ўтиришимиздан кутқаради...

<...> Асарлари бизгача етиб келган ўтмиш ва ҳозирги замон шоирларининг кўпчилиги шеърларнинг аҳволига қараб вазнларни аралаштириб юборганлар. Улар шеъриятда мавжуд бўлган

навъларнинг ҳар бирига, уларнинг мазмунига қараб махсус вазн белгилаб чиқмаганлар. Бу ҳолатдан фақат юнонларгина холи, холос. Улар шеър навъларининг ҳар бирига махсус вазни ҳажвиялар вазнидан тамоман бошқача, ҳажвиялар вазни эса кулги вазнидан бутунлай фарқ қилади. Бошқа вазнларнинг ҳам аҳволи шундай.

Аммо бошқа халқ ва тоифаларда айтишларича, мадҳиялар ҳажвиялар куйланадиган кўп вазнларда ҳам куйланади. Бунда ё бутунлай мадҳия вазнида ҳажвия айтилади ёки бутунлай бўлмаса ҳам кўпроқ айтилади. Бунга улар чегарани худди юнонлар кўйгандек жуда ҳам қатъий қилиб кўйишмаган.

Биз бу ерда Ҳаким Арасту ўзининг шеър санъати ҳақидаги мулоҳазаларида санаб ўтганидек, юнонлар шеърлари турларини санаб, ҳар бирининг навъига ишорат қилиб ўтамиз.

Энди биз сенга айтсак, юнон шеърляти мен куйида санаб ўтадиган *навъларга*³ бўлинади. Улар куйидагилардир: *(трагүзиё) трагедия, (дисирамби) дифирамби, (кумузия) комедия, ёмби (ёмбу), драма (дамото), эйний, диаграмма (диаграмма), сатира (сатуро), поэма, эпос, риторика (риторий), эфижоносоус ва акустика.*

Аммо трагедияга келсак, у шеърнинг маълум бир навъи бўлиб, унинг ўқилаётганини эшитган ё ўзи овоз чиқариб ўқиган киши ҳузур қилади. Трагедияларда бировларга мисол (ўрناق) бўла оладиган яхшиликлар ва мақтаниладиган феъл-атворлар зикр қилинади; бу вазнда шахарни бошқарувчи - ҳукмдорлар мадҳ этилади. Мусиқачилар подшоҳлар олдида шу трагедия вазнида куйлайдилар. Борди-ю, бирор подшоҳ ўлиб қолгудай бўлса, трагедия қисмлари - бўлакларига бошқа қўшимча нағмалар қўшиб, ўша ўлган подшоҳга атаб навҳа - марсиялар айтганлар.

Аммо *дифирамбига*⁴ келсак, у шеърятнинг бир тури бўлиб, унинг вазни трагедия вазнидан икки баравар катта бўлади. Унда яхшилик ва мақталадиган барча хулқ-атворлар, инсоний фазилятлар зикр этилади, дифирамбида маълум бир подшоҳ ё

кишини мадҳ этиш эмас, балки умумий яхшиликлар зикр қилинади.

Аммо комедияга келсак, бу шеъриятнинг маълум бир тури бўлиб, унинг ҳам маълум вазни бўлади, унда ёмон феъл-атворлар зикр қилинади, одамлар, уларнинг ахлоқларида қораланадиган ва хуш кўрилмаган табиатлар ҳажв қилинади. Кўпинча, унинг бўлақларига оҳанг-нағмалар қўшилиб, уларда ҳам қораланадиган хулқ-атворлар эсланади. Бу эсланган хулқ-атворларда инсон, ҳайвон ва икковига алоқадор бўлган хунук шакл-тимсоллар иштирок этади.

Аммо *ёмби*⁵ ҳам шеъриятнинг бир навъи бўлиб, унинг ҳам ўзига хос маълум бир вазни бўлади, унда ҳам машхур мулоҳазалар эсланади. Аммо куйланадиган нарсалар хушфеъл ҳам бўлиши мумкин, бадфеъл ҳам бўлиши мумкин - бунга барибир, лекин шуниси борки, бу мисоли бир зарбулмасал - мақоллар каби машхур бўлиши шарт. Шеъриятнинг бу навъи тортишув, уруш-жанжал, ғазаб ва ғижинган пайтларда ўқиладиган шеърларда ишлатилади.

Аммо *драмага* келсак, у ҳам худди юкорида келтирилганлар каби шеър турларидан бири саналади: фақат бунда маълум кишилар ва маълум шахслар тўғрисида машхур масал ва нақллар зикр қилинади.

Аммо *эйнийга* келсак, бу ҳам шеъриятнинг навъларидан бири бўлиб, унда одамни хурсанд қиладиган мулоҳазалар зикр қилинади. Шуниси ҳам борки, булар ё маҳоратнинг зўрлигидан ва ё ғоятда гўзал битилганидан одамни маҳлиё этади.

Аммо *диаграмма*⁶га келсак, бу ҳам шеъриятнинг бир навъи бўлиб, буни қонуншунослар инсон хулқини тузатиш ҳамда тарбиялаш мушкул бўлган тақдирда унда шеър битиб, кимки қонун-қоидага риоя қилмас экан, унинг оқибатида аянчли аҳволга тушади, деб кўрқитиш ва руҳини даҳшатга солиш учун ишлатадилар.

Аммо *эпика ва риторикага* келсак, бу ҳам шеъриятнинг бир навъи бўлиб, бунда илгари ўтган сиёсий тартиб-қоидалар тавсиф

қилинади. Шеърятнинг бу навъида подшоҳларнинг хулқ-атвори, у ҳақдаги хабарлар, унинг даври ва у билан боғлиқ бўлган воқеалар зикр қилинади.

Аммо *сатира*га келганда шуни айтиш керакки, бу ҳам шеърятнинг бир навъи бўлиб, унинг ўзига хос вазни бор. Бу навъдаги шеърларни мусиқачи одамлар яратгандир. Улар ўз куйлари билан тўрт оёқли ҳайвон, умуман олганда, ҳатто жамики ҳайвон зотларини ҳаракатга келтирадилар. Шунда ҳайвонлар ўзларининг табиий ҳаракатларидан бир оз четга чиққан бўлиб (маълум қилиқ қилиб), одамларни таажжубга соладилар.

Аммо *поэма*га келсак, бу шеърятнинг бир навъи бўлиб, бунда (бошқа навъларга ўхшамаган ҳолда) яхши-ю ёмон, тўғри-ю эгри ҳар хил сифатлар куйланади, тасвирланади. Бу хилдаги ҳар бир шеър навъларида гўзал ва хунук, яхши ва разил ишлардан иборат бўлган воқеалар ифодаланади.

Аммо *эфижоносоус*⁷га келсак, бу ҳам шеър навъларини(нг) бир тури бўлиб, буни табиатшунос олимлар яратганлар. Улар бунда табиий илмларни тавсифлаганлар. Шеър санъатидан энг узоқ саналган навъ худди мана шу шеър навъи ҳисобланади.

Аммо *акустика*⁸га келсак, бу ҳам шеър навъларининг бир тури бўлиб, бу навъ орқали мусиқа санъати ўргатилади. Бу тур шеър фақат шунгагина хос холос, бошқа ўринларда ундан фойдаланилмайди.

Юнон шеърятини яхши билган кишилардан бизгача етиб келган муфассал хабарларга кўра ва Ҳаким Арастуға нисбат берилган шеър санъати ҳақидаги мулоҳазаларда ҳамда Томастиюс (Темистий) билан икковидан ташқари юнон китобларини шарҳловчи қадимги олимлар асарларида юнон шеърятини турлари ва уларнинг мазмунлари ҳақида топган гапларимиз мана шулардан иборат...

ШАЙХ АҲМАД ибн ХУДОЙДОД ТАРОЗИЙ
(XV аср)

XV асрнинг бошларида Тароз (ҳозирги Жамбул) шаҳрида туғилган. У ҳақдаги дастлабки маълумот Бобурнинг "Аруз рисоласи" асарида учрайди. Бобуришоҳ баҳри тавилнинг ражазга оид намунаси сифатида Шайх Аҳмад байтини келтирганди.

Шайх Аҳмад "Фунуну-л-балоза" ("Балозат илмлари") китобини Мирзо Улуғбекка бағишлаган бўлиб, турк тилида ёзилган адабиёт илмидан сабоқ берувчи ушбу илмий рисолада анъанавий шарқ адабиётшунослигининг тўрт муҳим тармоғи: шеър навълари, қофия ва радиф, бадиий санъатлар ва аруз вазни масалалари акс этган. Китобнинг бизгача етиб келмаган қисмида "муаммонинг усул ва аркони" ҳақида баҳс юритиш режалаштирилган эди. Таассуфки, асар ушбу қисмининг қисмати бизга номаълум.

Шайх Аҳмад рисоласида Носириддин Тусийнинг "Меъёру-л-ашъор", Рашидиддин Ватвотнинг "Ҳадоёйқу-с-сехр" анъаналари давом эттирилган. Воҳид Табризий ("Жамъи мухтасар" муаллифи) билан деярли бир даврда яшагани учун унинг асарига ишора учрамайди. "Фунуну-л-балоза"ни замондошлари "Латойифи Тарозий" деб ҳам аташган. Асар ҳижрий 840 (милодий 1436-37) йилда ёзилган. Бизга етиб келган нусха 1581 йил Бухорода Мир Кулинка ал-Ҳожжи исмли котиб томонидан кўчирилган. Муаллиф араб ва форс шеърятини яхши билган, мисоллар Қуръони каримдан тортиб ўзига замондош бўлган шоирлар ижодигача келтирилган. Аксар ҳолларда муаллиф мисоллар излаб ўз асарларига ҳам мурожаат қилган.

"Фунуну-л-балоза" мумтоз адабиётдаги айрим мунозарали масалаларга аниқлик киритиш нуқтаи назаридан ҳам аҳамиятлидир.

МУҚАДДИМА

<...> *Азза ва жалла*¹ ҳамдидин ва Расул алайҳи-с-салом наътидин сўнг Шайх Аҳмад бинни Худойдод Тарозий, *рафаъаллаоҳу қадраҳу фи-д-дорайн*²ким, бу иморатнинг муҳандиси ва бу иборатнинг мударрисидур, анинг битик ва тақрир қилурким, мажму-и арбоби ақл ва асҳоби нақл эътибори бирла инсоннинг шарафи кулли мақунот ва жамеъ мавжудотқа ақл жавҳари ва "Лавла-л-лисану молал инсану" (маъноси: агар тил бўлмаганда инсон малолатда қолган бўлур эди).

Ва ҳар одамеким, анинг кўнгли нутқпазир ва нутқи дилпазир эрмас, инсоният доирасиндин ташқаридур. Ва уламо қошинда нутқ икки навъдур: *наср ва назм*. Ониким, *истисвоб*³ бобинда мурааттаб кўрдилар, "назм" атадилар. Ва ониким, *авроқ висоқинда*⁴ паришон топдилар, "наср" дедилар.

Қитъа:

Назм товусист дар боғи балоғат жилвагар,
К-аз камоли жилваи у ақли кулл шайдо шавад.
Наср дар бўстони хотир тўтиги шириннаво;
З-он сабаб таъсири фаҳм аз неъматаш пайдо шавад.

(Мазмуни: Балоғат бобида назм товус сингари шундай жилвалар қиладики, Унинг бундай етук жилвалари ҳар қандай ақли ўзига шайдо этади, Наср эса фикр бўстонида тўтига ўхшаб шундай ширинсўзлик кўрсатадики, Шу сабабдан, бунинг неъматини туфайли (бир нарсани) тез тушуниб олиш мумкин).

Агарчи *каломи Изиди*⁵ ва *аҳодиси набавий*⁶ воситасиндин насрнинг шарафи назмга (нисбатан) собитдур, аммо ҳақими алимга назмда ҳикматтур, зероки, ҳар жоҳили *лаим*⁷ анга йўл топмас. Бас, маълум бўлдики, ҳар одамеким, инсоният яқосидин бош чиқорур, анга назм ва насрнинг қоидасин билмактин *гурез*⁸ йўктур. Ва (бурун) кечган фусаҳо ва булағо бу маънидин наср ва

назмнинг кайфиятинда қоидалар таркиб этиб, рисоалар тартиб килиб(турлар). Ва ҳар саноеъ ва дақойққим, наср ва назмда воқеъ бўлур, барчасини фил-махал зикр этиптурлар...

ФЕҲРЕСТУ-Л-ФУНУН:

*Аввалги фанда шеърнинг ақсомин ва анвоин шарҳ қилур.
Иккинчи фанда қофия ва радифнинг қавоидин баён айлар.*

Учинчи фанда сўзнинг бадоеъин ва саноеъин зикр этар.

Тўртинчи фанда шеърнинг тақтиъ ва авзонин тақрир қилур.

Бешинчи фанда муаммонинг усул ва арконин таҳрир этур.

1. Ал-фанну-л-аввал фи ақсоми аш-шеър⁹.

Ж¹⁰. Билгилким, мажмуи шуаро истилоҳинда шеърнинг ақсоми, улким мўътабардур, ўн навъ келибтур: қасида, газал, қитъа, рубоий, маснавий, таржиъ, мусаммат, мустазод, мутаввал, фард. Бу ўн навъ шеърким, зикр қилдук, ҳар қайсида агар Тенгри азза ва жаллаға ҳамд айтсалар, они тавҳид дерлар. Ва агар Муҳаммад Мустафо алайҳи-с-салот ва-с-саломни васф қилсалар, наът дерлар. Агар Тенгри Ҳазратинда тазарруъ қилсалар, муножот ўқурлар. Ва хулофойи рошидинни таъриф қилсалар, маноқиб ва манқабат ва тамаддуҳ ўқурлар. Ва агар ўлган кишини зикр қилсалар, марсия дерлар. Агар кимарсани нафрин қилсалар, ҳажв ва мазаммат дерлар. Ва агар ҳазил қилсалар, мутойиба дерлар.

Фасл. Нусханинг ибтидосин, агар наср бўлсун ё назм, фотиҳа ўқурлар. Ва интиҳосин хотима. Ва аввалиндин оғози дostonғача дебоча дерларким, ул тавҳид ва муножот ва наът ва маноқиб ва мадҳ ва сабаби таълиф¹¹ бўлғай. Ва шеърнинг ибтидоси матлаъ ва охирин мақтаъ дерлар. Ва байтнинг аввалги жузвин садр ўқурлар ва охир жузвин ажз ва зарб. Ва қофия ва мисраънинг охирин аруз дерлар. Ва сўнгги мисраънинг аввалин ибтидо.

*Ал-навъи аввал фи баёни-л-қасида*¹². Қасиданинг *ақалли*¹³ йигирма етти бўлур ё андин ўксукрак ва аксари муайян эрмас. Ҳар неча қофия даст берса айтурлар. Ва ҳар не мақсуд бўлса баёнға келтирурлар. Мисоли бу тарикадур - *ҳусни матлаъ*¹⁴:

*Эй қади тўбий, хадинг эрур ғайрати жинон,
Ҳайрон эрур санга малаку хуру инсу жон.
Гар халқи меҳру моҳни равшан этур Ўгон,
Равшан будурки, йўқтур алар сенча дилситон.*

Иккинчи – *мамдуҳ*¹⁵нинг адлу инсофин ҳам Амир Муиззи айтур.

Қитъа:

*Аё шаҳики, зи адли ту шери шодурвон -
Зи дасти хеш ба дандон бирун кунад чангол.
Туики, адли ту дар шарқи ғарб то маҳшар
Ниҳод дини ҳудоро ба жойи зулму залол.
(Мазмуни: таржима қилиш керак???)*

Учинчи- шижоатин зикр қилур...

Тўртинчи-саховатин ёд айлар ҳам бу қасида ичинда кўр(гуз)ур...

Ва бу тўрт хислаттин ортук ҳар нечаким сифат қилур, ихтиёр шоирғадур.

Табйини ғараз ул бўлурким, мадҳдин сўнг мақсудни баён қилур...

Ва қасиданинг яна бир навъи улдурким, бу тўрт *важҳ*¹⁶ни тамоман риоят қилмаслар. Сўзни мадҳ бирла ибтидо қилурлар...

Ва қасиданинг ё ... ғазалнинг матлаи хўб лафз бирла айтилса ҳусну-л-матлаъ дерлар...

Матлаъда бир санъате бўлур, они *бароати истиҳлол*¹⁷ дерлар. Анингтеқ бўлурким, мусаннифлар нусхасининг аввалинда бир неча лафз келтирурларким, ул алфоз далили

мутлақдур мақсудқа. Яъни андин маълум бўлурким, бир нусха қайси фандадур, нетокким, бу китобнинг аввалинда келибтур ва шоир ҳам қасидани ё манзум қиссани мақсудқа айтур бўлса, матлаъда лафзе истеъмол қилурким, арз ва муроди маълум бўлур, нетокким, мисоли малику-ш-шуаро ва афзулу-л-уламо Фирдавсий Рустам Суҳробни ўлтурган қиссанинг аввалинда айтур.

Байт:

*Агар тундбоди барояд зи ганж,
Ба хок афганод норасида туранж.*

(Таржимаси:

*Агар тўфон қахр қилса,
Норасида полвон тупроққа қоришади).*

Бу байтдин барчага зоҳирдурким, Рустам Суҳробни ўлтургусидур.

<...> Сўз анга еттиким, сари ғазалдин мадҳқа андин келурлар, ул байтни тахаллус дерлар. Агар яхши тариқа бирла кирсалар, хусни тахаллус дерлар. Мисолин Имом Умид Камолий айтур:

*Зулфи нигор гуфт: - Ман аз қари чанбарам,
Шаби сурати шабах, сифати мушки пайкарам.*

*Таркибам аз шаб аст, зи рўзист маркабам,
Болинам аз гуласту зи лола аст бистарам.*

*Ё дар миёни моҳ буд соли маҳ танам,
Ё бар канори рўз буд рўзу шаб сарам.*

*Рухтийра, сарбурида, нигунсору мушкбор,
Гўйики нўги хомаи дастури кишварам.*

(Таржимаси:

*Ёринг зулфи айтур: Мен ках (эгри) зулфман.
Қора суратли тун, пайкар мушикига ўхшаши сифатга
эга.*

*Шакл-шамойилим тун каби, маркабим эса кундир.
Ёстигим гул эрур, кўрпам лоладондир.*

*Менинг таним йилу ой оининг ёнида бўлгани сабабли
эгикдир (яъни ой каби),*

*Бошим кечаю кундуз қуёш ёнида бўлгани сабабли
қорайгандир*

*Қора юзли, боши кесик, эгидган ва хушбўй ҳидли
Мамлакат дастури (подшоши) қаламининг учиман.*

Ва шоир мамдуҳдин нимарса илтимос қилса, ани талаб
дерлар. Агар яхши иборат бирла тиласа, ҳусни талаб ўқурлар.
Маснавийи Қавомиддин Ганжавий:

*Хусраво, бо замона дар жангам,
Ки ба гам мегузордам ҳамвор.*

*Чи буд гар кафи ту бардорад
Аз миёни ману замона ҳубор.*

(Таржимаси:

*Хусраво, замона билан жанг қилурман.
Ки уни муттасил гари билан ўтқазмоқдаман.*

*Не бўлур гар сенинг илкинг
Мен ва замонанинг орқасидаги губорини кўтарса).*

Агар мактаъни хўб тавр бирла адо қилсалар, они *ҳусни мактаъ* дерлар. Мисолин устод Рашид Ватвот айтур:

*То бувад андар фалак авжи нужум,
То бувад андар мадар асли шажар.*

*Ҳамроҳи аҳбоби ту бодо тараб,
Хонаи бадҳоҳи ту зеру забар!*

(Таржимаси:

*Токи фалак бор экан, юлдузлар авжи бор
То тупроқ бор экан, дарахт мавжуд.*

*Сенинг ҳамроҳинг хушнудлик бўлсину
Душманингнинг уйи вайрон бўлсин).*

Агар мамдуҳ сифатинда муболағани камолға еткурсалар, они аҳли бадеъ игроқ фи-с-сифат дерлар. Ва бу илмнинг шарҳи учинчи фанда келур. Мисолин *аблағу-л-булағо*¹⁸ *Салмон* айтур:

*Баъд ҳазор сол ба боми Зўҳал расад,
Гар посибони қасри ту санги кунад раҳо.*

(Таржимаси:

*Сенинг қасринг посбони тошдан йўл қурса
Зўҳал юлдузига етиши учун минг йил керак бўлади.*

Ғазалнинг аксари йигирма байт бўлур. Ва ақалли беш байт. Андин ўксук бўлмас. Магар қофия тобилмаса, тўрт байт қилурлар. Ул ҳам зарурат ҳукмидин жойиздур. Мисолин (Тарозий айтур):

*Гар сабо ул ой юзидин олса ҳар соат ниқоб,
Тоби айб тутқонидин бўлғай пушаймон офтоб.*

*Қомату рафторини кўрди магар сарву тазарв¹⁹,
Рашик ўтидин сарв куйдию тазарв ўлди кабоб.*

*Кўзларим узра хаёлинг бир гузар қилгайму деб,
Ҳар замон киприкларим жоруб²⁰ уруб, сепар гулоб.*

*Фурқатингдан йиғламоқдин бўлдум онингдек заиф,
Ким синамоқдин адоқ қўйдим, бузулмади ҳубоб²¹.*

*Эл аросинда Тарозий бўлгуси исонафас,
Гар лабинг ёдинда май ўрнига ичса захри ноб.*

Ва ул байтеким, тахаллусдин сўнгра айтурлар, ики навъ бўлур. Бириси улким, тахаллус байти маънода нотамо қолур. Бир байт бирла они тамом қилурлар, они мутаммиму-л-анқос ўқурлар.

Ва бир навъи улким, бовужудким тахаллуси тамомдур, бир байт масал тариқи бирла келтирурларким, андин тахаллус байтига рабт ҳосил бўлур, они *робита*²² дерлар. Мисолин *Хожя Камол* айтур:

*Ҳар касе дар ҳарамии ишқи ту маҳрам нашавад,
Ҳар Бароҳим ба даргоҳи ту Адҳам нашавад.*

*Мард то рўй наёрад зи ду олам ба худо,
Мустафоров к-аз ин ҳама олам нашавад.*

*То мушарраф нашавад банда ба султони сифатон,
Ҳаргиз андар назари халқ мукаррам нашавад.*

*Гар шикасти ту кунад ҳосиди бадгўй, Камол,
Дилат аз жо наравад донаму дарҳам нашавад.*

*Санги бадҳавҳар агар косаи заррин шиканад,
Қиймати санг наяфзояду зар кам нашавад.*

Ан-навъу ас-солису фи баёни-л-қитъа²³

Қитъа улдурким, аввалги мисраъинда қофия бўлмас. Ва ақалли ики байт бўлур. Ва мунинг ҳам аксари муқаррар эрмас. Ҳар неча ким қофия тобсалар айтурлар.

Тарозий айтур:

*Гул юзунгни қўргали, эй раиқи хур,
Дамбадам кўз ёши қондин дам урар.*

*Лаълингга нисбат этар ўзин ақиқ,
Ул яманни кўрки, қондин дам урар.*

Ал-навъи робеъ фил-баёни-р-рубойй²⁴

Рубойй тўрт мисраъ бўлур. Аввалги ва иккинчи ва тўртинчи мисраъида қофия келтирурлар. Ва учинчи мисраъи ихтиёрдур. Агар қофия келтурсалар *рубоййи мусарраъ²⁵* дерлар.

Мисол:

*Хуснунгиз шаънина жон парвонадур,
Зулфингизга ақлу дил девонадур.
Чунки жоду кўзларинг мастонадур,
Ул сабабтин манзилим гамхонадур.*

Ва агар учинчи мисраъда қофия келтурмасалар рубоййи ҳиссий ўқурлар.

Мисоли бу тарз:

*Эй, малоҳат мулкида соҳибқирон,
Кўзларингдур фитнаи охир замон.
Гул пари эрмассен, эй гул, юзи хур,
Не учун кўздин учарсен ҳар замон.*

Ва рубойнинг бир навъи тақи бўлур. Они *мужаннас*²⁶ дерлар. Анингтеқ бўлурким, рубойнинг қофиясинда тажнис риоят қилурлар.

Мисоли бу тарз:

*То кўнгулда ишқ ўти тобандадур,
Ғам маишат панжасин тобандадур.
Киприк ўқин қисмат этиб отсангиз,
Ҳеч кишига тегмас ул то бандадур.*

Ва бу турк шоирларининг ихтироидур. Муни турклар *тулоқ* дерлар.

Мисоли дигар:

*Ишқсиз узди юраким ёғини,
Ер юзин тутти кўзумда ёғини.
Сирри дилни кўз ёши фош айлади,
Асрамишмен ўз кўзумда ёғини.*

*Ан-навъу-л-хомис фил баёни маснавий*²⁷.

Маснавий икки мисраъ бўлур. Иккаласи *муқаффо*²⁸, нетокким, манзум қиссаларни маснавий қилибтурлар.

Мисоли бу Насақдин:

*Ало, эй хусн элининг подшоҳи,
Жамолинг ояти лутфи илоҳий.*

*Юзингдур лола, қаддинг сарви озод,
Эрур усрук кўзунг жодуйи устод.*

*Юзунг узра қаро зулфунг балодур,
Тилармен бўлса ул юздин малодур.*

*Рақибӣ орзулар юзи қироқин,
Тилар ўзига ул юзи қароқин.*

Ва маснавийнинг шароитидин бириси улдурким, агар ҳикоятни назм қилур бўлса, керакким, дебочасин хўб иборат ва яхши тарика бирла таъриф қилса ва саъйе кўргузсаким, фотиҳа бирла хотимаси писандида келгай. Ва бир шарт улдурким, мухтасар алфоз бирла шарҳга келтургай. Ва бир шарт улдурким, ҳар ердаким рамз ва базм ва субҳу шом воқеъ бўлур, ғариб лафз бирла таъриф қилгай. Нетокким рамз сифатинда Фирдавсий айтур:

*Хуруш омаду нолаи Ков дам,
Дами нойи румину рўйна хам.*

*Яке нима аз рўзи лашкар гузаит,
Кашиданд саф бар ду фарсанг даит.*

*Зи гарди сипаҳ рўшнои намонд.
Зи хуришид шабро жудойи намонд.*

*Ҳаво сарбасар гаит зангоргун.
Замин шуд ба кирдори дарўйи хун.*

*Шуд аз сими асбон замин санг ранг,
Зи найза ҳаво шуд чу пушти паланг.*

*Ту гуфти жаҳон кўҳи оҳан шуд аст
Сари кўҳ пуртурку жавшанишуд аст.*

*Хуруши суворини осмон зи даит,
Зи Баҳрому Кайвон ҳаме баргузаит.*

*Зи жавшан суворину заҳми табар
Уқоби диловар бигустард нар.*

*Зи тийру зи пайкон ҳаво тира гашт,
Ҳаме офтоб андарун хира гашт.*

*Дурахшидани тигҳойи бинафи,
Ба абр андар омад синони дурафи.*

*Ҳама тигу соид зи хун гашта лаъл,
Хурушони дил хок дар зери наъл.*

Ан-навъи содис фи-л-баёни-т-таржиъ²⁹.

*Таржиъ ул бўлур ким, шеъре айтурлар, банд-банд барчаси
бир баҳрда, ҳар банднинг ози беш байт бўлур ва кўпи тўккуз
байт ва ҳар бирининг охиринда бир ўзга байтни такрор
қилурлар... Ул байтни таржиъ дерлар.*

Мисоли бу сифат:

*Эй лаъл, кўнгул экинга марҳам,
Афғор кўнгулни айла хуррам.
Хўблар аросинда гамза бирла
Жон олмоқ эрур санга мусаллам.
Мафтуну хижил бўлуб эгилди
Қошингни кўруб ҳилоли байрам.
Жон таркини қилмагунча ушиоқ
Бўлмас ҳараминг ичинда маҳрам.
Таҳқиқ билинки, мангу ёшар,
Умринда ҳузур бирла бир дам.
Май ичса киши нигор бирла,
Айш этса мудом ёр бирла.*

Ва таржиъ *беш қисм* бўлур. Аввалғи қисми ул бўлурким, ҳар банднинг қофияси ўзга тариқа бўлур. Ва ҳар бандким тамом бўлса, охиринда бир байтни такрор қилурлар, нечукким мисолин кўргуздук...

Икинчи қисми улким, барча бандни бир қофияда айтурлар ва таржеъ байтини такрор қилмаслар. Ҳар банднинг охиринда бир ўзга байт келтирурлар. Ҳар бири алоҳида қофия бирла. Мисоле Бу Сиёка айтур:

*Ҳурсен ё малакмусен ё жон?
Ҳуснунга бўлди инсу жон ҳайрон.
Эй лабинг қанд, кўзларинг бодом,
Кўрса юзунгни жон топар ором.*

Учинчи қисми улким, барча банди бир қофияда келур. Мисоли бу услуб:

*Чун эмин бўлурки, шоҳи жаҳон
Тиг уруб, дин очар, қилур эҳсон.

Хусраво, ногоҳ олса эл (ал) га синон,
Эл (ал)га заррин сипар тутар Кайвон.*

Тўртинчи қисми улким, ҳар банди алоҳида қофия бирга келур ва таржиъ байтлари барча бир қофияда келур, таржеъ байтларини жамъ этса, бир банд бўлур ва таржеъ байтларининг аввалги мисраъида қофия бўлмас, магар аввалги байтта. Мисоли бу Минвол айтур:

*Жону кўнгул ўртади фироқинг,
Андозадин ошти иштиёқинг.

Фурқатда зубор тутти кўзни,
Кўй бу кўзум узра бир аёқинг.*

Ва бу таржеъ тўққуз банддур. Ҳар банди тўққуз байт. Аммо биз малолат ихтирозиндин ихтисорни ихтиёр қилдук. Ва мунинг банди муқаррар эрмас. Ихтиёр шоирғадур. Вале уч банддин ўксук яхши келмас.

Ва бешинчи қисми улким, ҳар банднинг қофияси бир тарика бўлур ва таржеъ байтлари тақи ҳар бири алоҳида қофия бирла келур ва муқаррар келмаслар. Ва бу қисмда марсия ва мадҳ айтурлар.

Мисоли бу қабил:

*Сарвару марди салотин, меҳтари шоҳи жаҳон;
Мафҳари дунё-ву дин³⁰ султон Улугбек Кўрагон.*

*Эй, шаҳаншоҳики, адлингдин қилурлар ифтихор,
Инсу жину мурғу моҳио вухушу³¹ мўри мор.*

Ал-навъу-с-собеъ фил баёну-л-мусаммат³²

Мусаммат беш турлук бўлур: мусаммати мураббаъ, мусаммати мусаддас ва мусаммати мухаммас, мусаммати муашшар.

Аммо мусаммати мураббаъ анингтек бўлурким, шеърни тўрт қисм қилурлар. Уч қисмнинг охиринда сажъ риоят қилибтур. Тўртинчи қисмда қофия келтур(ур)лар. Мисоли бу:

*Эй орази рашк-и қамар, зулфунг гамида ҳар саҳар,
Чину Хўтанда мушк-и тар ошуфта-и шайдо бўлур.
Ҳар лаҳза, эй моҳ-и Хўтан, бўлсанг хиромон дар чаман,
Фарёду нолиш юз туман ҳар гўшадин пайдо бўлур.*

Мусаммати мухаммас беш мисраъ бўлур. Тўрт мисраънинг охиринда сабъ қилиб бешинчи мисраъда асл қофияға ружу қилурлар.

Мисоли бу навъ эрур:

*Ғамзанг ўқина қилди сипар ҳуру пари жон,
Кўк аҳли бўлур кўрса қошинг ёсини қурбон.
Лаълинг ғамида кўздин оқар шому саҳар қон.
Бу жавру жафо ким қиладур жонима ҳижрон?
Ўлмак бу тирикликдин ўлубтур манга осон.*

Мусаммати мусаддас ул бўлурким, беш мисраъда сажъ сақлаб, олтинчи мисраъда қофия аслиға янарлар:

*Кўнгул ҳажрингдин, эй сарви хиромон,
Чекар ранжу машаққат юз минг алвон.
Кўзунг горат қилур ҳар лаҳза имон.
Қошингдин масжиду меҳроб вайрон.
Эрур олам сенинг ҳуснунга ҳайрон,
Чу сенсен хўблар мулкинда султон.*

Мусаммати мусамман анингтеқ бўлурким, шеърни саккиз қисм қилурлар. Етти қисмни мусаббаъ қилиб, саккизинчи қисмда асл қофияға келурлар.

Мисоли бу шакл:

*Чу қилдинг ихтиёри ишқ, эй дил,
Кўзунг оч, кел ўзунга, бўлма гофил.
Падид эрмас чу бу дарёга соҳил,
Ўзунгсен аввало ўзунга ҳойил³³.
Эрур бу ишқ иши бисёр мушкил,
Ки тарки жон эрур аввалги манзил.
Аларким қилдилар мақсуд ҳосил,
Қадам ўрниға аввал қўйдилар бош.*

Ал-навъу-т-тосеъфил баёни-л-мутатавил³⁴.

Мутатавил ул бўлурким, ҳеч баҳр секкиз жузвдан ортуқ бўлмас. Шоир такаллуф қилиб, бу баҳрларда бирисин ихтиёр

этиб, ҳар мисраъни ўн жузв қилурлар. Ё йигирма жуз. Ҳадду худуди юз жузв бўлур. Андин ортиқ бўлса, лутфи қолмас ва мунинг салосати андадурким, мусажжаъ бўлса. Мисоли бу қиёс мисраъ: *"Субҳидам уйқудин уйғондиму бир ёри мувофиқ била бўстон сори бордимки, даме бодаи гулранг ичоли ва кечоли бу жаҳондинким, эрур асру ситамкору дилозору сияҳ коса ва хунрези гамангизким, ул ҳолда булбул қилибон нола-у гулгул, тақи бир шохда қумри бўлубон муқри, ўқур эдилар овоз қилиб соз, бири бирига муқобил очибон тил, тақи бўстон ичида ранг-баранг гуллар очилиб, қилибон «Жи маъийни нўи, уруб жўи, яна сару сарафрозу сарандоз бўлуб, саҳн тутиб, жумла раёҳин била; алқисса чаман жаннати фирдавс бикин дилкаш ва бисёр хуш эдики, баногоҳ кўрарменки, чаман ўртасинда сарви равонеки гуландом ва дилором ва пари пайкар ва маҳи манзар эрур, орази гул, кокили сунбул, бўйи шамшод ва яна гамзаси жаллоду баса шўху ситамгар, кўзи кофур, ўзи бисёр диловоз ва шакаррез; юруб ўтру салом эттим ва дедимким, эй гулчехраи маҳи пайкар, хуришид жабин хурмусен ё гули фирдавс, бу бог ичра нетиб турарсен, айур: мен сухани туркий намедонам, агар порсий нурси, ба ту гўям жавобеки: ҳама аҳли фасоҳат беписандад"*

Ва бу мисраъ тўқсон жузвдур ва интиҳоси юз жузв...

Ал-навъу-л-оширу-фил баёни-л-фард³⁵.

Фард икки мисраъ бўлур. Аввалги мисраъида қофия бўлмас.

Мисоли бу масал:

*Бордур уммидимки, саъд этгайлар эмди толеъим,
Баски, ялқитти фалак аҳлини афғоним менинг.*

Мисоли дигар: Манбаъу-л-балоғат Зоҳир Фарёбий айтур:

*Жуз зулфу турраи ту надидамки ҳеч кас,
Хуришедро аз сояи шаб соябон деҳад.*

АЛИШЕР НАВОИЙ

«САБЪАИ САЙЁР»дан

<...> Ҳар киши қилмоқ эса маълум,
Бири *мансур*¹ эрур, бири *манҳум*².

Насру назми ангаки *мудракдур*³,
Назмнинг пояси бийикракдур...

Худ жавоҳир нечаки дилкашроқ,
Назм силкига чексалар хушроқ.

Ики сори дури *самин*⁴ яхши,
Орада лаъли оташин яхши.

Жавҳарий бу сифат бериб тартиб,
Айласа риштани анга таркиб...

Ким жавоҳирин оллиға тўкса,
*Талли зафлат*⁵ киби ани ўкса,

Ҳам ёмон худ кўринмағай, лекин
Лутфи аввалғача эмас мумкин.

Бас мунунг онча зийнати йўқдур,
Бир-бирисиға нисбати йўқдур.

Назму наср ичра ҳам бу нисбат бил,
Икисин бу икиға нисбат қил...

XXXVII

Сўз ғояти ва назми ва ғоятсиз хижолат изҳори ва ниҳоятсиз
журъат эътирози ва ўқур элга *насойиҳи*⁶ санойиъ ўқумоқ ва битир
*хайл*⁷ ға *мавоиз*⁸ ажзоси битимак ва тарихининг таъйини ва абёти
ададининг таъйини.

Чун манга файзи фазли раббоний,
Рӯзи этти бу турфа иншони.

Файзи кудсийдин *эхтимом*⁹ ўлди,
Ки бу дафтарға *ихтитор*¹⁰ ўлди.

Ўз ишимда тафаккур эрди манга,
Не тафаккур, тахайюр эрди манга...

Ки неча назм суэт ё сода,
Чун эрир кимса табъиға зода.

Зодаи табъ элга хуш кўрунур,
Ўғли зангига хурваш кўрунур.

Шеър ҳам чун кишигадур фарзанд,
Кўнглига қуту бағриға пайванд.

*Зиит*¹¹ эса қойили кўрар ани хуб,
Элга *мардуд*¹² эрур анга марғуб...

Сен ўзунгни тонимас эрмишсен,
Ўз сўзунгни тонимас эрмишсен.

*Руд*¹³ янглиғ неча фиғону хуруш?
Баҳр ўлуб айлагил ўзунгни хамуш!

ун эшиттим бу нукта шод ўлдум,
Баҳрдек мухташам *ниҳод*¹⁴ ўлдум.

Тушти бу баҳр узра андоқ мавж,
Ки анинг мавжи тутти чарх уза авж.

Табъдин мунчаким дури сероб,
Борчаға мехрдек сафо била тоб.

Бахрдин тошкори бериб эрдим,
Бу сафина аро териб эрдим.

Чекиб эрдим назм силкига ҳам,
Лек хотирда эрди мунча алам,

Ки бу дурларки айладим манзум,
Филҳақиқат эмас санга маълум.

Ки нечукким мен айладим идрок,
Бормудур элга доғи софию пок?..

<...> Неки мен ёздим ўйла сурса қалам,
Не рақам қилдим они қилса рақам,

Байтларда *тахаллуф*¹⁵ айламаса,
Лафзларда тасарруф айламаса,

Оқ ўлуб анга *номаи аъмол*¹⁶,
Тушсун илгига хомаи иқбол.

Кимки ёзмоқта *музд*¹⁷ қилса ҳавас,
Борча максуди музд бўлсау бас.

Қора пул узра можаро қилса,
Юзидек сафҳани қаро қилса,

Кўз уза нуқта қўймай айлаб зўр,
Мардуми бўлмағондек айласа кўр.

Ғайб дин нуқтаи йўнуб *амадо*¹⁸,
Хат аро айб айласа пайдо.

Хомасиға кўзи мидод ўлсун,
Ул қародин анга савод ўлсун.

Тили шақ бўлсун ўйлаким хома,
Орази тийра ўйлаким нома...

Сўзни гар туз дедим ва гар оздим,
Неки тақдир айладинг ёздим.

Килк ўлурда варақнигор манга,
Қайда бор эрди ихтиёр манга.

Ҳар не килким вараққа ёзди бу кун,
Килки тақдир ёзмиш эрди бурун.

Ёзганим хуб, йўқса зишт ўлди,
Манга найлай, бу *марнавишт*¹⁹ ўлди.

Неки ёздинг ани рақам қилдим,
Шак эмасдурки, сахв ҳам қилдим...

Етти афлокни анга ёр эт,
Етти иқлим элин харидор эт!

«МЕЗОНУ-Л-АВЗОН»дан

(ҲАЗАЖИ МУРАББАЪ)

<...> Рубоий вазниким, ани "ду байтий" ва "тарона" ҳам дерлар, ҳазаж бахрининг "ахрам" ва "ахраб"идин *истихрож*¹ қилибдурлар ва ул вазнедур асру *хуш оянда*² ва назмедур бағоят *рабоянда*³. Шеър авзонидин ушбу вазндурким, назм устодлари анга ҳадде муайян қилибдурлар ва ғоят латофатидин ики байтга *ихтисор*⁴ қилубдурлар ва ул йигирма тўрт навъ келибтур ва мажмуъи ики қисмға мухтасардур.

Бири улки, аввалғи жузви "*мафъулун*" бўлғайки, ҳазаж бир жузвини "*харм*"⁵ қилибдурлар ва ани "ахрам" дерлар. Ва бу ўн ики навъ келур.

Яна бири улки, аввалғи жузви "*мафъулу*" бўлғайки, ҳазажни "*харб*"⁶ қилибдурлар ва ани "ахраб" дерлар. Бу ҳам ўн ики навъ келур. Аммо -

Ҳазажи ахрам

Ё раб, не офатдур ул ҳусну жамол
Ким йўқтур ер ила жаҳон ичра мисол.
Мафъулун мафъулун мафъулу фаул
Мафъулун мафъулу мафъийлу фаул.

Минг қатла шукрин десам оз эрур,
Гар бўлса бир замон манга коми висол.
Мафъулун мафъулун мафъулу фаул
Мафъулун фоъилун мафъийлу фаул...

Аммо – *Ҳазажи ахраб*

Эй сандин ўлуб бағрим ҳам кўксим доғ,
Кўнглум ўту ул ўтқа тўкуб ашким ёғ.
Мафъулу мафъийлун мафъулун фоъ
Мафъулу мафъийлу мафъийлун фоъ

Тан ўлса ғаминг ичра жонингға фидо,
Жон куйса муҳаббатингда сен бўлғил соғ.
Мафъулу мафъийлун мафъулу фаул
Мафъулу мафъийлун мафъийлун фоъ...

<...> Чун доираға кирган бухурдин фориг бўлудди, яна бир неча вазнки, баъзини ажам шуароси мутааххирлари айтибдурлар ва баъзи бу замонда назм топибдур ва ҳеч арузга дохили бўлмайдур, агарчи филҳақиқат аруз бухуриға дохилдурлар, ишорате алар сори қилмоқ холи оз муносабате эрмас эрди...

Яна турк улуси, батахсис чигатой халқи аро *шойиъ*⁷ авзондурким, алар сурудларин ул вазн била ясаб, мажолисда айтурлар.

Бириси "*туюғ*"дурким, ики байтқа муқаррардур ва саъй қилурларким, *тажнис* айтилғай ва ул вазн рамали мусаддаси максурдур, мундоғким:

(T U Ю F)

Ё раб, ул шахду шакар ёлабмудур?

Ё магар шахду шакар ёлабмудур?

Фоилотун фоилотун фоилон

Жонима пайваста новак отқоли

Ғамза ўқин қошиға ёлабмудур?

Фоилотун фоилотун фоилон

Яна "*қўшиқ*"дурким, *орғуштак*⁸ усулида шойиъдур ва баъзи *адвор кутуби*⁹ да ул усул зикр бўлубтур ва ул *суруд аъроб*¹⁰ нинг тева сурад худилари вазни била "*мадиди мусаммани солим*" да воқеъ бўлур анинг асли бу навъдурким, байт:

Ваҳки, ул ой хасрати, дарду доғи фурқати,

Ҳам эрур жонимға ўт, ҳам ҳаётим офати.

Фоилотун фоилун фоилотун фоилун...

Яна "*чинга*"дурким, турк улуси *зуфиф*¹¹ ва қиз кўчирур тўйларида ани айтурлар, ул сурудедур бағоят муассир ва ики навъдур. Бир навъи ҳеч вазн била рост келмас ва бир навъида

бир байт айтилурум, "мунсариҳи матвийи мавқуф" баҳридур ва ёр-ёр лафзини радиф ўрнига мазкур қилурум, андоқким (байт):

Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр,
Ким домидин тушти ўт жоним аро, ёр-ёр?
Муфтаилун фоилон муфтаилун фоилон

Ва яна ҳам турк улусида бир суруддурким, ани "муҳаббатнома" дерлар ва ул ҳазажи мусаддаси мақсур баҳридадур ва ҳоло *матрук*¹² дур, будур (байт):

Мени оғзинг учун шайдо қилибсен,
Манга йўк қайғуни пайдо қилибсен.
Мафойилун мафойилун мафойил

Ва яна бу халқ орасида бир суруд бор экандурким, "ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф" вазнида анга байт бошлаб битиб, анинг мисраъидин сўнгра ҳамул баҳрнинг ики рукни биладо қилиб, суруд нағмаотиға рост келтурурлар эрмиш ва ани "мустазод" дерлар эрмиш, андоқким (мустазод):

Эй хуснунга зарроти жаҳон ичра тажалли,
Мафъулу мафойилу мафойилу мафулун
Мазҳар санга ашё.
Мафъулу фаулун.
Сен лутф биладо кавну макон ичра мувалли
Олам санга мавло.

Яна Ироқ аҳли тарокимасида сурудедур шойиъким, ани "арузворий" дерлар ва анинг байти кўпрак "ҳазажи мусаммани солим" дадур, андоқким (байт):

Сақоҳум раббуҳум ҳамри дудоғинг кавсариндандур,
Бу майни ичтикунг нуқли ҳадисинг шаққариндандур.

Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун...

<...> Чун ўзонларнинг ўзмоғи ва ўзбакларнинг будай-будайи ҳеч вазн билад рост эмас эрди, анга таарруз қилилмади, агарчи асарлари бордур, аммо анинг аруз илмиға дахли йўқтур.

Яна сурудедурким, ани "*турки*" дебдурлар, бу лафз анга алам бўлубтур ва ул ғоятдин ташқори дилписанд ва руҳафзо ва ниҳоятдин *мутажойиз*¹³ айш аҳлиға судманд ва мажолис аро суруддур, андоқки, салотин ани яхши айтур элни тарбиятлар қилибдурлар, туркигўйлик лақаби билад машҳурдур ва ул доғи "*рамали мусаммани мақсур*" вазнида воқеъдур, андоқким (байт):

Эй, саодат матлаъи ул орази моҳинг сенинг,
Аҳли бийниш қиблагоҳи хоки даргоҳинг сенинг.
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилон

Ҳазрати султон соҳибқирон бу вазннинг ғоят равонлиғ ва латофатидин ва руҳпарварлиғ ва салосатидин ўз девонларинки, жамиъ девонин орасида баданлар аро жондекдур ва кавоқиб ичра хуршиди рахшондек воқеъ бўлубтур, бошдин оёқ *илтизом*¹⁴ қилиб, бу вазнда тартиб берибдурлар эрди...

МУҲАММАД ФУЗУЛИЙ
(1498 - 1556)

Ироқнинг Карбало шаҳрида Сулаймон ота оиласида туғилган. Бағдодда яшагани учун айрим манбаларда Фузулий-Бағдодий деб ҳам юритилган. 1534 йили Бағдод Усмонлилар халифалиги қўлига ўтгач, Табризга кетмоқчи бўлди, бироқ, асосан, Бағдодда яшаб, у ерда вабо касалидан вафот этган.

Фузулийнинг адабий ва илмий мероси турк (озарий), форс ва араб тилларида ёзилган. Шоир машҳур "Девон"идан ташқари "Лайли ва Мажнун", "Сихҳат ва мараз", "Бангу бода", "Сухбат-л-асмор" каби эпик достонлар ҳамда "Матлаъу-л-эътиқод", "Етти жом", "Анису-л-қалб" ва "Ринду Зоҳид" каби фалсафий достонлар яратган.

Фузулийнинг адабий-назарий қарашлари "Дебочаи афсахум-шуаро девони Фузулий Бағдодий алайҳи-р-роҳма"да, "Лайли ва Мажнун" ва бошқа достонларининг муқаддимасида ҳамда "Матлаъу-л-эътиқод" («Эътиқод манбаи») ва "Анису-л-қалб" («Қалбларнинг сирдоши») каби диний-тасаввуфий асарларида акс этган.

Қуйида шеър табиати ва шоирлик масъулияти ва газал жанрига доир фикрлари "Девон"ининг дебочасидан сайлаб олиниб, нашрга тайёрланди.

**«ДЕБОЧАИ АФСАҲУМ ШУАРО ДЕВОНИ
ФУЗУЛИЙ БАҒДОДИЙ АЛАЙҲИ-Р-РАҲМА¹»дан**

Ҳамди беҳад, ул Мутакаллими нутқ офаринаки, сафинаи уммид, *суккони бихору-бухури-назми², тамаввуҷи истиғроқи³ "ваишуароу йаттабиухуму-л-говун"⁴* мустағрақи гирдоби хирман этмишкан, илсилаи истисно *"Илла-л-лазина оману"⁵* буроқиб шуаройи исломи саҳиҳу солим соҳили нажота чекмиш. Ва сипоси беқиёс ул нозими осмону заминаки, *басмалайи назмин⁶*, афсари фарқи-фирқон эдиб, *мазраайи қулуби⁷* аҳли ирфона ниҳоли маваддати каломи мавзун дикмиш.

Қ и т ъ а⁸

*Зиҳи сонёки, лавҳи жона килки ҳусни тавфиқи,
Азалдан иқтизойи назми жонпарвар рақам қилмиш.*

*Камоли шеър касби мумкин ўлмаз бемадад андан,
Анга миннатки, табъи назм лутф этмиш, карам қилмиш.*

Ва дуруди номаъдуд ул мухотаби каломи мўъжазнозомаки, фунуни шеъри, мазмуни - *"ва мо алламнохуи шеърра"⁹* мардуди табоеъ қилмиш экан, лисони ҳикмат баёни - *"инна минаш - шеъри лоҳикматун"¹⁰* тақрири-дилпазирила мақбули қулуби-ахло ҳол этмиш. Ва саноибириё ул қофияи назми анбиёки, адами илтифотларила рутбаи шеър, пояи ихонатда қолмишкан, силсилаи саодат интисоби шарифларила фильжумла даражаи эътибора етмиш.

Н а з м

*Ул дури дуржи - "ана афсаҳ"¹¹ки, ҳикмат дояси,
Шеър шахдила лаби жонпарваринтар қилмамиш.*

*Шеър бир зевардур, аммо биз киби ноқислара,
Улки, комилдур, ани муҳтоҷи зевар қилмамиш.*

<...> Аммо ҳануз ул навраслара назокати табъдин тоби иқтисоби дақойиқи улум ва тоқати-машаққати-таълими ҳақойиқи худуди русум ўлмамогин маҳфили беҳишт осоларинда ҳамиша ашъори ошиқонадан ғайри насна ўқунмазди. Ва мутолиа

этдиклари авроқда жигарсўз газаллардан гайри бир хат бўлунмазди.

Б а й т

*Шеър бир маъшукдур, ҳусни иборат зевари,
Жону дилдан нозанин маҳбублар ошиқлари.*

Ул тоифаи гирмои мудовимати саноеъи ашъор ва мувозибати латоифи гуфтор ила ҳам ҳусн ҳолатиндан вуқуф бўлмишларди ва ҳам ишқ камолатиндан хабардор ўлмишларди.

Қ и т ъ а

*Эй, хуш улким, табъи мавзунила баҳси шеър эдиб,
Хўбрулар воқифи мазмуни ашъор ўлалар.*

*Демадан фаҳм эдалар кайфияти асрори ишқ,
Ошиқи бечора ҳолиндан хабардор ўлалар.*

<...> Замон-замон савдои шеър соир афъолима ғолиб душуб ва гуруҳ-гуруҳ лайливашлар Мажнун киби истимои шеър учун бошима уюшиб, шоирлиғим муқаррар ўлди. Ва овозаи назмим ила оламлар дўлди ва шуҳрати том бўлди.

Б а й т

*Табиат шуҳраи шахр ўлмога майли тамои этди,
На пинҳон айлайим савдо мани расвойи ом этди.*

Бу ҳола муқорин машшотаи ҳиммат раво кўрмадики, муҳаддараи ҳусни назмим пирояи маорифдин холи, манассаи даҳрда жилва қила. Ва саррофи истеъдоди улувви *рифъат*¹² ризо вермадики, риштаи силки шеърим жавоҳири илмдан ори гарданбанди олам ўла. Зероки, илмсиз шеър — асоси йўқ девор ўлур ва асоссиз девор ғоятда безътибор ўлур. Пояи шеърими ҳилъяи илмдан муарро ўлмоғи мўъжиби ихонат билиб, илмсиз

шеърдан қолиби беруҳ киби танаффур қилиб, бир муддат нақди ҳаётим, сарфи иқтисоби фунуни илми ақли ва нақли ва ҳосили умрим, базли иқтибоси фавоиди-ҳиками ва ҳандаси қилмоғин мурур ила лаолийи аснофи ҳунардин шоҳиди назмиа пироялар мурааттаб қилдим. Ва тадриж ила татаббуи тафосир ва аҳодис адиб, фазилати шеъра мазаммат исноди тухмат ўлдугининг ҳақиқатин билдим.

Қ и т ъ а

*Шеър завқиндан ўлмадан огоҳ
Аҳли назм мазаммат айламасин.
Канди жаҳлина эътироф этсин,
Ҳар каромата сеҳр сўйламасин.*

Қ и т ъ а

*Ғазалдур сафобаҳиши аҳли назар,
Ғазалдур гули бўстони ҳунар.*

*Ғазали - ғазал сайди осон дағил,
Ғазал мункири аҳли ирфон дағил.*

*Ғазал билдурур шоиринг қудратин,
Ғазал ортирур нозиминг шуҳратин.*

*Кўнгил гарчи ашъора чўқ расмвор,
Ғазал расмин эт жумладан ихтиёр –*

*Ки, ҳар маҳфилинг зийнатидур ғазал,
Хирадмандлар санъатидур ғазал.*

*Ғазал деки, машҳури даврон ўла,
Ўқумоқ-да, ёзмоқ-да осон ўла...*

<...> Ва бири ул ноқиси бад саводки, табъи-номавзуни
мажлису маҳофилда истидоъи истеъдод қилиб шеър ўқудуқча,
назмдан насри сочилмай ва адойи сусти ила шоҳиди маъни
жамолиндан ниқоб очилмая.

*Бенасиб ўлсун наими хулддан ул зиштим,
Номулойим лаҳжаси мавзуни номавзун эдар.*

*Тешаи лафзи банойи назми вайрон айлаюб,
Суст гуфтори фасоҳат аҳлини мағбун эдар.*

Бири ул ҳосиди жафопеша ва муониди хато андишаки,
табъи номавзунила даъвойи шеър эда, аммо ҳақоиқи ашъора
соҳиб шуур ўлмая ва идроки ракикла лофи назм ура, аммо
ҳақоиқи гуфтора роҳи тасарруф бўлмая. *Ложарам*¹³, ҳасад
дийдаи инсофинг кўр эдиб, идрокина эътимод эдан жоҳиллар
хузуринда беҳуда-беҳуда тааррузлар эда ва *ҳарза-ҳарза*¹⁴ даҳллар
айлая, токи, шеърдан завқи истимоъ кеда...

*Хазондур гулшани ирфона ҳосид,
Илоҳи, ҳосиди хор айла доим.*

*Ишидур маърифат аҳлини озор,
Илоҳи, ҳосиди зор айла доим.*

Ва раҳмати *ийзад*¹⁵ ул ҳалолзодаи пок эътиқодаким, бу
наврас шоҳидлара мушоҳида қилдиқча аълосининг *ҳилъаи*¹⁶
тахсинла жамоли камолина зийнат етира ва адносининг шонаи
мурувват бирла зулфи хатосидан *иқди*¹⁷ уюбин чиқариб, ойнаи
қудратдан сайқал эҳсонила нуқсон ғуборин гўтура...

АБДУРАУФ ФИТРАТ

«АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»дан

СОЧИМ, ТИЗИМ

Сўзлар, гапларни уюштириб тузулган асарлар адабий бўлсун-бўлмасун, битта йўсундан бирида тузуладир: сочим, тизим (назм, наср).

Бир асарда сўзлар, гаплар белгили бир оҳангга бойланмасдан, белгили бир ўлчов билан ўлчанмасдан тарқалиб, сочилиб тузилган эса ул асар сочим йўсунда тузилган бўладир. Мисол: Кампирнинг қариган, қуруған кўзларидан йироқ-йироқ ерлардан ики томчи ёш келди. Бутун танини, мучаларини босиб, эзиб, синдириб келган у ики томчи ёшни енги билан артғандан сўнг отаси ҳам шундай қизим... дейди (Чўлпон)¹.

Бир асарда сўзлар, гаплар белгили бир оҳангга бойланиб, белгили бир ўлчов билан ўлчаниб тузилган бўлса, у асар тизим йўсунда тузилган бўладир.

*Юракда умидлар амаллар
Тузумсиз қароғни босаркан
Нега мен чақмоқдек югурмай?!*

*Эскиган, чуруган тамаллар,
Йўқликка эгри йўл босаркан
Нега мен ундан юз ўгурмай?!*

(Боту)²

Тизимнинг ҳар бир кесиги бир мисраъ бўлуб, ҳар ики мисраъи бир байт аталадир. Ботунинг юкоридағи тизим шеъри олти мисраъ ёки уч байтдир.

Тилларнинг оҳанг эътибори билан бир-бирида бўлмаған ҳоллари бордир. Рус тилида “босим” (ударение) бор⁴. Бунинг сўз орасидағи ўрнини қоида билан билиб бўлмайдир. Сўзнинг охирида, ўртасида ўринлашадир. Бутун турк тилларида эса “босим” сўзнинг охирида бўладир. Босими охирида бўлмаған сўзлар жуда оздир.

Форси(й)ча ё арабчада қай бир чўзғини “тўрт чўзғи” каби чўзиш мумкиндир. Ҳар тилнинг ўзига махсус бўлган бу ҳоллари бу тилнинг тизим (наср) усулларига кучли таъсир қилади. Шунинг учун ҳар тилнинг шу ҳолларига уйғун бўлган тизим ўлчови *бармоқ вази* аталган ўлчовдир⁵.

Бармоқ вази бутун турклар учун-да, биз ўзбеклар учун-да миллий вазндир, мусулмонликдан бурун бутун турк шоирлари шул бармоқ” вази билан тизимлар, шеърлар ёзар эдилар.

Мусулмонликдан сўнгра турклар орасида, шаҳарларда, сарой теграларида араб-форс маданиятига берилган, шунинг таъсири билан етишкан бир синф (хос синфи) туради (пайдо бўлади). Бу синфдан етишкан мадраса-сарой шоирларимиз араб-форс адабиёт мактабларидан етишкан кишилар эдилар, булар араб-форс тилларининг ҳалиги “мадд”лик⁶ оҳангига уйғун бўлган *аруз* вазини қабул қилдилар ҳамда ўз шеърларини, ўз тизимларини шул вазнда ёздилар. Шундай бўлб, араб-форснинг аруз вази биз туркларнинг-да бир синф шоирларимиз учун тизим ўлчови бўлди.

Миллий вазнимиз бўлган бармоқ вази буларнинг орасидан чиқди. Миллий вазн — бармоқ вази бу санъаткор шоирларимиз орасидан чиққан бўлса ҳам йўқолмади, ўлмади. Эл-улус аро ёйилиб қолди, эл-улусимиз ўзининг кўшукларини, ашулаларини шул вазнда айтдилар, достонларини шул вазнда ўқудилар, тингладилар. Араб-форс маданияти таъсири остига киргандан замонамизгача (ўн икки мулчар — аср чамасида) бизнинг тизим ўлчовимиз шу ҳолда давом этти: араб-форс мадрасасида етишкан сарой шоирлари, хос синфига махсус шоирлар аруз вазнда ёзуб ўқудилар. Араб-форс адабий руҳига бўйинсинмаган эл шоирлари, турк бахшилари бармоқ вазини берк тутдилар. Шу билан юрдилар. Шундай бўлиб, ўзбекларда-да тизим ўлчови икки турли бўлиб қолди: биринчиси, ўзимизнинг миллий вазнимиз бўлган бармоқ вази, иккинчиси, араб-форс ўлчови бўлган аруз вази...

ФОРС, АРАБ АРУЗИДА ТИЗИМ ШАКЛЛАРИ

...Бизда форс, араб арузидаги тизмаларнинг шакллари тубандагичадир:

ҒАЗАЛ

Биринчи байтнинг ҳар икки мисраъида, ондан кейин ҳар байтнинг охирида қофия бир турли бўлган тизмалар 12 байтдан ортуқ бўлмаса ғазал бўлади. Юрак “лириزمи” шеърлари кўбрак ғазал шаклида айтилади.

Мисол:

*Кимга қилдим бир вафоқим, минг жафосин кўрмадим,
Кўргузуб юз меҳр, минг дарду балосин кўрмадим.*

*Кимга бошимни фидо қилдимки, бошим қасдиға,
Ҳар тарафдан юз туман тиғи жафосин кўрмадим.*

*Кимга кўнглум айлади меҳру муҳаббат фошқим,
Ҳар вафоға юз жафо онинг жазосин кўрмадим⁷.*

ҚАСИДА

Ғазал йўсунида тузулиб, ўн икки байтдан ортуқ бўлган тизмаларга қасида дейиладир. Қасида ғазалдан кенграқдир. Махташлар, махтанишлар, табиат тасвирлари, ахлоқий фикрлар қасида йўсуни айтиладир. Бизнинг ўзбек-чигатой адабиётимизда қасида йўли жудаям кенгаймаган, чиройлик ўрнаклари оздир.

ҚИТЪА

Ғазалнинг биринчи байти бўлмаса, қолгани қитъа бўлади. Бошқача айтганда, қофияси ҳар байтнинг охирида бўлуб, биринчи мисраъи қофиясиз бўлган тизмаларга қитъа дейиладир.

Кўбрак талабномалар, чақриш битиклари, насихатлар қитъа шаклида ёзилгандир.

МАСНАВИЙ

Ҳар байтнинг ики мисраъи ўзига махсус қофияси бўлган тизмаларга маснавий (икилик) дейиладир. Достонлар, мактублар (кўбрак севги мактублари) маснавий йўсунли ёзиладир.

Мисол:

*Мен қарибман мени худ нетғусидир,
Мени бу ерда муқим этғусидир...*

*На қўлум бор, на оёғим, на белим,
Бу қадар эвриладир сўзга тилим.*

РУБОЙИ

Тўрт мисраълигина бўлуб, 1-, 2-, 4-мисраъи қофиядош, 3-мисраъи қофиясиз бўлган тизмаларга *рубойи* дейиладир. Рубойи форси(й)га махсус бир тизим шаклидир. Бизга форслардан келгандир. Бунинг махсус вазни бордир. Араб-форс арузини чигатойчада ёзган Навойи рубойий учун “ҳазаж” бахридан йигирма тўрт вазн борлигини сўйлайдир. Бироқ бу йигиртма тўрт вазн бир-бирига шунча яқиндирким, Навойининг ўзи ҳам, мисолларини кўрсатганда аралаштириб юборадир⁸.

Менинг фикримча, бу йигирма тўрт вазни бир вазн санамоқ мумкиндир. Озгина ўрганиб турган рубойига мисол:

*Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидир,
Ҳар кимки, жафо қилса жафо топқусидир.
Яхши киши кўрмагай ёмонлиқ ҳаргиз,
Ҳар кимки, ёмон бўлса, жазо топқусидур⁹.*

Турк адабиётида рубойининг яна икинчи бир шакли бордир. Бунга *туюқ* дейиладир. Туюқ қофия эътибори билан

форс рубойиси кабидир. Вазни бошқа, Навоийи туюқни рамал бахридан деб кўрсатадир. Ҳам шу вазнда шу мисолни кўрсатадир:

*Ё раб, ул шахду шакар ё лабмудур,
Ё магар шахду шакар ёлабмудур,
Жонима пайваста новак отғали,
Ғамза ўқин ошиға ёлабмидур¹⁰.*

Кўриладурким, бунинг қофиясида сўз ўйунларидан тажнис¹¹ бордир. Шунга таяниб, “туюқ тўрт мисраъли, қофияси тажнисли тизмалардир”, деб таъриф қиладилар, Ҳолбуки, Навоийнинг “Мезону-л-авзон”ида кўрсатилганига кўра, туюқ учун тажнис, албатта, лозим эмас. Навоий бу ҳақида мана шундай дейдир: «Бириси туюқдурким, ики байтға муқаррардир. Ва саъи қилурларким, тажнис этилғай» (“Мезону-л-авзон”).

Менинг фикримча, бармоқ вазнимиз билан ёзилган тўртлик тизмаларнинг оти бўлган, сўнгралари араб-форс арузи билан ёзиб бошлаган шоирларимиз унинг вазнига яқин бир аруз вазнига айлантириб жинсли қилурға ҳам тиришкан бўлсалар керак.

МУСТАЗОД

Бир ғазал ёзиладир. Ҳар мисраъ ҳар байтидан кейин шул мисраънинг бир бўлаги вазнда сўз орттириладир. Бунга *муस्ताзод* дейиладир¹².

Мисол:

*Не ўсмаю, не кесмадур ул зулфи сумансой,
не ғамзаи жоду,
Машиюта сенга зolim фалакдур магар, эй ой,
хуришид анга
кўзгу.
Қош ёси била киртик ўқин ҳар сори отсоқ,
имкони хато йўқ,*

*Ҳар кимсаки, бўлгай унга бу навъ ўқу ёй,
туз бўлғуси қобу¹³.*

Навоийи “Мезону-л-авзон”да мустазод тўғрисида деган: “Ва яна халқ орасида бир суруд (ашула) борким, ҳазажи мусамман вазнида унга байт боғлаб, ҳар мисраъидин сўнгра ҳамул баҳрнинг ики рукнини бир қилиб суруд (ашула) нағмаотига (қуйига рост келтирарлар эрмиш” (“Мезону-л-авзон”). Навоийнинг шу сўзларидан мустазод шаклининг турк қуйларига тўғри келтириб ўқумоқ учун сўнгра тузулган бир шакл экани онглашилади.

МУСАММАТ

Узун бир тизмани тўртлик, бешлик, олтилик парчаларига ажратадилар. Биринчи парчасининг ҳамма мисраълари қофиядош бўладир. Қолган парчаларининг сўнг мисраълари айрича қофиядош бўлуб, сўнг мисралар эса биринчи парчанинг қофиясига бойланадир.

Мусаммат неча турлик бўлади: 1) тўрт мисраълик бўлса мураббаъ (тўртлик): 2) беш мисраълик бўлса мухаммас (бешлик): 3) олти мисраълик эса мусаддас (олтилик) дейиладир...

Навоийи, Лутфий, Ҳусайний, Комил, Рожий, Амирий каби кўб чигатой ўзбек шоирларининг мусамматлари (мухаммас, мусаддас, мураббаълари) бордир.

Баъзан бир шоир ҳурмат қилгани бир шоирнинг бир ғазалини олади. Унинг ҳар икки мисраъининг устига уч ёки тўрт мисра бойлаб, бир мухаммас (бешлик) ёки мусаддас (олтилик) тузадир. Бу адабий йўлдошликка *мухаммас ё мусаддас боғламоқ* дейиладир. “Мусаммат”га мисол учун Ҳусайнийнинг Навоийи ғазалига боғланға(н) мухаммасини ёзамиз:

Ҳусайнийнинг Навоийга мухаммаси

Лаъли жон бахшингдин¹⁾ айрў обу ҳайвонни нетай²⁾,

¹⁾ Лаълбахш - жон бағишловчи лаб.

Ҳардам ар³⁾ юз жон берур жононасиз жонни нетай,
Гар эмас манзур хуснунг, хуру гилмонни нетай,
Гулиани куйингдан айру боғи ризвонни⁴⁾ нетай,
Бошима гар гул сочар, сонсиз гулафишонни нетай⁵⁾.

Ҳажр⁶⁾ андуҳида⁷⁾ то гулиан аро қилдим гузар⁸⁾,
Сарв бўйи қоматингни наҳлидан⁹⁾ берди хабар,
Лекин¹⁰⁾ онинг васлидин не баҳра топдим не самар¹¹⁾,
Наҳл қаддинг чун эмас гирён кўзимда жилвагар,
Жўйбор¹²⁾ атрофида сарви хиромонни¹³⁾ нетай

деб¹⁴⁾ бошланган.
Ҳа(р) бир бўлагида:

*Харобот¹⁴⁾ оро кирдим ошуфтаҳол,
Май истарга илгимда синган сафол*

мисраълари қайтарилган гўзал бир таржиъбанди бор¹⁵⁾. Шунинг
бир бандини ёзиб кўрсатамиз:

Кетур, соқиё, муждаи жомдин,

²⁾ Обихайвон - ҳаёт суви.

³⁾ Ар – (форсча) асар.

⁴⁾ Боғи ризвон-жаннат.

⁵⁾ Гулафшон-буюк байрамларда қилинатурган бир турли ўт ўйуни.

⁶⁾ Ҳажр-айрилик.

⁷⁾ Андуҳ - қайғу.

⁸⁾ Гузар қилмоқ-ўтмоқ.

⁹⁾ Наҳл - ниҳол.

¹⁰⁾ Лек - лекин.

¹¹⁾ Самар - мева.

¹²⁾ Жўйбор - ариқлар ораси.

¹³⁾ Сарви хиромон - манғиб (хиром қилиб) юрғучи сарв бўйли гўзалларга берилган сифат.

¹⁴⁾ Харобот - майхона.

*Бу гулишан гулига чу йўқтур вафо,
Не парҳез этай жоми гулфомдин¹⁶⁾.*

*Чу йўқ шоми ҳижрон хуморига¹⁷⁾ субҳ.
Ичиб онгламай субҳни шомдин.*

*Халос айлай ўзни маю нуқлнинг¹⁸⁾
Суву донаси бирла бу домдин¹⁹⁾.*

*Бўлай дайр²⁰⁾ пирига андоқ мурид,
Ки ёд этмайин шайхулисломдин.*

*Кирай дайр аро ўйла мажнуну маст,
Ки, кетсун хирад²¹⁾ хос ила омдин*

*Солай бир алоло²²⁾ харобатда,
Ки чиқсун фиғон²³⁾ аҳли айёмдин.*

*Хароботий ўлмоқлигим, зоҳидо,
Савол этма, мен зору бадномдин.*

*Гарав қилгали майға чун қолмади
Не тасбеҳу не хирқа²⁴⁾, ноқомдин.*

¹⁵⁾ Тажмурда – руҳсиз, сўлғин.

¹⁶⁾ Гулфом - гул рангли.

¹⁷⁾ Хумор-бош оғриғи.

¹⁸⁾ Нуқл - газак.

¹⁹⁾ Дом - тузоқ.

²⁰⁾ Дайр - бутхона.

²¹⁾ Хирад - онг.

²²⁾ Алоло - шовқин.

²³⁾ Фиғон - қичкиришг.

*Харобот аро кирдим ошуфтаҳол,
Май истарға илкимда синган сафол¹⁶...*

ТАРЖИЪБАНД, ТАРКИББАНД

Узун бир тизма бир неча қисмга айриладир. Ҳар бир қисмнинг ўзига махсус қофияси бўладир. Бироқ ҳар қисмнинг охиригисини бутунлари бошқа қофияда ё бир неча қисм билан бир қанча қофияда бўлади. Бунга *таркиббанд* дерлар¹⁸. Биринчи қисмининг охириги икки мираъси ҳар қисмнинг охирига қайтарилиб турса, *таржиъбанд* аталади.

Навойининг:

*Кетур, соқий, ул майки субҳи аласт²⁵,
Онинг нашъасидин кўнглум эди маст...*

²⁴) Хирқа - шайхлар чўпони.

²⁵) Субҳи аласт - азалдан.

< ... > Исломдан кейинги форс шеърининг шакл эътибори билан энг муҳим қисмлари маснавий, қасида, ғазал ҳам рубоийдан иборатдир.

Маснавий: маснавий сўзи(нинг) бизчаси икиликдир. Бу шакл назмда ҳар ики мисраънинг махсус мустақил қофияси шарт бўлмоқ бўлуб, маснавий аталиши ҳам шунинг учундир. Маснавий шаклида бир асар ёзмақчи бўлган шоир қасида ва ғазалида бўлгани каби ўз асарини маълум биргина қофия билан ёзишга мажбур бўлмайди. Шунинг учун назмнинг бу шакли шоирга озодлик беради. Турли ҳикоялар, достонлар, ваъз-насихатларга оид узун асарлар ёзиш учун назмнинг маснавий шакли бошқа шакллarga қарағанда қулайроқдир. Бу шакл форсийларнинг бурунги миллий назм шакллариандир. Бунинг араб исломидан бурунги сосонийлар сулоласи замонида сулоласи борлиги маълум¹⁾. Ислом давридаги Эрон шоирларининг энг эскиларининг маснавий шаклида достонлар ёзганларини кўрамиз. Ҳижрий 4-асрда яшаган Бўшағур Бу Шакур Балхий¹⁾, Дақикий²⁾, Рудакий³⁾ ва 5-асрда (ҳижрий-Ҳ.Б.) яшаган Асадий⁴⁾, Фирдавсий⁵⁾ турли достонлар ёзганлар. Бу достонларнинг муҳим қисми эронийларнинг миллий қаҳрамон достонларидан иборат эди. Араб истилосидан қутулган эронлилар орасида миллий ҳис, миллий туйғулар кўзғалишига хизмат қилгани учун бундай достонлар Эрон миллий буржуазияси томонидан ҳимоя кўрар эди. Қаҳрамон(лик) достонини энг юқори даражага чиқарган шоир машҳур Фирдавсий (ҳижрий 411). Фирдавсийдан кейин бу йўлда асар ёзиш давом қилган бўлса ҳам Фирдавсийдан юқорироқ ёхуд унга баравар келадиган бир шоир ундан кейин форсий адабиёт дунёсида етишмагандир.

Бу замонларда қаҳрамон достонлари билан ишқий достонлар ҳам ёзила бошлаган эди. Бунинг энг эски намунаси деб Дақикийнинг ишқ ҳам уруш достони бўлган «Вомику Узро»сини

¹⁾ (Муаллиф изоҳлари жорий тартибга кўра саҳифа остида берилди) Дайламийлар замонида «Қасри Ширин» атрофида топилган. Давлатшоҳ Самарқандий томонидан хабар берилган «Китоба»даги икки мисраъ ҳам маснавий шаклидадир.

кўрсатиш мумкин. «Луғати Ҳофизи Убаҳий»да машҳур Рудакийга нисбат берилган баъзи байтлардан унинг ҳам мутақориб вазни⁶ бирла «Юсуф, Зулайҳо» ёзганини гумон қилиш мумкин²⁾. Фирдавсийнинг ҳам «Юсуф, Зулайҳо» отли маълум бир достони бор. Лекин унинг «Шоҳнома»си даражасида юксак бир асар эмасдир. Ишқий дostonлар ўзининг энг юқори босқичига милодий 12-асрда яшаган машҳур Низомий билан чиқа олди. Низомий ўзининг «Лайли, Мажнун», «Фарҳод, Ширин», «Ҳафт пайкар» каби ишқ дostonлари билан бу йўлда форс адабиётига абадий эсдаликлар бағишлай олди. Низомийдан кейин бу йўлни ундан илгарироқ олиб бориш ҳеч бир форсий шоирга насиб бўлмади.

Қасида: бир қофия билан айтилган узун манзумалардан иборатдир. Адабиёт қоидачилари унинг 12-15 байтдан ортуқ бўлушини лозим кўрадилар. Қасидалар, умуман, шоирнинг севганини мақташ, баҳор, куз, қиш каби фаслларни тасвир қилиш, ахлоқий ва фалсафий дастурлар бериш билан бошланиб бир ҳукмдорнинг, бир вазирнинг ёхуд қандайдир бир тўрани мақташ билан тамомланган.

Қасида араб шеърининг эски бир шаклидир. Арабларда қасидачилик исломдан бурун бор эди. Форсий шоирлар бу шаклни араблардан олдилар. Бу шаклнинг форс адабиётига қачон киргани ҳақида қатъий бир нарса айтиш қийин. Бироқ, баъзи маъхазларнинг хабарига қараб, масъалани озгина ойдинлаштириш мумкин: 186 хижрий (808 милодий)да машҳур аббосий халифаларидан Хорун ар-Рашид⁷ ўз ўлкасини ўғуллариға тақсим қилиб берганида Эрон, Афғонистон ҳам Мовароуннаҳрни ўғли Маъмунға берган ва Маъмун ҳукумати марказининг Марвда бўлишиға қарор қилган эди. Мана шундан кейин Маъмун Марвга келганда Абул Аббос Марвазий томонидан унга форсча бир қасида тақдим қилинган. Бу қасиданинг бизгача қолган қисми унинг оҳангича Рудакий, Унсурийларға кўра жуда тубанлигини

²⁾ «Беҳишт ойин саройиро бипардохт, захаргуна дару тимсолҳо сохт зут сандал чанд ошиёна дараш симину заррин полғона луғат» (Ўз кутубхонадаги нусха).

қўрсатадир. Абул Аббос Марвазий бу қасидасида «ундан бурун форсий тилда бундай бир шеър ёзилмаганини, Маъмуннинг мадҳ ва саноси билан форс тилини ҳам бузатмак учун бу қасидасини ёзганини сўйлайди²⁾. Ёлғуз шунинг билангина бу масъала ҳақида бир нарсани узул-кесил қилиб айтиш мумкин бўлмаса ҳам бошқа қариналарни⁸ мунга қўшгандан кейин қасиданинг форсий адабиётига ҳар ҳолда хижрий иккинчи асрнинг охирларида кирганин қабул этиш мувофиқ бўлиб қолади.

Эронда, Мовароуннаҳрда араб хулофат марказидан ажралган мустақил ҳукуматлар (тоҳирийлар, сомонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, хоразмшоҳий-лар)нинг саройлари форс адабиётини, форс тилини ҳимоя қилганда, айниқса, қасидачиликка катта аҳамият берилди...

<...> Зотан, арабларда ҳам кўбрак мадҳ ва марсия учун ишланган қасида шакли мазкур ҳукмдорларнинг ҳимоялари соясида жудаям гуллаб кетди. Сомонийлар, ғазнавий (ва) хоразмшоҳий саройларининг қасидачи шоирларини ҳимоя қилишлари ҳар кимга хайрат берарлик даражада буюк эди. Шоирларнинг оғизларини инжулардан тўлдириш, уларга обод қишлоқлар, олтин камар, қуллар, бедов отлар бағишламоқ бу ҳимоянинг кичкина намуналаридан саналади. Маҳмуд /азнавий ўзининг сарой шоирларидан «/азорий (Абу Язид Муҳаммад Ғазорий-Розий)га қадар инъом қилган, оқча берган эдики, /азорий уни оқча беришдан тўхтатмоқ учун янга бир қасида билан қичкиришга мажбур бўлган эди³⁾.

²⁾ «Қас бо ин манвол пеш аз ман чунин шеърие на гўфт. Бар забон форсийро хаст. Бо ин навъ бубин («Мажмау-л-фусаҳо»да «нест боин навъ бубин» ёзилган). Лек азон гуфтам ман ин мадҳро но туроно лағат, гирд аз мадҳ ва санойи ҳазрат ту зеб ва зин».

³⁾ «Қасидаи ломия» аталган бу қасиданинг баъзи байтлари шулардир:

Басе молики, на лўлу фурухтам баслам басе молик на гавҳар фурухтам ба жувол.

Басе молики, аз ин шоири ва шеърамро, «молик фиреб» бихонанду «жодую маҳтал»,

Басе молики, зиёи ман аторамро, на оятоб масоҳат кунад, на боди шамол.

Ғазал: форс адабиётига ғазал шакли ҳам қасидага ўхшаб араб адабиётидан келди. Бу шакл қасиданинг кичкинаси (12 байтдан кам) бўлиб, ишқий савдо, гўзаллик, шароб мавзуларида ёзилиши шартдир.

Ғазалчилик йўли форс адабиётига янги эмас. Қасида, маснавий билан машғул бўлган форс шоирлари ғазал ҳам ёзар эдилар. Лекин, менинг фикримча, ғазалчилик йўли қасидачилик мўдадан чиқгандан кейин яхшироқ кўтарилди. Милодий 13-асрда энг буюк ҳукумат маркази Эрондан Хоразмга кўчадир. Қасидачи шоирлар ҳам хоразмшоҳийлар саройида йиғилиб ишга киришарлар.

Эронда ярим ё бутун мустақил кичкина ҳукуматлар майдонга келадир (Атобакон ҳукуматлари каби). Буларнинг мамлакатлари кичкина, даромадлари оз, кучлари йўқ, ўлкани кенгайтиришдан умидсиз. Булар кўб оқча билан қасидачи шоирлар тута олмайдилар. Моддий куч бўлмағач, куруқ қасидадан бир нарса чиқишини ҳам умид қилмайдилар. Мана шуларнинг атрофида биз қасидачиликнинг эътибордан туша бошлаганини кўрамиз. Бу даврда Шерозда Атобакон замонида етишган машҳур Саъдий Шерозий қасидачиликка қаршу исён байроғини кўтарадир. Машҳур муболағачи талантли форс шоири бўлган Зоҳири Фарёбий подшоҳларни ёлғон махташлариға қаршу чиқади. Унга қараб:

Басе молик, жаҳонро ба шубҳат афканди ки зарри сурхаст ин, ё шекаста санги сафол.

Таржимаси:

Эй подшоҳ, бас, мен сенга қоплаб инжулар, бриллиантлар сотмадим.

Эй подшоҳ, бас, бу қадар инъомингни кўрганлар, мени подшоҳни алдовчи соҳир дейлар.

Эй подшоҳ, бас, мулкимни, нарсаларимни ўлчаб санашдан қуёш билан ел ҳам ожиз қолдилар.

Эй подшоҳ, бас, бу берганларинг қизил олтинми ёки синиқ софолми, деб одамлар шубҳага тушдилар.

*Чи лозимки на курси осмон,
Неҳи зеру пойи Қизил Арслон.
Мағӯ пойи иззат бар афлок неҳ,
Бигӯ рӯйи ихлос бар хок неҳ⁴⁾*

деб қичкиради. Саъдий ғазалчиликни ҳам маснавийчиликни илгари бостирмоқ истайди. Маснавийда ҳам урушлар, қаҳрамонлар макташи эмас, айниқса, ҳукмдорларга насихат бериш, уларни адолатга ундашни мақсад қилиб олади.

Рубойи: форс шеърида энг муҳим ўрин тутадиган шакллардан бири рубойи шаклидир. Юқорида деганимиз каби форс шоирлари қасида билан ғазал шакллари араблардан олдилар. Лекин, маснавий билан рубойи шакллари эски миллий адабиётлардан олиб таҳмил⁹ қилдилар. Шарқшунос олимлар орасида форс адабиётида рубойи шаклининг энг бурунги турк шеърларининг таъсири билан майдонга келганлиги ҳақида баъзи фикрлар бор. Адабиёт қоидачиларининг айтганлариға кўра, рубойининг энг кучли, энг чиройли мисраъи 4-мисраъда бўлади. Рубойининг мақсади ҳам шул 4-мисраъда ифода қилинади. Бу ҳол туркларнинг халқ шеърларида ҳам кўруладир. Ҳатто, бизнинг

⁴⁾ Зоҳир Фарёбийнинг салжукий султонларидан +изил Арслонни мактаган бир қасидасида шу байт бор:

На курси фалак неҳат андеша зери пой,
То бар сабр рикоб +изил Арслон занад.

Таржимаси:

Андеша, хаёл тўққиз қабат кўкни курси каби оёғи остига қўймагунча,
Менинг ҳукмдорим бўлган +изил Арслоннинг узангисини ўполмайдир.

Саъдийнинг юқоридаги байтлари шунга қаратилган. Саъдий байтларининг таржимаси: Тўққиз кўк курсисини +изил Арслоннинг оёқлари остига қўйишнинг нима кераги бор? Сен ҳукмдорларға «кўкларға кадам қўй», дема, «ихлос юзини тупроққа қўй», деб насихат қил.

халқ шеърларимиз орасида 1-, 2-, 3-мисраъларнинг тамом муносибатсиз каби кўрулиб, асл мақсад 4-мисраъларда ифода қилинган тўртликлар бор. Мана буни назарга олганда, рубойи маншаини¹⁰ бурунги турк адабиётидан ахтарганларга ҳақ бериш керак бўлади. Шундай эса ҳам бу фикрларнинг хануз қатъий суратда собит бўлмагани каби бу шаклнинг энг эски Эрон халқ адабиётидан олинганлиги эҳтимоли ҳам кучсиз бир эҳтимол эмасдир.

Энг бурунги форс шоирларидан саналган машхур Рудакийга нисбат берилган рубойилар маълум бўлгани каби машхур Унсурийнинг ҳам Маҳмуд Ғазнавий мажлисида айтган рубойилари машхурдир. Ғазна шахрининг гўзал боғчаларидан биттасида Унсурий, Асжадий, Фаррухий ва Фирдавсий томонларидан бирор мисраъдан айтилган тубандаги рубойи:

Унсурий: *Чун орази ту моҳ набошад равшан.*

Асжадий: *Монанди руҳат гул набуд дар гулшан.*

Фаррухий: *Мужгонат ҳами қунад гузор аз жавшан.*

Фирдавсий: *Монанди синон Гев дар жанги Пашан.*

Таржимаси:

Ой сенинг юзинг каби ойдин эмасдир.

Богда сенинг ёногинг каби гул топилмайдир.

Қиприкларинг совутдан (темир қўйлақдан) ўтадир.

Пашан деган паҳлавон билан урушганда Гев деган паҳлавон найзаси каби(!)

Бир қўп тазкираларга кўчирилган ва машхурдир. Яна Ғазнада Зийнатий⁵⁾ Асадий (Тусий), Фаррухий ва Унсурий томонидан айтилган тубандаги рубойининг борлигидан Умар ибни Аҳмад Насафий ўзининг «Матлау-н-нужум ва мажмау-л-улум» отли асарида¹¹ хабар берадир:

⁵⁾ Бу Зийнатийнинг ким эканлиги ҳақида маълумотимиз йўқ.

Зийнатий: *Маҳ бо руҳи ту ба нур пеши накунад.*
Асжадий: *Лаъл аз лаби ту баранг пеши накунад.*
Фаррухий: *Чу зулфи ту таъбия нажосий накунад.*
Унсурий: *Хўби чи кунадки, бо ту хеши накунад.*

Таржимаси:

Ойнинг нури сенинг юзундан ортуқлик қилолмайдир.
Лаълнинг ранги сенинг лабининг рангидан ўтолмайдир.
Ҳабаш ҳукмдори ўз аскарини сенинг кокилинг қадар
тортиб шололмайдир.
Гўзаллик сенга хешилик қилмай нима қилсин..(!)

Биз форс шеърининг шакл эътибори билан тўрт муҳим қисмга айрилганин ёздик. Бу форс шеърининг мусаммат, қитъа, мустазод каби бошқа шакллари эсламай қолганимиздан эмас, балки уларнинг иккинчи даражада аҳамиятли ҳамда бизнинг мавзуйимиз учун жудаям керакли бўлгани учундир. Шунинг ҳам айтиб қўйиш кераки, форс шоирлари бу шакллarning ҳаммаси билан ҳам машғул бўлганлар. Ҳаммасида ҳам ёзганлар, бироқ уларнинг ҳар шаклда ёзганлари санъат нуқтаи назаридан бир даражада бўлмаган. Баъзилари маснавийда, баъзилари қасидада, баъзилари ғазалда, баъзилари рубойида устунлик қилганлар. Юқорида Рудакий, Фирдавсий, Унсурий каби шоирларнинг ҳам рубойи ёзганларини кўрдик. Булардан бошқа Абу Саъид Хайр (ҳижрий 414), Абу Саъид Барҳаш Шерозий, Абул Ҳасан Ҳараконий (ҳижрий 425), Абул Фараж Руний (ҳижрий 4-5 асрда), Ибн Сино (ҳижрий 448), Абу Наср Фаробий (ҳижрий 339), Арузий Самарқандий каби бир кўп шоирларнинг жуда чиройлик рубойилари бор. Лекин, рубойичиликда ўзини бутун дунёга танита олган бирдан-бир шоир машхур Умар Хайёмдан иборатдир.

МУМТОЗ ШЕЪР ТУЗИЛИШИ ВА УНИНГ МЕТРИК АСОСЛАРИ

Шеър тузилиши ҳар бир миллатнинг ўзига хос тили, тафаккури, шуури, сажияси билан боғлиқдир. Қадимги турк шеърининг тузилиши ҳақида гапирганда, кўпроқ олимлар тўртлик шаклидаги халқ қўшиқларини ва силлабик (ҳижо) вазнда яратилган назм парчаларини келтирадидлар. Турк олими Рашид Раҳмати Арат кўҳна турк шеъри намуналарини келтириш билан бирга уларнинг ритмик асоси ҳижо асносида қурилганини қайд этган¹. Қадимги ўзбек шеърининг араб шеър тизимига киргандан кейин унинг мавзун жиҳатлари ҳам ўзгарди. У энди силлабик тизимдан силлабо-тоник ва метрик шеър тизимига ўта бошлади. Бунга асос бўлиб бўғин ёки бўғин-товуш уйғунлиги эмас, балки ҳижоларнинг “кайфияти”, яъни бўғинларнинг сифати ҳал қилувчи моҳият касб эта бошлади.

Арабларда вазн тушунчаси жоҳилийя даврида ҳам мавжуд бўлган, ҳатто баҳр деб аталган вазн турлари мавжудлиги манбаларда қайд этилган. Бироқ араб халқ шеъри ва жоҳилийя даври шоирлари ижод намуналарини ҳам, саодат асри ва хулафои рошидинлар даври назм намуналарини ҳам изчил илмий тизимга солган, унинг қатъий кўринишларига қонуний тус берган, арузшуносликни фан сифатида шакллантирган олим Халил ибн Аҳмад ҳисобланади. Буни Алишер Навоий ҳам «Мезону-л-авзон» асарида «Халил ибн Аҳмад раҳматуллоҳки, бу фаннинг возеъидир» деб таъкидлаб ўтган².

Низомий Арузий Самарқандийнинг ёзишича, “ҳар кимнинг шеър таъби мустаҳкам тортиб, унинг сўзлари ва фикри равонлашгач, шеър илмини ўрганишга, аруз ўқишга

¹ Раюит Раҳмати Арат. *Ескэ Търк юээги*. - Istanbul: 1980. - S. 11.

² Алишер Навоий. *Мезону-л-авзон*. Асарлар. Ўн беш томлик. Т. 14. – Т.: Фан, 1967. – Б. 137.

киришади”. Худди шу каби исломий фан ва маданиятнинг юксак даври аббосийлар халифалигининг етук филолог олими Халил ибн Аҳмад Фарахидийу-л-Аздийу-л-Басрий (715/719-786) ўзона шахрида Абу Амр ибн Аъла (в. 771-776) ва Исо Сақафидан таълим олгани ҳақида маълумотлар келтирилади. Олимнинг «Айн китоби», «Мўъжам фи илму-ларузи» («Аруз билими қомуси») каби асарлар битгани, араб филологиясининг мавжуд илмлари билан машғул бўлгани ва мусиқа назарияси (оҳанг ва ритм масалалари)га оид рисоалар битгани айтилади. Бироқ у асарларнинг бирортаси ҳам бизгача тўла шаклда етиб келмаган. Халил ибн Аҳмаднинг сарф ва наҳвга доир асарларининг баёнини унинг шогирди Сибавайҳ (в. 796) «ал-Китаб» асарида, «Айн китоби»ни эса Лайс ибн Музаффар ва арузга доир ишларини араб арузидаги 16 баҳр ихтирочиси Абул Ҳасан ибн Саъид Ахфаш (в. 830) илмга маълум қилган. IX асрда Надр ибн Шумайл, Ибн Канноса, Асмай, Али Райҳоний, Қосим Салом, Аҳмад Бахийлий, Абул Умайсал, Ибн Сиккит, Ибн Қутайба, Бухтурий, X асрда Абул Аббос Саълаб, Ибн Жинний каби олимлар шеър илмига доир асарлари таркибида аруз масалаларини ёритгани, Ибн Саррож (в. 920)нинг «Меъёр фи авзону-ш-шеър» («Шеър вазнларининг меъёри») асари билан кейинги давр арузшунослиги давом этгани қайд этилган³. Мумтоз араб поэтикасининг тадқиқотчиси А. Б. Куделин Ҳасан ибн Рашиқ (в. 1070)нинг «Таянч» ва Абу Ҳилол Аскарый (в. 1005)нинг «Китабу-л-санъатайн» асарларини ушбу йўналишдаги муҳим манбалар сифатида санайди.

Мумтоз шеър тузилиши ҳақидаги дастлабки қарашлар араб алломалари асарларида акс этган. Жоҳилия даврида шеър поэтикаси ҳақида алоҳида асар яратилмаган бўлса ҳам хижрий 1-2 асрларда Қуръони карим ва ҳадислардаги шеърый намуналарга муносабат масаласида назарий қарашлар шакллана бошлади. Араб, форс ва турк шеърлари

³ Талабов Э. Араб арузи. – Т.: 1977.

мана шу тилларнинг фонетик хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда метрик тизимда ўрганила бошланган. Бу шеърий тизимнинг муҳим хусусияти шундан иборатки, мисралардаги бўғинлар сони эмас, балки сифати, хусусияти бирламчи моҳият касб этадиган бўлди. Араб арузшунослигининг асосий хизмати шундаки, асрлар давомида илмий тизимга солинмаган бадавий (сахройи) шеърлар қатъий интизом асосида тартибланди. Шеърдаги ритмик бирликлар сифатида хижо, рукн ва байт олинди. Байтдаги рукнлар сони ва рукндаги хижолар сифати асосида арузнинг хусусиятлари белгиланди ва булар асосида дастлаб 11, сўнгра 16 бахр ишлаб чиқилди.

Марказий Осиёда яшаган ва араб тилида яратган асарлари билан кейинчалик ислом оламининг буюк алломалари сифатида тан олинган Абу Наср Форобийнинг «Китобу-ш-шеър», Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон», Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг «Мафотуху-л-улум» («Илмларнинг калитлари»), Абу Али ибн Синонинг «Маҳорижу-л-хуруф. Ҳикмати аруз» («Ҳарфларнинг махражлари. Аруз ҳикмати»), Маҳмуд Замаҳшарийнинг «+устосу-л-аруз» («Арузий зехн тарозуси»), Юсуф Саккокийнинг «Мифтоҳу-л-улум» («Илмларнинг калити») асарлари таркибида ҳам шеърий вазн муаммолари, араб, юнон ва ҳинд метрикасидаги умумий ва хусусий жиҳатлар қайд этилган.

Форобийнинг «Китобу-ш-шеър» асари араб ва юнон шеър тизимининг ўзаро қиёсланиши жиҳатидан эътиборли. Форобий масалага анча кенг қараган ва шеърий асарнинг икки жиҳати тақлиду ташбеҳ, яъни маъно жиҳати билан унинг вазн жиҳати шеърнинг асоси бўлиши кераклигини уқтирган: *“Шеърий сўзлар” маълум вазнга туширилиб, шеърий бўлақларга бўлинсагина айтилган сўзлар шеър бўла олади. Қадимги шоирлар наздида шеър тузилиши ва унинг жавҳар — асоси ана шулардан иборат бўлган. Шеър бирор*

нарсага тақлид қилинган сўзлардан ташкил топиши керак. Шеър маълум бўлақларга бўлинган бўлиб, бу бўлақлар (олдинма-кетин) баб-баравар вақтда ўқиладиган бўлиши лозим. Шеър тузилишида тutilмаган мана шу икки хил йўл фақат тақлид-ташбиҳ бўлишинигина эмас, балки улар орқали тақлид қилиниши мумкин бўлган нарсаларни ҳам билишни тақозо қилади. Бундай қонун-қоидаларга риоя қилишининг энг кичиги вазн масаласидир»⁴. Шеър тузилишида ритм тушунчаси (Абу Наср Фаробий асарида “зарб” деб тушинтирилган) одатда бир хил оҳангга уйғун келган товушлар йиғиндисининг маълум бир муддат (вақт бирлиги) ичидаги такроридан иборат деб талқин этилди. Нутқда (шеърий нутқда ҳам) товушлар бирикмаси ўзаро бирор тизимга солиниб, ритмик birlik ҳосил қилинади. Товуш ва товушлар бирикмаси бўғин (арузий истилоҳга кўра, ҳижо – Ҳ.Б.) ни, бўғинлар ўзаро бирикиб руқн ёки туроқни, буларнинг тизимли йиғиндисидан эса, байт ва мисра каби ритмик birlikлар ҳосил қилинган. Шундан келиб чиққан ҳолда муайян бир тилнинг фонетик хусусиятларига мос келувчи ритмик birlikлардан ҳосил қилинадиган шеър тизимини қўллаш одат тусига кирган.

Берунийнинг «Ҳиндларнинг грамматика ва шеър ҳақидаги китоблари баёни» асарида эса қадимий ҳинд шеър тизими унинг араб ва ажам шеърига муносабати туфайли ўрганилган. «Бу илм (яъни наҳв илми – Ҳ. Б.)дан кейин чанда деган илм келади. Чанда аруз илмига муқобил турадиган шеър вазнларидан иборатдир. Ҳиндлар чандага жуда муҳтожлар, чунки уларнинг китобларида назм билан тузишни мақсад қилиб олганлар. Чанда, яъни шеър вазн санъатини дастлаб Пингалу ва Чалиту юзага чиқарган. Бу бобда ишланган китоблар кўп. Уларнинг энг машҳури "Гайситу" китоби

⁴ Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шайри (Арабчадан таржима. Изоҳ ва муқаддима муаллифи А.Ирисов). - Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.

бўлиб, тузувчисининг исми билан айтилган, ҳатто аруз ҳам шу исм билан аталган... Улар Халил ибн Аҳмад ва арузчиларимиз белгилаганидек, ҳарфларни санаида сукунли (ҳаракатсиз) ва ҳаракатли ҳарфларни мана шу икки белги / < билан тасвирлайдилар. Буларнинг биринчиси, яъни сўл томондагиси (чунки улар сўл томондан ёзадилар) лағҳу деб аталади. Бу энгил демакдир. Иккинчиси, яъни ўнг томондагиси ғуру деб аталади. Бу оғир демакдир. Оғир вазнининг миқдори аввалгининг, (яъни энгилнинг) икки баробари бўлиб, икки энгил бир оғир ўрнида туради...»⁵ Айни ҳолат араб арузида хафиф (енгил) ва сақил (оғир) сабаб сифатида юритилганини унутмаслик керак. Форобий ва Беруний асарларида юнон, араб ва ҳинд шеър назарияси учун асос бўлган ритмик бирликлар ишлаб чиқилган. Бундай бирлик сифатида юнонлиларда “метр”, арабларда “рукн” ва ҳиндларда “шлока” олинди, уларнинг ўзаро муносабати изчил тартибда ўрганилган. Араб арузи нафақат араб тилли мамлакатларда, балки Туронзаминда ҳам изчил суратда ўрганилган. Аруз вазни ҳақида араб тилида қатор тадқиқотлар яратилгани бунинг далилидир. Қомусий луғат тарзида яратилган Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг «Мафотухул-улум» асарида ўша давр фанларининг муҳим соҳаларига оид атамаларнинг маънолари очиқ берилган. Асарнинг адабиётшунослик атамалари талқинига бағишланган жилди икки бўлимдан иборат бўлиб, биринчи бўлимнинг 5-боби илми аруз, қофия ва саноеъга оид истилоҳларни ёритишга бағишланган. Боб ўз навбатида беш қисмдан иборат: 1-қисм мазкур фаннинг таркиби, аруз тизимидаги атамалар; 2-қисм аруз вариантлари ва иллатларнинг номлари; 3-қисм қофия ва унинг таркиби; 4-қисм мазкур атамаларнинг келиб чиқиши ва улардан фойдаланиш усуллари, 5-қисм шеърят танқиди ва ундан фойдаланиш йўллари ҳақида. Ўз қомусини бундай фундаментал асосга қуриш билан баробарида

⁵ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 2-жилд. – Т.: Фан, 1965. - Б. 121.

муаллиф ўз давригача яратилган арузшунослик илмини тизимли суратда ёритди, аруз тизимидаги барча истилохларни алифбо тарзида изоҳлаш билан чекланмай, уларнинг қатъий қоидалари, бу фаннинг таркиби, вазн ва баҳр муносабатлари, ҳар бир баҳрнинг турлари ва вариантларини ишлаб чиқди. Маълумки, араб арузи квалитатив (лотинча «сифат») шеър тизимига кирса-да¹⁶, у бўғин (хижо) асосига эмас, балки ҳарфлар асосига қурилган. «Бунда уларнинг ўзига хос ҳаракатлари, талаффузига алоҳида эътибор берилади. Сўзнинг бутун таркиби «ҳаракатланган ҳарф» ва «ҳаракатланмаган ҳарф» терминлари ёрдамида белгиланади»¹⁷. Абу Абдуллох Хоразмий асарида араб арузининг мана шу ўзига хос хусусиятидан келиб чиқиб арузий истилохларнинг шарҳланганини кузатиш мумкин. Бу асар гарчи изоҳли луғат тарзида тузилган эса-да, кейинроқ Марказий Осиёда яратилажак Маҳмуд Замахшарий, Абу Ҳафс Насафий, Юсуф Саккокий ва бошқа алломаларнинг арузий тадқиқотлари учун муҳим аҳамият касб этди.

Форс арузшунослиги, асосан, араб арузи йўлида шаклланган бўлса ҳам унинг тараққиёти нафақат мумтоз форс шеърининг, балки форс арузийларининг кашфиётлари билан боғлиқ. Бу борада проф. Фитрат ёзади: *“Эронлилар араблардан нима олган бўлса, айнан олмади, ўзгартиб, унга ўз хусусиятарини тақиб олди ёки олиб тақди... араб арузининг нисбатан умумий қоидаларини, назарий томонларини қабул қилишига қарамасдан форси(й) шеър вазнларининг муҳим хусусиятларини ҳам унга сингдира бошлади. Шундай қилиб, айрим бир форси(й) аруз майдонга қўйулди”*⁸. Тил

⁶ Адабиёт назарияси. II том: Адабий-тарихий жараён. – Т.: Фан, 1979. – Б. 349-355.

⁷ Зиёвуддинова М. Абу Абдуллох ал-Хоразмийнинг «Мафотуху-л-улум» асарида поэтика. – Т.: 2001. – Б. 82.

⁸ Фитрат. Аруз ҳақида (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Х. Болтабоев). – Т.: Ўқитувчи, 1997. – Б. 25-26.

хусусиятларига кўра метрик тизимга яқин бўлгани учун Ажам халқлари орасида дастлаб арузни форслар қабул қилдилар. Араблардаги тақтиъ усуллари, асосан, қабул қилинди. Форс арузининг бундай бир тизимли ҳолга келишида Шамсиддин Қайс Розийнинг “Ал-Мўъжам фи маъойир ашъору-л-Ажам” («Ажам шеърлари меъёрлари жамлангани»), Носириддин Тусийнинг “Меъёру-л-ашъор” (“Шеърлар меъёри”), Шамс Фахрийнинг “Меъёру-л-нусрати” ва “Меъёру-л-жамоли”, Воҳид Табризийнинг “Жамъи мухтасар”, Юсуф Азизийнинг “Аруз”, Абдурахмон Жомийнинг “Рисолайи аруз” ва Сайфи Бухорийнинг “Арузи Сайфий” сингари асарлари ўз хизматини қилди. Буларнинг барчасига ушбу сўзбоши доирасида кенг тўхталишнинг имконият бўлмаса-да, ўзбек китобхонига илк бор тақдим қилинаётган Шамси Қайс Розийнинг “Ал-Мўъжам...” асарининг таълиф тартиби ҳақида қисқача баён бермоқчимиз. Муаллифнинг ёзишича, бу илм “манзум сўз мезони” бўлиши билан бирга *“Шеър жинслари ва вазнларини билиш учун бу фаннинг аҳамияти катта ва у ҳақиқий шеърни ноҳақиқийдан ажратишда яхши меъёр ҳисобланади”*⁹. Асарда дастлаб арузнинг луғавий ва истилоҳий маъноси тушунтирилади, сўнгра рукнларга ва бу илм доирасидаги фаол истилоҳларга шарҳ берилади. Иккинчи бобда аруз рукнларининг таркибидан ҳосил бўлган жузвлар ва вазнлар зикр этилади. Учинчи боб жузвларнинг афойл рукни тармоқларининг ўзгаришига бағишланган бўлиб, тўртинчи бобда қадимги ва янги баҳрларнинг яратилиши, арузий доиралар вазифалари ҳамда тақтиъ қоидалари, баҳр жузвларини бир-биридан фарқлашда амал қилинадиган қонуниятлар борасида фикрлар айтилган.

Шуни ҳолислик юзасидан қайд этиш лозимки, форс арузи фақат XX асргача тараққиётда бўлиб, ундан кейинги

⁹ Шамси Қайси Розий. Ал-Мўъжам (муаллифи сарсушани тавзеҳот ва шозиркунандаи чоп У. Тоиров). – Душанбе: Адиб, 1991. – Б.33.

даврларда унинг ўрганилиши тўхтаб қолмаган. Мумтоз форс арузи илми XX асрда собиқ иттифоқ худудида форс-тожик арузшунослиги шаклида давом этди ва бу фаннинг тараққиётига Б. Сирус, М. Шарифов, Н. Мирзахўжаев каби тожик олимлари¹⁰, Ш.Шомухамедов, А. Рустамов, Г. Тўйчиева¹¹ сингари ўзбек олимлари ўз улушларини қўшдилар.

Араб арузи бағрида ўзига хос форс арузи вужудга келгани каби туркий аруз ҳам араб-форс арузи билан ўзаро муносабатда яшади ва қарийб минг йил давомида мумтоз шеърятга зийнат бағишлаб келди. Турк арузшунослиги ривожидида Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий, Алишер Навоий, Захириддин Мухаммад Бобур, Зокиржон Фурқат, Абдурауф Фитрат каби миллат фидойилари тер тўкдилар. Натижада “Фунуну-л-балоғ”, “Мезону-л-авзон”, “Мухтасар”, «Аруз ҳақида» каби фундаментал тадқиқотлар юзага келди.

Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий (XV аср) ҳақидаги дастлабки маълумот Бобурнинг "Аруз рисоласи" асарида учрайди. Бобуршоҳ баҳри тавилнинг ражзга оид намунаси сифатида Шайх Аҳмад байтини келтирганди. Олимнинг "Фунуну-л-балоғ" ("Балоғат илмлари") асарида "Арузи Қустос", "Арузи Андалусий" ва "Меъёру-л-ашъор" каби рисоалар тилга олинади, булар Маҳмуд Замахшарий, Ибн Ҳожиб ва Носириддин Тусий қаламига мансуб асарлар бўлиб, Шайх Аҳмад Тарозий ўз асарини яратишда бу асарларга маълум маънода таянган: *“Билгилким, араб уламосининг иттифоқи бирла баҳр ўн олти келибтур. Ажам уламоси*

¹⁰ Сирус Б. Арузи тоҷики. Таҳқиқи интиҳоди. – Душанбе: Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1963; Шарифов М. Шамс-и Қайс-и Рази и его литературно-критические взгляды. АҚД. – Душанбе: 1985; Мирзахочаев Н. Илми аруз ва баъзи масъалаҳои назарияи он. / Масъалаҳои назария ва таърихи адабиёти тоҷику ўзбек. Нов. сер. № 262. – Самарканд, 1975.

¹¹ Шомухамедов Ш. Форс-тожик арузи. – Т.: ТошДУ, 1970; Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. – Т.: 1971; Тўйчиева Г. Аруз в контексте газелей Амира Хосрава Дехлави. – Т.: 2005.

сўнгра орий туруб, йигирма тўрт қилибтурлар. Фааммо, бу заиф тиладиким, ул азизларнинг пайдо қилган бахрларини қаламга келтурса ва туркий иборат бирла баён айлаб, ҳар вазнга туркий байттин мисол келтурса»¹². Ана шу мақсадда кўп китобларни мутолаа қилиб, аруз денгизида ғаввослик қилган олими мутақаддимлар, яъни 16 бахрни ихтиро қилган араб уламози ва мутааххирлар, яъни унга форсий кўрк бағишлаб бахрлар сонини 19 га етказган форс арузийлари меҳнати қадрланади. Аллома аруз бахрлари сони мутааххирлар (сўнгги арузшунослар – Х.Б.) томонидан 34 тага етказилгани айтади: «мутақориб, мутадорик, ҳазанж, рамал, ражаз, вофир, комил, сақил, муқорин, мувофиқ, муталойим, мутаносиф, жаидид, мадид, муҳит, басит, музореъ, мушокил, саҳиҳ, сариҳ, ҳафиф, мужаннас, ажиб, гариб, мунтахаб, муқтазаб, музҳар, музмар, мунсариж, мундариж, сареъ, бадеъ, қариб, салиб». Сўнгра аллома рукн сифатини ўрганиш учун 6 усул (усули ситта) тавсия қилади. Шу олти асосни пайдо қилган жузвлар: сабаб, ватад ва фосила келтирилади. Ва олти асосдан ҳосил бўлган саккиз рукн таҳлил қилинади. Буни олим ажзойи афойил деб атайтиди. Шу билан бирга бахр ўзгаришлари, яъни зихофлар ҳақида маълумот беради.

Алишер Навоий “Мезону-л-авзон” асарида араб ва форс арузи хусусиятларини тушунтирар экан, шу билан бирга туркий аруз асосига қўйиладиган лисоний сифатларни ҳам белгилайди. Навоий асарида биринчи марта аруздан бошқа вазн тилга олинади: «Яна бир неча вазнки, баъзини ажам шуароси мутааххирлари айтиптурлар ва баъзи бу замонда назм топибдур ва ҳеч арузга дохили бўлмайдур»¹³ ва унга мисол келтирилади. Иккинчидан, Ҳазрат Навоий аруз назариясига жами тўққизта доирани бирлаштирган «доираи

¹² Шайх Ашмад Тарозий. Фунуну-л-баллоға. – Т.: Хазина, 1996.

¹³ Алишер Навоий. Мезону-л-авзон (критик текстни нашрга тайёрловчи И.Султонов). – Т.: 1949. – Б. 90-91.

мужтамия»ни яратди ва уни назарий жиҳатдан асослаб берди¹⁴. Навоийдаги фикрлар Бобурнинг «Аруз рисоласи» (нашрда «Мухтасар») асарида давом эттирилган. Бобур тўққиз доирани асослаш баробарида «доираи мужталибаи музахафа», «доираи мужталибаи мухтариъа» орқали бахрлардаги ўзгаришли руқилар, яъни зихофлар билан бирга киритади. Тавил доирасига кирувчи Ариз ва Амиқ бахрларини алоҳида ҳисоблайди¹⁵. Бобур асарини юртимизда илк бор нашр эттирган Саидбек Ҳасанов унинг арузшуносликдаги ўрнини белгилаб, «классик поэзиямизда қўлланилиб келинган 289 вазн ва уларнинг шаклларини таъриф қилиб, умумаруз илмини 248 янги, ўзи ихтиро қилган вазн билан бойитиб, умумаруз илмига бениҳоя катта ҳисса қўшган»ини эътироф этади¹⁶. Бобур асарининг яна бир муҳим жиҳати шундаки, аллома ҳар бир тилнинг фонетик хусусиятларидан келиб чиқиб арузни асослашга аҳамият берган ва «лафз вазни» юзасидан икки тоифа ўртасидаги баҳсни кузатиб, «алфоз вазнидин икки тоифа баҳс қилурлар. Бири сарфийлар, яна бири арузийлар» деб ёзганди. Бу билан аруз вазнини нафақат адабиётшунослик нуқтаи назаридан, балки тил жиҳатидан ҳам ўрганиш натижасида поэтик нутқдаги рангин гўзалликларни инкишоф этиш мумкинлигини аниқлаганди.

Манбаларда Фурқат аруз илмига доир рисола битгани қайд этилади¹⁷ ва бу «Илми ашъорнинг қондаи авзони» номли рисола орқали ҳар бир вазнга ўзига мос тамсиллар бериб, уни имкон қадар ихчам шарҳлашга ҳаракат қилгани мутахассисларга маълум. Фурқатнинг ушбу рисоласи шундай

¹⁴ Мирзаев С. Навоий арузи. НДА. – Т.: 1946.

¹⁵ Бобур Захир ад-дин Мухаммад. Трактат об арузе. Факсимиле рукописи, вступительная статья и указатели И. В. Стеблевой. – М.: Наука, 1972. - С.11.

¹⁶ Ҳасанов С. Бобурнинг «Аруз рисоласи» асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 94.

¹⁷ Юсупов Ш. Фурқат дастхатлари. // Адабий мерос. - 1983. 4-сон.

бошланади: *«Аммо билгилким аруз фани назм авзонини(нг) мезонидур, шариф фандур... шеър илмининг рутбаси багоят буюк мартабадур... Андоқки Ҳақ субҳанаху таъолонинг Каломи мажидида кўп ерда назм воқе бўлубдур»*. Фурқат илми шеърнинг қоида авзонини бераркан, уни кўпгина эътиборли тамсиллар орқали баён қилиш йўлидан борган.

Фитратнинг “Аруз ҳақида”ги рисоласи нафақат аруз тарихи ва техникаси, балки умуман вазн назарияси ва унинг қўлланилиш тарихидан ҳам сабоқ берувчи назарий-методик қўлланма ҳисобланади. Чунки олим ўз асарида вазн масаласига бир бутунликдаги шеъринг асарнинг энг муҳим узв (аъзо)ларидан бири сифатида қараган: *“Қоидага мувофиқ суратда ўлчанган ва ўлчовлари муштарак бўлган гап парчаларининг маълум қоида билан кетма-кет тизилиши десак ҳар ҳолда ҳақиқатдан жуда узоққа бормаймиз»*¹⁸. Ушбу таърифни тугалроқ тушуниш мақсадида шеър назарияси соҳасидаги илк илмий рисоалардан бири Абу Наср Форобийнинг “Китоб уш-шеър” асаридаги “қоида”га мурожаат қиламиз: *“Шеърнинг ҳар бир вазнида қўлланиладиган сўз бўлаклари тартибининг муайян чегараси бўлади. Шеър байтларининг ҳар бир бўлагидан ва тартиби билан бошқа қисмидаги тартиб ҳамоҳанг бўлмоғи керак”*. Мана шу ҳамоҳанглик, Фитрат таърифидаги *“шеър билан ёзилган маълум бир асарнинг вазни воҳид қиёси бўлиб такрорланган нарса”* гапнинг маълум бир ўлчовидир. Фитратнинг таъбирича, шеър вазни орқали маълум бир қоида (ритмик тартиб) бўйича гап ва сўз билан ўлчанади. Бир сўзни ўлчаш ҳижола билан бўлади. Фитратнинг аруз рисоласида арузнинг вужудга келиш манбалари, тарихий ўсиши, араб, форс ва турк арузининг хос хусусиятлари ва ўзгаришлари таҳлил қилинади. Дастлаб олим вазн тузилиши қоидаларига эътибор қаратади.

¹⁸ Фитрат. Аруз ҳақида (Нашрга тайёрловчи, сызбоши ва изошлар муаллифи Х. Болтабоев). – Т.: Ўқитувчи, 1997. – Б. 16.

ВАЗН БЎЛАКЛАРИ. Ушбу истилоҳ Навоийнинг “Мезону-л-авзон” асарида (Навоийгача ўтган форс “арузий”ларида ҳам) руkn деб таништирилган, Бобур рисоласида эса, “жузв”лар деб аталган ритмик birlikлар (сабаб, ватад, фосила) назарда тутилган.

Халил Ибн Аҳмад тизимида айtilган саккизта аслий руknлар ва уларнинг қисқартирилиши-орттирилишидан ҳосил бўлган 27 фаръий руkn, ҳаммаси 35 та руkn бўлади: «*Бу 35 хил ҳижо тўпламини “фаулун”, “мафойилун” қолиблари орқали ёдда сақлаб, шулардан байтлар тўқушининг ўзи, албатта, енгил эмас*”. Шунинг учун рисолада бармоқ вазни тизимидаги каби соддароқ йўл тутилиб, “ҳар бир руknдаги тўлик ва қисқа ҳижоларнинг сифати»га асосланиб, унинг ҳар байтдаги миқдорий жиҳатларини ҳам ҳисобга олгани ҳолда улар ўн икки туркумга ажралган. “Байт” ва “мисраъ” истилоҳлари айнан сақлаган ҳолда ҳар бир мисрада бир ёки икки туроқ белгиланган; улар учун ишорат қўйилган ва “ист” исми берилган. Бир мисранинг “ист” билан бўлинган парчалари “бўлим” деб аталган. Бир мисраъда такрорланган ҳижо тўдаларига “тўплам” (русча истилоҳ билан айтганда “стопа”) исми берилган. Бундан ташқари рус ва жаҳон шеършунослигидаги мавжуд чўзиқ (—) ва қисқа (v) бўғинлар учун жорий қилинган шартли белгилар ҳам аруз тарихида илк бор аруз вазни бўлакларини ифода қилишга йўналтирилган. Шу тариқа аруз қонуниятлари бизга ҳижо (бармоқ) вазнининг шакл қурилишидан таниш бўлган истилоҳлар асосида (“туроқ”, “тўплам”, “бўлим” каби) вазн шакллари вужудга келган. Ҳар бир “туркум” ўз шакли (схемаси) билан кўрсатилиб, шеърятимиздаги мавжуд бахрлар ўзига хос “туркум”ларга ажратилади.

БАҲРЛАР ВА ВАЗНЛАР. Фитрат бу каби истилоҳларни айнан сақлагани ҳолда анънавий аруз қонуниятларини тушунтиришда истифода этган. Мумтоз шеърятда мавжуд 19 баҳрни (Бобур ўз рисоласида бу баҳрлар қаторида “*Яна*

икки бахрким, Арид била Амиқдур, Тавил доирасидан ҳосил бўлур, ул ғайри маишурдир, бу бахрлар била жамъи бухур йигирма бир бўлғай” деб ёзган) анаънавий тартибда эмас, балки тарихийлик тамойилини сақлаган ҳолда аввал шеъриятида қўлланган беш бахрни, сўнг араб ва форс шеъриятида баробар истемолда бўлган ўн бахрни, ундан сўнгра эса “форс арузийлари” томонидан қўшилган уч бахрни келтиради.

Фитрат бу шакл орқали анъанавий аруз бахрларини тарихийлик нуқтаи назаридан кузатиб, улар ҳақида маълумот берган бўлишга қарамай, унинг “ўз йўли” бу бахрлар орқали кечмайди. Бу 19 бахр асосида *“олтилик, саккизлик, тўққизлик, ўнбирлик... йигирмаликдан иборат 12 хил вазн (эски арузчиларча айтганда 12 бахр) чиқади. Бу ўн икки бахрнинг ҳар биридан қисқа, тўлиқ ҳижолаарнинг жой ўзгаришлари билан айрим, айрим вазнлар йигилгани кўринди. Мана шу тариқа 80 га яқин вазн тартибга олинди”*.

ТАҚТИЪ ҚОИДАЛАРИ. Аруз илмида мисраларни алоҳида ритмик бўлакларга ажратиб, уларни ўлчаш одат қилинган бўлиб, бу усул тақтиъ (ўлчаш) деб юритилган. Бобур рисоласида ёзгандек: *“Тақтиъ арузийлар истилоҳида байтнинг таҳлилидур, ул навъким байттин бир миқдор вазнда баробар бўлғай, ул бахрнинг афойилу тафотийли билаким, бу байт ул баҳрдадур»*. Шу билан бирга муаллиф ўз рисоласида туркий алфоз (сўзлар)нинг айрим товуш жиҳатларини ҳам кўрсатиб ўтган. Бироқ Фитрат бу каби араб ёзувида акс этиши қийин бўлган барча ҳодисотларни шаклларга кўчиради ва замонавий шеършуносликда белгиланган белги ва шакллардан фойдаланади. Шу усул билан “араб, эрон тилларидаги ҳижо қурилишининг текшириб”, уларнинг олти турини аниқлаган.

Фитрат, аввало, “фаулунчилик, зихофотчилик каби чатоқ схоластик қоидаларидан қутулмоқ” мақсадида аруз вазнини “чирманда усули”га кўчириш тажрибасини

қўллаган, бу усул “аруз тарихида биринчи тажрибадир. Камчиликлари бўлиши мумкин. Масаланинг муҳим жиҳати шуки, эски схоластик ва чатоқ қоидалар билан арузни ўрганиш қийин. Ёш шоирларимизни аруз билан яхишлаб таништирмоқ учун махсус схоластик қоидалар рамкасидан арузни чиқариш лозим. Менинг “чирманда усули”ни олишдан мақсадим шу. Шу мақсадни адо қилиш учун бундаги “чирманда усули”дан бошқачароқ ва қулайроқ бир йўл топилиб қолса, албатта, хурсандчилик билан қабул қиламан”. Олимнинг қайта-қайта таъкидлашича, мақсад араб ёки форс арузи назарияси билан тушунтириш эмас, балки ўзбек арузи ва унинг амалда қўлланишидир.

Аруз илми Фитратга қадар мавжуд бўлганидек, унинг қатлидан сўнг ҳам бу соҳа давом эттирилди. Айниқса, 60-70 йиллар адабиётшунослигида форс-тожик арузини ўрганиш билан бир қаторда, туркий тиллардаги арузнинг табиатига дохил бир неча илмий тадқиқотлар яратилди¹⁹. Ўзбек олимларининг бу соҳадаги изланишларининг самараси сифатида А. Рустамов, У. Тўйчиев, А. Ҳожирахмедов ва бошқа олимларнинг рисола ва қўлланмалари²⁰ чоп қилинди. Кейинги амалий қўлланмалар воситасида ўзбек арузи методикаси ҳам шаклланиш даврига кирмоқда.

¹⁹ Хамраев М. Очерки теории тюркского стиха. – Алма-ата: 1969; Джафар А. Теоретические основы аруза и азербайджанский аруз. – Баку: Маариф, 1977; Усманов Х.К. Древние истоки тюркского стиха. – Казань: 1984.

²⁰ Рустамов А. Аруз хақида суҳбатлар. – Т.: 1972; Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Т.: Фан, 1985; Ҳожирахмедов А. Мактабда аруз вазнини ўрганиш. – Т.: Ўқитувчи, 1995; Ҳожирахмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ НМК, 1998; Олимов М. Рисолаи аруз. – Т.: Ёзувчи, 2002.

АБУ НАСР ФОРОБИЙ

«ШЕЪР САНЪАТИ»дан

Биз шеъриятдан хабардор бўлган кўпгина халқларга қараганда араблар ўз шеърларида байтларнинг охирларига кўпроқ эътибор берадилар. Шунинг учун ҳам араб байтлари маълум ўлчовдаги *маҳдуд*¹ сўзлар билан мукамал ва гўзал бўлади, бу ҳол эса уларда кам қўлланиладиган ё бўлмаса кўпчилик орасида машҳур бўлган сўзларни ишлатиш билан юз беради. Мазкур байтлардаги сўзлардан тушуниладиган маънолар ўша сўз бораётган нарса ва ҳодисаларга ўхшайдиган-тақлидий бўлмоғи керак. Шуниси ҳам борки, унда ишлатиладиган иборалар *ритм*², маълум бўлакларга ажратилган бўлиши керак: ҳатто ундаги ҳар бир ритм (*зарб*³), *туроқ*⁴, *сабаб*⁵, *ватад*⁶лар сони ҳам чегараланиши зарур. Шеърнинг ҳар бир вазнида қўлланиладиган сўз бўлаклари тартибининг ҳам муайян чегараси бўлади.

Шеър байтларининг ҳар бир бўлагидан вазн тартиби бошқа қисмдаги тартиб ҳамоҳанг бўлмоғи керак. Натижада мана шу юқоридаги шартларга риоя қилинар экан, унинг ҳар бир бўлаклари ўқилиш пайтида бир-бирига баробар вақтда ўқилади ва силлиқ чиқади. Ҳар бир вазнда ишлатиладиган байт сўзларининг маълум бир тартиби, чегараси бор. Бунда байт сўзларининг охирлари ҳам чекланган: ё товушлар худди ўзидагидек ёки уни талаффуз қилганда баробар келадиган сўзлар бўлмоғи керак⁷. Байтлардаги сўзлар ҳам гап кетаётган бўлса, ўшанга ўхшатма тарзда ифодаланиши лозим⁸. Шу билан бирга байтларнинг бир-бирига ҳамоҳанг бўлиши ҳам талаб қилинади.

Баъзи халқларда олдин нағма - куй яратилиб, кейин унга ҳамоҳанг қилиб шеър боғлайдилар. Бунда шеърнинг бўлаклари куйга боғланган нуқтаи назардан худди баъзи бир ҳарф-товушларга ўхшаб қолади. Бордию, шеърнинг⁹ маълум қисмига оҳанг боғланмай қолган бўлса, у ҳолда вазн бузилади. Бу худди шеърда ҳарфларнинг биронтаси тушиб қолган тақдирда вазннинг бузилганига ўхшаб кетади¹⁰. Баъзи халқлар эса, араблар

шеърларни куйга солгани каби, ўз шеърларига куй басталамайдилар. Лекин шеър фақат бўғинлардангина тузилади, холос. Бу эса худди араб шеъриятидаги ҳолатга ўхшаб кетади. Бунда агар шеърга куй боғланса, оҳанг вазни (ритм) шеър вазнига қарама-қарши келади. Шу билан куйга солинган сўз (яъни, шеър)нинг вазни бузилади. Шунинг учун кимда-ким сўзга нағма-куй боғлар экан, шеърнинг баъзи бир сўзларида юз берганидай, вазн бузилишидан эҳтиёт бўлиши керак¹¹.

Одамлар ва кўпчилик шоирлар тушунчасича, сўзлар маълум тартибли бўлакларга бўлиниб, бу бўлаклар муайян ва баб-баравар *мавзун* — *ваззли* дейиш мумкин. Шеър бирор нарсага тақлид қилиб тўқилганми-йўқми масаланинг бу томони эътиборга олинмайди. Шу билан бирга ўша шеър битилаётган тилда ишлатиладиган сўзларнинг *фасоҳати*¹² ҳам эътиборга олинмайди, бу сўзлар машҳур ва енгил бўлса бас, ўшанга кўпроқ эътибор берадилар¹³. Шеърда келган сўзларнинг кўпи юқорида шартли равишда айтилган томонларни ҳисобга олган ҳолда шеърнинг охирида ишлатиладиган сўз бўлаклари билан баробар тугалланишни тақозо қилади¹⁴. Бу эса ё бир хил ҳарф-товушлардан иборат сўзлар бўлиши, ё бўлмаса, иккаласи ҳам баб-баравар бир вақтда талаффуз этиладиган сўзлар¹⁵ бўлиши керак.

Аммо юнон шоири Ҳомер феълидан маълум бўлишича, у ўз шеърлари охирилариинг баробар келишига риоя қилмаган. Агар сўзлар бирор нарсага қилинган тақлиддан ташкил топган бўлсаю, лекин улар бирор оҳанг билан вазнга туширилган бўлса, ундай тизма сўзлар шеър саналмайди, балки бундайлар шеърини сўз - мулоҳаза деб юритилади, холос. Шу билан бирга агар бу айрилган "шеърини сўзлар" маълум вазнга туширилиб, шеърини бўлакларга бўлинсагина айрилган сўзлар шеър бўла олади. Қадимги шоирлар наздида шеър тузилиши ва унинг жавҳар-асоси ана шулардан иборат бўлган. Шеър бирор нарсага тақлид қилинган сўзлардан ташкил топиши керак¹⁶. Шеър маълум бўлакларга бўлинган бўлиб, бу бўлаклар (олдинма-кетин) баб-баравар вақтда ўқиладиган бўлиши лозим. Шеър табиати-

тузилишида бошқа қонун-қоидаларга риоя қилиш унчалик зарурий саналмаган, ваҳоланки, бу қонун-қоидаларга риоя қилишнинг ўзи шеъриятнинг энг афзал ва улуғвор бўлишига сабаб бўлган. Шеър тузилишида тутилмаган мана шу икки хил йўл фақат тақлид-ташбиҳ бўлишликни эмас, балки улар орқали тақлид қилиниши мумкин бўлган нарсаларни ҳам билишни тақозо қилади. Бундай қонун-қоидаларга риоя қилишнинг энг кичиги вазн масаласидир.

Хитоба (риторика)да ҳам тақлидий нарсалар ишлатилади. Шуниси борки, бу хил нарсалар кўпчиликка жуда ҳам яқин, аён ва машхурдир. Балки шунинг учун ҳам нотикларнинг кўп табиатларида асли шеърий мулоҳаза юритиш қобилияти бўла туриб, хитоба талаб қилганидан ортиқроқ даражада тақлидни ишга солмоқчи бўлганлар ва шу билан хатога йўл қўйганлар. Аммо уларнинг бу мулоҳазаларига ҳеч ким ишониб қарамаган, балки, аксинча, уларнинг бу хил сўзлари кўпчилик назарида жуда муболағали хитоба сифатида қабул қилинган. Аслини олганда эса уларнинг бу сўзлари шеърий мулоҳазаларнинг ўзигина бўлиб, нотиклар бунда фақат хитоба йўлидан бормасдан, балки шеърий йўлга майл қўйган эдилар, холос.

Кўпчилик шоирлар ҳам ўз фикр-мулоҳазаларини бошқаларда қаноат ҳосил бўладиган даражада ифодалаш қобилиятига эга бўладилар. Улар ўзларининг ўша қоникарли мулоҳазаларини шеърий йўл билан ифода этганлар¹⁷. Бунинг оқибатида булар кўпчилик наздида шеър билан битилгани учун уни шеърий асар сифатида қабул қилганлар, ваҳоланки, аслида у хитобий бир мулоҳаза бўлиб, ўша шоирларнинг шеърий йўлдан чекиниб, хитобий йўлга майл этганлари эди, холос.

Нотиклар кўпинча ўз нутқларида мана шу икки ҳолатни жамлаган бўладилар¹⁸. Кўпчилик шоирларда ҳам аҳвол худди шундай. Масалан, мавжуд шеър ва шеърий мулоҳазаларнинг ҳаммаси нима ҳақда сўз кетаётган бўлса, ўшаларга бориб тақаладиган нарсалардан тузилган бўлади. Нарсаларга тақлид этиш эса ҳам феъл билан, ҳам мулоҳазалар билан билдириш

йўлида амалга оширилади. Феъл билан юзага келадиган тақлид икки хил бўлади: уларнинг бири шуки, инсон ўз кўли билан бирор нарсага ўхшаган шаклни ясайди, чунончи, инсон биронинг тимсолини ишлаб, уни муайян бир кишига ёки бошқа бирор нарсага ўхшатмоқчи бўлади. Ёки бўлмаса инсон бирор бошқа одамнинг хатти-ҳаракатига ўхшаган ҳаракатлар қилади. Сўз билан юзага келадиган тақлид шундаки, ўша сўз бораётган ҳаракатлардан бирортасига ташбеҳ қилинган сўзлардан тузилган ё айрилган бўлиши керак. Бу сўзлар ўша нарсалар ташбиҳ қилинган ҳаракатларга ишора қилади ва ўша нарсалардан тузилган сўз сифатида хаёл ҳам қилинади. Ва бу ҳаракат ё ўша нарсаларнинг ўзида ёки бошқа нарсаларда бўлади, деб хаёл қилинади.

Шундай қилиб, сўз — мулоҳаза билан бўладиган *тақлид-ташбиҳ* ҳам икки турли бўлади: бир турида тақлид ўша нарсанинг ўзида деб тасаввур қилинса, иккинчисидан эса бир нарсанинг борлигини бошқа нарса орқали тасаввур қилинади. Бу ҳол илмий мулоҳаза юритилганда худди шундай бўлади. Улардан бирида нарсанинг ўзида борлиги ҳақида маълумот беради, чунончи, айтайлик, таъриф; иккинчисидан эса, бир нарсанинг борлиги бошқа бир нарсанинг борлиги билан юзага келиши ҳақида маълумот беради. Масалан, айтайлик бурҳон — исбот. Демак, бундан маълум бўлишича, исботда илм, тортишувда иккиланиш, хитобда ишонтириш қанчалик аҳамиятли бўлса, шеърятда ҳам хаёл ва тасаввур шунчалик зарур бўлади. Баъзида инсон феъли кўпроқ хаёл суришга боғлиқ бўлади. Бу шундайки, инсон бир нарсани бошқа нарсада бор, деб тасаввур қилади. Бунинг натижасида у нарсаларнинг борлигини ҳис ва исбот тасдиқлагандагина унинг ўша нарсада борлигига ишониб ўшандай қилиши мумкин. Ҳатто бу ишда унинг борлиги ёлғон бўлиб, фақат хаёл қилинган тақдирда ҳам бу ҳаракат-феълни амалга оширади. Чунончи, одамлар айтишади-ку, агар киши бирор нарсага назар солса, ўша нарса унинг хуш кўрмайдиган нарсасига ўхшаган бўлса, у ҳолда унинг тасаввурида ўша

захотиёқ бу нарсани хуш кўрмаслик ҳисси пайдо бўлади. Шу билан ҳалиги киши у нарсадан ўзини авайлаб-асраб, четлатиб юришга урунади. Ваҳоланки, аслини олганда бу нарсанинг ўзи ўша хаёл қилингандай ёмон нарса бўлмаслиги ҳам мумкин¹⁷.

Мулоҳазалар ичида тақлид ишлатилган гапларни эшитган одамда ҳам худди шундай ҳолат пайдо бўлади. Бунда у бир нарсада бирор бошқа нарса тимсолини кўз олдига келтиради. Бу эса, ўз навбатида, у нарсани ўша киши илгари ўз кўзи билан кўрган бўлиши ва шунинг учун ҳам у нарсанинг тимсоли унинг кўз олдига келган бўлиши мумкин. Бордию, агар ўшанда у кишига бирор нарсанинг ўзини сўз билан тавсифлаб берилса борми, унда ўша сўз мулоҳазаларда ўзи илгарилари тасаввур қилиб юрган бошқа нарсаларнинг тимсолини кўз олдига келтиради. Шу тариқа ўша сўз-мулоҳазаларда ишлатиладиган ҳар бир нарса ичида яхшилик ё ёмонлик, адолатсизлик ё тубанлик ва ё бўлмаса ҳалолликни тасаввур қилганига ўхшаб келади. Шундай қилиб, инсоннинг феъл-атвори кўпроқ ўзининг хаёлларига боғлиқ бўлади. Булар, албатта, унинг билим ё андишасига боғлиқдир. Аммо шуниси ҳам борки, кўпинча, унинг билим ва андишаси хаёлидаги нарсаларга тескари келиб ҳам қолади. Бундай пайтларда унинг феъл-атвори ўз билим ва андишасига кўра эмас, балки хаёлига кўра иш тутади.

Бас шундай экан, хаёлга келган сўзлардан кузатилган мақсад ҳам эшитувчини унинг хаёлига келган нарсани қилишга ундашдан иборат бўлади. Унинг хаёлига келган нарса ё исталган нарсалардан бирига интилиш, ё бўлмаса ундан қочиш, унга мойил бўлиб берилиш ва ё бўлмаса, уни ёмон кўриш ё ундан ёмонлик ё яхшилик кутиш каби ишлардан иборат ҳис пайдо бўлади. Ўша нарсалардан унинг хаёлига келадиган нарса хоҳ тўғри бўлсин, хоҳ нотўғри бўлсин бунинг фарқи йўқ. Шунда иш ҳақиқатан хаёлига келган йўсинда бўлганмиди ёки хаёлига келгандек бўлмаганмиди, бунинг ҳам фарқи йўқ, масаланинг бу томонига қаралмайди. Бу худди бир киши ўзи бажараётган ишини бир нарсага тақлидан қилаётган бўлса, у баъзан ўша

тақлид қилаётган нарсанинг айнан ўзини бажараётгандек бўлади. Баъзан эса инсон ўзи тақлид қилаётган нарсага тақлид қилаётган нарсанинг ўзини бажарган бўлади. Чунончи, у *Зайд*¹⁹нинг афт-ангорини акс эттирган ҳайкал тимсолини ишлаган бўлиши мумкин. Шу билан бирга у Зайднинг тимсоли акс этадиган кўзгуни ҳам ясаган. Худди шунингдек, биз, эҳтимол, Зайдни танимаслигимиз ҳам мумкин, лекин биз унинг ишланган тимсолини кўриб уни билиб оламиз. Биз бунда Зайднинг ўз шаклини эмас, балки унинг афт-ангорига тақлид қилганини, яъни ўхшатирилганлигини кўриб билиб олдик. Кўпинча, биз унинг тимсолини-шаклини кўзгуда акс этиб турганини кўрамиз. Шунда биз уни ўхшатилаётганига ўхшаб қолганидан билиб оламиз. Бу ҳолда биз Зайд шакли ҳақиқатини билиш борасида икки поғона узоқлашган бўламиз. Худди мана шунинг ўзи мулоҳазаларни тақлидга илаштирадиган томонлардан саналади. Бу мулоҳазалар баъзан ўша нарсаларга ўхшаган нарсалардан тузилган бўлиши ҳам мумкин. Баъзан эса бу тузилган нарсалар, ўз навбатида, унинг ўзига ўхшайдиган нарсалардан, бу ҳам ўз навбатида унинг ўзига ўхшаган нарсалардан тузилган бўлиши ҳам мумкин. Натижада тақлид - ўхшатиш борасида нарсалар аслидан бир неча поғона узоқлашади. Ўша мулоҳазалар хусусида ҳосил қилинган нарсалар тасаввури мана шулардан иборат. Бу тасаввурларни ҳосил қилишга эса мана шу каби қатор пағоналар илашиб келади. Ҳар бир нарса бир нарсага бевосита ўхшаган бўлгани учун у нарсани тасаввур қилинади. Ёки бўлмаса бир ёки икки нарса воситаси билан тасаввур қилинади. Бу эса ўхшатирилган нарсага билдирилган мулоҳазаларга кўра бўлилади. Кўпчилик одамлар аслига яқин бўлган нарсаларга тақлид қилишдан кўра аслида узоқ бўлган нарсаларга бўлган тақлид-ташбихни энг мукамал ва афзал бўлади, деб ўйлашади. Уларнинг фикрича, бундай ҳолатда туриб мулоҳаза юритувчилар тақлид борасида ишловчилар орасида энг лаёқатли киши саналади, ундай киши бу санъат аҳлига жуда муносиб келади ва тақлидни ўз йўлига мослаб улардан фойдаланади²⁰.

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ
(973-1048)

Абу Райҳон Беруний Хоразмнинг Қиёт шаҳрида туғилган, 22 ёшида ўз ватанидан чиқиб кетган (Берун – «ташиқари» нисбасига эътибор беринг). Журъонда ва бошқа ўлкаларда яшаган. Шартли равишда Маъмун академияси деб номланган илмий анжуман фаолиятида муҳим рол ўйнаган. Фаннинг элликдан ортиқ соҳалари бўйича илмий тадқиқотлари маълум.

Абу Райҳон Берунийнинг бадиий адабиётнинг назарий масалаларига бағишланган "Фазл аҳлининг шеърда айтилган фикрларини баён қилиш китоби", "Танланган асарлар ва шеърлар китоби" маълум. Шунингдек, буюк қомусий олим "Ҳиндистон", "Маъданишунослик", "Китобу-с-сайдана" асарларида ҳам санъат ва адабиёт муаммоларининг айрим қирраларига очиқлик киритган. Қуйида олимнинг "Ҳиндистон" (тўла номи "Ҳиндларнинг ақлга сизадиган ва сизмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби") асаридан ҳинд шеър илмига оид фасл тавсия қилинди.

**«ҲИНДЛАРНИНГ ГРАММАТИКА ВА
ШЕЪР ҲАҚИДАГИ КИТОБЛАРИ БАЁНИ»дан**

Илмлардан шу *икки фан*¹ бошқа илмларни ўрганишга восита бўлади. Ҳиндлар *Въякарана*² деб аталадиган тил илмини бу икки фаннинг олдига қўядилар. Въякарана - уларнинг сўзларини тузатадиган наҳв, хат ёзишда балоғатли, нутқ сўзлашда фасоҳатли, етук ва уста қиладиган *иштиқоқ*³ илмидан иборатдир. Биз бу илмни ўргана олмадик, чунки бу биз ўргана олмаган асл илдиз, яъни луғат ва тилнинг шоҳобчасидир...

Ҳиндларнинг айтишларича, уларда наҳв илмининг бошланиши мана шундай бўлган: уларнинг подшоҳларидан Самалвоҳана, дурустроқ айтилиши Сотавоҳана исмли бир подшоҳ бир куни ҳовузда хотинлари билан ўйнашиб туриб, уларнинг бирига: "Моудакам деҳи", яъни менга сув сепма, деган. Хотин: "Подшоҳ, модакам деҳи, яъни ҳолва олиб кел, деябди", деб гумон қилиб, ҳолва олиб келган. Подшоҳ: «Сенга ҳолва келтир демадим-ку» деганида, хотин дағал гапириб, қўпол жавоб берган. Шу сабабли подшоҳ хафа бўлиб, ўз ўрдаларидаги одатга кўра овқат емай пардага кириб олган, ниҳоят, ҳинд олимларидан бири подшоҳнинг олдига келиб, унга наҳв ва сарф илмини ўрганишга ваъда қилиб, унинг ғам ва ғуссасини кетказган. Ўша олим *салавот* ва *тасбеҳ*⁴ айтиб, рўза тутиб, ялиниб-ёлбориб Маходевага борган. Охири Маходева унга кўриниб, *Абул Асад ад-Дуалий*⁵ араб тилида тузган қоидалар сингари, энгил қоидаларни унга ўргатиб, бундан кейин шоҳобча қоидаларини ўргатишни ваъда қилган. Олим подшоҳ олдига қайтиб келиб, унга ўша қоидаларни ўргатган. Наҳв илмининг бошланиши ана шундай бўлган.

Бу илм (яъни наҳв илми — Ҳ. Б.)дан кейин *чанда*⁶ деган илм келади. Чанда аруз илмига муқобил турадиган шеър вазнларидан иборатдир. Ҳиндлар чандага жуда муҳтожлар, чунки уларнинг китоблари назм билан тузишни мақсад қилиб олганлар. Чунки кишининг кўнгли келишган ва тартибли ҳар бир нарсага қизиқади, тартибсиз нарсдан нафратланади. Шунинг учун ҳиндларнинг кўплари маъносини билмасалар ҳам, манзум асарларни берилиб ва қизиқиб ўқийдилар, шодланиб ўйнаб

бармоқларини шақиллатадилар. Ўрганиш осон бўлса ҳам, *сочма*⁷ асарларни рағбат қилмайдилар.

Уларнинг кўпроқ китоблари *шлока*⁸лардан иборатдир. Мен *Иқлидус ва Алмажастий*⁹ китобини ҳиндларга таржима қилиб кўрсатишда ва астролаб санъатини ёзиб беришда шу шлокалар сабабли қийналмоқдаман. Чунки илм тарқатишга ва уларда йўқ илмнинг уларда ҳам бўлишига қизиқаман. Агар ўзларида йўқ илмий бир нарса уларга қолса, унинг маъносини фаҳмлаб бўлмайдиган шлокаларга солиб ишлаш билан шуғулланадилар. Чунки назмда такаллуф ва қийналишга эҳтиёж тушади. Бу ҳол уларда ишлатиладиган сонларни баён қилганимизда равшан бўлади. Бўлмаса, астролаб санъатини сочмалигича ёзишга уринилади. Лекин улар сочма асарга нафрат билан қарайдилар. Улар тўғрисида гапираётганимда худо менга инсоф ва адолат берсин.

Чанда, яъни шеър вазн санъатини дастлаб Пингалу ва Чалиту юзага чиқарган. Бу бобда ишланган китоблар кўп. Уларнинг энг машҳури "Гайситу" китоби бўлиб, тузувчисининг исми берилган, хатто аруз ҳам шу исм билан аталган...

Улар Халил ибн Аҳмад ва арузчиларимиз тасвирлаганидек, ҳарфларни санашда сукунли(ҳаракатсиз) ва ҳаракатли ҳарфларни мана шу икки белги /< билан тасвирлайдилар. Буларнинг биринчиси, яъни сўл томондагиси (чунки улар сўл томондан ёзадилар) *лагху*¹⁰ деб аталади. Бу енгил демакдир. Иккинчиси, яъни ўнг томондагиси гуру деб аталади. Бу оғир демакдир. Оғир вазннинг миқдори аввалгининг, (яъни енгилнинг) икки баробари бўлиб, икки енгил бир оғир ўрнида туради ...

Сўнгра мен сенга айтсам, бизнинг арузчиларимиз шеър яшаш учун феъллар(афоил)дан қолиплар тузганлари ва сўзларнинг ҳаракатли ва сукунли ҳарфларини рақам билан баён қилганлари сингари ҳиндлар ҳам енгил ва оғирни олдинма-кейин қўйиб, ҳарфларнинг сонидан эмас, миқдор ва ўлчовларида вазни сақлаш билан енгил ва оғирдан таркиб топган калималар учун номлар тайин қиладилар ва шу номлар билан белгиланган вазни

кўрсатадилар. Миқдор ва ўлчовдан мақсад шуки, лагху бир миқдор, гуру эса икки миқдордир. Шундай ёзувдаги сонга қаралмайдию, ўлчовдаги сонга қаралади. Масалан, *маддали*¹¹ ва *танвинли*¹² ҳарфларнинг ҳар бири ёзувда битта бўлса ҳам, маддалиси сокин ва ҳаракатли, танвинлиси ҳаракатли ва сокин деб ҳисоб(и)ланади...

Юнонлиларнинг китобларидан тушунишимизга кўра, улар *шеър оёқларида*¹³ ҳиндлар йўлида юрганлар. Чунки Жолинуc ўзининг "Катожанус" китобида шундай дейди: "Менекратос юзага чиқарган турли ширалар билан тайёрланган дорини Демократес вазнга туширилган уч мисрали шеър билан тавсиф қилган"...

АБУ АБДУЛЛОҲ ХОРАЗМИЙ
(X аср)

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад б. Аҳмад б. Юсуф котиб Хоразмий X асрда яшаган ва унинг бизгача етиб келган ягона асари «Мафотиху-л-улум» («Илмларнинг калитлари») Сомонийлар сулоласининг учинчи вакили Нух б. Мансур (975-997) халифалиги даврида ёзилган. Вазир Абул Ҳасан Убайдуллоҳ Утбийга бағишланган бу асар араб тилида битилган бўлса ҳам, унинг мундарижасидан муаллифнинг форс, юнон ва қадимги сурёний тилидан хабардорлиги маълум. Қомус шаклида ёзилган бу асарда ўша давр фанларининг муҳим соҳаларига оид атамаларнинг маънолари очиқ берилган.

Асар икки бўлимдан иборат бўлиб, биринчи бўлимнинг 5-боби илми аруз, қофия ва саноеъга оид истилоҳларни ёритишга бағишланган. Боб ўз навбатида беш қисмдан иборат: 1-қисм мазкур фаннинг таркиби, аруз тизимидаги атамалар; 2-қисм аруз вариантлари ва иллатларнинг номлари; 3-қисм қофия ва унинг таркиби; 4-қисм мазкур атамаларнинг келиб чиқиши ва улардан фойдаланиш усуллари, 5-қисм шеърият танқиди ва ундан фойдаланиш йўллари ҳақида. Шунингдек, тўртинчи бобнинг 8-қисми «котибларнинг сўздан фойдаланишидаги маҳоратлари»га бағишланган.

Абу Абдуллоҳ Хоразмий ўзигача яратилган араб тилидаги поэтик манбалар Халил б. Аҳмад лугати, Ибн Муътазнинг «Илму-л-бадеъ», Қудам б. Жаъфарнинг «Нақду-ш-шеър» каби асарларидан унумли фойдаланган.

Қомуснинг Лейден, Берлин ва Лондон фондларида сақланувчи бешта қўлёзмаси асосида яратилган танқидий матни голланд олими ван Флотен томонидан 1895 йилда нашр қилинган ва кўплаб Оврўпа тилларига таржима қилинган. Мазкур асар Ю. И. Крачковский, В. В. Бартольд, П. Г. Булгаков, М. Хайруллаев, Р. М. Баҳодиров, М. Зиёвуддинова томонидан ўрганилган.

«МАФОТИҲУ-Л-УЛУМ»дан

Бешинчи боб. Шеър илми. Аруз.

I бўлим. Аруз илми истилоҳлари ва унинг таркибий қисмларининг номлари ҳақида.

II бўлим. Арузда учрайдиган иллатлар ва зиҳофлар ҳақида.

III бўлим. Қофия ва унинг истилоҳлари зикри ҳақида.

IV бўлим. Истилоҳларнинг келиб чиқиши ва ишлатилишдаги ўзига хослик ҳақида.

V бўлим. Шеър танқиди ва мунаққидларининг сўз ишлатиш хусусияти ҳақида.

I бўлим. Аруз илми истилоҳлари ва унинг таркибий қисмларининг номлари ҳақида¹

Аруз – бу байт биринчи мисрасининг охириги қисми. Бу сўз муаннаса бўлиб, аруз фани шу ном билан аталади. Агар байтнинг биринчи мисраси вазни маълум бўлса, бошқа қисмларини вазнга солиб ўқиш осон кечади.

Зарб – байтнинг охириги қисми.

Хафиф сабаб (*енгил сабаб*) – бу икки ҳарфдирки, уларнинг бири ҳаракатли, иккинчиси сукунли «қад» сўзи каби, унинг белгиси: е З

Сақил сабаб (*оғир сабаб*) - иккита ҳаракатли ҳарф: -- каби, унинг белгиси: е е .

Шундай қилиб, мутахассисларда ҳаракатли ҳарфнинг белгиси думалок, худди «ҳойи ҳавваз» ҳарфига ўхшаш таёқча (чизикча) - З

Бирлашган ватад (*ал-ватаду-л-жамъ*) - бу уч ҳарфдан иборат, улардан биринчиси ва иккинчиси ҳаракатли, учинчиси эса сукунланади: «лақад» сўзи каби ва унинг белгиси: З е е

Ажралган ватад (*ал -ватаду -л-фаруқ*) - бу уч ҳарфдан иборат, улардан биринчиси ва учинчиси ҳаракатли, уларнинг ўртасидаги сукунланади: «қал» сўзи каби ва унинг белгиси: е З е.

Кичик фосила (ал-фосилату-л-сагир) - тўрт ҳарфдан иборат, уларнинг белгиси учта ҳаракатли, тўртинчиси сукунланган: «ва лақад» сўзи каби ва унинг белгиси: 3 е е е.

Катта фосила (ал-фосилату-л-кабир) - беш ҳарфдан иборат, уларнинг тўрттаси ҳаракатли, бешинчиси сокин: «малкана» сўзи каби ва унинг белгиси: 3 е е е е е.

Баҳр² - аруз истилоҳларидан бири ва у ўн беш турга бўлинади:

Биринчи тури - тавил, унинг учта варианты мавжуд:

Биринчи варианты: унинг арузи мақбуз, зарби эса мабсут.

Иккинчи варианты: аруз - мақбуз, зарб ҳам мақбуз.

Учинчи варианты: аруз - мақбуз, зарб эса маҳзуф.

Тавил биринчи вариантнинг шакли шундай:

Фаъълун мафойилун фаъълун мафойилун

Фаъълун мафойилун фаъълун мафойилун

(Абу Манзир, сен барчани нобуд қилдинг, лекин улардан баъзиларини қолдир.

Сенинг раҳминг ёвузликнинг бир қисмидан енгил)³.

Иккинчи тури – мадид, унинг олти варианты бор:

Биринчи варианты: аруз ва зарб - мажзу салим.

Иккинчи варианты: аруз маҳзуф, зарб эса мақсур.

Учинчи варианты: аруз ва зарб - мажзу маҳзуф.

Тўртинчи варианты: аруз мажзу маҳзуфдир, зарб эса маҳзуф мактуъдир.

Бешинчи варианты: аруз ва зарб – мажзу маҳзуф маҳбун.

Олтинчи варианты: аруз - мажзу маҳзуф маҳбун ва зарб - мажзу абтар.

Байтнинг мадид баҳри биринчи вариантнинг шакли:
Фойлотун фойилун фойлотун – Фойлотун фойилун
фойлотун

(Эй, Бакр авлоди, менга Кулайбни жонлантиринг!

Эй, Бакр авлоди, қаерга қаерларга қочяпти?)

Учинчи тури - бу басит, унинг олти варианты бор:

Биринчи варианты: аруз ва зарб - салим махбун.

Иккинчи варианты: аруз - махбун, зарб – мақтаъ.

Учинчи варианты: мухалла бўлиб, унинг тўрт навъи бор:

Биринчи навъи: аруз - мажзу ва зарб - музал.

Иккинчи навъи: мухалла ва бу баситнинг тўртинчи варианты: аруз - ва зарб мажзу.

Учинчи навъи: мухалла ва бу баситнинг бешинчи варианты: аруз - мажзу ва зарб мақтаъ.

Тўртинчи навъи: мухалла ва бу баситнинг олтинчи варианты: аруз ва зарб мажзу мақтаъ.

Байтдаги басит баҳрининг биринчи вариантнинг шакли: Мустафълун фоилун мустафълун фоълун – Мустафълун фоилун мустафълун фоълун:

(О, Хари (Харис), мен сизлардан қонли (*гам* бўлиши ҳам мумкин) кутмайман, у хоҳ оддий, хоҳ шоҳ йўликадиган).

Тўртинчи тури – вофир бўлиб, унинг уч варианты мавжуд:

Биринчи варианты: аруз ва зарб - мақтафъ.

Иккинчи варианты: аруз ва зарб - салим мажзу.

Учинчи варианты: аруз мажзу; зарб эса маъсуб.

Биринчи вариантли байтнинг шакли:

Мафоъилатун мафоъилатун фаълун - Мафоъилатун мафоъилатун фаълун:

(Биз ҳайдаётган чорва жуда бой, уларнинг катта подасидаги шохлар худди таёқлар).

Бешинчи тури — бу комил бўлиб, унинг тўққиз варианты бор:

Биринчи варианты: аруз ва зарб - салим.

Иккинчи варианты: аруз - салим ва зарб - мақтаъ.

Учинчи варианты: аруз - тамм ва зарб - ахазз музмар.

Олтинчи варианты: аруз ва зарб - мажзу мураффал.

Еттинчи варианты: аруз ва зарб - мажзу музал.

Саккизинчи варианты: аруз ва зарб - мажзу салим.

Тўққизинчи варианты: мажзу мактуъ

Биринчи вариантли байтнинг шакли: Мутафоъилун, Мутафоъилун, Мутафоъилун, Мутафоъилун, Мутафоъилун.

(Хушёрлигимда ҳам сахий бўламан,

Менинг хислатларим ва кенг қалблилигимни қандай англадинг).

Олтинчи тури — бу ҳазаж бўлиб, унинг икки варианты бор:

Биринчи варианты: аруз ва зарб - мажзу.

Иккинчи варианты: аруз - мажзу, зарб - мажзу эса маҳзуф.

Биринчи вариантли байтнинг шакли: Мафоъилун, Мафоъилун, Мафоъилун.

(Қабиланинг душманлардан ҳимоячиси ердаги илонлар экан).

Еттинчи тури — ражасз бўлиб, унинг беш варианты мавжуд:

Биринчи варианты: салим.

Иккинчи варианты: аруз - салим, зарб эса мактуъ.

Учинчи варианты: аруз ва зарб мажзу.

Тўртинчи варианты: маштур.

Бешинчи варианты: манхук.

Биринчи вариантли байтнинг шакли:

Мустафоъилун - олти марта.

(Салманинг уйи, Сулаймага қўшни, ҳеч ким йўқ, бироқ излари Забур оятларига ўхшайди).

Саккизинчи тури — рамал бўлиб, унинг олти варианты бор:

Биринчи варианты: аруз - маҳзуф, зарб эса салим.

Иккинчи варианты: аруз - маҳзуф ва зарб - мақсур.

Учинчи варианты: аруз ва зарб маҳзуф.

Тўртинчи варианты: мажзу мусаббағ.

Бешинчи варианты: аруз ва зарб – мажзу.

Олтинчи варианты: аруз - мажзу, зарб эса мажзу маҳзуф.

Биринчи вариантли байтнинг шакли:

Фоъилотун фоъилотун фоъилун

Фоъилотун фоъилотун фоъилотун

(Чириган шалаш каби сендан кейин унинг уйининг ҳаммасини шимолдан тўхтовсиз келаётган шамол бузиб ташлади).

Тўққизинчи тури — сарий бўлиб, унинг етти варианты мавжуд:

Биринчи варианты: аруз матвий мақтуф, зарб эса матвий мавқуф.

Иккинчи варианты: аруз ва зарб – матвий мақтуф.

Учинчи варианты: аруз - матвий мақтуф, зарб эса аслам,

Тўртинчи варианты: аруз ва зарб - махбул мақтуф.

Бешинчи варианты: аруз - махбул мақтуф, зарб эса аслам.

Олтинчи варианты: салим маштур мавқуф.

Еттинчи варианты: маштур машкуф.

Биринчи вариант байтининг шакли:

Мустафъилун мустафъилун фоъилун

Мустафъилун мустафъилун фоъилун

(Ровийларнинг Шом ва Ироқда кўрганларини

Салманинг замонасида кўрмайдилар).

Ўнинчи тури — бу мунсарих бўлиб, унинг уч варианты мавжуд:

Биринчи варианты: аруз - салим, зарб - матвий.

Иккинчи варианты: манхук мавқуф.

Учинчи варианты: манхук макшуф.

Биринчи вариантли байтининг шакли:

Мустафъилун мафъёлоту мустафъилун
Мустафъилун мафъёлоту мустафъилун
(Мисрда хайр-эхсон тарқатган Ибн Зайд яхшилик қилишдан тўхтамаяпти).

Ўн биринчи тури — *бу хафиф* бўлиб, унинг бешта варианты мавжуд:

Биринчи варианты: аруз ва зарб - салим.

Иккинчи варианты: аруз - салим, зарб эса маҳзуф.

Учинчи варианты: аруз ва зарб маҳзуф.

Тўртинчи варианты: аруз ва зарб салим.

Бешинчи варианты: мажзу маҳбун максур.

Биринчи вариант байтининг шакли:

Фоълотун мустафъилун фаъилатун

Фоълотун мустафъилун фаъилатун

(Бизнинг оиламиз Дурна ва Бодав ўртасида тўхтади, менга Улвийя ҳам Сихалда тўхтагандек туюлди).

Ўн иккинчи тури — *музориъ* бўлиб, битта варианты мавжуд: аруз ва зарб - мажзу.

Байт ва унинг шакли:

Мафонъйлун фоълотун - Мафонъйлун фоълотун.

(Мени Суад олдига чақиришди.

Суаднинг муҳаббати менинг давоимдир).

Ўн учинчи тури — *муқтазаб* бўлиб, унинг битта варианты бор: мажзу матвий.

Байт ва унинг шакли:

Фоълотун муфтаълун - Фоълотун муфтаълун.

(У тескари қараганда, унга худди дўл ёққандек кўринди).

Ўн тўртинчи тури — *мужтасс* бўлиб, унинг ҳам битта варианты бор: аруз ва зарб - мажзу.

Мустафъилун фоъилотун - Мустафъилун фоъилотун .
(Унинг қорни таранг (силлиқ, тортилган), юзи эса ойга ўхшайди).

Ўн бешинчи тури — мутақориб бўлиб, унинг беш варианты мавжуд:

Биринчи варианты: аруз ва зарб - салим.

Иккинчи варианты: зарб - мақсур.

Учинчи варианты: зарб - маҳзуф.

Тўртинчи варианты: зарб - абтар.

Бешинчи варианты: аруз ва зарб - мажзу маҳзуф.

Байт ва унинг шакли:

Фаъълун, фаъълун, фаъълун, фаъълун, фаъълун, фаъълун,
фаъълун, фаъълун.

(Тамим, Тамим ибн Мурра ҳақида гапирадиган бўлсак, уни ширакайф ва уйқусираган ҳолда топадилар)...

***Тўртинчи боб. Мавзу ва номларнинг келиб
чиқиши ҳақида⁴.***

Асрам - олдинги тишнинг синиши.

Аслам - тешиги бор нарса.

Аҳсам - эчкининг орқага эгилган шохи.

Ажаим - шохи йўқ (эчки).

Мавкус - томоғи ингичкалашган.

Мажзул - туя ўрнагин жиндириш.

Ахазз Хазз (сўзи)дан олинган бўлиб, бу тез кесиш
(маъносини англатади).

Ахрам - бурунни кесиш.

Ахраб - ҳарбдан олинган бўлиб, бурунни тешмоқ.

Аштар - қовоғни тешмоқ.

Маҳбул - қўлда юрмоқ.

Мусаббағ - «субуғ» сўзидан олинган бўлиб, «камол» яъни
«мукамал» маъносини англатади.

Музал - «зайл» сўзидан, «дум» маъносида.

Мураффал - этакни узайтириш.
Муъоқаба - (от, туяга) минишдаги қийинчилик.
Мууроқаба - юлдузларни кузатиш.
Ҳазм - туя бурнига ҳалқа тақмоқ.
Қатф - дарахтдан мева термоқ.
Қатиъ - дарахтдан мева узмоқ.
Маҳбун - ўғирилмоқ.
Манфуф - қўйлакни калталатмоқ.
Машкул - «шикол»дан: қийинчилик йўллари
Маъкул - «иқол»дан олинган: «кишан» (бадавий бош кийими).
Маъсуб - «исоба»дан олинган: «рўмол».
Рамал - тўқилган патак, яна сайрда тез чопмоқ маъноси ҳам бор.
Ҳазаж - овозни яхшилаш ва қайтариш.
Мухаллаъ - қўли чиққан.
Манхук – кучсизланган, озиб кетган.
Мутановис - кофияда ҳаракатларни сиқиб чиқариш.

Бешинчи боб. Шеър танқиди⁵ ҳақида

Ташибих — бир нарсанинг иккинчи бир нарсага ўхшаши. Умру-л-Қайс сўзи сингари: Қушларнинг шилари олдидаги хўл ва курук юраклари Худди унноби ва куритилган хурмога ўхшайди.

Истиъфа — худду у (умрул-қайс) сўзидек тун васфида: «У елкасини чўзиб, сағрисини қимирлатаётганида ва қийинчилик билан кўкрагини кўтараётганида унга гапирган эдик»

Мужонаса — турли маънодаги инки ёки ундан ортиқ ўхшаш сўзларнинг мослашуви.

«Чексиз саҳройи биёбонга қасамки, мен уни мудраб босиб ўтдим».

Мутобақа. Бу «тобақа» феълидан олинган бўлиб «туя орқа оёғини ўзининг олдинги оёғининг изига қўйиб юриши» маъносини беради.

Бу худди шоирнинг қуйидаги сўзидек:

Ажойиботлардан бири - бу ҳақиқатда ҳам қилишларимиз ярақи қора ўлимни туғади, бироқ қилич музаккарда-ку! Бу ерда мутобақа «ярақи» ва қора ҳамда «туғади» ва «эркак» сўзларида яширинган қарама-қаршиликдир.

ал-Мазҳаб ал-каломий Абу Таммом сўзи каби: «Шон шуҳрат сен қоникқандек қоникмайди, қониқишдан ташқари (сендан) нима баланддир қониқиш олишга умид қилади».

Илтифот («бурилиш»). Иккинчи шахсга мурожаатдан бевосита нутққа ўтилади ва тесқари».

Жарир сўзи каби:

«Зу-Тулухда чодир бўлганда-Эй, чодирлар, устингизга ёмғир ёғсин!».

Яна бир байти:

«У тишларини башам шохлари билан силлиқлаган кунни сен унута оласанми? Башам дарахти суғорилсин».

Иътирод (эътироз). Жаъдий сўзи каби:

«Бану Саъд қабиласи таъкидлашича, мен, улар алдаяпти, ёшим катта бўлиб қариб қолган эмасман». Бу ерда «улар алдаяпти» (сўзи эътироздир).

Ружуъ. Башшор сўзи каби:

«У ўз онасини ҳимоя қилиб, мени амир олдида ҳақоратлаганидан хабардорман, энди у мен учун амир бўла оладими?»

Тажохул. Бирор кимсани ҳажв қилувчи сўзи каби:

«Агар доялар сути уни оталарининг олижаноб ва нурли ҳаракатидан ўзгартирмаган экан, нима учун эр кўпинча хотинини олдида бўлмайди?»

Иънот. Бу шоирнинг у учун юклатилган мажбуриятни ўз зиммасига олишидир.

Тасриъ. Бу қасида биринчи байтидаги мисраъларнинг ўзаро қофияланиши.

Тарийъ. Байт мақтаъ (бўлак)ларининг қофияланишидир. Бу бир ёки икки байтда ички бўлақлар қофияланишидир.

Тасмит. Тасмили қасида ёки қасида мусаматада унинг барча бўлаклари қофияланади.

Итмом. Тарафа сўзи каби:

«Баҳорги жала ва тинмай ёғаетган ёмғир, сенинг диёрингни, зарар етказмай, сув билан қондирди». «Зарар етказмай» деган ифода итмом.

ШАМСИДДИН ҚАЙС РОЗИЙ
(XII-XIII аср)

Тўла номи Шамсуддин Муҳаммад ибни Қайси Розий. Эроннинг Рой шаҳрида туғилган (санаси номаълум). Унинг ҳаёти воқеалари 1205 йили Бухорога келганидан бошлаб илм аҳлига маълум бўлган. 1207 йили Хоразм шоҳи Муҳаммад Хоразмишоҳ Бухорони забт этганида, олимни Хоразмга таклиф этган. 1207-19 йилларда Хоразмда шоҳ саройида яшаган. Мўғул истилоси туфайли 1219-26 йиллари Ироққа ҳижрат қилган. Сўнгра Форс (Эрон)га келиб, ҳукмдор Атобак Саъд Зангий Мавдуд хизматида бўлган. Китобининг бир ўрнида унинг ўғли Абубакр ибни Саъд олимга эҳтиром кўрсатгани ва 1238-39 йиллари Баҳрайн ва Уммонни фатҳ этгани айтилади.

1233 йили «Ал-Мўъжам фи маъойири ашъору-л-ажам» («Ажам шеърлари андозалари лугати») асарини ва унга илова равишида «Тибъёну-л-лугата-т-турки ало лисону-л-қангали» («Турк тилининг қангали тилидаги муфассал баёни») асарини ҳам эълон қилган. Бундан ташқари «Ал-уйуб фи муқаффий ашъору-л-араб» («Араб қофиясининг айблари») китобини ҳам ёзган. Олимнинг барча асарлари араб тилида бўлгани учун у Форсга келгач, замондошларининг илтимоси билан машхур асари «Ал-Мўъжам фи маъойири ашъору-л-ажам»ни форс тилига ўзгирган ва тўлатган. Айрим манбаларда асар «Ҳадойику-л-мўъжам» («Сўз (лугат)ларнинг бозчалари») деб ҳам юритилади. Асар икки қисмдан иборат бўлиб, аввалги қисми «аруз фани ҳақида», иккинчиси «шеър илми ва қофия маърифати»га бағишланган.

«Ал-Мўъжам фи маъойири ашъору-л-ажам» («Ажам шеърлари андозалари лугати») асарининг аввалги қисмидан намуналар келтирилди.

АВВАЛГИ ҚИСМ

Аруз фани ҳақида

Ва бу қисм тўрт бобдан иборат: аввалги боб аруз маъноси ва аркон (рукнлар) шарҳи, номлар ва лақаблар ҳақидаким, бу фан илм аҳли орасида истилоҳдадир¹.

Иккинчи боб ажзоъ (жузвлар) ва авзон (вазнлар) зикридаким, аруз аркони таркибидан ҳосил бўлғай.

Учинчи боб тағйирот² зикридаким, ажзоънинг афойил фуруъларига³ кўшилган ҳолида вужудга келғай.

Тўртинчи боб қадим ва ҳадис (янги) баҳрлар зикри, доиралар нақши, байтлар тақтиъи⁴ ва баҳр жузвларини бир-биридан фарқ қилиш тўғрисида.

АВВАЛГИ БОБ

Аруз маъноси ва аркон шарҳи, номлар ва лақаблар ҳақидаким, бу фан илм аҳли орасида истилоҳдадир.

Билгилки, аруз манзум сўз мезонидир, наҳв мансур сўз мезони бўлгани каби. Ва уни шунинг учун аруз ўқийдиларки, шеърни унга арз қиладилар, токи мавзун (вазли) шеър номавзун (вазнсиз)дан аниқ бўлсин ва мустақим (тўғри) номустақим (нотўғри)дан саралансин.

Ва у фаулдирки, мафъул маъносида, рукуб-маркуб ва ҳулуб-маҳлуб маъносида бўлгани каби.

Ва аруз вазни биносини «фо», «айн» ва «лом»дан иборат қилиб қурдилар, чунончи араб тили авзони биноси, луғавий ва шеъринг авзон бир тартибда бўлсин, яъни луғавийлар айтурлар: зарб-феъл вазнида, зориб фоил ва мазруб-мафъул вазнидадир. Арузийлар айтурлар, нигорино «мафоъийлун» вазнида, нозанино «фоилотун» ва дилдори ман «мустафъилун» вазнидантур. Танвин «нун»ини аруз афойлида ёзадилар, токи ёзув ва талаффуз авзони ҳарфлар сонидан тенг бўлсин ва баҳрлар жузвларини бир-биридан ажратганда янглишмасинлар.

Шеър жинслари⁵ ва вазнларини билиш учун бу фаннинг аҳамияти катта ва у ҳақиқий шеърни ноҳақиқийдан ажратишда яхши меъёр ҳисобланади. Ва баъзи калтафаҳм шоирлар айтадилар, аруз илмидан мақсад шудирки, мардум назм каломига

қодир бўлсин ва мавзун сўзни номавзундан ажратиш учун юксак диднинг бўлишига эҳтиёж йўқ. Ва шуурсиз (дидсиз) шоирни, унда вазн истеъдоди ва маърифат завқи бўлмаса, аруз илми фойдасиз ва уни ўрганишга эҳтиёж йўқ деб ҳисобласа, бу жуда катта хато ва нодонлик аломатидир ва унга амал қилувчи на шоирлик илми сирларидан огоҳ бўлади ва на илмлар маърифатию фойдасидан баҳраманд бўлади...

Ва билиш лозимдирки, арузийлар аввалги мисраъдаги биринчи жузвни *садр* ўқийдилар ва сўнгги жузвни *арўз* дерлар, иккинчи мисраъдаги аввалги жузвни *ибтидо* ўқийдилару охириги жузвни *зарб* дерлар ва садру аруз ҳамда ибтидою зарб орасидаги жузвни *ҳашв*⁶ ўқийдилар...

Ва садру ибтидо лафзидан мақсад мисраълар аввали эрур ва истилоҳий номларни бир-биридан фарқ қилишдир. Ва мумкин эрурки, ҳар икки мисраъ дебочасини садр ё ибтидо ўқирлар ва аммо аввалги мисраънинг охириги жузвини *арўз* ўқийдиларки, гўё байтнинг асоси удир. Ва *арўз* чодир чўпидирки, уни устувор қўядилар ва биринчи мисраъ шу жузв билан тамом бўлади. Ва маълум бўлғайки, бу байт қайси вазн била рост келгай ва қайси баҳрдан келиб чиққай, иккинчи мисраъни ҳам шу қоидага биноан курадилар, токи шеър бўлғай. Байтнинг охиридаги жузвни шунинг учун зарб ўқийдиларки, *зарб* ва *зариб* – араб тилида *навъ* ва *мисол* эрурким, байт охиридаги сўзлар баъзан сифат ўхшашлигига эгадирлар ва аксарият ҳолларда бу жузв қофия билан рост келур. Ва қофия ҳам шеър *навъ*идурким, унга қофия қисмида шарҳ берилгай...

Аруз авзонининг асоси уч рукндан иборатдир: *сабаб*, *ватад* ва *фосила*. *Сабаб* (сўзининг луғавий маъноси) аркон бўлса, *ватад* (сўзининг луғавий маъноси) козиқча ва *фосила* (сўзининг луғавий маъноси) икки этак орасидир.

Ва сабаб икки турлидир: *хафиф* (енгил) ва *сақил* (оғир). Сабаби хафиф (енгил сабаб) бир *мутаҳаррик* (ҳаракатли) ва бир *сокин* (ҳаракатсиз) ҳарфлардан иборат, масалан, «дам» ва «нам». Ва уни шунинг учун хафиф ўқийдиларки, лафз учун енгил келгай

ва нутқ асбоби унинг талаффуздан тез фориг бўлмай. Ва бу рукннинг «син»га ўхшатилишига сабаб шуки, чодирнинг арқонини гоҳида тўлалигича торгадилар, гоҳида қисқароқ қиладилар. Шунингдек, бу рукнни арузнинг баъзи афойилларида тўлалигича ва дуруст ҳолда келтирадилар ва баъзида эса *хабн*⁷ у *қасрда* қисқартирадилар ва унга сокинни жойлаштирадилар, токи ўз жойида айтилсин.

Аруз авзони усуллари орасида бу рукнга ўнта мисол бор: *фоилун* ва *фоилотундан* «*фо*» ва «*лун*», *муштафъилундан* «*мус*» ва «*таф*», *мафойилундан* «*ий*» ва «*лун*», *мафъулотундан* «*маф*» ва «*у*», *фоилотундан* «*ло*», унинг шакли бир кўзли «*ҳо*»га ўхшашдир ва ҳинд маъхазларида уни «*сифр*» ўқийдилар. Ва «*алиф*» дурки, *жумал*⁸ ҳисобида уни бирга ўхшатурлар. Бу мисолда: ўн-«*ҳо*»-ҳаракатли ҳарф ва «*алиф*» сокин ҳарф белгиси...

Ва сабаби сақил икки ёндош мутаҳаррик ҳарфлардан иборатки, у ҳеч қачон сокинли талаффуз қилинмайди. Масалан, «*ҳама*» ва «*рама*»даги «*ҳо*» ҳарфи талаффуз этилмайди. Ва уни шунинг учун «сақил» ўқийдиларки, икки ёндош мутаҳаррик ҳарф талаффузда бир мутаҳаррик ва бир сокин ҳарфдан оғирроқдир. Ва аруз афойилида унга мос келувчи икки мисол бор: *мафоилатундан* «*ила*», *мутафоилундан* «*мута*» ва унинг аруздаги шакли икки сифрдан иборатдир, яъни 00⁹.

Ва ватад ҳам икки навълидир: *мақрун*¹⁰ ва *мафруқ*¹¹. Ватадий мақрун икки мутаҳаррик ва бир сокиндан иборатдир, масалан, «агар», ва «магар». Ва унга кўра ҳар икки мутаҳаррик бу рукнда бир-бирига яқин бўлганлиги учун уни *мақрун* (яқин) ўқийдилар ва баъзан *мажмуъ*¹² ҳам дерлар. Бу рукннинг ватадга ўхшатилишига сабаб шуки, мих қанчалик чуқур қоқилса, шунчалик собит ва мустаҳкам бўлади ва бу рукн аруз афойилида ҳамма рукнлардан кўра собит ва тугалдир. Ва тағйиротни, сабаблар қўшилганда, ундан кейин йўл топа олмас, агарки, байтнинг аввалида дастлабки ҳарфни кессалар ёки байт охирида сўнгги ҳарф ва ҳаракатни камайтирсалар. Ва унга аруз афойили усуллари орасида тўртта мисол бор: *фаулундан* «*фау*», *мафойилун*

ва мафоилатундан «мафо», фоилун мустафъилун ва мутафоилундан «илун», фоилотундан «ило». Ва унинг аруздаги шакли қуйидагичадир: IOO.

IV. АЛ-ФАҲНН-УР-РОБИЪ ФИ
АВЗОН-УШ-ШЕЪР¹

Билгилким, араб уламосининг иттифоқи бирла баҳр ўн олти келибтур. Ажам уламоси сўнгра *орий*² туруб, йигирма тўрт қилибтурлар. *Фааммо*³ бу заиф тиладиким, ул азизларнинг пайдо қилган баҳрларини қаламға келтурса ва туркий иборат бирла баён айлаб, ҳар вазнға туркий байттин мисол келтурса.

Бу ҳавастин кўп нусхаларни мутолаа қилди, нетокким "*Арузи Қустос*"⁴ ва "*Арузи Андалусий*"⁵ ва "*Меъёру-л-ашъор*"⁶ ва бу тариқа нусхаларнинг баҳрларинда кўп ғаввослик қилдиқ. Эrsa мулоҳаза андоғ туштиким, бу илмда уламо ихтилофи *басе*⁷ қилибтурлар. Баъзилар ўксутубтурлар. Ва ул қоидаларким, уламоий салаф кўюбтурлар, аларнинг қоидаси бирла амал қилсалар, ўн олти баҳр пайдо бўлурға *мақдури*⁸ бор. Ул сабабтин бу заиф ҳам андоғ ихтиёр қилдиким, бу баҳрларға аввал ўн олти баҳрким, мумкину-л-вужудтур, изофат қилиб, тамомин қирқ баҳр уза муқаррар айлаб ва ул ўн олти баҳрким, *мутақаддимлар*⁹ таркиб қилибтурлар, бурун они кўргузуб, ондин сўнгра *мутааххирлар*¹⁰ пайдо қилганни тағи эмди зиёда бўлган баҳрларни барчани бир *силк*¹¹ узра тортиб *мушаррах*¹² ва *мунаққаҳ*¹³ баён айлаб ва бу қирқ баҳрдин нечаси хосдур ва неча баҳрнинг асли зиҳофтин кўпор ва ҳар баҳрнинг муштарак шўъбаси нечадур ва хос шўъбаси қайсидур - мажмуъини собит қилиб, шарҳ қилсаким, барчаси ўқуған кишиларға маълум бўлса.

*Ва биллоҳу-л-авн ва-т-тавфиқ.*¹⁴

Фасл. Билгилким, баҳрнинг биноси аркон узадур. Ва аркон аслидин кўпар. Ва аруз аҳлининг истилоҳи бирла асл олти келибтур. Они *усули ситта* ўқурлар. Ондин иккисини *сабаб* дерлар. Ва иккисин *ватад* ўқурлар. Ва иккисини *фосила*. Аммо икки сабабтин бирисин *сабаби хафиф* дерлар. Ул икки ҳарф бўлур. Бириси мутаҳаррик, иккинчиси сокин, нетокким: «*фо*», «*мо*». Иккаласи мутаҳаррик, нетокким «*ала*» бўлғай. Ва иккиси ватаднинг бирисин *ватади мажмуъ* ўқурлар. Ул уч ҳарф бўлур. Иккиси мутаҳаррик, бириси сокин, нетокким: *фаал* бўлғай. Ва

бирисин *ватади мафрук* дерлар. Ул ҳам уч ҳарф бўлғай. Аввал ва охири мутаҳаррик, ўртаси сокин, нетокким: «лот» бўлғай. Ва икки фосиланинг бирисин *фосилаи суғро*¹⁵ дерлар. Ул тўрт ҳарф бўлур. Уч ҳарфи мутаҳаррик, бириси сокин, нетокким: «*мутафо*» бўлғай. Ва бирисин *фосилаи кубро*¹⁶ ўқурлар. Ул беш ҳарф бўлур. Тўрти мутаҳаррик, бириси сокин, нетокким: «*фаалатун*» бўлғай. Ва бу олти аслни устодлар тартиб бирла *зобита*¹⁷ қилибтурлар. Ул бу дурур: «*лам*»- сабаби хафиф; «*ар*» — ватад, «*Али*» — мажмуъ; «*рааса*» — мафрук; «*жабала*» — суғро, «*самака*» — кубро.

Фасл. Бу олти аслдин секкиз аркон пайдо бўлурким, они аруз аҳли *ажзойи афойил*¹⁸ ўқурлар. Ва рукни гоҳи жузв дерлар, гоҳи рукн. Ул секкиз рукнунг фикрести будур: *фаулун, фоилун, мафоилун, фоилотун, мустафълун, мафоилатун, мутафоилун, мафъулоту.*

Бу секкиз рукндин иккисини *хумосий*¹⁹ дерлар. Ҳар бириси беш ҳарфтин бўлур. Ва олти жузвни айюндерлар. Еттирор ҳарф бўлур. Бу секкиз рукн ул усули ситтадин бу тариқа қўборким, *фаулун* мулоҳаза қилсанг, ватади мажмуъ бирла сабаби хафифдан мураккабтур. "*Фау*" — ватади мажмуъ, "*лун*" — сабаби хафиф ва "*фаулун*" ҳам сабаби хафиф бирла ватади мажмуъдин мураккабтур.

Фо сиб алан — ватад. Бу икки жузв бири-бирининг *ухтидур*²⁰-ул важҳдинким, иккаласининг таркиби мувофиқтур. Мафойилун ҳар бир ватади мажмуъ бирла икки сабаби хафифтин мураккабтур. "*Мафо*" — ватади айюндер, "*ийлун*" — икки сабаб ва *фоилатун* ҳам икки сабаб, бир ватадтин мураккабтур, нетокким "*фо*" бир сабаб ила ватад, "*тун*" — бир сабаб.

Ва *мустафълун* икки сабаби хафиф, бир ватади мажмуъдин мураккаб. "*Мустаф*" — икки сабаб ва "*илун*" - ватад. Булар барча бири-бирининг ухтидур.

Ва *мафоилатун* ватади мажмуъ бирла *фосилаи суғро*дин мураккабтур. "*Мафо*" — ватад, "*илатун*" — *фосила*.

Ва *мутафоилун* ҳам фосилаи суғро бирла ватади мажмуъдин мураккаб бўлур. Икки жузв бири-бирининг ухтидур.

Фааммо. Мафъулоту ялгуз икки сабаби хафиф бирла ватади мафруктин мураккабтур: "*лот*" — ватади мафрук. Ва мунунг ухти йўқтур, магар бир важхдин "*фоилотун*" анинг ухти бўлур, зероки "*фоъ*" ватади мафрук, "*лотун*" икки сабаб ва *фоилатун* ҳам бу жиҳаттин анинг ухтидур.

Ва *мустафъилун* таки бу сабабтин анинг ухти бўла билур: *мус тафъ илун* - ватади *ирода*²¹.

*Фасл. Билгилким, бу секкиз рукни аркони солима*²² дерлар. Ва ҳар солимдин *музоҳифлар*²³ қўпор. Солим они айтурларким, дуруст бўлса, нетокким асл *вазъи*²⁴ дур.

Ва зиҳоф улдурким, солимни бир иллат ва жиҳат бирла ўксутуб, тағйир ва табдил қилурлар. Ва бу баҳрларким пайдо бўлубтур, барчаси бу секкиз аркони солимадин қўпубтур. Ва не тарика қўпор ани кўргузоли. Ва баҳрларнинг отин ва вазнин ҳам баён қилоли.

Билким, бу баҳрлар икки қисмдур. Бириси улким, баҳрнинг тамомин бошдин аёқ бир жузвдин таркиб этарлар, нетокким, ҳар мисраи тўрт қатла: *фаулун фаулун фаулун фаулун* келур, они *муттафиқу-л-ажзо*²⁵ ўқурлар, нетокким, бир мисраи тўрт қатла: *фаулун мафоийлун фаулун мафоийлун* келур - муни *мухталифу-л-ажзо*²⁶ дерлар. Ва шарт улдурким, ул икки жузвниким, таркиб этиб, баҳр қилурлар, бири-бирининг ухти керак. Агар бегона бўлса, бу тоифанинг қаршинда раво эрмас.

*Фи асмору-л-бухур*²⁷: *мутақориб, мутадорик, ҳазаж, рамал, ражсаз, вофир, комил, сақил, муқорин, мувофиқ, муталойим, мутаносиф, жадид, мадид, муҳит, басит, музорей, мушокил, саҳиҳ, сариҳ, ҳафиф, мужаннас, ажиб, гариб, мунтахаб, муқтазаб, музҳар, музмар, мунсариж, мундариж, сарей, бадеъ, қариб, салиб.*

*Фи-авзону-л-бухур*²⁸. Биз ул *муттафиқу-л-ажзони* кўргузуб, андин *мухталифу-л-арконни* келтурули ва ибтидо "*фаулун*"дин

қилоликим, ул барчадин садрдур. Ва барча баҳрларнинг тартибин бу қоида бирла риоят қилоли.

Билгилким, ҳар баҳр уч мартабадур: *аъло ва авсат ва адно*. Аълоси секкиз жузвдир. *Они мусамману-л-аркон* ўқурлар. Ва *авсати*²⁹ олти жузвдур. *Они мусаддасу-л-ажзо* дерлар. Ва *адноси*³⁰ тўрт рукндур. *Они мураббаъу-л-ажзо* атарлар. Биз ҳар жузвдин бир мисраънинг мезонин битили...

Фасл. Бу секкиз аркон олти аслдин не *тавр*³¹ пайдо бўлди билдинг. Ва баҳрлар бу секкиз аркони солимадин не тарика таркиб топти - они ҳам маълум қилдинг. Эмди ҳар рукни солимдин неча *музаҳиф* кўпор ва ҳар баҳрдин неча шўъба ҳосил бўлур - барчасини баён қилиб, ҳар бирининг мисолин ва шоҳидин келтурули.

Билгилким, аруз аҳлининг истилоҳи бирла ўтуз беш зихоф келибтурким, бу секкиз аркони солимнинг нафсида амал қилурлар. Ва ҳар рукн тағйир ва табдил қилурлар ва бу зихофларнинг маъниъи луғавийсин шарҳ қилсоқ, баҳс ўзга ерга тушар, сўз *мутававал*³² бўлур.

Эмди маъно истилоҳисини баён қилоли ва зихофнинг баёни бу турур: "*Қабз*" жузви солимдин бешинчи сокинни соқит қилмоқ. "*Қаср*" сабаби хафифнинг сокинин *исқот*³³ қилиб, ҳаракатин таскин қилмоқ турур. "*Жазф*"- сабаби хафифнинг тамомин соқит қилмоқ турур. "*Салм*" аввалғи ҳаракатни соқит қилмоқ турур. *Хумосий*да *сарм-салм* бирла қабзнинг ижтимоидур. Бир ҳазф қилғандин сўнгра қатъни айтурлар. "*Қатъ*"³⁴ ватаднинг сокинин исқот қилиб, мутаҳаррикин таскин қилмоқ турур. "*Хабн*" иккинчи сокиннинг исқотидур. "*Каф*" бешинчи сокиннинг исқотидур. "*Харм*" аввалғи мутаҳаррикни соқит қилмоқ турур...

Фасл. Билгилким, бу баҳрларнинг ҳар биридан шўъба ва зихоф кўп кўпор. Агар борининг натоийр ва амсолин кетурсак, асру мутававал бўлғай деб андоғ иттифоқ қилдуқким, ҳар баҳрдин неким муншайбот ва музоҳифот ҳосил бўлур, борисининг вазнин кўргузуб, мисолин мавқуф қилоли ва баъзи *матбуъ*³⁵ вазн келса,

мисолин келтурули ва баъзи асру номатбуъ вазн пайдо бўлса, ғаройиб учун анинг ҳам мисолин кўргузоли ва мисол келтургон байтларнинг тақтиъ ва тақсимин баён қилоли ва бу қирқ баҳрдин уч баҳрни ихтиёр қилдукким, ҳар бирининг мусамман ва мусаддас ва мураббаъининг солимин музоҳифотни тамом кўрсатиб, назир ва мисолин келтурули намудор учун то барча баҳрнинг қонуни маълум бўлғай ва ул уч баҳрким, ихтиёр қилдуқ- *ҳажаз, рамал, ражаздур*.

Ул сабабтин бу уч баҳрни айирдукким, буларнинг солими баса матбуъ ва *хушояндадур*³⁶ ва булардин кўп матбуъ шўъбалар қўпор ва илмнинг муҳими тақтиъ билмактур ва тақтиъ улдукким, байтни жузв-жузв ва тақсим этиб, ҳар жузвни ўз муқобиласиндаги рукн бирла ҳаракат *саканотин*³⁷ мувофиқ қилмоктур ва мунда эътибор лафзғадур, китобатқа эрмас.

Ҳар ҳарфким, талаффуз бўлур, ул тақтиъга келур ва ҳар ҳарфким, китобатқа келур, иборатга келмас, тақтиъга тақи келмас, нетокким "*ва ҳува-р-ражал*³⁸"нинг *алиф лом* китобатта битилибтур, ўқурда лафзга келмас. Ани тақтиъ қилурда кеторурлар ва ҳар ҳарфким, *мушаддад*³⁹тур, икки ҳарф санарлар, нетокким, "*жадд*⁴⁰" "*жадад*" бўлур. Ҳар ҳарфким, мадд бирла келса, они ҳам икки ҳарф санарлар, нетокким, "*самакатун*". Ва ҳарфи иллатким, "*вов*" "*бо*" дур, қоидаи куллийн аввалдукким, гоҳи битилмаган бўлса ҳам, тақтиъда рост келмаса, кеторурлар. Ва гоҳи битилмаган бўлса ҳам, тақтиъ учун битирлар, то мезони рост бўлғай...

АЛИШЕР НАВОИЙ

«МЕЗОНУ-Л-АВЗОН»дан

Комил ҳамд ва *вофир*¹ шуқр ул *Сониъгаким*², инсон хилқати байтининг *назмин*³ *аносир*⁴ тўрт рукни била тузди ва бу байт арконин назм аҳлининг солим табъ ва мустақим зеҳни икки мисраи била манзум кўргузди. Ва жаид наът ва *қариб дуруд*⁵ ул нозимгаким, олам аҳли интизоми учун шарият мезонини адл авзони била рост келтурди, то ул ростлик *сиқли ҳашир*⁶ мезониға мадад еткурди...

Аммо билгилким, аруз фанниким, назм авзонининг мезонидир, шариф фандир. Невчунким, назм аҳлининг рутбаси бағоят бийик рутбадир. Андоқки, Ҳақ субҳонаху ва таъолонинг *каломи мажидида*⁷ кўп ерда назм воқеъ бўлубтурки, аруз кавоиди била ростдур. Ул жумладин бири бу оятдурким: "Лан танолу-л-бир-ра хато илан"дур, "*рамали мусаддаси маҳзуф*" воқеъ бўлубтур. Ва яна будурким: "Ва-л-мурсалоти урфан, фил-осифати асфан" ким, вазни: "*мафъулу фоъилотун мафъулу фоъилотун*"дур, "*музореъи мусаммани ахраб*" воқеъ бўлубтур. Ва яна: "*Жанноти аднин фадху-л-луҳо холидин*"ким, вазни: "*мастафъилун мустафъилун мустафъилон*"дур ва "*ражази мусаддаси музол*" воқеъ бўлубтур. Ва каломуллоҳда кўп ерда бу навъ воқеъдур. Ва расул (с.а.в.) *аҳодиси*⁸ да дағи ҳам бу тариқ тушубтур. Ул жумладин бири будурким, "*ман акрама олиман фақат акрамани*"ким, вазни: "*мафъулу мафоилун мафоийлу фаул*"дур ва рубойи вазнида "*ҳазажи ахраби мақбузу макфифи мажбуб*" воқеъ бўлубтур.

Ва амири-л-мўминин Али *каррамаллоҳу важҳаҳу*⁹нинг ашъори кўпдир, балки девони бор. Яна машойих ва замма ва авлиёуллоҳдин ҳам кўп азимуш - шаън элнинг назми, балки девони ва маснавий тариқи била китоблари борким, *истишҳод*¹⁰ ға ҳожат эрмас, нечунким, халойиқ қошида равшандурур ва ҳам сўз *татвил*¹¹ топар. Ва бу назмларнинг асли ва зобитаси аруз бухур ва авзониға мавқуфдур.

Бас, собит бўлдиким, аруз фанни шариф фандур. Ва буким, бу илмни нечун "аруз" дедилар, *мухталиф ақвол*¹² бор. Ул жумладин, бири била *иктифо*¹³ қилилур. Ва ул будурким, Халил ибни Аҳмад раҳматуллоҳки, бу фаннинг *возиш*¹⁴дур, чун араб

эрмиш ва анинг яқинида бир води(й) эрмишки, ани "Аруз" дерлар эрмиш ва ул води(й)да *аъроб*¹⁵ уйларин тикиб, жилва бериб, баҳога кийурурлар эрмиш. Ва уйни араб "*байт*" дер. Чун байтларни бу фан била қиймат ва баҳоси маълум бўлур, бу муносабат била "*аруз*" дептурлар. Байтники уй оти бирла атаптурлар, муносабати муни дебтурларки, уйнинг чун биноси тўрт рукн биладур, бу байтнинг ҳам биноси тўрт рукн биладур, бу байтда ҳам маъни *ҳайсияти*¹⁶дин кўп нималар бўлур, ҳатто уйнинг маҳзунот ва махфиёти ўрнига ҳам мунда махфий ва *мактум*¹⁷ хаёлот ва маъони топса бўлур, бу муносабатлардин ани "*байт*" дептурлар.

Аммо маълум бўлсинким, аруз фанни аҳли назм авзони биносин уч рукнга қўйуптурларким, аларни сабаб ва ватад ва фосила дептурлар...

Фасл. Чун авзон ва баъзи *зиҳофот*¹⁸ *фуруъи*¹⁹ким, мухтожун илайҳ эди, билинди. Эмди билким, бухуреки, баъзининг такрори ва баъзининг таркиби баъзи била ҳосил бўлур, ўн тўкқуздор, баъзи арабқа махсус ва баъзи ажамқа махсус ва баъзи муштарак ва турк шуаросига миллати истеъмолдин ҳеч қайси бу вақтқа дегинча махсус эмас эрмиш ва мулойим таълиғ нозимлар ҳар баҳр ва вазнда *кайфа муттафақ*²⁰ назм айтур эрмишлар ва аруз қоида ва зобитасидин оройи эрмишлар, то бу вақт Тенгри иноятидин турк тили била шеър ажам шуаросига махсус бухур ва авзондағи назм силкига кирди.

Аммо бухур *асомиси*²¹: *тавил, мадид, басит, вофир, комил, ҳажаз, ражаз, рамал, мунсарих, музориъ, муқтазаб, мужтасс, сариъ, жаидид, қариб, хафиф, мушокил, мутақориб, мутадорик.*

Аммо тавил ва мадид ва басит биноси икки мухталиф жузвгадур, бири хумосий ва бири субоий ...

Фасл. Шеър тақтиъи иборат андиндурким, байт алфозини бир-биридин айирғайлар, ул навъким, байтнинг ҳар миқдори тенг тушгай ул биҳорнинг афъийлидин биригаким, ул байт баҳрда воқийдур, ва тариқи будурким, мулоҳаза ҳаракатнинг нафсига воқий бўлғай, йўқким, аҳволиғаки, ул *фатҳа*²² ва *замма*²³ ва

*касра*²⁴ дур ва малфуз эътибор қилгай, йўқки мактуб, ва ҳар ҳарфки лафзда келгай, агарчи китобатда бўлмагай, тақтиъда ҳисобга киргай, нечукким, мушаддад хуруф ва "*алиф*"декки, "*ҳамза*" *ишбоъи*²⁵ дин ҳосил бўлур ...

<...> *Ғараз*²⁶ бу мақолотдин ва мақсуд муқаддимотдин бу эрдиким, чун турк алфози билаким назм воқия бўлубтур, анга зобитае ва қонуне йўқ эрқондур ва ул фан ривожи учун киши аруз фаннида китобе ё рисолае битмайдур. Бу *хужаста*²⁷ замондаким, замон *подшоҳи*²⁸ девон тартиб бердилар, муборак хотираларин шеър вазнига ва байт тақтиъига машғул қилдилар, бу жиҳатдин шеърнинг пояси етти кўкдин ўтти ва бу байтнинг мартабаси байтул ҳаромга етти; ҳар ойинаким, мулоим таълиғ озодалар, балки қобил фаҳм ва зехнлик шахзодалар бу шариф илмга ишғол кўргузадур эрдилар ва бӯхур авзони ва тақтиъи ва зихофоти ва *давоири*²⁹ илмидинки, араб фусаҳоси ва аҷам *булағо*³⁰ ва шуароси ул илмда китоблар тасниф қилибдурларки, онсиз бу фанга вукуфе ва шууре бўла олмас, бу алфоз назмида йўқ эрди ва султони-с-салотиннинг муборак хотирлари мунга *мултафит*³¹ бўлуб, андоқки, китобнинг ибтидое воқеъ бўлмиш бўлса, эътироз била ўтмагайлар ва асбаб бўлди ва бу сабабдин бу илм зобитасига қалам сурулди.

Илтимос бу фан аҳлидин улким, ҳар ерда саҳв ва хатое воқия бўлмиш бўлса, эътироз ила ўтмагайлар ва ислоҳ қалами била тузатгайлар.

Рубоий:

То чарх давоиридин ўлғай айём,
То шеър хаёлотига йўқтур анжом.
То байт тарокибида бўлғай *ибҳом*³²,
Топсун назминг била жаҳон аҳли низом.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБИР
(1483-1530)

Заҳириддин Муҳаммад Бобуришох ибн Умаршайх Андижонда туғилган. Ўн икки ёшида Фаргона тахтига ўтирган ва умрининг асосий қисми от устида (жангу жадалларда) ўтган. 1508 йили подшоҳ деб эълон қилинган, 1526 йили эса Ҳиндистонда буюк империя қурган. 1530 йили Аграда вафот этган, васиятига кўра, шоирнинг жасади 1533 йили Қобулдаги "Боғи Бобур"га кўчирилган.

Бобуришох катта адабий-илмий мерос яратган бўлиб, унинг шеърлар мажмуаси, "Бобурнома" номли тарихий-қомусий асари машҳурдир. Булардан ташқари Ҳожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валийнинг "Волидия" асарини шеърӣ таржима қилган. "Мубаййин" исмида диний-фалсафӣ асар яратган. Шу билан бирга "Илми мусиқӣ", "Ҳарб иши" номли рисолалар ва "Хатти Бобурий" номида янги алифбо тартиб берган.

Бобурнинг адабиёт илмига доир қараишлари, асосан, "Аруз рисоласи"да ва "Бобурнома"да аке этган. Арузга доир асари айрим манбаларда "Муфассал" деб номланган, "Мухтасар" номи билан наиш қилинган. Шеър илмига оид қараишлари "Аруз рисоласи" бўйича келтирилди.

(АРУЗ РИСОЛАСИ)дан

Билгилким, шеърнинг авзонининг *мадори*¹ уч жузв² биладур: *сабаб, ватад, фосила*. Сабаб икки навъдур: хафиф, сақийл. Сабаби хафиф икки ҳарфдин мураккабдур. [Сабаби сақийл] икки мутаҳаррик ҳарфтин мураккабдур, нечунким: *гала ва рама, неча ва кеча*. «Ҳо» ҳарфи, мундоқ калимотга *моқабл*³ ҳаракатининг изхори учундур талаффузга келмас. Ватад ҳам икки навъдур: мажмуъ ва мафрук. Баъзи мажмуъни мақрун ҳам дептурлар. Ватади мажмуъ уч ҳарфтин мураккабдур: икки ҳарф мутаҳаррик, учунчи сокин нечун: *чаман ва саман, қуёш ва Қуёш*⁴. Ватади муфрук мураккабдур уч ҳарфтин: икки мутаҳаррик, бир сокин ораларида, нечукким, *қунда ва тунда, унда ва мунда*. Фосила ҳам икки навъдур: *сузро ва кубро*. [Фосилаи суғро] тўрт ҳарфтин мураккабтур: уч ҳарфи мутаҳаррик, тўртунчи сокин, нечукким: *чи кунам ва фиғанам — не қилай ва йиқилай*.

...Хожа Насир "*Меъёру-л-ашъор*"⁵да келтуруптурким, фосила алоҳида рукне эмас, балки фосилаи суғро мураккабдур сабаби хафифдин ва фосилаи кубро мураккабдур сабаби сақийл ва ватади мажмуъдин ва бу ажзонинг учунчи *шаққи*⁶ни келтурмайду. Бас фосилаи узмо тартиб бўлғай уч сабабдин: икки сақийл, бир хафиф. Бас бунда шеър авзонининг мадори икки жузв била бўлғай: сабаб, ватад. Аруз[ий]ларнинг одати андоктурким, мавзуда бу ажзодин мураккаб абёт ирод қилурлар.

<...> Аруз аҳли қошида шеър авзони мутаҳаррики мутаволи тўрттин ортуқ мустаъмал эмастур. Тўртунчи ҳам захф тариқи била тушар. Бас бу мазҳаб била шеърнинг авзонида фосилаи узмо бўлмағай. Аларким «а»ни уч эътиробор қилиптурлар ва аввал мутакаллификим, бу байтни айтиптур истилоҳдин вукуфлари йўқ экандур, чун мавзун калом ҳар жузвнинг такроридин ала *сабили-л- инфирод*,⁷ *мустаҳсани тибоъ*⁸ эмас эрди. Фусаҳо ажзони ҳар бири била таркиб қилиб рукнлар эътибор қилдилар. Бу аркон сувратга секкиздур, ҳақиқатта ўн. Арузийлар бу арконни усули *афоъилу тафоъил, авзони мавозин* дерлар: *фаълун, фоълун, мафоъийлун, мустафъилун, фоъилотун, фоълотун, мафъулоту, мустафъилун, мафоъи[ла]тун, мутафоъилун*.

...Билгилким ҳар тағаййорким усулға кирар ани зиҳоф дерлар. Ул рукни *муғаййар*⁹ни *музоҳафу фуруъ* дерлар. Бу тағаййор ё муфрад бўлур, ё мураккаб. Муфрад улдурким, бир рукнда бир навъ тағаййордин кўпрак воқия бўл[ма]ғай. Мураккаб улдурким, бир навъдин зиёда бўлғай. Зиҳоф рукннинг мутахаррриқини сокин қилмоқдур, ё рукндин ўқсутмақ, ё рукнга орттурмоқ, *аъам*¹⁰ андинким, бир ҳарф ё кўпрак ўқсутулғай, ё орттурулғай. Бу зиҳофотқа алқоб қўйубтурлар. Жамиъ зиҳофот кирқ тўрттур: *измор, асб, вақф, хабн, тайй, қабз, кафф, касф, таиғис, жазм, гасб, салм, ҳазф, ҳазаз, салм, рафъ, жабб, қаср, вақс, ақл, жазл, нақс, хабл, шакл, кабл, қатф, батр, жазъ, хатм, жаҳф, залал, наҳр, рабъ, қасм, жам, ақл, шатр, харб, сарм, тасбиғ, изола, тарфил, харм.*

<...> Билмақ керакким, ажзонинг таълифидин аркон кўяр ва арконнинг такроридин вазн мисраъи ҳосил бўлур. Бу шарт билаким, бу такрор муътадил бўлғай. На дароз *мумилл*¹¹ ва на кутоҳ *мумилл*. Ва такрорнинг камроқ адади иккидур, ва кўпраки тўрт ва мисраъ мукаррар бўлса байт бўлур. Бас, байте тўрт рукндин, ё олти рукндин, ё секкиз рукндин бўлғай, магар баъзи мавзӯдаким мазкур бўлғусидур. Ва байттин ғазал ҳосил бўлур, ё китъа, ё рубоъий, ё қасида, ё ғайри ул. Арузийлар аввалги мисраънинг аввал рукнини *садр* дерлар ва охир рукнини *аруз*, иккинчи мисраънинг аввал рукнини *ибтидо*, охир рукнини *зарб*. Аркониким садр била арузнинг ва ибтидо била зарбнинг аросида бўлғай, *ҳашв* дерлар, нечунким дебтурлар: *садр аст ва арузу ибтидо он гаҳ зарб ва он чиз, ки дар миёна офтад ҳашв аст*. Чун байтнинг мисраъларининг аввал ва охир рукнларини садру арузу ибтидо ва зарб дерлар, буларнинг орасидағи рукни ҳашв. Бас, абётиким маштур бўлғай анинг ҳашви бўлмамиш бўлғай. Яна неча лақабтурким билмақ керак ҳар арузу зарбким нуқсон тағаййоридин холи бўлғай, *саҳиҳ* дерлар. Ҳар арузу зарбким тасниъу изола ва тарфилдин ҳеч нима анга зиёда қилмамиш бўлғайлар, *муғаййарий* дерлар. Байтнинг арконида агар «зе» ҳарфи воқия бўлмаса солим дерлар. Ул байтким, ҳар мисраъдин

бир рукн андоққим, асл доирададур кам қилмиш бўлғайлар, нечунким, баҳрики асл доирада мусаммандур, мусаддас бўлғай, *мажзу*¹² дерлар. Ул байтким аркони аслийсидин нисф кам қилмиш бўлғайлар, *маштур*¹³ дерлар.

Билгилким усулнинг такроридин, ё баъзининг баъзи била таркибидин баҳр ҳосил бўлур. Бу баҳрларким мустаъмал ва машхурдур, ўн тўққуздур: 1. *Мутақориб*. 2. *Мутадорик*, 3. *Ҳажаз*. 4. *Ражаз*. 5. *Рамал*. 6. *Вофир*. 7. *Комил*. 8. *Тавил*. 9. *Мадид*. 10. *Басит*. 11. *Мунсарих*. 12. *Музориъ*. 13. *Муқтазаб*. 14. *Мужтасс*. 15. *Сариъ*. 16. *Жадид*. 17. *Қариб*. 18. *Хафиф*. 19. *Мушокил*. Яна икки баҳрким *Арид* била *Амиқдур*, тавил доирасидин ҳосил бўлур, ул ғайри машхурдур. Бу баҳрлар била жамиъ бухур йигирма бир бўлғай¹⁴.

<...> Арузийлар бухурнинг тафқиқи учун доира расм қилурлар. Ул доиранинг гардида вазн, вазн баҳриким ўзга бухур андин фаққ била ҳосил бўлур. Сатрлар ул вазннинг рукнларининг ҳар қайси жузвидин қайси баҳр ҳосил бўлуруни кўрсатурлар. Бу тарикни *фаққ ва тафқиқи бухур* дерлар. Масалан, чун мутақориб баҳридин мисрае ҳар доирада битилибким, охири аввалга муттасил бўлғай. Агар ибтидо ватадтин бўлса, бу вазн бўлур *фаълун* тўрт қатлаким мутақориб баҳридур. Агар ибтидо сабабтин бўлса, бу вазн бўлур *фоълун* тўрт қатлаким мутадорик баҳрид[у]р...

Тактиъ арузийларнинг истилоҳида байтнинг таҳлилидур ул навъким, байттин бир миқдор вазнда баробар бўлғай, ул баҳрнинг афоъилу тафоъили билаким, бу байт ул баҳрдадур. Ҳуруфиким *малфуз*¹⁵ дур, агарчи мактуб эмас, тактиъда мўътабардур ва ҳуруфиким малфуз эмас, агарчи мактубдур, мўътабар эмас. Малфуз ғайри мактуб баёни бу жумладин "*алиф*" дур, бир "*ҳамза*" фатҳасининг иттибоъидин ҳосил бўлур. Нечунким, "*ойу об*", "*ойу от*"ким *фоъ* вазнидадурлар, яна бир туркий лафзда *санга ва манга* нинг, "*син*"и била "*мим*"ининг асосида баъзи маҳалда алифи муталаффаз бўлурким китобатта йўқтур, буким *фаъл* вазнида бўлғай. Асл қоъида туркийда улдурким, фатҳа ва дамма

ва касрадин сўнгра "алиф" у "вов" ва "ё" келтургайлар, неча мавзиъдурким, бу қоъида маърий эмас, ул булардур: *санга, манга, янглиг, яхиш, ёмон, яна, қаро, роияташ, ёмон.*

Билгилким, шеърнинг авзонининг аросида икки сокин ёндоша келмайду. Агар шеърда икки сокин жамъ бўлса, тақтиъ қилурда бириси мутаҳарриқка маҳсуб бўлур, нечукким, *даст бидеҳ ва торт қўлимким муфътаилун* вазнидадурлар. Агар уч сокин жамъ бўлса, бири тақтиъда бўлуб, бири мутаҳарриқка маҳсуб бўлур нечукким, "*рост рў*" ким *фоъилун* вазнидадур. Аввалеким, ҳар икки сокин мутаҳарриқка маҳсуб бўлур нечукким, "*рост рў*" ким *муфтаъилун* вазнида бўлғай, туркийда бу навъ уч сокин ижтимоъи бўлмас. Агар зиёда бўлса, тақтиъда соқит бўлур, шеърнинг авзонининг аросида ҳам икки сокин *мутаволи* баъзи маҳалда воқиъ бўлубтур...

АБДУРАУФ ФИТРАТ

«АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»дан

БАРМОҚ ВАЗНИ

Миллий вазнимизда асос сўз бўғинларининг саногидир. Бир байтнинг биринчи мисраъи неча бўғин эса, иккинчи мисраъи ҳам шунча бўғун бўладир.

Бўғинларнинг ҳарф¹, чўзғи² сонлариға эса аҳамият берилмайдир. Бир ҳарфли бўғин билан икки ҳарфли бўғин баравар саналадир. Бир байтнинг вазнини кўрмакчи бўлганда, биринчи мисраъ бўғинларини бармоқ билан санаб ўқиймиз. Сўнгра иккинчи мисраъи бўғинларини санаймиз, баравар келса вазн тузукдир деймиз. Бу вазни *бармоқ вазни* дейишимизга сабаб шудир:

*Кўнглимда бўлган севги тамуғи:
Дардли кўнглимнинг севган озуғи,
Бу тамуғдаги оловлар сўнса,
Тириклигимнинг сўнар ёруғи³.*

Ботунинг мана шул ики байтининг вазнини кўрмакчи бўлганда шундай қиламиз:

*Кўн-лум-да бўл-ган сев-ги та-му-ғи қ 10
Дард-ли кўн-лим-нинг сев-ган о-зу-ғи қ 10
Бу та-муғ-да-ги о-лов-лар сўн-са қ 10
Ти-рик-ли-гим-нинг сў-нар ё-ру-ғи қ 10*

Кўринадурким, Ботунинг юқоридаги шеърининг ҳар мисраъи ўнлар бўғиндандир. Демак, бу шеър бармоқ вазнининг “ўнлик” қисмидан (дир). Масалага шу билангина тўхтамаймиз. Ҳар мисраънинг ўрта ерида бир-икки туриш ўрни бўладирким, биз мунга туроқ деймиз. *Бир мисраънинг бўғинларини, “туроқ”ларини санаганда шул “туроқ”ларни кўзда тутамиз. Туроқнинг ики ёғида бўлган бўғумларни айри-айри санаймиз:*

Кўнглимда бўлган / севги тамуғи 5+5

Дардли кўнглимнинг / севган озуғи 5+5

Демак, Ботунинг бу ўнлик тизмаси (5+5;10) шаклида экан. Вазнда кенглик истаганлар шу туроқ масъаласига аҳамият бермайдилар. “Вазнда бу қадар ингичкалик шоирнинг илҳомини бўғмоқдан бошқа бир фойда бермайдир”, дейлар. Бу сўз тўғридир. Бироқ, биз бундаги мисолларимизни туроқлари билан кўруб чиқишни муносиб кўрдик. Бизда бармоқ вазни тўртликдан ўн олтиликкача бўладир. Мисоллари шулардир:

Тўртлик:

*Ўлган келмас,
Ўчқон ёнмас.*

(Эл сўзи)⁴

Бешлик:

*Ёш қиз юзини,
Қора кўзини
Кўролмадим мен.*

(Боту)⁵

Олтилик:

*Яхши топиб сўйлар,
Ёмон қопиб сўйлар.*

Еттилик:

*а) Чархим таноб / ташлайдир, 4+3
Бир балони / бошлайдир. 4+3*

*б) Сув келар / гулдир-гулдир, 3+4
Севганим / қизил гулдир. 3+4
Севганим / топилмаса, 3+4*

Ўлганим / ўшал кундир. 3+4

Шоиримиз Чўлпон еттиликнинг икки турининг оғирроғини оралаштириб шеър ёзган⁶:

Мен кучли / менда исён, 3+4
Мен тўлқун / менда тугён, 3+4
Кўпурарман / тошарман. 4+3

Саккизлик:

Кел ўтиргил / сажда қилгил, 4+4
“Лот, монатка” / банда бўлгил, 4+4
Ё жонингдан / умид узгил, 4+4
Ёш ўглон / келганинг надир? 3+5

(“Зайну-л-араб”)⁷

Тўққизлук:

Юракда / умидлар / аламлар, 3+3+3
Тўзимсиз / қароқни / босаркан, 3+3+3
Нега мен / чақмоқдай / югурмай. 3+3+3

(Боту)⁸

Ёлғузликларда / чидагандим, 5+4
Чунки, мен сени / ўйлагандим. 5+4

(?)⁹

Ўнлик:

Отимдир ўғуз / билинлар аён, 5+5
Ғанимдир Хисрав / билинлар яқин. 5+5

Эрка малак / аччиғланмам сенга, 4+6
Ўчурсанг-да / кўкка юрак кулин. 4+6

(Ф.)¹⁰

Ўн бирлик:

Ўтрук бўйидаги / барча ту/р/кманлар, 6+5
Дўстим, хабар бергил – омон-эсонми? (?)

Ўн иккилик:

Сўзим қаттиг / тилим аччиг / ўзим золим,

4+4+4

Ғариб жоним / сарф айлайсан / йўқдур молим.

(Яссавий)¹¹

Узун, узун арғамчи / йўлда ётарми?
Эсизгина Маллахон / гўрда ётарми? 7+5

(Ашула)

Кечаги қайнашлар / пасайган бўлса-да,
Кечаги хужумлар / сусайган бўлса-да, 6+6

(Боту.)¹²

Ўн учлик:

Салом сенга, малакларнинг / улуғ раҳбари,
Билим, ҳикмат кўкларининг / нурли ҳулқари. 8+5

Ўн тўртлик:

Дунё, дунё, сен дунё / кимга вафо қилибсан?
Сендан вафо қутганга / сен кўп жафо қилибсан.
7+7

Уқтириши: бир ўн тўртлик мисраъ икки (мисраълик)
еттилик мисраъ бўла олгани учун бу вазнда оз ёзиладир.

Ўн бешлик:

*Гўзал юлдуз / еримизнинг / энг қудратли / тувгани,
Нега биздан / қочиб мунча / узоқларга / тушубсан*

4+4+4+3

Ўн олтилик:

*Гаит этдим тоғу тузлари, / кўрдим ажойиб қизлари,
Бизнинг ернинг канизлари / ҳур ила гилмон мани зор.*

8+8

Уқтириши: ўн олтилик вазннинг мисраълари жуда узундир, ҳамда ҳар бир мисраъи иккита саккизлик мисраъ бўларликдир. Шунинг учун бу вазнда оз ёзиладир...

АРУЗ

Юқоридаги фаслларда сўйлаганимиз каби тизимда вазн масъаласини миллат ўз тилининг баъзи хусусиятларига кўра ҳал қилганлар. Бизнинг тилимизга уйғун келатурган вазн, албатта, миллий вазнимиз бўлган бармоқ вазнидир. Бироқ эрон-араб таъсири остида аруз вазни ҳам адабиётимизга кирган, муҳим ўрин олган, муваффақиятсиз бир шаклда кенг суратда бу кунгача давом этиб келган...

<...> Аруз вазни арабникидир. Араб шу вазнларда шеър ёзган. Хижрий (170-нчи) йилда ўлган имом Халил ибн Аҳмад бу вазнларни йиғиб, белгили қоидалар остига киргизди, аруз қоидаларини тузди. Араб олими томонидан тузилган аруз қоидаларини форслар ҳам форси(й) шеърлар учун қабул қилдилар. Бироқ, форсий шеър учун қабул этилган аруз араб арузининг худди ўзи эмас эди. Форслар араб арузини тузатдилар. Камчиликларини тўлдирдилар. Ўзларининг миллий вазларини ҳам шу қоидаларга эргаштириб арузга киргаздилар.

Мана шундай қилиб, араб арузини араб-форс арузи ҳолига келтирдилар. Бизнинг Ўрта Осиё турклари томонидан қабул

этилган аруз шул араб-форс арузидир. Бизнинг Ўрта Осиё халқлари қачон қабул этилгани аниқ эмас. Бироқ, хижрий 462 да Қашғарда ёзилган машҳур “Қутадғу билиг” китобининг шу аруз вазнида ёзилгани эътибор этилса, жуда эскидан қабул этилгани маълум бўладир.

АРУЗ УСУЛИ

Юқорида айтилган эдиким: бизнинг бармоқ вазнимизда бармоқ асоси сўз бўғинларидир. Бизда тизим ўлчови сўз бўғинларининг санашидир. Аруз ҳам шундайдир. Аруз ҳам асос қилиб сўз бўғинларини оладир. Бироқ, у чўзғиларнинг узунлик, қисқалиғини ҳам кўзда тутадир. Бир неча сўз бўғинлидир. Ҳар бўғинида неча ҳарф, неча бўғин бор? Чўзғилари узунми, қисқами? Мана, араб-форс арузининг текширгани шулардир. Бу текшириш жуда айланмали йўлларини мунда чизиб кўрсатмак фойдасиз, қулунч бир иш бўладир. Шунинг учун биз уларнинг туб тилақларини ўз йўлимиз билан онглатарга тиришамиз.

Арузчилар сўз бўғинларининг, асосан, шу қисмларга ажратганини кўзда тутадилар:

- а) бир ҳарф, бир қисқа чўзғили бўғин: *ма, ба* каби;
- б) бир ҳарф бир узун чўзғили бўғин: *ё, бу* каби;
- ж) икки ҳарф, бир қисқа чўзғили бўғин: *гал, бул* каби;
- д) икки ҳарф бир узун чўзғили бўғин: форсча *шоҳ, хўб* каби.

Аруз билан ёзилган бир тизимнинг вазнини текширганда ҳар мисраънинг ҳар сўзининг ҳар бўғинида неча ҳарф қандай чўзғи борлиғини текшириб турмоқ, албатта, оғирдир.

Шоирни(нг) илҳомини бўғуб, тил текширишга мажбур қиладир. Арузчилар мана шу оғирликдан қутулмоқ учун юқоридаги чўзғи тақсимини кўзда тутуб, *ф, ь, л, н, т, с* ҳарфлари ҳам узун-қисқа чўзғилардан ўлчов сўзлар тузганлар:

Қа-ни-сен — фаълун, *кел-дим* — фаълун, *кел-дим* — бу-кун - мус-тафъ-и-лун каби. Мана шу ўлчов сўзларига *арузнинг усуллари* дейиладир.

Аруз усуллари арабларда ўнтадир. Улар бу ўн усулни турли-турли ўзгартиб кўпайтирганлар. Бу ўн усул ўзгартмалари билан жуда кўпаядир. Биз бу ерда ёлғуз ўзбек-чиғатой тизимларида қабул этилганларинигина кўрсатиб ўтишни етарлик топдик.

Ўзбек-чиғатой тизмаларида араб-форс арузидан олинган ўлчов сўзлари — аруз усуллари шулардир:

Мафъулун-мафъийлун¹⁴ Муфтаъилун-муфталийун

Фаъулун	Фоилун
Мафъулу	Фаъилотун
Мафойилун	Фаул
Мафойилу	Фаълу
Фаал	Фоилоту
Фоилотун	Фаъ-фоъ
Фаилун-фаълун-фаилун	Мустафъилун

Буларнинг маънолари йўқдир. Ёлғузгина “ўлчов” сўзларидир. Бир тизимни ўлчаганда шулардан бир қанчасини қаторлаб кўюб ўлчайдирлар. Мисол учун Бобирнинг шу байтини ўлчаб кўрайлик:

Вазни: Мафоилун, мафойилун, фаъулун

*Сени кўрмай йироқдин зор бўлдим,
Бир оз ёд эт йироқдин зорларни¹⁵.*

Ўлчаш йўли: *Сени кўрмай* – мафойилун; *йироқдин зо-* мафойилун; *-р бўлдум* – фаъулун.

Бир оз ёд эт – мафойилун; *йироқдан зо* – мафойилун; *-рларни* – фаъулун.

Арузчилар юкорида кўрганимиз ўлчов сўзларидан турларини турли тартибда бирлаштириб, аруз “бахр”ларини тузганлар. Аруз истилоҳида *бахр* вазн туркуми демакдир. Ҳар

бахрда бир-бирига яқин кўб вазнлар бордир. Араб арузида ўн олти бахр бордир¹⁶:

1. Мадид	9. Мужтасъ
2. Тавил	10. Муқтазаб
3. Басит	11. Музориъ
4. Вофир	12. Ҳафиф
5. Комил	13. Мунсарих
6. Рамал	14. Сарих
7. Ражаз	15. Мутақориб
8. Ҳажаз	16. Мутадорик

Форс шоирлари араб арузининг ўн усулидан бештасинигина ўзгартмалари билан қабул қилганлар. Арабнинг 16 бахридан бошдағи бештасида оз шеър ёзганлар. Ҳамда ўз миллий вазнларини *жадид*, *қариб*, *мушокил* исмли уч бахр остида йиғиб, ҳалиги 16 бахрга қўшганлар¹⁷. Шу йўл билан араб-форс арузидаги бахрларнинг сони ўн тўккузга эришган.

Чиғатой-ўзбек шоирлари эсалар, бу бахрларнинг ҳаммасидаги ҳамма вазнларда шеър ўқуғанлар. Ўзларига қулай қурулган бахрларнинг баъзи вазнларинигина ишлатганлар.

АРУЗ ВА АРУЗ ВАЗНИ

Араб адабиёт назариячилари “назм қоидалари”ни “илму-ш-шеър” исми б(и)лан юргизадилар ва буни уч қисмга бўладилар: 1.Шеърнинг таърифи. 2. Шеърнинг вазнлари. 3. Шеърнинг қофияси.

“Илму-ш-шеър”нинг мана уч қисмидан иккинчисини “илму-л-аруз” исми б(и)лан айрим бир “илм” санайдилар. Демак, мумкунки, араб адабиёт назариячилари арузни, умуман, шеър вазни маъносида олган ва онглаганлар. Эрон адабиёт назариячилари ҳам масъалани худди (араб) назариячилари каби онглаганлари учун “аруз(и) арабий” ва “аруз(и) форсий” каби терминларни қабул этганлар.

Бизнинг ўзбек адабиётида бу термин (“аруз” деган термин)нинг хусусий бир маъно олгани кўрунади. Бу ҳолни биз бошлаб Чигатой шоири Навойида кўрамиз. Навойи ўзининг “Мезону-л-авзон” (“Вазнлар тарозиси”) аталган асариде араб, эрон “метрика”сини бутун тафсилоти б(и)лан ёзар экан, у даврдаги халқ шеъридан бир муносабат б(и)лан гапириб кўяди.

Бу халқ шеърларидаги вазннинг араб, эрон аруз системасига кирмаганини жуда тўғри сезган Навойи буларни вазнсиз санайдир: “чун ўзан¹⁾ларнинг ўзмоғи ва ўзбекларнинг будай-будайи ҳеч вазн б(и)лан рост (тўғри) келмас эрди. Анга таарриз қилилмади (улар ҳақида гапирилмади). Агарчи асар (таъсир)лари бор, аммо анинг аруз илмига даҳли йўқтур” деб бошини кутқазади²⁾. Демак, бу одам араб, эрон метрикасидан ташқари бир вазн танимоқ истамайди. Унга тўғри келмаган халқ ашулаларини, бахши шеърларини “вазнсиз”, яъни у даврнинг онглашига кўра, “шеър эмас” дейди.

Сўнгралари бу халқ шеърларининг ўзига махсус вазни борлиги ва бу вазннинг араб, эрон шеърларининг вазнларига асосан, тўғри келмагани онглашилгандан кейин буларга “х(и)жо вазни”³⁾ ёки “бармоқ вазни” исми берилди. Араб, эрон шеърларининг вазн системаси учун “аруз вазни” деган термин қабул этилди.

¹⁾ Бахши.

Бу кун бизда аруз деганда араб, эрон шеърларидаги вазн системасининг қоидалари (араб, эрон метрикаси) онглашилгани каби араб, эрон вазнлари системасига кирган вазнларга “аруз вазни” исми берилган...

<...> Энди бу икки хил вазннинг орасида асосий айирма борми? У нима? Шеър вазнини таъриф қилмоқчи бўлганда, *қоидага мувофиқ суратда ўлчанган ва ўлчовлари муштарак бўлган гап парчаларининг маълум қоида б(и)лан кетма-кет тизилиши* десак, ҳар ҳолда ҳақиқатдан жуда узокка бормаймиз, деб ўйлаймиз.

Шеър вазнининг шу таърифини, асосан, қабул этганимизда шу натижа келиб чиқади: демак, шеър б(и)лан ёзилган маълум бир асарнинг вазнида *воҳид қ(и)ёси* бўлиб такрорланган нарса гапнинг маълум бир ўлчовидир. Қисқасини айтканда, шеър вазнида маълум қоида бўйича гап ва сўз ўлчанади. Бир сўзни ўлчаш х(и)жолар б(и)лан бўлади.

Бизнинг юқорида айрим-айрим икки система деб кўрсатганимиз бармоқ вазнлари б(и)лан аруз вазнлари иккаласи ҳам вазн ўлчамак учун х(и)жони олади. Бу нуқтада ораларида айирма йўқ. Асл айирма х(и)жоларнинг кайфиятларини назар эътиборга олиб, олмасликдадир.

Энди х(и)жоларнинг тузулишини текширайлик: араб, эрон тилларида х(и)жо қурулиши тубандагича бўлади:

1. Бир товуш + бир қисқа чўзги	<i>ки, ду, ба</i>
ё биргина қисқа чўзги	<i>и, а, у</i>
2. Бир товуш + бир узун чўзги	<i>ба, ра, та</i>
ё биргина узун чўзги	<i>а, и, у</i>
3. Бир қисқа чўзги + икки товуш:	<i>дар, бар, сар, мур</i>
4. Бир узун чўзги + икки товуш:	<i>дар, бар, сар, дур</i>
5. Бир қисқа чўзги + уч товуш:	<i>ҳашт, баст, рафт, дашт</i>
6. Бир узун чўзги + уч товуш:	<i>дашт, кашт, бафт.</i>

Аруз вазни нуқтаи назаридан тақсим қилганимиз шу олти турли ҳ(и)жодан биринчиси қисқа ҳ(и)жо саналади. Иккинчи ва учинчиси тўлиқ ҳ(и)жо саналади. Тўртинчи, бешинчи ва олтинчилари бир ярим ҳ(и)жо қимматида, яъни бир қисқа ва бир тўлиқ ҳ(и)жо ҳсоб(и)ланади.

Ўзбек тилида узун чўзғили баъзи шеваларни назарга олмаганимизда аксарият б(и)лан ҳ(и)жо тузулиши тубандагичадир:

1. Бир товуш + бир чўзғи *ма, на*
 ё биргина чўзғи *у, а(ка), и(диш)*
2. Бир чўзғи + икки товуш: *ман, сан, сиз*
3. Бир чўзғи + уч товуш: *торт, қирқ, сирт.*

Аруз вазнида бу уч хил ҳ(и)жодан биринчиси қисқа ҳ(и)жо, иккинчиси ва учинчиси тўлиқ ҳ(и)жо ҳсоб(и)ланади. Хоҳ ўзбекчада, хоҳ форсчада қисқа ҳ(и)жо мисрагинг охирида ё ички турок¹⁾ларининг бирида бўлса тўлиқ ҳ(и)жо қимматини олади.

Демак, биз араб, эрон ва ўзбек тилларидаги ҳ(и)жоларни аруз нуқтаи назаридан қисқа, тўлиқ деб, асосан, иккига ажратамиз. Булар учун ишоратлар олайик:

V қисқа ҳ(и)жо
— тўлиқ ҳ(и)жо

Шу ишоратлар б(и)лан бармоқ вазнлари системасини ҳам аруз вазнлари системасини навбат билан текшириб, бу икки система орасидаги асосий айирмани майдонга чиқариш мумкин...

1) Мисрагинг маълум бир бўлагида дам олиш, туриш ўрнига “турок” дедик. Асарда (/) ишорати билан кўрсатиб борамиз: *Олмадай саргайди / гулдайин дийдор.*

Аруз вазнининг тарихий ўсушига бир қараш

Умуман, “гап ритми”нинг келиб чиқиши тўғрисидаги... қарашни аруз вазнининг ҳам келиб чиқиши устига татбиқ этсак тамоман мос келади. “Гап ритми” келиб чиқишининг меҳнат б(и)лан боғланиши, унинг меҳнат узвларининг ҳаракатларига алоқаси, меҳнат узвларини ҳаракатга келтиришга, ҳаракатларини нзомга солишга ёрдами ва бошқалар, умуман, гап ритмининг айрим бир кўриниши бўлган аруз вазнининг келиб чиқишини ҳам яхшилаб изоҳ қилади. Араб ва эроннинг энг эски шеър вазнларини яхшилаб текширганда, бу тўғрида кўп материаллар топиб чиқариш ҳам мумкин.

Мен қўлимдаги оз материал б(и)лан, бу асарда бу ҳақда узоқ тура олмайман. Араб, эрон шеърларининг қадим вазнлар ва, айниқса, халқ адабиётларига оид етарлик материаллар менда йўқ. Шунинг учун мен аруз вазнининг нисбатан сўнги даврларини оламан. Иқтисодий ҳаётнинг ўзгариши, жамиятнинг табақаланиши б(и)лан синфларнинг ижтимоий мавқеъларига кўра тил, ифода йўллари, образлар ва шулар б(и)лан бирга вазн ҳам мураккаб вазифалар олиб, бурунги баситликларини⁴ йўқотади. Мураккаб(и)лана бошлайди. Мен ўз замонида мана шу омиллар натижасида ўзининг бурунги баситлигини йўқотиб, мураккаб ва мукамаллашган “аруз” вазнлари системаси ҳақида гапираман.

Араблар ўз шеърларининг вазнини бошлаб туя юришининг “ритм”идан олингани ҳақида баъзи афсоналарни рвоят қиладилар. Бу афсоналарнинг, албатта, илмий қиммати йўқ. Шундай бўлса ҳам бурунги замонларда, ҳатто яқин асрларгача арабнинг иқтисодий ҳаётида туянинг жуда катта роли борлиги маълум. Туянинг юришини тезлатиш учун араб туячиларининг махсус ашулалари бор. Бу ашулалардаги ритмнинг туя юришига яхши таъсир қилганини кўрган сайёҳлар хабар берадилар, ҳатто, машҳур Саъдий Шерозий “*Уштур ва шеъри араб дар ҳолатаст у тараб*”⁵ каби форси(й) байтлар б(и)лан бу ҳодисага қандайдир... қимматлар бермакчи бўлади... Бу ходисани туяга ритмнинг таъсири деб изоҳ қиламиз. Бундан бошқа арабнинг эски шеър вазнларидан бири *ражаз*дир. *Ражаз* сўзининг маънолари орасида “дам юриб, дам турувчи туя” маъноси бор. Ҳатто, аруз илмида

қабул этилган *ақл, ҳазм, касф* каби баъзи терминларда ҳам шу туя ва туячилик ҳаётининг изларини кўриш мумкин¹⁾.

Мана буларнинг ҳаммаси бурунги араб халқ адабиётида туя ва туячилик ҳаётининг назарга олинганлик излар қолдирганини ва араб фольклорига суянган арузнинг ундан таъсирланганини кўрсатмақдадир.

Ҳар ҳолда араб шеърининг вазни аруз қоидалари тузилгандан анча замонлар илгари ўзининг эски баситлигини йўқотган, мураккаблашган. Букун, аруз терминидан онглашулатурган ҳолатга кира олган эди. *Тавил, вофир, комил, басит, ражаз, ҳазаж* бахрларидан вазнлар тузилган эди. Мусулмон араб давлати тузулиб, ҳоким синф ўзининг давлат ишларига, эксплуатация ишларига қурол қилиб шеърни ҳам олгандан кейин унга айрим аҳамият бера бошлади.

Араб шеърининг тузулиш йўлларини ўрганиб, қоидага солиб кенгайтирмак чоралари тушунила бошлади. Шу синфнинг олимларидан Халил ибн Аҳмад⁶ (731) бу мақсад учун араб халқ адабиётини (араб фольклорини) жиддий сувратда текширди. Араб шеърининг намуналарини тўплади ва, эҳтимолки, арабларга қўшни бўлган халқлардан ҳам имкон доирасида фойдаланиб, букун билганимиз аруз қоидаларини тузуб чиқди.

Халилнинг қадим юнонча билганини назарда тутиб, баъзи олимлар “Араб арузи юнонлардан олинган” десалар-да, бу фикр кўпчилик томонидан рад қилинмоқдадир. Ҳақиқатан ҳам аруз қоидаларининг тузулишидан бурун ўтган араб шоирларига нисбат берилган шеърлар ва аруз қоидалари тузулар экан, кўчманчи араб ҳаётдан олинган инъикослар Халилнинг араб фольклоридан қанчалар таъсирланганлигини очиқ кўрсатмақдадир.

Халил томонидан, асосан, араб халқ адабиётига суяниб вужудга келтирилган бу аруз системаси бошлаб бир кўп қаршилиқларга учради. Ҳатто, машхур араб тилшуносларидан

¹⁾ Ақл — туя оёғини боғламок; ҳазм — туянинг бурнидан халқа ўтказмак; касф — туянинг товонини кесмак.

Ахфаш (785 ларда ўлган)⁷ бунга қарши янги бир система тузиб чиқарди. Б(и)рок, Халил системаси²⁾ бора-бора ўз тарафдорларини кўпайтирди, кўп назариячилардан хмоя кўриб, ўз мавқеини мустаҳкамлай олди ва араб халқ адабиётини юз фойиз ўз рамкаси ичига ололмаган бўлса ҳам араб классик шеърининг “қонуний вазн” системаси бўлиб қолди. Халилнинг тарафдорлари бу системанинг юз фойиз араб шеърига суялиб тузулганини даъво қилиб, бу системага кирмаган вазнларда шеър ёзишни қатъий сувратда манъ қиладилар. Ҳолбуки, душманлари бу системага бир кўп чет вазнларнинг ҳам кириб қолганини сўзлайдилар. Ҳар ҳолда Халил системасида, асосан, араб халқ адабиётига суянган ҳолда, баъзи кўшни халқлардан ҳам фойдаланиб, араб шеър вазни хусусиятларини сақлаш шарти б(и)лан баъзи янги вазнлар тузулгани аниқ каби кўрунади.

Эроннинг араб истилосидан бурунги сосони(й)... даврида шоҳ саройларида кўзга кўрунарлик бир шеър ва музыка ҳаёти борлиги маълум. “Барбод”, “Накиса”, “Саркаш” каби шоир-чолғучиларнинг ижодларига ва санъат ҳаётларига оид муҳим маълумотлар “Шоҳнома”, “Хамсаи Низомий”, “Бурхон Қатеъ”⁸ каби маъҳазларда бордур. Бу ва булардан ҳам эскирак маъҳазларга суяниб, олимлар сосони(й) даври шеърининг назм б(и)лан наср орасида бўлиб х(и)жоларнинг сонларигагина риоя қилиш б(и)лан тузулганини бир оғиздан хабар берадилар. Бу, асосан, тўғри.

Лекин... ҳеч шубҳа йўқки, арабларда ҳам энг ибтидоий шеър вазни “Насри Мусажжаъ” (қофияли наср) бўлган “ярим

²⁾ Халилнинг фикрига кўра, икки мисраъдан иборат байтгагина “шеър” дейиш мумкин. “Байт”нинг луғат маъноси “уй”дир. “Байт”нинг асосий ҳжо дасталарига (стопаларга) уйнинг қаноти (девори) маъносига келган “рукн” исми берилдир. Кўчманчи араб уйи чодирдир. Чодирда тўрт қанотнинг таянч нуктаси бўлган ўртадаги трак “аруз”дир. Байт рукнларнинг ҳам таянч нуктаси саналган бир рукнга аруз исми берилган. Чодирни тикмак учун аркон (сабаб), миҳ (ватад) ва чодир этақларини очик сақлашга ёрдам қилувчи таяқлар (фосилалар) керак. “Байт рукнлари”нинг майда бўлақларига ҳам “сабаб”, “ватад” ҳам “фосила” исмлари берилган.

назм” тарзида бўлиб, унда ҳам букунги аруз вазнида кўрганимиз ҳ(и)жоларнинг кайфиятига аҳамият бериш хусусияти йўқ эди. Бора-бора ҳаёт, жамиятдаги синфий муносабатлар ўзгарди. Ҳоким синф иқтисодий ва маданий томондан юксалди, унда янги тушунишлар, янги-янги қарашлар, янги образлар туғулади. Шуларнинг талаби б(и)лан шеърда ҳам, тил хусусиятларининг йўналишига мувофиқ сувратда янги вазнлар пайдо бўлади, тараққий қилади. Араб шеър вазнининг аруз вазнига тараққий қилишига йўл очган шу шароитлар сосони(й) даврида эрон шеър вазни учун ҳам бор эди.

Шунинг учун эрон шеър вазнининг-да араб истилосидан ва араб аруз қоидаларининг қабулидан аввал бугунги аруз вазнига (яъни, ҳ(и)жо кайфиятларини эътиборга олган вазнга) чиққан бўлиши мумкин. Мана шу эҳтимолни ёқловчи фактлар ҳам йўқ эмас, бор:

а) “фахлавият” унвони б(и)лан машҳур ва қадим Эрондан қолгани шубҳасиз бўлган Эрон халқ шеърларидан бир қисм тўртликлар “ҳазаж(и) мусаддас(и) маҳзуф” аталган вазнга тўғри келади;

б) яна шу “ҳазаж” баҳрининг “аҳрам ва ахраб” навълари б(и)лан ўлчашга урунилган классик “рубои”ларнинг келиб чиқиши ҳақидаги рвоятлар бунинг ҳам эски Эрон вазнлардан эканини кўрсатади. Рубоининг қурулишини Рудаки(й) шу даврнинг бир шоирига нисбат берган. Ибни Қайс⁹ рубоининг Эронда жуда ҳам умумий бўлиб, ҳаддан ошиб севилиб ўқулгани ва махсусан хотин-қизларнинг бунга жуда ҳам берилганликлаи ҳақида узун тафсилот беради. Ҳолбуки, бир-ики шоир томонидан тасодифан тузулган бир вазннинг бу қадар севилиб қабул этилган бўлуши шубҳалидир;

д) “Табакоту-ш-шуаро”, “Табари(й)”, “Оғани” каби араб маъҳазларидан¹⁰ рвоят этилган бир-икки шеър:

*Об аст-у табизаст
Асорат забибаст*

*Самия рў сапид аст
Аз Хўталон омадия
Бару табох омадия
Обар боз омадия
Хўшк назар омадия*

Ҳам аруз вазни системасига жуда яқин туради. Мана бу фактларнинг ҳаммаси бизнинг нуқтайи назаримизни, яъни араб истилосидан бурун Эрон шеър вазни бу кунги аруз вазни тузулишига тўғри бир тараққий ҳаракати кўрсатганини кувватлайди.

Араб истилосидан кейин форс адабиёти учун ҳам аруз назариялари (Халил ибн Аҳмад томонидан тузулган аруз қоидалари) қабул этилди. *Байт, мисраъ, рукн, ажза, асли(й) рукнлар, фаръи(й) рукнлар, зуҳофот, баҳр, вазнлар* тақсимоти, *баҳр* ҳам *вазн* исмлари айнан қабул этилди.

Мана шу олиш-беришнинг жуда характерли ва диққат этарли бир томони бор: Эрон аристократияси араб истилосидан кейин унинг сиёсий, диний ҳокимияти остига кирган, истилочи араб аристократиясининг тамсиллаштирув сиёсатига маъруз қолган. Қисман мажбурий ва қисман бошқа йўллар билан улардан диний, маданий, сиёсий бир кўп нарсалар олмоқда эди. Иккинчи жхатдан қараганда, Эрон аристократияси араб истилочиларига рақиб назари билан қарар, уларни ҳокимиятни кўлидан (нонни оғзидан) тортиб олган истилочилар деб билар ва уларнинг ҳокимиятидан, тамсил сиёсатидан ўзини кутқармоқ учун кураш олиб бормоқда эди¹⁾. Мана шу бир-бирига қарши ики таъсир натижасидирким, Эрон аристократияси араблардан н(и)ма олган бўлса, айнан олмади, ўзгартириб, унга ўз хусусиятларини тақиб олди ёки олиб тақди. Биз адабиёт соҳасида ҳам айни шу ҳолни кўраимиз.

Эрон аристократияси араб арузининг нисбатан умумий қоидаларини, назарий томонларини қабул қилишига қарамасдан

¹⁾ Бу ҳақда Фирдавси(й) ҳақидаги мақоламизда¹¹ баъзи тафсилот бор.

форси(й) шеър вазнларнинг муҳим хусусиятларини ҳам унга сингдира бошлади. Шундай бўлиб, айрим бир “форси(й) аруз” майдонга кўюлди. Мана бу “форси(й) аруз” назарий томонларда, умумий қоидаларда, тафсилот ва терминларда “араб арузи”нинг айнан деярли кўпияси бўлса ҳам, бошқа томонлардан ундан ажралади.

Эрон (форс) арузини араб арузидан ажратган хусусиятларининг энг муҳимларидан шуларни кўрсатиш мумкин:

а) араб арузида шеърда воҳид қ(и)ёси *байт*, яъни *икки мисраъ* деб қабул этилади. Асосан, жуда тўғри бўлган бу қараш араб шеърининг тузулишида хунук бир из қолдиради. Араб шоирлари шу нуқтаи назарга суяниб, баъзан бир сўзни икки мисраъга бўлиб берадилар, Ал-Муарри(й)нинг¹² шу байти:

Ай шаби асобак мискин хати рамит болусуос.

Эрон шоирлари ҳам шеърда воҳид қ(и)ёси байтни қабул қилганлари ҳолда юқоридаги ишни қилмайдилар. Улар сўзни ҳар мисраъда тамом беришни амалда ёқлайдилар;

б) Араб арузи байтнинг бир мисраъдан иккинчи мисраънинг бир, икки, ҳатто уч х(и)жо камайтиришни қабул қилади, фақат бу камайтириш мисраънинг охирги ё аввалги рукнида (стопасида) бўлади;

с) Араб арузи ҳар вазнда мисраънинг охирги ва аввалги рукнида қисқа, тўлуқ х(и)жо тартибини бузушдан ҳам тортинмагани ҳолда эрон арузи сезилмайдиган бир, икки вазндан бошқа вазнларда буни ҳам қабул қилмайди;

д) Араб арузида олти рукн (чтанан)дан тузулган вазнлар эрон арузида 8 рукндан тузулади;

ж) Араб аруз вазнлари Халил системасига кўра 15 баҳр бўлса ҳам сўнгра Ахфашдан бир баҳр олиб олти баҳрга чиқарилган. Эрон арузи булардан 5 баҳрни чиқариб, яна учта янги баҳр кўшиб, 14 га тўхтатади. Сўнгралари мазкур чиқарилган

беш баҳрда ҳам шеър ёзилиб, Эрон арузи 19 баҳрга чиқарилади¹³.

Мана бу хусусиятлар б(и)лан эрон арузи араб арузидан ажралади. Ёхуд эрон арузи эрон адабиётига кирар экан, шу хусусиятларни қабул қилиб киради.

Муносабат бор экан, шуни ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, араб арузи араб халқ шеърларини ўз рамкасига юз фоиз киргиза олмагани каби эрон арузи ҳам эрон халқ ашулаларини юз фоиз ўз рамкасига ололмагандир.

Ўрта Осиё турки(й) адабиёти учун қабул этилган аруз мана шу эрон адабиётида ишланган ва Шамси Қайс¹⁴ каби арузчилар томонидан “аруз(и) форси(й)” аталган аруздир. Биз бунга “араб-эрон арузи” деймиз. Турки(й) назмларга бу аруз вазнларининг қачондан кира бошлаганини билмаймиз. Аруз вазнида ёзилгани илм дунёсида букун маълум бўлган энг қадим асар “Қутадғу билиг” китобидир. Юсуф Хос Ҳожиб бу асарни айнан “Шоҳнома” вазнида (“мутақориби мусаммани маҳзуф” вазнида) ёзган ва ўз тилининг ҳеч бир турли хусусиятини вазнга бермаган... Вазн ўз замонига кўра мукамал деярлик даражада муваффақиятли тадбиқ қилинган. Б(и)роқ унда турки(й) сўзларнинг баъзи чўзгиларини ортиқча чўзиш бор. Бу аруз вазнида туркча шеър ёзган ҳар шоирда озми-кўпми бор ва уларнинг ўзлари буни хато деб билмайдилар. Навоӣ, Бобир каби арузчилар буни хато санамаганликлари каби ўз шеърларида ҳам бор...

Аруз вазнларининг тузулиш қоидалари

Менинг бу ишим бир ёқдан текшириш иши, шунинг учун арузнинг асосий нуқталарини олиб танқид ва изоҳ қиламан. Иккинчи ёқдан, ёш шоирларимизга арузнинг бор-йўгини очиб бермакчиман. Шунинг учун ишни қулайлаштирувчи янги бир система қўйишга урунаман.

Араб, эрон арузи юқорида кўрулгани каби шеърда воҳид к(и)ёси қлиб байтни олади. Байт икки мисраъга бўлунади. Бир

мисраъ икки, уч, тўрт х(и)жо тўпламига (тўрт-беш стопага) ажралади. Ва бу тўпламларга *рукн* исми берилади. Жаъми *аркон* бўлади.

Бу рукнлар (стопалар) ҳар вақт бир хил бўлмайди. Буларнинг турларини белгилаш учун х(и)жога мурожаат қиладилар. Шунда х(и)жоларнинг, асосан, қисқалиқ, тўлуқлик с(и)фатларига диққат қилиб, шуларнинг тузулиш тартибини назарга олганда масалани жуда тўғри ҳал қилган бўладилар. Лекин, шундай қилинмади. Ҳеч қандай илмий лсоний асосга суянмасдан, х(и)жоларнинг бир-бирига қўшулишлариға кўра тубандагича тақсим этдилар ва ҳар қисмға бир исм қўйдилар:

<i>х(и)жо:</i>	<i>исми:</i>
—	<i>сабаб(и) хафиф</i>
V V	<i>сабаб(и) сақил</i>
V —	<i>ватад(и) мажмуъ</i>
—V	<i>ватад(и) мафруқ</i>
V V —	<i>фосилаи суғро</i>
V V V —	<i>фосилаи қубро</i>

Бу Халил мактабининг биринчи янглиши бўлди. Арузчилар бундан сўнгра шул юқоридағи: “сабаб”, “ватад”лардан байтнинг рукнларини туздилар.

1) V — —	фа у лун
2) —V —	фо и лун
3) V — — —	ма фо и лун
4) —V — —	фо и ло тун
5) — —V —	мус таф и лун
6) V V —V —	му та фо и лун
7) V —V V —	му фо а ла тун
8) — — —V	маф у ло ту.

Шу саккиз рукндан ҳар биртасининг саккиз дафъа ёки иккисининг тўрт дафъа ё учтасининг икки дафъа такроридан бир байт ҳосил бўлади, дедилар:

Фаулун фаулун фаулун фаулун
Фаулун фаулун фаулун фаулун

Фоилун мафоилун фоилун мафоилун
Фоилун мафоилун фоилун мафоилун

Фойлотун мустафилун файлотун
Фойлотун мустафилун файлотун

Шу тариқа б(и)лан бу саккиз рукндан ўн олти вазн чиқарилди. Лекин, иш бу б(и)лан битмади. Шеър вазни ўн олтигина эмас, кўп. Бир анча вазнларнинг рукнлари юқоридаги саккиз рукндан бошқача. Бундан кутулиш учун яна тамоман хаёлий ва ҳеч илмий асосга суянмаган бир “йўл” топилди. Юқоридаги саккиз рукнга *асли(й) рукнлар* дедилар. Бошқа формада бўлган рукнларни шу асли(й) рукнларнинг қискартилиши ёки орттирилишидан ҳосил бўлган *фаръи(й) рукнлар*¹⁵ деб олдилар. Йигирма еттита фаръи(й) рукн чиқди. Ҳамаси 35 рукн бўлди. 8 та асли(й) рукнларни юқорида кўрдик. “Зихофот”¹⁶ деган узун ва кераксиз амалият (операциялар) б(и)лан ҳосил этажаги фарз этилган 27 та фаръи(й) рукнлар булар:

Файлоту	V V – V
Мафоилун	V – V –
Файлотун	V V – –
Фоилоту	– V – V
Муфтаилун	– V V –
Мафулун	– – –
Фаилун	V V –
Файлот	V V –

Мафоилу	V – – V	
Мафъулу	– – V	
Фоилот	– V –	
Фоъ	–	
Фоа	– V	
Фа	V	
Фаул	V –	
Фаълун	– –	
Фаулу	V – V	
Фаал	V –	ва ҳоказо...

Бу фаръи(й) рукнлардан ҳосил бўлган вазнларни ўн олти хил қилиб, ҳар хилини асли(й) рукнлардан ҳосил бўлган ўн саккиз вазннинг биттасига қўшдилар. Шунинг б(и)лан мавжуд вазнларнинг ҳаммаси ўн олти хил бўлди. Ҳар хилига бир баҳр дедилар. Аруз вазнлари 16 баҳр саналди. Сўнгра эрон назариётчилари яна уч баҳр қўшиб, 19 баҳрга чиқардилар:

1- тавил	Араб	
2-мадил	шеърида	
3-восит	махсус	
4-комил		
5-вофир		
6-рамал		
7-ҳазаж		
8-ражаз		
9-мунсарих	Эрон	
10-музориъ	ва араб	
11-сарих	шеърида	
12-хафиф		
13-мужтасс		
14-муқтазаб		
15-мутиқориб		
16-мутадорик		

17-қариб
18-жадид
19-мушокил

Эрон назариячилари тузган

Модомики, бир байтни ташкил қилган ҳ(и)жо тўпламлари (рукнлар) 35 хил бўларкан, бунинг саккизтасини асли(й), 27 тасини фаръи(й) деб зуҳофот каби асоссиз хаёлий ва мушкул қоидалар б(и)лан 27 фаръи(й)ни асли(й)дан чиқаришнинг ҳеч кераги йўқ эди. Тўппа-тўғри шу 25 рукнни кўрсатиб, байтнинг булардан қандай тузулишини кўрсатмак тузукроқ бўларди: 35 сонини бирдан кўп кўрган арузчилар қулайлик бўлсун деб уни саккизга тушурганлар; сўнгра фаръи(й) рукнлар ва зуҳофот каби маъносизликлар б(и)лан аввалгидан ҳам ёмонроқ қ(и)йин ҳолга тушуб қолганлар. Бу уларнинг иккинчи хатолари.

Арузчилар ишни хато нуқтадан бошлаганлари учун (юқорида кўрсатганимиз икки хатога тушмаганларида ҳам) арузни букунги қ(и)йинчиликлардан қутқаза олмасдилар. *Сабаб, ватад*ларга киришмаганда, рукнларни асли(й), фаръи(й) демаганда, зуҳофотни ўйламаганда ҳам арузнинг қ(и)йинлиги яна тамоман йўқолмас эди. 35 хил ҳ(и)жо тўпламини *фаулун, мафоилун* қолиблари орқали ёдда сақлаб, шулардан байтлар тўқушнинг ўзи, албатта, енгил эмас. Фикримизча, арузчиларни бу қадар қ(и)йинликка тушурган бош хато - мавжуд ғазаллардан ҳар бирини айрим ва мустақил суратда текшира олмаганларидир...

БАДИИЙ САНЪАТЛАР ТАЛҚИНИ

Минг йиллар давомида шаклланиб, *санъат* номини олган бадийлик воситалари фақатгина шеър безаги эмас, балки шоир ниятини ўқувчига етказувчи восита, муаллифнинг рангин туйғулар олами ҳақида тасаввур берувчи манба ёки шоир кўнглини китобхон диди ва завқи билан боғловчи маънавий ришта ҳамдир. Ана шу маънода шеърини санъатлар мумтоз адабиётшуносликда *илми бадеъ* унвони билан шарафланган ва унга *илми адаб* таркибига кирувчи мустақил илм турларидан бири деб қаралган. Бадий санъатлар ҳақидаги дастлабки илмий рисоалар жоҳилийя даврида ёки илк ислом халифалари замонида шаклланишига қарамай, бу санъатлар халқ заковати ва бадий балоғатининг белгиси сифатида қадимдан мавжуд бўлган. “Авесто” таркибидаги мифлардан тортиб Ўрхун-Энасой обидаларига қадар кечган ҳеч бир бадийят намунаси йўқки, уларда кейинчалик санъат номини олган бадий тафаккур меваларини учрамаган бўлсин. Ёки “Девону луғатит турк” таркибига кирган мансур ёки манзум парчаларнинг ҳам бадийлигини текширганда, улар қайсидир маънода у ёки бу санъатга дохил бўлиб чиқиши шубҳасиз.

Инсоният маънавияти тарихида янги эътиқодий даврни бошлаб берган мусулмонликнинг вужудга келиши ва тарқалиши муносабати билан саодат асридан XX асрнинг сўнгигига қадар кечган исломий манбаларни ўрганганда ҳам унда ўткир дид ва чуқур санъаткорлик билан айтилган шеърини ва наср намуналарини учратамиз. Улар таркибидаги маънавий ёки лафзий санъатларнинг қайсидир кўринишлари мавжуд бўлганини ички бир шуур билан англаймиз. Шунинг учун ҳам мумтоз адабиётшунослигимизнинг шаклланишига сабаб бўлган рисоаларда, зукко алломаларнинг поэтикага доир ишларида бадий санъатларнинг юксак намуналарини Қуръони карим ва Ҳадиси шарифда кузатганлигини далилловчи фикрлар талайгина.

Араб мумтоз поэтикасининг пойдевори саналган Абдуллох ибн Муътазнинг “Китобу-л-бадеъ” асарининг муқаддимасида “мазкур китобда биз кейинги давр (уламолари) «бадеъ» деб атаган илмнинг боб ва фаслларида Қуръон тилида, Расулulloх с. а. в. ҳадисларида, саҳобалар ва тобеъинларнинг сўзлашув тилида, мутақаддим (қадимги – Ҳ.Б.) шоирларнинг шеърларида учрайдиган бадий ифодаларни таснифлаб чиқдик” дейиш баробарида *истиора* санъатига мисол келтирилган экан, аввал “Аллох таоло каломидаги бадеъ сўзларидан: *Иннаҳу уммул китаби ли-дина-л-алиу-л-ҳаким... (Бу албатта, Китоблар онаси (умму-л-китоб)дир ва у олий ва донишмандона (аълиу-л-ҳаким)дир)*» каби иқтибослар тилга олинади. Сўнгра «Ҳадислардаги бадийят» рукни билан «*Сизни ҳам аввалгиларнинг касаллиги енгибди бухл (бахлик) ва ҳасад устараси бўғзингизга тегибди*» сўзлари келтирилади¹. Кейин «Али р. а. айтди: «*Билим қулфдир, савол калитдир*» ҳикматидан сўнггина «Мутааххир (охирги – Ҳ. Б.) шоирларнинг сўзларидаги бадийят намуналаридан Молик ибн Динор айтади: «*Фикр сиз кўнгили вайронадир*». Бу ва бунга ўхшаш мисоллар шуни далиллайдики, шеърий санъатлардан истиора ҳақида фикр юритиларкан, унинг мисоли сифатида аввал «китобларнинг онаси» деб таърифланган Каломуллох, яъни +уръони каримдан, сўнгра Ҳадиси шарифдан ёки Пайғамбар сўзларидан, кейин эса хулафои рошидин ва саҳобалар, тобеъинлар ва ана ундан сўнггина эски ва янги шоирларнинг шеърларидан намуналар бериш илмий маданият саналган. Араб мумтоз поэтикаси асосчилари Наср бинни Ҳасаннинг «Маҳосину-л-калом» («Гўзал сўзлар»), Қудамма ибн Жаъфарнинг «Нақду-ш-шеър» («Шеър танқиди»), Жоҳиз ва Ибн Халдун асарларида ҳам мана шу жиҳат устивор ҳисобланган. Хатто X асрда араб олими Руммоний (909-916)

¹ Абдуллох ибн Муътаз. Китоб ал-бадеъ / И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. Т.VI. – С. 179-257.

фақат Куръони каримдаги бадий санъат намуналарини тўплаб, шарҳлашга махсус китоб бағишлаган². Бундай +уръоний асос билан бадий санъатларга ёндашиш Абу Ҳилол Аскарӣй (в. 1004)нинг «Китабу-с-сина'атайн» («Санъатлар китоби»), Ибн Рашиқ (999-1064)нинг «Ал-Умда», Бақиллоний (в. 1013)нинг «И'жазу-л-+уръон» асарларида ҳам акс этган бўлиб, сўнгра адабий-илмий анъанага айланган³.

Аввал араб (мамлакатлари)да бошланган бу интизом сўнгра ажам (форс ва турк)га кўчган. Бизнинг ватандошларимизнинг араб тилида ёзилган асарларида ҳам, жумладан, Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг машҳур луғати «Мафотуху-л-улум» («Илмларнинг калитлари»)да ёки Юсуф Саккокийнинг «Мифтоҳу-л-улум» («Илмларнинг калити») сингари асарларида ҳам шу тартиб иш берган.

Абду-л-Каҳир Журжонийнинг ўнлаб рисолаларида поэтика масалалари акс этган бўлса-да, унинг ушбу мавзудаги «Китоби асрору-л-балоға» («Балоғат сирлари китоби») асарида бадий санъатлар муаммоси изчил ва анча кенг баён қилинган бўлиб⁴, бу соҳада қалам тебратган кўпгина форс шоирлари ҳам унинг асарига мурожаат қиладилар.

Форс тилидаги илми бадеънинг ибтидоси Умар Родуёнийнинг «Таржумону-л-балоға» («Балоғат таржимони») асари ҳисобланади. Муаллиф ҳақида деярли маълумот учрамагани ҳолда бизгача етиб келган бирдан-бир асари «Таржумону-л-балоға» орқали унинг тахминан XI асрнинг иккинчи ярмида яшаганини аниқлаш мумкин. Умар

² Ар-Руммани. Ан-Нуқат фи и'джаз ал-Куран. – Салас расаил фи и'джаз ал-Куран. - Қоҳира, 1331.

³ Бу ҳақда қаранг: Чалисова Н. Ю. Рашид ад-дин Ватват и его трактат «Сады волшебства в тонкостях поэзии». / Рашид ад-дин Ватват. Хада'ик ас-сеҳр фи дақа'ик аш-ши'р. Перевод с персидского и факсимиле. – М.: Наука, 1985. – С. 16-17.

⁴ Куделин А. Б. Средневековая арабская поэтика. – М.: Наука, 1983. – С. 150.

Родуёний номи Рашидиддин Ватвот, Ёкут Ҳамавий, Давлатшоҳ Самарқандий, Ҳожи Халифа, Лутфалибек Озар, Ризоқулихон Ҳидоят асарларида ҳурмат билан тилга олинган. «Таржумону-л-балоға» ҳақида турк олими Аҳмад Оташ «Ориенс» мажалласи (1948)да маълумот берган, орадан бир йил ўтгач, асарни нашр қилдирган⁵. Ушбу асар 1961 йили эса Эронда чоп этилган⁶. Асарнинг ҳар икки наشري (Истанбул ва Техрон) асосида тожик олими Худой Шарипов ушбу асардан намуналар танлаб олиб, «Мунтахаби «Таржумону-л-балоға» номи билан 1987 йили Душанбеда нашр қилдирган⁷. Муҳаммад Умар Родуёний муқаддимада форс тилида бундай асар йўқлиги туфайли уни ёзишга киришганини, саноеъ илми ҳақида араб тилида ёзилган Имом Наср ибн Ҳасан Марғиноний «Маҳосину-л-калом» («Сўз гўзалликлари») асарига суянганини баён қилади.

Ўзига Наср ибн Ҳасаннинг «Маҳосину-у-калом»и ва Муҳаммад ибн Умар Родуёнийнинг «Таржумону-л-балоға» асарларини ўрнатқ билган хоразмшоҳийларнинг сарой шоири Рашидиддин Ватвотнинг «Ҳадойиқу-с-сеҳр фи дақойиқу-ш-шеър» («Шеър назокатидан яратилган сеҳрли боғлар») номли эллик беш бобдан иборат бўлган асарининг ҳар бир боби бир поэтик санъатга бағишланган ва иловада яна 8 та санъат ҳақида тўхталади. Шундай қилиб, олим араб ва форс шеъриятидаги 63 санъатнинг табиатини ўрганади ва уларга дастлаб +уръони карим, Ҳадиси шарифлардан, сўнгра эса араб ва форс шоирлари ижодларидан намуналар (араб адибларидан 305, форслардан 209) келтиради. Маълумки, илми бадеъ илми адаб тизимидаги аруз ва қофия илмлари

⁵ Mehmet Umar Roduyan. Tarcuman-ı-Balapa. Hazırlayan Ahmet Atay. – İstanbul, 1949.

⁶ Муҳаммад ибн Умар ар-Родуёний. Таржумону-л-балоға. Бо таснифи муқаддима ва зайлу шавоши ва тарожими аълум ба хоман қавим. – Техрон, 1339.

⁷ Мунтахаби «Таржумону-л-балоға» (Ғашиян матн, муқаддима ва тавзеҳоти Худой Шарифов). – Душанбе: Дониш, 1987.

билан чамбарчас боғлиқ. Шунинг учун ҳам Ватвот асарининг дастлабки қисмида аруз ва қофия илми билан боғланмаган тўқкиз, сўнгра қасида ва рубойларда фаол қўлланилган уч санъат тури ҳақида тўхталади. Айрим санъатларнинг турли кўринишлари, масалан, тажниснинг етти хил кўриниши, мақлубнинг тўрт хили ҳақида ҳам алоҳида тушунтириш беради. Асарнинг яна бир ўзига хос жиҳати шундаки, у фақатгина шеърий жанрларни қамраб олмаган, балки насрий асарлардан ҳам намуналар келтиради. «Таржумону-л-балоға» ва «Ҳадойиқу-с-сеҳр» асарлари гарчи бир тилда яратилган бўлса-да, айрим санъатларнинг номланишида тафовутлар бор. «Таржумону-л-балоға»да *муқтадоб*, *мутобақа*, *муҷаррад*, *иънату-л-қарина* деб номланган санъат турлари «Ҳадойиқу-с-сеҳр»да *иштиқоқ*, *радду-л-аъжуз*, *ҳазф*, *тазмину-л-муздавиж* деб юритилади. Тажнис ва ташбиҳнинг кўринишлари ҳам турлича изоҳотлар билан келади. Масалан, *тажниси мутлақ* - *тажниси томм*, *тажниси мураддад* – *тажниси мукаррар*; *ташбиҳи макний* – *ташбиҳи кинайат*, *ташбиҳи муздавиж* – *ташбиҳи тасвиййат* каби. Бироқ бу асарларда ҳали бадий санъатларни маънавий ва лафзий санъат турларига ажратиш урф бўлмаган эди⁸. Бундан ташқари форс тилида бадий санъатлар таснифига бағишланган Ҳусайн Воиз Кошифий, Шамс Фахрий, Тож Халавий ва Шараф Рамийнинг рисоалари ҳам ёзилган эди. Бироқ тожик олими Р. Мусулмонқуловнинг кузатишига кўра, улар илмий янгилик жиҳатидан у қадар аҳамиятли бўлмаган⁹.

Форсий «маҳосин»ларнинг етук намунасини яратган Атоуллоҳ Ҳусайний «Бадоеъу-с-саноеъ» («Санъат янгиликлари») асарида 220 дан ортиқ санъат турларини

⁸ Рашид ад-дин Ватват. Хада'ик ас-сеҳр фи дақа'ик аш-ши'р. Перевод с персидского и факсимиле. – М.: Наука, 1985. – С.161-172.

⁹ Мусулманқулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика. X-XV вв. – М.: 1989. – С. 14.

фарқлаш билан бирга уларни *лафзий санъатлар, маънавий санъатлар* ҳамда *лафзийу маънавий санъатлар* каби уч йўналишда тақсим қилади. Атоуллох Махмуд Хусайний Алишер Навоийнинг баҳосига кўра «*Бо вуҷуди донишмандлиқ, шеър у муаммову санойиёда дағи маҳорат пайдо қилди... Аммо санойиёда китобе тасниф қилинтур «Бадойиъ-и Атойи»га мавсумдур. Бо вуҷуди ихтисор, мақлуби муставий санъатиндаким, андин мушқилроқ санъат бўлмас, бу байт ул рисолада анинг хосса байтидурким:*

*Шакардахано ғаме надорид,
Дайро данийи муғона даркаш.*

Анинг табъи диққатиға бу байт далили бастур»¹⁰.

Ҳазрат Навоийнинг ушбу сўзларининг исботини нафақат бир байтда, балки форсий тилда яратилган илми бадеъга доир асарларнинг энг комили экани орқали ҳам ўз исботини топади. Муаллиф ўзи ҳақида кўп ҳам камтарликка бормаё «*Умримнинг бошларида, фароғат ёшларида бу каминада дилрабо назму санъаткорона нутққа табиатан комил бир майл бор эрди ва имкон борича ушбу фан била машғул бўлур эрдим. Тангрига ҳамду шукрим, ул асарлардин ҳар неким, замона саҳифасида зоҳир бўлса, улугу кичик қошида манзуру мақбул бўлди*» деб ёзади. Яна муаллифнинг ниятича, балоғат ёшида бадият илмига доир мукаммал бир китоб ёзмоқчи эканини ҳам эслатади: «*Агар каромат соҳиби карам айласа, «Такмилу-с-синоъа» («Мукаммал санъатлар») китоби ёзилгай ва анда шеърнинг жамиъ фунуни муфассалу мукаммал баён этилгай»¹¹.*

¹⁰ Алишер Навоий. Мажолис-н-нафоис (Илмий-танкидий матнни нашрга тавйёрловчи С. Ғаниева). – Т.: Фан, 1961. –Б. 141-142.

¹¹ Атоуллох Хусайний. Бадойиъ-с-санойиъ (Форсчадан А. Рустамов таржимаси). – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 8-9.

Туркий тилдаги поэтикага оид XV асрнинг нодир намунаси Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунуну-л-балоға» («Балоғат фанлари») асарида форсий «илми бадеъ»лар тажрибаси умумлаштирилган, асарда таҳлилга тортилган санъатлар сонининг ортиши билан шеърят намуналарининг бадияти ҳам чуқурлашиб, мавзу ва жанр доираси кенгайиб борган. Муаллифнинг ёзишича, «*ҳар ақсоми саноат ва анвоъи балогатким, фусаҳо ва булаго аросинда мўътабардур, мажмуъни жамъ қилиб, ҳар бир санъатқа туркий лафз бирла мисол келтуруб ва кечган зурафо ва шуаронинг бу саноат бирла тазйин қилган арабий ва форсий назм ва наср сўзларинда назир келтурдук. Ва баъзи ерда "Каломи мажид"тин ва Расул алайҳи-с-салом ҳадисидин нақл қилдук*». Демак, балоғат навълари ва санъат тақсимларига доир барча фикрларни жамъ қилган аллома араб ва форс тилларидаги наср ва назм намуналарини терган ва қуйидаги бадий санъатларга таъриф ва мисоллар келтирган: *Ва мажмуи саноъеким, балогат аҳли эътибор қилурлар, бу турур: тарсеъ, тарсеъ маат-тажнис, тажниси том, тажнису-с-зойид, тажнису-н-ноқис, тажнису-л-мураккаб, тажнису-л-мукаррар, тажнису-л-мутарраф, тажнису-л-хат, тасҳиф, ташбеҳи мутлақ, тажбиху-л-машрут, ташбеҳу-л-киноят, ташбеҳу-т-тасвият, ташбиху-л-акс, ташбеҳу-л-измор, ташбеҳу-т-тафзил, тафсиру-л-жало, тафсиру-л-хафо, тазмин, тазмину-л-муздаваж, тансиқу-с-сифот, таъкиду-л-мадҳ, бимо йушбихуззам, таржима, таажжуб, тажоҳилу-л-ориф, хаёл, ихом ва ихому-т-том, ашкол, эънот, ибдоъ, ирсолу-л-масал, ирсолу-л-масалайн, изроқ фи-с-сифат, иштиқоқ, илтифот, интибоҳ, иқтибос, истифҳом, истидлол, истидрок, истиора, мақлубу-л-баъз, мақлубу-л-кулл, мақлубу-л-мужаннаҳ, мақлубу-л-муставий, мутазод, мурутун-назир, мутаносиб, мутародифи матлун, мусалсал, мутазалзал, мухтамилуз зи-д-дайн, муважжях, мукаррар, малех, мукаррари қабих, мақтаъ, мавсил, мушажжар, мураббаъ, муламмаъ, мужаррад,*

*мувашишах, муаммо, мағлата, лугз, рақто, хайфо, бароати истихлал, радду-л-матлаъ, радду-л- фажр, ала-с-садр, лаффу наири мураттаб, лаффу наири мушавваш, тард-ул-акс, хашву-л-малех, хашву-л-қабих, хашву-л-мутавассит, сажъу-л-мувозана, сажъу-л-мутаборий, сажъу-л-мутарраф, сеҳри ҳилол, сиёқу-л-эъдод, саволу жавоб, жамъу-л-муфрад, ташибиху-л-муфрад, тариқу-л-муфрад, жамъу-н-ма ат-тафриқ ват-тақсим, калому-л-мужомеъ, хусну-л-матлаъ, хусну-л-тахаллус, хусну-т-таълил, хусн-талаб хусну-л-мақтаъ, ат-тарзих».*¹²

Шайх Тарозий домланинг улкан хизматларидан яна бири шуки, у ўз асарини туркий тилда ёзиш билан чекланмай, бу тилда ижод қилган эликдан ортиқ шоир ва носирларнинг сара асарларидан намуналар берган. Айрим ҳолларда мисоли учрамаган ўринларда ўз ижодидан намуналар келтириб, талқиндаги санъат турини ўзбек китобхонига тўла етиб боришига ҳаракат қилган.

Нихоят, XX асрнинг бошларида яратилган адабиётшуносликка доир илк назарий қўлланмалар саналган Абдурахмон Саъдийнинг «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари», Фитратнинг «Адабиёт қоидалари» асарлари мафкуравий тазйик остидаги давр меваси бўлгани учун ҳам энди уларда Қуръони карим ва Ҳадиси шарифлардаги илоҳий калималар, Расулulloҳ сўзлари, хулафои рошидин ва саҳобалар нутқига мурожаат қилишлар ўз-ўзидан тушиб қолган. Ҳар бир санъат ҳақида маълумот бериларкан, унинг қисқа таърифи билан мисол келтирилиш ва айрим ўринлардагина бу мисолларни шарҳлаш урф бўлган. XX аср ўзбек навоийшунослари Ойбек ва Мақсуд Шайхзода, Иззат Султон ва Алибек Рустамовнинг рисола ва мақолаларида Навоий «ижодхонасида»ги гўзал адабий унсурлар сифатида шеърий санъатларга мурожаат қилинган. Бу йўналишда бир неча ўнлаб мақолалар яратган, «Навоий поэтикаси»ни

¹² Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балоға. – Т.: Хазина, 1996.

жиддий ўрганган ва ўз кузатишларини қарийб эллик йилдан бери ўзбек китобхоналарига етказиб келаётган олим Ёқубжон Исҳоқовнинг биргина «бадий санъатлар» талқинига доир ишлари билан чекланадиган бўлсак ҳам олимнинг мумтоз адабиётшунлигининг билимдонларидан бири сифатида адабиётшунослик тарихига киришига шубҳа йўқ. Хорижий олимларимиз томонидан «стилистикалар» деб талқин қилинган адабий ҳодисаларга назарий жавоб сифатида тайёрланган «Сўз санъати сўзлиги»¹³ асари шеършуносликда барча шеър санъатлари (халиқона учун Анвар Ҳожиаҳмедов¹⁴ ва Воҳоб Раҳмонов¹⁵нинг қатор рисолаларини эслаш баробарида) ҳақидаги рисолалардан тубдан фарқ қилади. Бойси бу илмий рисола алифбо тартибда шакллантирилгани, бизни қизиқтирган санъат тури ва намунаси осон топилишидагина эмас, балки уларга берилган таъриф ва изоҳлар аниқлиги, бугунги ўзбек китобхона диди ва малакасига мувофиқлиги учун ҳам ушбу сўзлик ҳар бир адабиётшунослик, талаба ва иқтидорли ўқувчиларнинг столдан доимий ўрин олишига арзийди.

Демак, мумтоз адабиётшуносликда энг қадимги илм турларидан бири саналган илми бадеъ, яъни бадий санъатлар ҳақидаги илм доимо янгилашиши ва тараққиётда эканини унутмаслик керак бўлади.

¹³ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. - Т.: 2006.

¹⁴ Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатлари ва мумтоз қофия. – Т.: 1998.

¹⁵ Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т.: 2004.

АБДУЛЛОҲ ИБН МУЪТАЗЗ
(861-908)

Абул Аббос Абдуллоҳ ибн Муътазз аббосий халифалиги даврининг етук олими ва жамоат арбобидир. Аббосийлар сулоласининг бўғини сифатида тилга олинса ҳам Халифа Муътадид даврида саройга яқинлашган ва атиги бир кун (908 йил декабрида) халифалик қилгани учун ҳатто сулолада номи кўрсатилмайди. Бироқ соҳиби девон шоир сифатида кўплаб тазкира ва баёзларда ҳурмат билан тилган олинган, эпик шеъриятда тарихий достон жанрининг асосчиси сифатида кўрсатилган.

Ибн Муътаззнинг «Китобу-л-одоб», «Табоширу-с-сурур» («Шодлик тонги»), «Ашъору-л-мулук» («Подшоҳларнинг шеърлари»), «Китобу-л-бадеъ» («Бадиият китоби»), «Ал-жомеъ фил-ғино» («Оҳанглар тўплами»), «Китобу-л-жаворих ва ас-сайд» («Овчи қушлар ва ўлжалар китоби»), «Ҳалли ахбор» («Хабарлар зийнати»), «Китобу-з-заҳра ва ар-риёз» («Гуллар ва боғлар китоби»), «Китобу-с-суруқот» («Адабий ўзриликлар китоби»), «Табоқоту-ш-шуаро» («Шоирларнинг табақалари»), «Мукотиботу-л-ихвон би-ш-шеър» («Шеърини ихвон мактублари») асарлари маълум ва машҳур.

Араб олимларидан Шарафиддин Муборак ибн Аҳмад Муставфий, Абу Закариё Табризий, Абдулқодир Боғдодий, Халил Асокир, Абу Ҳаййон, Ибн Рошиқ, Абул Фараж Исфаҳоний, «Табақоту-н-наҳвийийин ва ал-луғавийийин» («Грамматика ва луғат олимларининг табақалари») китоби муаллифи Жулолиддин Суйутий, «Иршод» муаллифи Ёқут Ҳамавий, «Вафоёту-л-аъён» муаллифи Ибн Ҳолликон, «Кашфу-з-зунун» муаллифи Ҳожи Халифа ўз асарларида устози аввал деб билганлар.

«Китобу-л-бадеъ» («Бадиият китоби») бадиий санъатларнинг дастлабки 12 тури ҳақида илк тизимли маълумот берувчи асар бўлиб, унинг беи бобида мутлақ янги маҳосин - гўзал санъат турлари баён қилинган.

«КИТОБ АЛ-БАДЕЪ»дан

Бисмиллоҳи-р-роҳмани-р-раҳим (Муқаддима)

Абдуллоҳ ибн Муътазз роҳматиллаҳи алайҳи айтади: Мазкур китобда биз кейинги давр (уламолари) «Бадеъ» деб атаган илмнинг боб ва фаслларида Қуръон тилида, Расулulloҳ (с.а.в.) ҳадисларида, саҳобалар ва тобеъинларнинг сўзлашув тилида, мутақаддам шоирларнинг шеърларида учрайдиган бадий ифодаларни таснифлаб чиқдик. Бу китобни ўқиганларга маълум бўлсинки, Башшар¹, Муслим² ва Абу Нувос³ ва кейинроқ уларга эргашган шоирлар (бадеъ санъатида) барчадан ўзиб кетган деб ўйламасинлар. Бу санъат аввалдан бор эди, фақат зикр этилган шоирлар ижодида бадеъ (бадий воситалар – тарж.) аввалгиларга нисбатан кўпроқ учрайди. Булардан сўнг Ҳабиб ибн Овс Тойй бу санъатни ўзлаштирди, турларга бўлди ва янада кўпроқ фойдалана бошлади. Бу соҳада унинг уринишлари гоҳ яхши, гоҳ ёмон чиқди. Одатда ҳар ишда ифрот яхшилиқка олиб келавермайди. (Бир) шоир ўз шеърларида ёхуд қасидаларида бадеъдан фойдаланади, баъзан унинг қасидасида, умуман, бу санъат учрамаслиги мумкин (1). Ҳар қандай санъат ноёб бўлса, кам учрасагина мақталади (2). Шунда у эркин нутқда салмоқли кўринади. Баъзи (шеършунос) олимлар Ҳабиб Тоййни бадеъ санъатлари соҳасида Солиҳ ибн Абдул Қуддус билан қиёслайдилар ва айтадиларки: «Агар Солиҳ мақол, маталларни (бир жойга йиғмай) барча шеърларига сочиб юборганида ва (мақол, маталлар) орасида ўзининг (оддий) сўзларини ҳам қўшиб

¹ Башшар ибн Бурд – VIII аср араб шоири.

² Шоир Муслим ибн Валид ал-Ансорий (757 – 823).

³ Араб шоири Абу Нувос (747 – 814).

қўйганида бу майдонда унга ҳеч ким тенг келолмасди. Бу адолатли фикр⁴.

Бисмиллоҳи-р-роҳмани-р-роҳим.

Аллоҳ таоло каломидаги бадеъ сўзларидан:

Иннаҳу уммул китаби ли-дина-л-алиу-л-ҳаким...

(Бу албатта, Китоблар онаси (умму-л-китоб)дир ва у олий ва донишмандона (аълиул-ҳаким)дир)

Шоирнинг сўзларидан:

Ва ас-субҳу бил-кавкаби ад-дуррийа манҳури

«Тонг кўкси ярқироқ юлдуздан жароҳатланди»⁵

Бу сўзлардаги янгилик (бадиият) шундаки, бу ерда шу вақтгача ўхшаши бўлмаган ифодалар қўлланилган. Яна мисол:

«Фикр ишнинг мияси (боши)дир».

Агар «Фикр-ишнинг энг яхши қисми» дейилса, бадиият бўлмас эди.

Тажнис ва ташбеҳ ҳам бадеъ санъатига киради. Қадимги шоирлар бу соҳада ҳам бизни ортда қолдирганлар, чунки кейинги шоирлар бу санъатларни биринчи бўлиб ишлатмадилар.

Биз китобимизда Расулulloҳ (с.а.в.) ҳадисларининг исноди⁶ ни келтирмадик. Агар келтирсак, ишимиз чўзилиб кетарди. Шунинг учун энг машҳур (ва саҳиҳ) ҳадисларни келтирамиз. Эҳтимол, (бизга замондош ёки биздан кейинги) бошқа муаллифлар бу санъатларда биздан орқада эмаслигини, баъзи санъатларни ўзлари кашф этганлигини айтарлар. Эҳтимол, улар биз таҳлил қилмаган шеърларни ёки насрий сўзларни таҳлил этарлар ёки биз эсламаган шеърларни эсларлар, балки биз уларни мақсадга мувофиқ бўлмагани учун эсламагандирмиз. Эҳтимол,

⁴ Шу ердан «лирик чекиниш» характеридаги муқаддима тугаб, асарнинг асосий матни бошланади. Абдуллоҳ ибн ал – Муътазз бадеъ (бадиият санъати)нинг энг яхши намуналарини келтиради.

бошқалар уларни мақсадга мувофиқ деб билишлари мумкин. Бу китобда бизнинг вазиғамиз ҳозирги шоирлар мутақаддимин⁷лардан ўзиб кетмаганлигини (балки уларнинг издошлари эканлигини) билдиришдир. Эҳтимол, бошқа муаллифлар бадеъ санъатини тушунтиришда бизга нисбатан камроқ мисоллар билан ҳам мақсадга етишишлари мумкин. Тавфиқ Аллохдандир!

Бадиият санъатидан биринчи боб

Истиора¹

Аллоҳ таоло айтади: «*Хува-аллази анзала алайка минҳу айатун маҳкаматун, ҳунна умму-л-китоби*». Мазмуни: «*У шундай китобки, оятлари бир-бирига маҳкамланган (тартибли уланган, ва албатта, У китоблар онасидир)*».

Ҳақ таоло айтди: «*Ва ахфис лаҳума жанаҳа ан-нуззли мин ар-роҳматин*». Мазмуни: «*Ва уларнинг ҳар иккисига (ота ва онага) меҳрибонлик қанотини ёйгин*» (яъни ота ва онангни авайлаб, асра).

Ва қола (айтди): «Ва аштаъала ар-раъсу шайбан». Мазмуни: «*Бош ярқиради (сочи оқарди)*».

Ва қола (айтди): «Ав йатийҳум азобу йавмин ақийм». Мазмуни: «*Ёки улар учун мева бермайдиган кун (қиймат) келмайдими?*»

Ва қола (айтди): «Ва айатун лаҳуму-л-лайлу наслагу минҳу ан-наҳор». Мазмуни: «*Улар учун кечасидан кундузни чиқаришимиз мўъжиза (оят) эмасму?*»

Ҳадислардаги бадиият:

Расулulloҳ сўзидан: «*Инсонларнинг яхисиси, Аллоҳ йўлида (жиҳодга) отини жиловлаб, тайёр турганидир. У даҳшатли овоз (мадад сўровчи фарёдлар)ни эшитган заҳоти ўша тарафга учиб боради. Биз муширларнинг қаймогини емаймиз (яъни улардан совға-салом олмаймиз)*». Расулulloҳ (с.а.в.) сўзи: «*Ё раббим,*

¹ И.Крачковский «заимствования» (қарз олиш, бировдан олиш) деб таржима қилган. Аслида – метафора.

менинг тавбамни қабул қил ва гуноҳларимни ювгил. Яна айтди: «Сизни ҳам аввалгиларнинг касаллиги енгибди бухл (бахиллик) ва ҳасад устараси бўғзингизга тегибди».

Саҳобаларнинг сўзларидаги бадийят:

Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳу Басрадаги ҳокимлик (ноиб) Ибн Аббосга деди: «Қавмлар орасида очкўзларда очкўзлик уйғотиб, улардаги қўрқув тугунларини ечиб юбор»... Абу Бакр Сиддиқ р. а. айтди: «Аллоҳ кимга подшоҳлик берса, унинг ўзи молини эҳтиётловчи ва ўзгалар молига кўз олайтирувчи қилиб қўяди. Қалбини ташишига тўлдиради. Унга кўп нарсалар ҳам оз кўринади. Ташқариси хурсанд, ичи қайғу, ташишидир. Рухи тубанлашиганидан жон дарахти қуриб, сояси қуёшли (ёруғ) бўлиб қолади. Шундан сўнг Аллоҳ таоло унга ҳукмини кучайтиради ва раҳматини камайтиради».

[Бу ерда одамнинг соясиз бўлиб қолиши, бошқаларга соя бермайдиган, хайр-эхсон қилмайдиган бўлиши «қуриб» қолгани бадий сўзи билан берилмоқда, бунда истиора санъати бор (тарж.). Абу Толиб бу ерда (хасис одамнинг) ҳаёт дарахти қуриб қолади маъносидаги истиорадан фойдаланган.]

Нақлдирки, Али р. а. форс оқсоқолидан «Уларнинг мақтовга лойиқ подшоҳлари ким?» деб сўраганида у айтдики: «Ардашер - бу соҳада аввалгилардан бўлгани учун «ўзган» ва лекин форс подшоҳларининг энг мақтовга муносиби Ануширвондир». Али сўради: «Унинг табиатида қандай фазилатлари бор? (Оқсоқол) айтди: «Вазминлик, сабру бардош». Али айтди: «Бу икков (вазминлик, сабру бардош) эгизаклардир. Бундай эгизаклар буюк ният, мақсаддан тугилади» (Бу ўринда Али р. а. «эгизаклар» истиорасидан фойдаланган - тарж.).

Али р. а. деди: «Билим қулфдир, савол калитдир» (Бу ерда илмга қизиқиб сўайдиган одам олдида билимлар эшиги очилиши истиора билан берилган - тарж.).

Али розийаллоҳу анҳу хаворижийлардан¹ бирига деди: «Сени аввал ҳеч ким билмасди, лекин ёлгончилигинг фарёд кўтариб, улоқчанинг шоҳи чиқаётганини билдириб қўйди»...

Ойша розийаллоҳу анҳудан сўрадилар: «Расулulloҳ (с.а.в.) баъзи кунларни бошқаларидан афзал деб айтганми?» Ойша р. а. жавоб берди: «У киши ҳафталаб тинмайдиган ёмғир эдилар»...

Муттақийлардан бири дунё ишларини ёмонлаб, деди: «Дунё ғам, қулфат уйидир. Бу уйга шайтон кириб олган, Раҳмон уни лаънатлайди, инсон жазоланади»...

Холид ибн Сафвон бир кишига деди: «Отанг Худо раҳмати эди, у кўзларни жамоли билан, қулоқларни сўзларининг камоли билан меҳмон қилар эди» (Бу сўзларда юз гўзаллиги ва сўзларнинг маънодорлиги ноз-неъматлар деб баҳоланган – тарж.).

Тобеъинлардан бири деди: «Ким ёлгон отининг белига миниб олса, борар жойи афсус, надоматдир»...

Имру-л-Қайс (шоир)нинг қуйидаги сўзларида ҳам истиора бор:

*Денгиз мавжсидай эди не-не кечалар,
Ғам, қайғу чойшабларини менга ёпдилар.*

Зухайр (шоир) деди: «Қари кампир, зараркунанда, тишлогич, сўйлоқ тишли уруш ҳомиладор бўлса, нафрат тугилади»...

Абс уруғидан Антара ибн Муовия айтади: «Булутнинг қизи саховатли раҳматини ёғдирганида ерда дирҳамларни эслатувчи ўйиқлар пайдо бўлди»...

Алқаб ва Абдо айтади: «Барча яхшилар, ҳатто машҳур ва олижаноб кишиларнинг ҳам бошларига зулм тошлари ёгилади»...

¹ Хаворижийлар — ҳазрат Алининг душманлари.

Абу Зуъайб Хузайлий айтади: *«Тақдир чангал солганида ҳеч қандай тумор фойда бермайди».*

<...> Мугааххир (охирги) шоирларнинг сўзларидаги бадияят намуналаридан:

Молик ибн Динор айтади: *«Фикрсиз кўнгил вайронадир».*

Маъмун (халифа) ўз фарзандларидан бирининг кўлидаги қоғоз, қаламни кўриб: *«Ўғлим, бу нима?»* деб сўради. Бола жавоб бердики: *«Булар зеҳни ўткирлаштирувчи, ёлғизликда сирдош дўстларимдандир».* Маъмун айтди: *«Аллоҳга шукрки, авлодларимдан ақл кўзи билан қаровчиларни ато қилибди...»*

<...> Абу Абдуллоҳ Ҳасан ибн Саҳлдан ривоят қилади: *«Сувнинг жилдираши аҳоли бор жойнинг кўшигидир».*

Абу Нувос деди: *«Тилларанг (май) ақлни пачоқлайди, лекин у еткизган жароҳат фақат мудроқликдир»...*

Ал-ат-Табиъ деди: *«Бармакийлар¹ гуруҳ-гуруҳ бўлиб, йиғинларини бас қилмаяптилар. Буларнинг суҳбатидан диниймоннинг юзи чандиқларга тўлди. Ўшандан буён ўн ҳаж ўтса ҳам, улар қиличининг тиги ислом қонига бўялган».*

Бадияят санъатидан иккинчи боб

Тажнис

Шеърда ёки нутқда, ёзилишда, шаклда бир жинсли, лекин турли маъноларни англатувчи сўзлардан фойдаланиш - тажнис санъатидир. Асмоъийнинг «Китобу-л-ажнос» («Жинсдош сўзлар китоби») асари шу ҳақда. Халил (ибн Аҳмад) фикрича, турли одамларда, қушларда, вазнда, имлода (ўхшаш) жинслар учрайди.

<...> Абу Таммом деди: *«У жамоа чехрасидан зулм зулматини ҳайдади ва унинг осмонида ҳақиқат юлдузи порлади».*

Бу бадияятни шоир Расулуллоҳ (с.а.в.) хадисларидан ўзлаштирган.

Зиёд ал-Ажам айтади:

¹ Араб халифалигида давлатнинг юксалишига катта ҳисса қўшган эронлик вазирлар сулоласи.

*Менга хабар қилдилар Бану Коҳилдан,
Улар тубанлиги ўрқач ва коҳилдан.*

Бу ерда коҳил сўзи ҳам қабила, ҳам отнинг ёли маъноларида келади. Бундан *тажнис* ва *истиора* санъати бор.

Хайён ибн Робиъа айтади: «*Менинг халқимнинг (жанг куни) ҳадид кийганида ҳадди ошади (қуввати кучаяди - тарж.)*».

<...> Умар ибн Убайда бир куни Волид ибн Ҳишамдан эшитган сўзларини келтиради: Бир куни Зубайрнинг набираси Амир ибн Абдуллоҳ йўлда бораётиб, Марра деган манзилда тўхтаганида Ҳасан унга дебди: «*Маррада тўхтадинг ва ҳаётинг муррира (вайрон) бўлди*».

Мутааххир шоирдан Тоий айтади: «*Суъадат ҳижрат турбатини саъодат қилди*».

Бу ҳам унинг сўзларидан: «*Асли наслинг ҳаётингга ҳаё ёмғирларини ёғдирди*».

Саййид ибн Ҳумайд айтади: «*Ас-саҳаъбу йасҳабу ала-р-руба*» (*Булут қирларда қора этагини судраб юрарди*).

Бу ҳам унинг сўзларидан: «*Новдалар шамолда ошиқлардай қучоқлашади. Булут йиғлаганида боғлар кулади*».

(Бу сўзларда *тазод* санъати ҳам қўлланилган – тарж.).

<...> Абул Аббос айтди: «*Биродаримдан бири мактубида бундай дебди: Ал-йафаъзу ан-назара ка афаъзу интазара. Яъни: Назарингни файзли қилгил, менинг сенга интизорлигим файзли бўлганидай*».

Муслим ибн Волид айтади: «*Куну-л-мулайим, иннамо лавмал оъишқу ал-луъму. Яъни: Эй дўст, севгида мулойим бўл, чунки ошиқни меҳрибонликда айблаш тубанликдир*».

Абу Таммом айтади: «*Ҳува би мазҳабиҳи ҳиа заҳабат, музҳибун ав мазҳабу. Яъни: Ёр кетгач, саховат ҳам кетди. У ҳалок этувчи ё айрилиқ йўлидир*».

Бадииятнинг учинчи боби

Мутобиқа (таъбиҳ)

Халил (ибн Аҳмад) айтади: «Мен икки нарсани бир вазнда бирлаштирдим». Нотик ўз дўстига деди: «Биз сенинг ҳузурингга келдик, бизни кенг йўлга бошлайсан деб, лекин сен бизни кафолатнинг тор йўлига бошладинг». (Бу жумлада ўхшатиш ҳам, зидлантириш - тазод санъати ҳам бор - тарж).

Расулulloҳ (с.а.в.) ҳадисларидан: У ансорларга деди: «Сизлар хавф-хатар вақтида кўпчиликдирсиз, очқўзликда эса камчиликдирсиз» (Бу ерда ансорларнинг яхши хислати айтилган – тарж.).

Ибн Умар розийаллоху анҳуга дедилар: «Фалон киши юз минг (динор) мерос қолдирди». У (Ибн Умар) деди: «Аммо улар (динорлар) уни қолдирмадилар (яъни, тирик қолдирмадилар)».

Ҳажжож хутбада бундай деди: «Аллоҳ таоло бизга «Бу дунё неъматларига гам еманглар, охираат неъматлари ҳақида гам чекинглар, деб фармон қилди. О, қанийди Аллоҳ бизни охираат гамидан қутқарса ва бу дунё ҳақида гам едирса!».

Бошқа бир йўлбошчи деди: «Амалда қайтаргувчи амаллар бор, баъзан амал қилмаслик амалдир» (масалан, ёмон йўлга юрмаслик-тарж.)

Ҳасан (Басрий)нинг машҳур сўзларидан: «Мен (бу дунёда) шаксиз ҳақиқатни кўрмадим, шаксиз ҳақиқат фақат ўлимдир».

Абу Дарда (саҳоба) деди: «Ҳозир бизга маълум нарсалар аввалгиларга маълум эмас эди, бизга номаълум нарсалар эса келгусидаги маълум нарсалардир». (Масалан, ҳозиргиларга номаълум бўлган қиёмат, дўзах ва жаннат охираатда барчага маълум бўлади — тарж.). Бишр ибн Мансур ажали етганида шодланди. Ундан «Нечун ўлишингга шодланияпсан? деб сўрадилар. Бишр айтди: «Махлуқлар орасида бўлишдан кўра Холиқ ҳузуринда бўлиш қувонарлидир».

Ибн Аббос айтди: «Шодланиб гуноҳ қилганларнинг кўпчилиги охири йиғлаб, дўзахга кирдилар, гуноҳ қилиб,

ийглаганлар (тавба қилганлар)нинг кўпчилиги, хурсанд бўлиб, жаннатга кирдилар».

Бир киши Шаъбийдан койиб, деди: «Агар ёлгон айтган бўлсанг, Аллоҳ сени кечирсин, рост айтган бўлсанг, Аллоҳ мени кечирсин».

Ҳасан деди: «Узоқ йиллар уялмаганингиздан уялмайсизларми?».

Луқмон ўғлига деди: «Дангасаликдан ва пушаймон бўладиган ишлардан сақлан. Агар дангаса бўлсанг, ҳақиқатга етолмайсан, пушаймонли иш қилсанг, ҳақиқатга чидолмайсан».

Воизлардан бири деди: «Илгарилари одамлар тикансиз барг эдилар, ҳозир эса баргсиз тиканлардир».

Бадииятнинг тўртинчи боби
Радду-л-ижозул калами ала мо тақаддам
(Сўзнинг аввалги маъносига қайтиш)

Мазкур боб уч навъдан иборат. Барчасида байтнинг сўнггида аввал келган сўз бошқа маънода такрорланади.

Шоир (эхтимол, Ибн Муътаз – тарж.) айтади: «Сен уни улўғвор кутасан, фикр қўшининг билан мустаҳкам ва улўғвор».

Иккинчи навъда сўнгги сўз байтнинг биринчи қисмидаги сўзга мувофиқ бўлади:

*Тез елар у жияни томон,
Ва шаънига айтар ҳақорат.
Аммо, саховат даъватига у тез елмайди.*

Учинчи навъда сўнгги сўз байтнинг аввалидаги бирорта сўзга мувофиқ келади.

Байт:

*Бани Сулайм устунига етди ажсал ўқлари.
Бу уларнинг ўз ўқи эди.*

Ҳадисдан: «Ўз нафсини ёмон кўрган одамнинг нафсини
Худо ёмонликдан асрайди».

Абу Нувос айтади:

*Меҳрибоним мен ҳақда ёмон фикрда,
Сабаби менинг ёмон фикрларимдир.*

Муслим ибн Волид айтади:

*Кулиб боқди у мисли мойчечак,
Ёз булути мойчечакка кулиб боққандай.*

Мансур ибн Фараж айтади: «У мақтовга лойиқдир, агар
қораласа мақтовга лойиқ бўлмаган нарсаларни».

Яна унинг сўзларидан:

*Йўқолса баҳор,
йўқолса ҳосил,
Унинг қўлларида баҳор йўқолмас.*

Бадииятнинг бешинчи боби. Жоҳиз¹⁸ *жадалий*
(диалектик) деб аталган усул

Камина, билганим шуки, бу усул Қуръон каримда
учрамайди. Чунки бу усулда маълум сунъийлик бор².

Абу Дарбо (саҳоба) айтади: «Сизларнинг «сен биласан!»
деган даҳшатли сўзингиздан қўрқаман. Яхииси айтинг: «Сен
нимани билардинг!».

Фараздақ айтади: «Ҳар бир инсонда икки кўнгли бор: бири
фазилатли, олийжаноб. Иккинчиси: йигит кўнглидай яхи ва
ёмонликка ўзгариб турувчи. Сенинг кўнглинг фазилатлидир,
ҳатто бу замонда фозилларни кам одам ёқласа ҳам».

¹⁸ Жоҳиз — IX аср араб шоири ва олими.

Иброҳим ибн Маҳдий (шоир) Маъмун (халифа)га деди:
«Менга меҳр-шафқатинг борлигидан менинг айбимни
кечирмоқдасан. Мени яхши билганинг менинг ҳимоячим бўлди, бу
ҳимоячим мендан шубҳаланмайди».

Иброҳим ибн Аббос айтди: «Менга қандай севишни
ўргатдинг. Сенинг зулмингга чидашларим сени зolim қилиб
қўйди».

Бу ҳам унинг сўзларидан: «Маликам, биздан узоқлашганида
биз унга ким эдик. У яқинлашганида биз унга ким бўлардик?»

Камина (Ибн Муътазз) ҳам бу маънода дедим:

*Кўнглимда сир асрайвериб, ҳаддимдан ошдим,
Шу ҳам мени адо қилди.
Севгимни сир сақладим. Сир сақлаганимни ҳам
яширгунимча
Бу сир тилимга кўчиши муқаррар бўлди.*

(Шундан сўнг «**Нутқ ва шеър зийнатлари**» фаслида
таъриз, киноя, ҳусну-л-хурун мин маъно илал маъно (бир
маънодан бошқа маъно чиқариш), ҳусни таълил, тажоҳили
орифийн, ҳусни тазмин, ал-ифот фи-с-сифат, ҳусни ташбиҳ,
ҳусни-л-ибтидоъ каби санъатлар ҳақида фикр юритилган —
тарж.).

МУҲАММАД ИБН УМАР РОДУЁНИЙ
(XI аср)

Тарихий манбаларда Муҳаммад Умар Родуёний ҳақида маълумотлар учрамайди. Муаллифнинг бизгача етиб келган ягона асари «Таржумону-л-балоба» бўлиб, бу асар тахминан XI асрнинг 80-йилларида ёзилган. Асар Рашидиддин Ватвотнинг «Ҳадоийу-с-сехр фи дақойиқу-ш-шеър», Ёқут Ҳамавийнинг «Мўъжаму-л-удабо», Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкирату-ш-шуаро», Ҳожи Халифанинг «Каифу-з-зунун», Лутфалибек Озарнинг «Оташкада», Ризоқулихон Ҳидоятнинг «Мажмаъу-л-фусаҳо» асарларида тилга олинган. Айрим манбаларда асар номи тўғри келтирилгани ҳолда муаллиф исми нотўғри кўрсатилган. Масалан, Давлатшоҳ Самарқандий ўз тазкирасида «Таржумону-л-балоба» муаллифини Фарруҳий Сийистоний деб кўрсатган.

1948 йилда турк олими Аҳмад Оташ «Ориенс» мажалласида ушбу китоб ҳақида маълумот бериб, унинг муаллифи Давлатшоҳ кўрсатган Фаруҳий Сийистоний эмас, балки Муҳаммад ибн Умар Родуёний эканини аниқлаган ва орадан бир йил ўтгандан сўнг асарни нашр қилдирган. 1961 йили эса ушбу асар Эронда чоп этилган.

Муҳаммад Умар Родуёний асар сўзбошисида форс тилида бундай асар йўқлиги туфайли уни ёзишга киришганини айтади. Саноеъ илми ҳақидаги дастлабки араб тилида ёзилган Имом Наср ибн Ҳасан Маргиноний «Маҳосину-л-калом» асарига таянади (унинг ягона нусхаси Испанияда сақланар экан). Бу икки асарни Аҳмад Оташ илк бор муқояса қилган. «Таржумону-л-балоба»да ўз даврининг 60 га яқин шоири асарларидан намуналар келтирилган. Асарнинг ҳар икки наشري (Истанбул ва Техрон) асосида тожик олими Ҳудой Шарипов ушбу асардан намуналар танлаб, «Мунтахаби «Таржумону-л-балоба» ва «Ҳадоийу-с-сехр» номи билан 1987 йили Душанбеда нашр қилдирган. Ушбу нашрдан айрим шеърӣ санъатларга оид мулоҳазалар таржима этилиб мажмуага киритилган.

«ТАРЖУМОНУ-Л-БАЛОҒА»дан

Муқаддима

Муҳаммад ибн Умар Родуёний айтурки, давр данишмандларининг балоғат шарҳи ва санъатлар баёнига доир кўпгина таснифларини: арабий тилдаги аруз, шеър исмлари ва қофияга доир барча асарларни кўрдим ва бир гуруҳ жамоанинг шу иш билан махсус шуғулланганининг гувоҳи бўлдим. Абу Юсуф ва Абульало Шуштарий арузни форсий тилда баён этдилар. Ва аммо балоғат навълари ва санъат синфларини аниқлаш, назмга солинган матнни ва нозик маънони ажратишга доир форсий тилда ҳеч китоб кўрмадим. Бу борада кўп интизор бўлдим ва дедим: «Бу ишни ушбу илмдан хабардор, менга ўхшаш бир ҳунарманд (билимдон) киши амалга оширса ва бу иш илгари устозлар томонидан бажарилмаган ва бошқа мусаннифлар томонидан синфларга ажратилмаган бўлсин. Лекин интизорликда чегара билмадим, зеро бу масъалани ҳал қилиши мумкин бўлган кишиларни кўрмадим. Шунда ўзимдаги барча билимларни ишга солдим ва бу масъалани адо қилишга киришдим. Ўзим ўзимга айтдимки, бу илмни китобга жамъ қилай, унга монанд тасниф келтурай, балоғат навъларини арабийдан форсийга ўтқарай ва ҳар фаслга доир мисолларни устозлардан олиб кўрсатай, токи раҳнамо бўлсун.

Аллоҳ таъолодан мадад ва зафар тиладим, қаламимни ушбу буюк ишга йўналтирдим, маълуму машҳур ва таълимга маъқул бўлган девонларни тўпладим ва улардан фойдаланиб, ушбу китобни ёзмоққа бошладим, бобма боб номларга шарҳ бердим.

Бадий санъатлардан энг машҳур ва маълумлари ва таъбага яқинлари, хусусан, тарсеъ, тажнис, тақсиму истиора, иштиқоқу игроқларга кенгроқ тўхталдим, уларнинг қоидалари ва уларга доир мисолларни кўпроқ келтирдим...

Бу китобни тартиб беришда Хожа Имом Наср ибн Ҳасан¹ нинг «Маҳосину-л-калом»идан фойдаландим ва асар номини «Таржумону-л-балоға» деб номладим.

Ва фалон мажлисда унинг нусхасини Фаррухⁱⁱга тақдим қилдим. У улуғ подшоҳ (садр) чуқур илм ва ҳунарга эга эди, донолар айтур: «Агар манфаат бўлмаса, дарёга ёмғир томчилари тушмайди».

У шундай фармойиш бердики, ҳар кимса ушбу илмдан баҳра олсун ва ушбу китобдан нусха кўчирилсун, унинг номи то абадий тилларнинг бошида айtilсун ҳамда китобнинг ичига киритилсун.

(1) Тарсеъга доир фасл

Тарсеъ – порсийⁱⁱⁱда “ипга гавҳар термоқ” бўлиб, бу ўринда унинг баёни шуки, котиб ва шоирлар назму насрда байтнинг қисмларини бўлак-бўлак қиладилар, токи ҳар икки сўз ўзаро баробар ва вазнда мувофиқ бўлсин ҳамда сўзларнинг аввалги ва охириги ҳарфлари бир-бирига мос бўлсин. Абутайиб Мусъабий айтур:

Шакаршикан аст, ё сухангўйи ман аст?

Анбарзақан аст, ё суманбўйи ман аст?

(Мазмуни: *Шакар (бозорини) синдирувчимиз ёки менинг сўзловчи ёримми?*

Анбар^{iv} ияклими ёки менинг суман (ёсмин гули) ҳидли ёримми?)

Ушбу байт таркибидаги ҳар икки сўз ўзаро тенг ва вазнда мувофиқдур, чунончи *шакар* ва *анбар*, *шикан* ва *зақан*, *сухан* ва *суман* ҳамда *гўй* ва *бўй*. Агар шеърнинг қисмлари шу тарика тузилган бўлса, уни “тарсиъ” дерлар. Ва бу қисмлар балоғат илмида баланд даражада ва шариф мартабададур...

Бошқа бир мисол, Унсурий айтур:

Гиреҳ гузошта аз қир бар саҳифаи сим

Зиреҳ нигошта аз мушк бар гули бодом.

(Мазмуни: *Сиёҳдан оптоқ саҳифада доғ пайдо бўлди,
Бодом гулига мушк (сиёҳранг хушбўй модда)дан совут
ясалди*)...

<...> Қамарий Журжоний ўз қасидасининг охирги байтини бошдан-охиригача мурассаъ (тарсеъ қилинган) байт билан якунлайди :

*Улув тахтат, қуфв бахтат, фарй корат, пари ёрат
Кажин-мушкин, гузин-маскан, қарин-хубон, муин-Яздон
(Мазмуни: Тахтинг баланд, бахтинг ҳам шу монанд, ишинг
эзгу, ёринг паридур,
Либосинг мушкин, масканинг муносиб, ҳамсуҳбатинг
хўблар, мадакоринг Яздон (Худо)дир)*...

(2) Тажнисли тарсиъга доир фасл

Ёдга олганимиздек, тарсиъ санъати олий ва баланд мартабададур, агар унга яна бошқа санъат, яъни тажнис ёки шунга ўхшашини қўшсалар, янада пурасос^v ва баландпоя бўлур, чунончи Унсурий айтурки:

Фигон аз он ду сиях зулфу ғамзагон, ки ҳаме -
Бад-ин *зирех* бибуриву бад-он *зи раҳ* бибарй.
(Мазмуни:
*Ул икки қора зулфу кўзларингдан доджим,
Бири билан темир совутни ҳам кеса оласан (ҳатто),
иккинчиси эса одамни йўлдан чиқаради).*

Бошқаси айтур:

Бемораму корзору ту дармонй,
Бим ораму кор зору ту дар монй.

(Мазмуни:

*Мен беморману, сенинг жанжалларинг менга дармондур.
Кўрқарманки, нола-афгонларинг тўхтаб қолмасайди).*

Аҳмад Вотикий Андароб^{vi} ҳокими уни жосуснинг тухмати билан қўлга олган вақтда шундай деган эди:

Он кас ки Андароб шавад ў беошно
Гўй, ки андар об шавад ў бе ошно.
(Мазмуни:
*Ким Андаробдан бўлса у (бизга) дўст эмас,
Айтгилким, у сув ичида (сузолмасдан) гарқ бўлсин)...*

(12) Мутазодга доир фасл

Мутазоднинг маъноси “зид”, “қарама-қарши” дир. Шоиру котиблар шундай шеър айтурларки, унда маъно жиҳатдан ўзаро зид сўзлар жамланган бўлур, яъни *тун* ва *кун* ҳамда *очиқ* ва *боғлиқ* сингари. Бу амалнинг номини форсигўйлар “мутазод” дерлар. Аммо, устодлар ва Халил Аҳмад “мутобиқ”^{vii} (мувофик) демишлар. Шоир айтур:

*Бути турки хубрўй гирифта ба чанг, чанг
Ҳамасола мекунад зи дил ў ба роҳиши жанг(?)
Қаду танаиш сарву симу руху зулф рўзу шаб
Лабу гамза нўшу захр, бару дил паранду санг.
(Мазмуни:
Гўзал юзли турк нигори қўлига чанг олганда
Юрагим унга етишиши учун ҳар доим жанг қилади.
Унинг қоматию тани - сарву сийм, юзию зулфи - кун ва тун
каби.
Лабию сўзи - асал ва оғу, баданию юраги – ҳарир ва тош
сингаридир).*

Лабибий айтур:

*Гар Фаррухӣ бимурд, чаро Унсурий намурд
Пире бимонд деру жавоне бирафт зуд.
Фарзонае бирафту зи рафтан-и ҳаст зиён,
Девонае бимонду зи мондан-и ҳеч суд.*

Мазмуни :

*Фаррухийӣ ўтди оламдин, нечун Унсурий кетмади,
Қари бунда узоқ қолди-ю, ёш тез кетди.
Донишманд кетди-ю, кетмоги кўп зиён,
Девона қолди-ю, қолмоғидан нафъ йўқ.)*

Қамарий айтур:

*Падидор аст адлу зулм пинҳон,
Муҳолиф андаку носеҳ фаровон.*

(Мазмуни:

*Адолат ошкору зулм пинҳон,
Душман озу, насиҳатгўй кўп).*

Юқоридаги байтда ўзаро зид маъноли сўзлар жамланган,
яъни: *адл* – зулм, *ошкор* – пинҳон, *андак* – фаровон сингари...

(37) Тажохулу-л-орифга доир фасл

“Таниб-ганимасликка олиш” санъати бўлиб, мисолини
Рўдакий айтур:

*Танат яку жон якеву чандин дониш
Эй ажабо, мардуми ту ё даръёи?*

(Мазмуни:

*Танинг биру жон ёлгизу ақлинг беадад
Во ажабо, одаммисан ёки денгиз?)*

Яна Рудакий айтур:

*Сарв аст он ё боло, моҳ аст он ё рўй?
Зулф аст он ё чавгон, хол аст он ё гўй?*

(Мазмуни :

*Сарвми бу ё қомат, ойми бу ёки юз,
Зулфми бу ё чавгон^{viii}, холми бу ё гўи^{ix}?)*

Қареъу-д-дахр айтур:

*Замино, пурситора гаитй аз гул,
Надонам к-осмони ё замини!*

(Мазмуни:

*Эй замин, гул кўплигидан юлдуз тўла осмондексан,
Билолмадим, ермисан ёки осмон?)...*

(49) Аксга доир мисол

Акс луғатда “қайта такрорлаш” бўлиб, байт таркибидаги жумла ва сўзларни ҳамда охириги сўзни мисра бошида такрорлашни “акс” дерлар. Акс икки турлидур: байт таркибидаги барча сўзларни қайта такрорлаш ҳамда фақат мисра таркибидаги сўзларни ўрин алмаштириб қўллаш.

Ва агар акс амали байт таркибида содир бўлса, бундай аксни “комил акс” дерлар ва агар мисра таркибида амалга ошса, бундай аксни “махраж”, яъни нотаом (тўлиқ бўлмаган) деб атарлар.

Ва махраж ҳам икки турлидур: биринчи турини *мутаҳодий* дерлар ва унда қайта такрорланган жумла ўз маъносини сақлар. Иккинчи турини эса *мажро* дерлар ва унда қайта такрорланган жумла бошқа маънода келур. Комили мажро санъатига мисолни Унсурий айтур:

*Агарчи бошад танҳо ҳама жаҳон бо ўст
В-гарчи бо ў бошад, ҳама жаҳон танҳост.*

(Мазмуни:

*Агар у ёлғиз бўлса, ҳамма жаҳон у билан бирга,
Ва агар у билан бўлса, ҳамма жаҳон ёлғиздур)...*

<...> Ва аммо акси комили мутаҳодий будурким, шоир айтур:

*Бор бардорам в-азэ дар биравам,
Биравам з-э дару бардорам бор.*

(Мазмуни:

*Гамга ботсам, бу ердан кетаман
Бу ердан кетсам, гамга ботаман).*

Ва аммо акси махражи мутаҳодий будирким, Унсурий айтур:

*Бўса надихад моро, моро надихад бўса,
Гамгин дили мо дорад, дорад дили мо гамгин.*

(Мазмуни:

*Бўса бермаса бизга, бизга бермаса бўса
Гамгин бўлур дилимиз, дилимиз бўлур гамгин).*

Савол ва жавобга доир фасл

Шундай санъат турларидан бирики, бунда шоир ҳар байт ёки ҳар мисрада савол ва жавобдан фойдаланади. Унсурий айтур:

*Ҳар суоле, к-аз он гули сероб
Дўш кардам, ҳама бидод жавоб.*

Гуфтамаш: - Хур ба шаб нашоёд дид?

Гуфт: - Пайдо, ба шаб бувад маҳтоб.

Гуфтам: - Аз ту кӣ бурда дорад меҳр?

Гуфт: - Аз ту кӣ бурда дорад хоб?

(Мазмуни:

*Тунда берган ҳар саволимга
Ул гули тобон жавоблар қилди.*

*Дедим: - Тунда офтобни кўриб бўлурму?
Деди: - Бўлур, фақат тунда кўринадур ой.
Дедим: - Ким сендан меҳрни олиб қўйди?
Деди: - Ким сенинг уйқунгни ўғирлади?*

Ва баъзан байт таркибида бирин-кетин савол ва жавоб келур:

*Дил ку? Бисатад. Ба чи? Ба лаб. Кай? Дирўз.
Ногоҳ? Бале! Кужо? Ба раҳ. Кай? Имрўз.*

(53) Тазминга доир фасл

Тазминнинг маъноси байтни шеърга бино қилиш (қуриш) бўлиб, аввалги байтнинг маъноси кейинги байтда ошкор бўлур, чунонки Унсурий айтур:

*Агар шамшеру гарди лашкари ту
Бихоҳад рўзи жангу рўзи майдон
Яке даръё кунад саҳрои Омўй
Яке саҳро кунад даръёи Уммон.*

(Мазмуни:

*Сенинг лашкарларингнинг қиличлари
Хоҳлайдики, жанг кунда майдонда
Омўй саҳросини денгизга айлантирмоқни,
Уммон денгизини эса саҳро айламакни).*

Аввалги байтнинг мазмуни кейинги байтда ошкор (равшан) бўлди.

Ва тазмин яна шундай санъатки, шоирлар ўзга бир шоирнинг ўзларига хуш ёққан байтини ўз қасидаларига киритадилар. Тазминнинг қоидасига кўра, шоир ушбу байтнинг ўзга шоир байти эканини очиқ айтади ва шоирнинг номини ҳам келтиради, чунончи Фирдавсий айтур:

*Ба ёди жавонӣ ҳаме мӯя орам
Чу он байти Бutoҳири Хусравонӣ.
“Жавони ман аз кӯдакӣ ёд дорам
Дарего жавонӣ, дарего жавонӣ”.*

(Мазмуни:

*Ёшлигимни эслаб, нола-афгон қилурман,
Абутоҳир Хусрав байтида айтилганидек:
“Ёшлигимни мен болаликдан бошлайман,
Эҳ, афсус ёшлигим, афсус ёшлигим”)*

(55) Мувашиаҳга доир фасл

Мувашиаҳ “вашшоҳ” сӯзидан олинган бўлиб, маъноси “бўйни боғланган” демакдир. Бунда шоир қасида байтларидаги аввалги ҳарфларни олиб, шеърнинг асосини пайдо қилур. Ажратилган ҳарфлар бирлаштирилса, маълум бир сўз ҳосил бўлади...

Муваққарий айтув:

*Дилдузду дилрабои ман он саътариписар
К-овард умри ман зи гами ҳажри худ басар.
Расме ниҳод ишқаш бар ман, ки солу моҳ
Шав, сабри худ фурӯшу гами ишқи ман бихар.
Йо жон ба чанги ишқ супору мажӯй жанг,
Йо йофа кун, ту жону дилу дини худ гузар.
Оре, киро фурӯғу дилу жон бувад чу ту,
Чора набошадаш зи гами ҳолу дарди сар^х.*

(Мазмуни:

*Дилни ўғирловчи менинг дилрабоим ёш
йигитларнинг кўнглини овлайди.
У менинг умримни ўз гаму ҳижрони
билан поёнига етказди.
Расму одатдир унинг ишқи менга
Эй ёр, ойу йиллар бор бўлсину, ўз сабрингни менга*

сот, ишқимни сотиб ол.
Йоки жонни ишқ урушига топширгилу,
бошқа уруш кидирма.
Йоки йўқ қилгилу, дилу жонни ўз динингга ўтказ.
Тўғри, кимники ёндирсанг, унинг дилу жони сенинг
каби бўлур,
О, бу халқнинг ғамигаю, бошнинг дардига чора
йўқдир.

(56) Муламмаъга доир фасл

Шундай санъат турики, унга кўра шоир ўз қасидасида бир хил вазн ва бир хил қофияда бир байт форсийдан ва бир байт арабийдан айтур ва бунда байтларнинг таржимаси асосий мақсад ҳисобланмайди...

(61) Мукаррарга доир фасл

Бу шундай санъатлардан бирики, унда шеърнинг қофияси мукаррар бўлади, яъни икки марта такрорланади, чунонки Мунжик айтур:

*Мо май бихостем задан дўш жом-жом
Чун ту биёмадиши, бимондем хом-хом
Аз одам андарун зи таборат касе намонд
К-ўро ҳижо накардаст Мунжик ном-ном*

(Мазмуни:

*Биз тунда қадаҳ-қадаҳ май ичмоқни ихтиёр қилдик,
Нечун сен келмадинг, биз чорасиз қолдик.
Келганлар орасида яқин кишилардан ҳамма бор эди,
Мунжик уларни номма-ном санай олмади).*

РАШИДИДДИН ВАТВОТ
(1080-1177)

Тўлиқ номи Саъду-л-Мулк Рашидиддин Муҳаммад бинни Муҳаммад Абду-л-Жалил Умарий Котиб Балхий бўлиб, Ватвот (маъноси: ёввойи қалдирғоч) адабий тахаллусидир. Ёқут Ҳамавий, Алоуддин Жувайний, Закариё Қазвиний ва Давлатишоҳ Самарқандийнинг тарих ва тазкираларида у ҳақда маълумот бор.

Балхда тузилган, машҳур Низомия мадрасасида таҳсил олган. Қирқ беш ёшларидан бошлаб ўттиз йилча муддат хоразмишохийлар саройида девонхона соҳиби даражасига қўтарилган. Рашидиддин Ватвотни соҳиби девон шоир сифатида юксак қадрлаб, Хоқоний ва Анварий қаторига қўядилар.

Фарсий шеърларидан девон (8,5 минг байт) тартиб берган, арабий девони мухлислари томонидан тузилган. Шунингдек, «Акбару-л-афкор фи-р-расоил ва-л-ашъор» («Рисола ва шеърларда улуг фикрлар»), «Араису-л-хавотир ва нафосу-н-наводир» («Севимли фикрлар ва нозик латифалар»), «Расои-л-араби» («Араб мактублари»), «Аройибу-л-килом фи разойибу-л-ҳикам» («Қутилган доноликлар ҳақида нодир сўзлар») каби йигирмадан ортиқ асарлар ёзган. Улар орасида «Рисола-т-аруз», «Бадойиғу-т-тарсат ва равойиғу-т-тасжиғат» («Тарсиғ ва тасжиғ санъатларининг мўъжизалари»), «Рисолат тасхифат» каби адабиётшуносликка оид илмий асарлари бор.

Рашидиддин Ватвотнинг поэтика масалаларига доир бош асари «Ҳадойиқу-с-сехр фи дақойиқу-ш-шеър» («Шеър назокатида(н яратилган) сеҳрли боғлар»)дир. Рисола Муҳаммад Отсизнинг ўғли Аббос Иқбол даврида (1156-72) ёзилган деб тахмин қилинади. Эллик беш бобдан иборат бу асарда араб ва форс шеърлятидаги 62 санъатнинг табиати ҳақида фикр юритилган.

**«ҲАДОЙИҚУ-С-СЕҲР ФИ ДАҚОЙИҚУ-Ш-ШЕЪР»
[«Шеър назокатида(н яратилган) сеҳрли боғлар»]дан**

Бисмиллаҳи-р-роҳмани-р-роҳим

Аллоҳга беадад шукрлар бўлсинки, У ўзининг шафоати билан бизга тўла дарёлар ва марҳамати билан мухташам боғлар яратди, анинг расули Муҳаммад (с.а.в.)га ва саҳобаларига салавоглар бўлсин.

Китоб муаллифи амир *Имом Рашидиддин Саъду-л-Мулк Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абду-л-Жалил Котиб* айтади.

Улуғ давлатпаноҳ одил подшоҳ *Хоразмишох Отсиз*¹, Аллоҳ қабрини мунаввар қилсин, анинг идораси вақтида илм қомуслари мустаҳкам (қурилиб), жаҳолат поялари асосига қадар вайрон қилинди, (қунларнинг) бирида мени хузурига чорлади. Менга *маърифати бадойиъ шеъри порси «Таржимону-л-балоза»*² китобини кўрсатдилар. Мен ани кўриб англадимки, ундаги шеърий мисоллар саҳвли, алар тизимли берилмай, шунчаки йиғилган ва бу китоб турли хил камчилик ва хатоликлардан холи эмасди. Мен ушбу сарой марҳамати туфайли истиқоматда эканман, икки тил – араб ва форс назми ва насри *маҳосини*³ ҳақида китоб битмакни ўзимнинг бурчим санадим. Унда жамъ қилинганлар, соҳиби салтанатга пойдор этилган, Аллоҳ у кишининг салтанати ва ҳокимиятини барқарор қилсин, шеърият ва дабирлик шоҳчаларининг улуғ неъматларидан кичик бир улурдики, мен ўзимнинг бутун имконият ва қувватларимни ишга солиб, уни тугалладим. Агар Аллоҳ менга умр берса, ўлим соатимни кетга сурса, менинг ожиз ниятим илоҳий каломларга мос келса, иншооллоҳ, шеъриятнинг ҳамма бўлимлари: *вазн, алқоб*⁴, *қофия, шеър* ютуғи ва айбларин қамраган китоб ёзиб, амиру-л-муслимин, Аллоҳ унинг давлатини барқарор қилсин, унинг ёди абадиятдан кун ва ойлар, йил ва даврлар давомида ўчирилмаслиги учун саъй-ҳаракат қилурмен. Бу китобни мен «*Ҳадойиқу-с-сеҳр фи дақойиқ-ш-шеър*» деб номладим, Аллоҳдан сўрайманки, Яратган бизни сўзда ва ишда айрим саҳв-хатолардан ҳижоб қилиб, ният қилганимиз мақсудимиз сари йўлласса.

Т а р с и ъ - форсийда қимматбаҳо тошлар билан зийнатлаш маъносида бўлиб, бадойиъ истилоҳи сифатида дабир ёки шоир

лафзни бир неча бўлақларга бўлиб, муайян сўз қаршисига зидди бўлган сўзни қўйиб, вазнга мувофиқ ва *ундои*⁵ билан муттаҳид қилур. Насрдаги *ундои*нинг маъносини кенгайтирурларки, аввал бу назмда воқеъ бўлган эрди.

Муқаддас Куръони каримда: «*Инна-л-аброра ла-фи наъимин ва-инна-л-фуҷжора ла-фи жаҳимин*»⁶.

Араб насри билан тўлган хазинани изловчилар *Абу-л-Ҳасан Ахвазий*⁷нинг рисоласини қўлга олсин...

Форсий мисол:

*Модар морде чодар борде*⁸

Рудакий айтди:

*Кас ферестада бе-серр андар ғаййор маро,
Ки макон йод бе-шеър андар бисйор маро*⁹

Мен айтдим:

*Эй, мўнаввар бе тў нўжуме жалол,
Вей мўқаррар бе тў рўсуме камол,
Бустонист садре то зи наъим
В-асмонист қадре тў зи жалол*¹⁰.

Бу қасидам охирига қадар шундай...

Т а ж н и с о т — бу санъат назм ва насрда қўлланилиши жойиз бўлиб, лафз ва имлодаги ўхшашлик асосиндадирки, етти бўлимдан иборат: *тажниси том, тажниси ноқис, тажниси зойид, тажниси мураккаб, тажниси мукаррар, тажниси мутарраф, тажниси хат*.

Тажниси том шундайки, лафзда икки ва ундан ортиқ талаффуз ва имлода уйғун, аммо маъноси ўзга ёки бир қисқа, бири узун сўз келтирилур, улар таркибли (қўшма) бўлмаслиги шарти билан келиши мумкин.

Мисол:

Зойири-с-султаника зойири-л-лайти-з-зойири¹¹

Мен айтдим:

*Аё газоле сароё газалсаройи бадиъ,
Бегир чанг бе чанг андаро газал бесарой¹².*

Тажниси ноқис тажниси томга ҳарфлар жиҳатидан мос бўлиб, лафз жиҳатдан фарқ қилади.

Мисол: *Жуббату-л-бурди жуннату-л-барди¹³*.

Бунда *бурд* (*тўн*) каломи *бард* (*совуқ*) каломига ёзувда мос бўлиб, бири дамма, иккинчиси фатха билан келиши (туфайли) фаркланади ва ани тажниси ноқис атайдилар. Агар улар тўла мос келганида эди, аларни тажниси том атардилар.

Мисолин Маъаз Жабал айтди:

Ад-дайни йаҳдиму-д-дийна¹⁴.

И ш т и қ о қ — уни *иқтидоб¹⁵* деб ҳам айтадилар, услубан тажнисга яқин биладилар. У шундайки, дабир ёки шоир наср ва назмда ўзаро яқин ва бир ўзақли сўзларни қўллайдилар. Бунинг беназир мисоллари Каломуллоҳдадир ва Ҳадисларда ҳам кам эмас.

Муқаддас Қуръони каримдан (мисол):

Йа асафи ъала Йўсуфа¹⁶...

И ъ н а т¹⁷ — форсийда (қайсидир бир ишда) мураккаблик туғдиришдир деган маънони англатади. Бу санъатни *лузум ма ла йалзим* (мажбурий бўлмаган нарсанинг мажбур қилиниши) деб ҳам атайдилар. Дабир ёхуд шоир нутқни гўзаллаштириш

мақсадида уни зарур бўлмаган нарсалар ҳисобига мураккаблаштирадими, буларсиз нутқ тўғри ва тўлиқ бўлиши мумкин эди.

Насрий асарларнинг қофияланувчи сўнгги парчалари (сажъ)да ёки шеърий байтларда қофияланувчи таянч ундошдан аввал келган ёки радифга нутқни гўзаллаштириш мақсади билан бир ҳарф орттирилади. Масалан, «те» ҳарфи *китоб ва итوب* сўзларида, «коф» *бақам ва рақам* сўзларида агар *китоб савоб* билан, *рақам ғалам* билан қофиядош бўлиб келса тўғри бўлади, бироқ «те» ва «коф» ҳарфларини қўшиш билан нутқни безайдилар.

Мисол (Қуръондан):

*Фааммо-л-йатима фа-ла тақхар ва-аммо-с-соила фа-ла танҳар*¹⁸...

И с т и о р а – (форс тилида) «омонатга олиш»дир. Бу санъат шундайки, сўз ўз маъносига эга, дабир ёки шоир уни ўз маъносидан ташқари бошқа маънода ишлатади, гўёки «омонатга олгандай». Бу санъат ҳамма тилларда ҳам тез-тез учраб туради, қачонки яқин ва табиий (иккинчи бир маъно) англатса, бу билан нутқ зийнатланган бўлади¹⁹.

*Ҳ у с н у-л-м а т л а ъ*²⁰ – бу шундай санъатки, шоир ўз қасидасининг биринчи байтини табиий, гўзал ва фавкулудда янги шаклда ифодаламоқчи бўлади. У сийқа сўзлардан қочади, лафз ва маъно уйғунлигига эришиб, байт (кулоққа) ёқимли бўлишини ва қалбга таъсир қилишини истайди...

Менинг бир мисолим:

*Эй лабе тў гуней шароб герефре,
Ва де-йи тў одате сароб герефте*²¹...

И ҳ о м – форсча «ўйлашга мажбурламоқ» маъносини анлатади. Уни *тахйил* деб ҳам айтадилар. Бунда шоир ёки дабир наср ёки назмда икки маъно англатувчи сўзни қўллайдики, улардан бири одатдаги ва иккинчиси камёб маънода бўлсин...

Форсча (мисол):

*Ман зе кози йасар мижостам
У бӯзӯрги маиудӯ дод йамин²².*

Ўйлайдиларки, чап ва ўнг қўллар деб, шоир бўлса *йасар* орқали «мулк»ни, *йамин* орқали эса «қасам»ни назарда тугган...

ШАЙХ АҲМАД ТАРОЗИЙ

«ФУНУНУ-Л-БАЛОҒА»дан

АЛ-ФАННУ-С-СОЛИС ФИС-САНОЕЪИ-Ш-ШЕЪР

Билгилким, ҳар ақсоми саноат¹ ва анвоъи балоғатким, фусахо ва булағо аросинда мўътабардур, мажмуъни жамъ қилиб, ҳар бир санъатқа туркий лафз бирла мисол келтуруб ва кечган зурафо ва шуаронинг бу саноат бирла тазйин² қилган арабий ва форсий назм ва наср сўзларинда назир келтурдук. Ва баъзи ерда "Каломи мажид"тин ва Расул алайҳи-с-салом ҳадисидин нақл қилдук.

Ва мажмуи саноъекиим, балоғат аҳли эътибор қилурлар, бу турур: тарсиъ, тарсиъ маат-тажнис, тажниси том, тажнису-с-зойид, тажнису-н-ноқис, тажнису-л-мураккаб, тажнису-л-мукаррар, тажнису-л-мутарраф, тажнису-л-хат, тасҳиф, ташибиху мутлақ, тажбиху-л-маирут, ташибеҳу-л-киноят, ташибиху-т-тасвият, ташибиху-л-акс, ташибиху-л-измор, ташибиху-т-тафзил, тафсиру-л-жало, тафсиру-л-хафо, тазмин, тазмину-л-муздаваж, тансиқу-с-сифот, таъкиду-л-мадҳ, бимо йушибихуззам, таржима, таажжуб, тажоҳилу-л-ориф, хаёл, ихом ва ихому-т-том, ашкол, эънот, ибдоъ, ирсолу-л-масал, ирсолу-л-масалайн, игроқ фи-с-сифат, иштиқоқ, илтифот, интибоҳ, иқтибос, истифҳом, истидлол, истидрок, истиора, мақлубу-л-баъз, мақлубу-л-кулл, мақлубу-л-мужаннаҳ, мақлубу -л-муставий, мутазод, муурооту-н-назир, мутаносиб, мутародифи матлун, мусалсал, мутазалзал, мухтамилуз зи-д-дайн, муважжаҳ, мукаррар, малиҳ, мукаррари қабиҳ, мақтаъ, мавсил, мушажжар, мураббаъ, муламмаъ, мужаррад, мувашишаҳ, муаммо, мағлата, лугз, рақто, хайфо, бароати истихлол, радду-л-матлаъ, радду-л-фажр, ала-с-садр, лаффу наири мураттаб, лаффу наири мушавваш, тард-ул-акс, хаиву-л-малиҳ, хаиву-л-қабиҳ, хаиву-л-мутавассит, сажъу-л-мувозана, сажъу-л-мутаворий, сажъу-л-мутарраф, сеҳри ҳилол, сиёқу-л-эъдод, саволу жавоб, жамъу-л-муфрад, ташибеҳу-л-муфрад, тариқу-л-муфрад, жамъу-н-ма ат-тафриқ ва-т-тақсим, калому-л-мужомеъ, ҳусну-л-матлаъ, ҳусну-л-тахаллус, ҳусну-т-таълил, ҳусн-талаб ҳусну-л-мақтаъ, ат-тарзиҳ.

*Эй, хидматинг фалакка эрур фарзи мустадом:
Эй, тоатинг малакка эрур фарз субху шом.*

Т а р с и ь - луғатта олтун, кумушга жавоҳирни ўрнатмоқни айтурлар. Ва истилоҳ бирла тарсеъ ул бўлурким, ҳар калимаким, аввалғи мисраъда келур, сўнгғи мисраънинг ҳар калимасин ўз калималарининг муқобаласинда келтуруб, вазн бирла муофиқ ва лафз бирла муттафиқ ва охир ҳарф бирла муттаҳид қилурлар, нетокким, *Каломи мажиду фурқони ҳамид*³ та келибтур:

*Инна-л-аброра лафи наъим
Ва инна-л-фужжора лафи жаҳим*

(Мазмуни:

Яхшилар жаннатийдурлар, бузуқлар дўзахий)

Ва яна бир ерда келурким:

Инна илайна иё баҳум, сумма инна аълайна ҳисобаҳум

(Мазмуни: *Зеро ёлғуз ўзимизга қайтишлари бордир. Сўнгра уларни ҳисоб-китоб қилиш ҳам ёлғиз бизнинг зиммамиздадир)*

Тарсеъ "*инна илайна*" ва "*инна аълайна*" ва "*иё баҳум*" ва "*ҳисобаҳум*" дур.

Ат-тажнисот. Тажнис булдурким, шоир байт ичинда икки калима келтурурким, бири бирининг жинси бўлғай бир важҳдин. Ва бу санъат етти навъ бўлур:

Тажниси том:

*Ногоҳ йўлуқти бир қаро кўзлук, янгоқи ол,
Олди кўнгулни ишва била, кўргузуб юзи ол.*

Бу навъ анингтек бўлурким, бир байт ичинда икки калима келтурурларким, бири бирига суратга мувофиқ ва маънода

мухалиф бўлур, нетокким: *ол* ва *ол*. Мисолин араб фусаҳосидин айтур:

Ал-маръату-с-салитату ҳаййатун-тасъо, модомат ҳаййатан асъо

(Мазмуни: *Пасткаш аёл илондек ҳаракат қилади, модомики, тирик экан, шарманда қилади*).

Мисоли Хожа Камол айтур:

*Хоки поят бар сарам тожи Кай аст.
Инчунин сари Кай бувад муҳтожи тож⁴.*

Ат-тажнису-з-зоид:

Бу санъат анингтеқ бўлурким, ул икки калимаким, бири бирининг жинсидур. Ҳуруфи "*то*" муттафиқ ва ҳаракатди мувофиқ бўлур. Фааммо бирисининг охиринда бир ҳарф зиёда бўлур, нетокким: *хол* ва *холи*, *нол* ва *нола*. Ва муни мазйил тақи ўқурлар. Мисолин араб фасихлариндин айтур:

*Ҳува ҳомин ҳамилун ли аъбоу-л- умур.
Ва кофин кофилун ли масолиҳи-л- жумҳур.*

(Мазмуни:

У ҳомийдур, ишларнинг оғирлигини кўтаргувчидир ва у кифоя қилгувчидир. Умумнинг фойдасига кафилдур).

Ат-тасҳиф:

Менинг ҳолимни кўрдунгмуки, ғам бирла мувофиқтур.

Бу санъат ул бўлурким, бир лафзининг нуқтасин тақдим ва таҳзир қилса, ўзга маъно ҳосил бўлур, нетокким, "*хол*"нинг устига нуқта бўлса, "*ҳол*" бўлур. Ва "*ғам*"нинг нуқтасин кеторса "*аъм*" бўлур.

Мисол. Салмон айтур:

*Боди жинони, жони баҳори,
Оби наботи, чанд қарори?*

Ва мунинг баъзи ҳарфининг нуктасин тағуир қилса, ўзга луғат ҳосил бўлур.

Мисол. Рашид айтур:

*Ман гўри туро наёрам, эй хожса, ба наср,
Ту низ баройи мо бари бар сари каср.*

Ат-ташбиҳот. Ташбиҳ ул бўлурким, бир нарсага ўхшатурлар. Ва бу санъат тақи етти навъ бўлур, тажнисдек: *ташбеҳи муаллақ - ташбиҳи киноя, ташбиҳи тавсия, ташбиҳи акс, ташбиҳи танқис, ташбиҳи тафзеъ, ташбиҳи измор.*

*Гулгун юзунг фироқида кўзум булут тикин:
Қилди бу ер юзинга қамуғ лолазордек.*

Ташбиҳ луғатта ўхшатмоқни айтурлар. Ва ул нарсаким, ўхшатурлар, *ташбиҳ* дерлар. Ул нарсаким, анга ўхшатурлар, *мушаббаҳ* ўқурлар.

Ташбиҳи танқис ул бўлурким, бир нарсани бир нарсага одоти ташбиҳ бирла ўхшатурлар, нетокким, *булут тикин лолазордек*. Ва ташбиҳнинг одоти туркийда дегай: - «Сен фалондур». Ва айтқой: «Сен фалондур». Ва соғингай: «Сен фалондур». Ё фалон нарсаси ё фалонга ўхшар: *Ё менгзар, ё менгизлик, ё бикин, ё киби, ё фалон, ё расо янглиг*. Мисоли Жалолий айтур:

*Қилур ул кўз ўгурлуқ-ла тутар бурж,
Анингтеким, замона посбони.*

Ал-ихому-т-том:

*Ярумас бўлди ҳеч айвон ичинда, —
Бўйунгни кўргали сарви сарафроз.*

Бу анингтеқ бўлурким, лафзе истеъмол қилурларким, андин уч маъно кўпгай. Ва баъзилар айтурларким, икки маъно ҳосил бўлгай. Иккаласи қарийб.

Мисоле Хожа Салмон айтур:

*Ҳазор нақи ба дастон бароварам ҳар шаб,
Бадон ҳаваски, нигорам ба даст чун ояд.*

Ал-ишкол. Мисоли бу.

*Деди: Эй бўйи алиф, меҳнати қадам бўлди лом;
Гар қотилса лом алиф бирла: не бўлгай? Дерки: Ло!*

Бу санъат анингтеқ бўлурким, шеър ичинда бир иборате келтурурларким, филҳол эшитурға мушкул кўрунгай. Мисоли дигар. Меҳрий... айтур:

*Ҳиндуйи холи ту болойи даҳони ту нишаст,
Нуқта зойид шуду жо тангу хирад гуфто: "Қасам!"*

Ва баъзилар айтурким, *ишколе* ул бўлурким, маъноси мушкул бўлгай. Ва *исмо*⁵ға мавқуф бўлгай, нечунким бу байтнинг маъноси бу оятқа мавқуфдурким:

Ло ядхулуунал-жанната ҳатто ялижа-л-жамалу фи сам-ми-л-хиёти

(Кофурлар туя игна тешигидан ўтмагунга қадар жаннатга кирмайдилар).

Байти бу турурким:

*Ончи бар ман меравад гар бар шутур буди зи гам,
Барзанданди кофирон дар жаннату-л-маъво алам.*

Ал-иштиқоқ.

*Қилурмен зоре, чун васлинг таманносида зор ўлдум,
Қаро зулфунг ҳавосинда саботек беқарор ўлдум.*

Бу санъат анингтеқ бўлурким, икки калима келтурурларким, бириси биридин муштақ бўлғай.

*Чи банди чу унноб аз оби айб,
Кулуру килобу либоро лабин.*

Ал-илтифот:

*Тушти ишим бир янгоқи ол била,
Бағлоди кўнглумни зулфи ол била,
Қубла бериб жон олурға, эй санам,
Бўлмасанг рози, кўнгулни ол била.*

Бу санъат ики қисм бўлур. Бириси улким, *мухотабадин муғойибага бормоқ⁶* ё *гайбтин хитобқа* келмоқ, нетокким юқорида зикр қилдук.

Ал-интибоҳ:

*Ҳазар қид хаста диллар ноласиндин,
Ки куйганлар дамида бир асар бор.*

Бу санъат анингтеқ бўлурким, мамдуҳни ё маҳбубни ё носихни ё воизни ё зоҳидни ё ўзга кишини насихат тариқаси бирла танбиҳ қилурлар.

Ал-иқтибос:

*Лаъли лабингдин жон умид -
Ургоч, қутулди қайғудин.*

Қола-н-набийи Мустафо:

Ал яъсу аҳада-р-роҳатайн.
(Пайғамбари Мустафо айтурлар: "Тамаъ қилмаслик иккита
роҳатнинг биттасидир").

Бу санъат анингтеқ бўлурким, шеър ичинда ояти калом ё
ҳадис истеъмол қилурлар.

Мисол. Шайх Саъдий айтур:

*Маро шикёб намебошад эй мусулмонон,
Зи рўйи хўб «лақум диниқум валиядин».*

Ал-муламмаъ:

*Ба худоки, хасталарга юзунгиз гамидин ўлмақ,
Ду ҳазор бора хуштар зи ҳаёти жовидони.*

Бу санъат анингтеқ бўлурким, шеъре айтурларким, бир
мисраи бир тил бирла бўлур, бир мисраёи яна бир тил бирла...

Ал-мувашишаъ:

*Меҳрингни тутар жон ичинда кўнглум,
Андоғки жавоҳир эрур ул қон аросинда.*

*Юзунг гамидин ҳар кеча қон йигламагимдин,
То субҳ узармен, санам, қон аросинда.*

Ранжур бўлуб келмади мушк ўзга Хўтандин,

Зулфунг сифатидин ёзғали девон аросинда.

*Гар текса ўқунг хаста юракимга- куюрмен,
Куйган Мирак - ўқ бу дили бирён аросинда.*

Бу санъат ул бўлурким, шеърнинг аввалги ҳарфларини териб олсалар ё ўртадоғи ҳарфларини олиб жамъ қилсалар, "Мирак" бўлур.

Мисоли дигар. Мунинг бир мисраъининг ҳарфларини олсалар, "Муҳаммад" бўлур:

*Маъшуқа дилам ба тири андуҳ нахуст;
Ҳайрон шудаму касам намегирад даст,
Мискин дили ман ба пойи меҳнат шуда.
Дастии гами дўст пушти ман хирад шикаст...*

Ал-муаммо:

*"Уқубат"ни ниҳоятсиз қилур ул бевафо бизга,
Агарчи "ё" қилур бар сар бу ҳижрон ўти жонимга.*

Бу санъат анингтек бўлурким, байт ичинда кишининг отин ёшуруларким, ондин тасҳиф бирла ё "қалб" ё жумал ҳисоби⁷ ё ўзгача важҳ бирла ҳосил бўлур. Бу байтгин "Яъқуб" пайдо бўлур.

Мисоле Хожа Камол айтур ва мундин "Шамс" ҳосил бўлур:

*Агар зи шамъи жамоли ту дийда баргирам,
Сари синони ту бодо ба жойи он дийда...*

Ал-муғола:

*Гар лаби лаълинг шакардур, неши аччиғдур сўзунг,
В-ар сочинг ялдо туни бўлса, нагу тундур узун.*

Бу санъат анингтег бўлурким, бир нарсани васф қилгандин сўнгра бир лафзе келтирурким, *мустамийъ*⁸га тасаввур бўлурким, ул васфдин магар ёнди, вале таҳқиқ қилса маълум бўлурким, муғолата кўргузубтур- ҳамул васф то мустақимдур...

Ал-лаффу-н-нашр.

Бу санъат анингтег бўлурким, шеър ичинда норасолар зикр қилурлар, яна анинг муқобаласинда норасолар келтирурларким, ул норасоларга мушобиҳ ва муносиб бўлғай. Бу тақи икки навъ бўлур: *лаффи нашири мураттаб* ва *лаффи нашири мушавваш*. Лаф ва нашири мураттаб будур:

*Зулфу юзунг фироқида шому саҳар эрур -
Бу оҳ бодпойи фалак бирла ҳаминон.*

Бу анингтег бўлурким, тартиб бирла келтирурлар, нетокким, зулф бирла юзни зикр қилди, зулфнинг муқобаласинда шом келтурди, юзнинг муқобаласинда саҳар келтурди...

Ал-мушавваш улким, тартиби риоят қилмасалар, нетокким, юқориғи байтта "наргис" кўзунг мушобиҳидур, қоматнинг муқобаласида келибтур ва "сарв" зулф муқобаласинда келибтур. Ва "бинафша" кўз муқобаласинда. Агарчи бу тариқа ҳам санъаттур, фааммо, мураттабнинг пояси мундин баландтур. Мисоли дигар. Салмон айтур:

*Зи савдойи руху зулфаш ғаме дорам шабо рўзе,
Маро субҳи висоли у намегардад шаби рўзе...*

Ас-саволу-л-жавоб.

Мисоли:

*Дедимки: Хусн элидин не учун вафо келмас?
Айурки: Хусну вафо бирла муттафиқ бўлмас.*

АТОУЛЛОҲ ҲУСАЙНИЙ
(XV аср ўрталари - 1513)

Тўла номи Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайний Нишопурийдир. Манбаларда алломанинг ҳаёти ҳақида маълумот кам учрайди. Алишер Навоий "Мажолису-н-нафоис» асарида унга юқори баҳо бериб, "Қофия" ва "Мутавассит" ўқур эрди, санойиъда маҳорат пайдо қилди" деб ёзган.

Атоуллоҳ Ҳусайний Нишопурда тугилган бўлса-да, асосан, Машиҳадда яшаган, унинг илмий-мударрислик фаолияти ҳам ўша ерда кечган. Алишер Навоий "Бадойиъи Атоийи" деб атаган "Бадойиъу-с-санойиъ" асари форс тилида ёзилган бўлиб, олий мадрасаларда бадиият илмидан дарслик-қўлланма сифатида фойдаланилган. Асарнинг матни Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин кутубхонасида сақланади. Асарнинг бадиий санъатларга доир қисмидан айрим лавҳалар тавсия қилинади.

“БАДОЙИЪУ- С- САНОЙИЪ”дан

*Бисмиллаҳи-р-роҳмани-р-роҳим,
умунчум¹ ўзунгга, ё карим²!*

Ҳадсиз санъат ҳамду саноси ва ададсиз бадийят шукри адоси ул санъатлар санъаткорию мавжудот ижодкоригаким, инсонликта мумтоз кишиларнинг каромат тожини маънолар³ баёнида фасоҳату балоғат гавҳарлари била *тарсиъ*⁴ этиш анинг икромидур ҳамда меҳнат дорининг *мақтуллари*⁵ бўлмиш *унсу тавҳид*⁶ йўлидаги йўлчиларни қудсу *тажрид*⁷ мулкига молик бўлмиш муҳаббат *дор*⁸и- нинг *мақбуллари*⁹ била руҳий роҳату ҳақиқий неъматга *тажнис*¹⁰ қилиш унинг инъомидир.

Байт:

*Жалла алтофуҳу бимақтулиҳ,
Ҳалла илтофуҳу бимақбулиҳ¹¹.*

Салавот паёмларию таҳийёт саломлари ул *суханварлиқ анворининг матлаи*¹² ва пайғамбарлиқ асрорининг *мақтаи*¹³ ғаким, анинг *тансиқи сифотию* камолоти китобат имконию иборат маконидин ташқаридур ва асрору холотининг *сиёқати аъдоди*¹⁴ киноя *асҳобиннинг* қудратию истиора арбобининг тоқатидин ортиғдур.

Байт:

*Зиҳи паноҳи ажам, шоҳи турку моҳи араб,
Ки жинну инс, малакро вужуди уст сабаб¹⁵.*

Салла-л-лоҳу ғалайҳи ва ғало аҳли байтиҳи ва асҳобиҳи-л-муқаррабин ладайҳ¹⁶.

IV. ТАМҲИД¹⁷

Санъатингга тенгри ҳусн ато қилсун, билгилким, арабнинг фасоҳату балоғат аҳли нутқ гўзалликларин икки навъ деб билиптурлар. Биринчи навъи зотий гўзалликлардурким, дилбарларнинг табиий ҳусни янглиғдур ва иккинчи навъи оризий гўзалликлардурким, алардаги кўрсатма безаклар сингаридур. Биринчи навъининг баёнини «балоғат илми» дерлар ва

баҳсларининг кўплиғи сабабидин ани икки илм қилиптурлар. Бири маъоний ва иккинчиси баён илмидур.

Иккинчи навъин балогатқа тобиъ дерлар ва баҳсларининг балогат илмига нисбатан озлиги сабабидин ани бир илм қилиптурлар. Ул бадиъ илмидур.

Ажам шуароси ташбиҳ, истиора, киноя янглиғ энг машхур ва кўп учрайтурған зотий гўзалликларни оризий гўзалликлар била кўшуптурлар ва аларнинг мажмуъин *санойиъ*¹⁸ дерлар. Қисқаси, нутқ гўзалликлари уч қисм била чекланур ул жиҳаттинким, ҳар гўзаллик ё фақат *лафз*¹⁹ гўзаллигидур, ё фақат маъно гўзаллигидур ёхуд лафзу маъно йиғиндисининг гўзаллигидур. Бинобарин, бу рисола *уч санъат*²⁰ ила адо этилди.

**V. БИРИНЧИ САНЪАТ
ЛАФЗЙ ГЎЗАЛЛИКЛАР, ЎШУЛ ҲУКМДАИ
ВА ХАТ²¹ СУВРАТИ/А ТААЛЛУҚЛУ/
ГЎЗАЛЛИКЛАР БАЁНИДА**

Билгилки, лафзий гўзалликларнинг асоси улдурким, алфозни маъноға тобиъ қилғайлар, умуман, барча гўзалликларнинг асоси улдурким, нутқ ул тарзда адо этилғайким, маънони англашға, анинг латофати, таркиби ва соғламлиғиға ҳеч бир халал етмагай. Асос ул эмаским, алфозға ҳусну зийнат бермакка сайъ қилғайлару маъноға халал етур ҳолдин кўз юмғайлар ёхуд, аксинча, холис маъно баён этиб, ҳусни адо тариқиға йўламағайлар.

Лафзий гўзаллик кўпу сон-саноксиздур. Аммо бу рисолада, кўпинча, бу фан устодлари эътибор берганлари билан чекланилди.

Мисра:

Чунки устоддин юксақрак дўкон солиб бўлмас.

Жамиъ ажам шуаросининг тариқи улдурким, санойиъ айтқанда ва аларни баён этқанда тарсиъни илк берғайлар, ул

жиҳаттинким, бу етук санъат *матлаъдин*²² ўзгасида адо топмағай. Гарчи баъзи арабийят арбоби ани сажъ турларидин ҳисоблаптурлар ва баъзи кўп мўътабар турларининг, яъни тажнисли тарсиънинг баёнин тажнис баёнида келтириптурлар, бу рисола форс тилида ёзилгани учун жамиъ ажам шуароси тариқинча ани тарсиъ била ибтидо этилди.

Т а р с и ъ - аксар араб фусаҳосининг қавлиға кўра андин ибораттурким, ики бўлак каломнинг, хоҳ назм бўлсун, хоҳ наср ҳар бўлагидағи ҳар бир лафз иккинчи бўлагидағи анга муқобил лафз била вазнда тенг бўлғай ва охирғи ҳарфта мувофиқ²³ ёки *яқин*²⁴ бўлғай. Баъзилар яқинлиқни ҳам шарт қилмаптурлар. Аммо ажам шуароси наздида лафзларнинг охирғи ҳарфта мувофиқ келмағи шарттур. Охирғи ҳарфтин мурод равий ва анинг насрдағи ўхшашларидур²⁵.

Мисол (байт):

*Зи рўяш мунфаъил гулҳо, фитода бўстон дарҳам,
Ба қуяш мутассил дилҳо кушода, дўстон хуррам*²⁶ ...

<...> *С а ж ъ*. Арабийят аҳлининг бир тойифаси наздида насрға хосдур ва бу тойифа сажъни наср фосилаларининг охирғи ҳарфта мувофиқлиғидин иборат деб билиптурлар. Фосиладин мурод ул сўздурким, анинг туфайлидин калом қариналари, яъни бўлаклари бир-биридин айрилиб турғай.

Бу санъатта, қаерда зикр этилмасун, охирғи ҳарфтин мурод сўз ўзагидағи қофия равийси янглиғ амалда бўлган охирғи ҳарф ёки ўшул ҳарфка ўхшаш ўзга бир ҳарфтур.

Ўзга бир тойифа надида [сажъ] назмда ҳам жорийдур. Бу тойифа икки гуруҳ бўлуптурлар. Бир гуруҳи дерким, сажъ хоҳ назм, хоҳ наср бўлсун, калом фосилаларининг охирғи ҳарфта мувофиқ келмағидур. Ажам шуаросининг баъзилари бу гуруҳ изидин бориптурлар. Иккинчи бир гуруҳ дерким, мазкур калом фосилаларининг охирғи ҳарфта ёки вазнда²⁷ мувофиқлиғидин ибораттур. Лекин фосилаларнинг охирғи ҳарфта мувофиқлиги,

вазнда хоҳ мувофиқ бўлсун, хоҳ бўлмасун, насрға хосдур. Танҳо
вазндаги мувофиқлик назмда ҳам жорийдур. Бу сажъ
навъларининг баёнида маълум бўлғусидур. Ажам шуаросидин
бошқа баъзи бирлари бу гуруҳ била мувофиктурлар...

<...> *Т а ш р и ъ*. Баъзилар ани *ташириҳ* дерлар,
зулқофиятайн ҳам дерлар. Араб фусаҳоси наздида ул андин
ибораттурким, шеърни икки ёки андин ортиқ қофия асосида
тузгайлар ва аларнинг ҳар бирида тўхталғанда шеър дурусту
маъно тўғри чикқай.

*Икки қофияға асосланған шеърнинг мисоли мутаборики
махбун бахридин ушбу абёттур:*

*Чу куний бағалат гузаре сўйи мо,
Бинишин қадаре, рухи худ бинамо.*

*Ҳама кас дилу жон бидеҳадки хўрад,
Зи лабат шакаре, бирасон ҳамаро.*

*Санамо, зи суккони дарат чу мане,
Набувад дигаре ба ту аз вафо²⁸...*

*Уч қофияға асосланған шеър мисоли ҳазаж бахридин
куйидаги абёттур:*

*Ба даври лолайи ҳамро биё, жоно, сўйи саҳро,
Бикаш хуш соғари саҳбо, барафрўзо рухи зебо.*

*Шудим охир зи ҳижронат дилафсурда, биё инжо,
Узори оташин бинмо, фикан оташ ба жони мо.*

*Макун чандин ту истигно, мапушон рух зи мо, жоно,
Ниқоб зи рух фикан боло, масўз аз ғам дили моро²⁹.*

Маълум бўлсунки, биринчи байттаги биринчи қофия *ҳамро ва саҳбодур*, иккинчи қофия *жоно* ва *барафрӯзодур*, учунчи қофия *сахро* ва *зебодур*. Қолган байтларнинг қофияси ушбу кийёстадур...

Зулқофиятайн деб ул шеърни айтурларким, анда икки қофияни лозим кўргайлар ва охирги қофиядин олдинги қофияда тўхталганда назмининг дуруст ва маънонинг тўғри чиқишин шарт қилмағайлар... Ул шеърниким, анда иккидин ортиқ қофияни лозим қилсалар, ани *зулқавофий* дерлар ушбу рубоийдек:

*Гар саъд бувад толиъу ахтар ёрат,
Доро шавадат тобиъу пурзар дорат.
В-ар з-онки надорий чу Атоий толиъ,
Ганжи ту бувад доийъу абтар корат*³⁰...

VI. ИККИНЧИ САНЪАТ МАЪНАВИЙ ГЎЗАЛЛИКЛАР БАЁНИДА

Бу икки навъдур. Бири улдирким, жамиъ араб фусаҳоси ва ажам шуароси қошида санойиъга кирур. Иккинчи навъи улдирким, ажам шуароси қошинда санойиъ туркумидиндур, аммо араб фусаҳосининг бари бир бўлуб, ани нутқнинг зотий гўзалликларидан деб ҳисобламаптурларким, анинг баёни бадиъ илмининг вазифасидур, ва бадиийят санойиъидин деб ҳисобламаптурларким, анинг баёни бадиъ илмининг вазифасидур, ҳолбуки тамҳидда зикр этилганидек ул оризий гўзалликлардиндур.

БИРИНЧИ НАВЪИ

Т а в ж и ҳ. Ани *муҳтамалу-з-зиддайн* ҳам дерлар ва ул каломни андоқ ифода этмактурким, икки турлича [фикрий] кўрунушни ифодаламақ ихтимоли бўлғай, андоқким (байт):

*Дид чун меҳроби абрўйи бутони шивасоз,
Жойи он дорад ки шайхи шаҳр бигузорад намоз*³¹.

Баъзилар дептурларким, икки турлича кўрунуштин мурод андоқ икки кўрунуштирким, алар орасидағи фарқ ғоят даражада бўлуб, бир-бирига қарама-қарши ва зид бўлурлар, анинг учун ани *муҳтамалу-з-зиддайн* дерлар...

Тавжих луғатта юз ўгурмактур. Бу санъатни ўз ичига олган каломға истаган бир маъно жиҳатидин ўгурулуб боқмоқ ва ўзгача бир маъно бермак мумкиндур. Ушбу жиҳаттин мундоқ каломни тавжих деб атаптурлар.

И й ҳ о м. Ани *таврия* ҳам дерлар. Рашиди Ватвот ани *тахйил* ҳам дерлар, дептур. Ул андин ибораттурким, каломда бир лафз келтирурларким, андин икки маъно англашилур, бир маъносининг англами яқин, иккинчисининг англами йироқ бўлур ва мурод англами узоқ маъно бўлуб, анинг яширин маънодошиға, хоҳ ўшул каломда бўлсун, хоҳ андин ташқарида бўлсун, таянилур. Бу санъат икки турлуғ бўлур.

Биринчи тури *яқин маъносига мос бир нимадин мужаррад (халис) бўлур ва улуглар каломида мунунг истеъмоли кўпрак эшиткучи сўзлагучининг муроди ўзга деб гумон қилиши керак бўлган ўринда ёлгондин қочмоқ учун бўлур. Муни таврия-йи мужаррад дерлар. Андоқким (байт):*

*Хуш ондам, ки бо ёр гирам канор,
Ки, гардад халос аз гам ин жони зор³².*

Маълум бўлғайким, канордин кучоққа олмоқ англашилғай ва ул маъно каломда англамға яқиндур, аммо халқдин четлашмак маъноси ҳам англашилур, ул мунда йироқ маънодур ва яширин маънодошиға асосан мурод ҳам будур. Яширин маънодоши улдурким, олам аҳлидин алоқани узмагунча ғаму аламдин халос бўлмоқлик муяссар бўлмас...

Т а ж о ҳ у л у-л-ъо р и ф андин ибораттурким, сўзлагучи бир нимани билур, аммо бир нукта била ўзни билмагандек кўрсатур. «Мифтоҳ» соҳиби бу санъатни *суқу-маълум масоқа гайриҳ*, яъни маълум сўзни номаълум ўрнида юрутмак деб

атаптур ва дептурким, мен бу санъатни тажоҳул деб атамоқни севмасмен, сабаб улдурким, тенгри таъолонинг каломинда воқий бўлуптур, Аллоҳ таборака ва таъоло дептур: «*Инно ав иййакум лаъало худан ав фи залолин мубин*», яъни Ҳақиқатда биз ё сиз ҳар ҳолда тўғри йўлдамиз, ё йўлдан очиқ озганмиз. Бу ояттаги маълумни номаълум йўл била ифода эткан нуқта куфр аҳлига арз этилмиштур.

Тажоҳул асосинда воқий бўлган нуқталар кўптур...

Тажоҳул луғатта ўзни билмасликка солиштур ва аталиш ваъжҳи зоҳирдур...

И р с о л у-л-м а с а л машхур қавлга кўра бир байтқа бир масал киритмактур. Бу икки йўл била бўла олур. Биринчи ва афзали улдурким, масалнинг сўз ва тартибин ўзгартирмай бергайлар, андоқким (байт):

*Пайваста фиристий ба ман, эй шўх, ту душином,
Худ лаб бигушо, чанд деҳи бўса ба пайғом?*³³

Иккинчи йўли улдурким, масалда ўзгариш юз берур:

*Суфий накард қавли мани ринд истимоъ,
Гуфто кажаст суффа, надонист чун симоъ*³⁴.

Масал будур: сўфий симоъни билмади, супа қийшиқ деди.

Ирсол луғатта юбормоқтур. Бир жамоа орасида машхур бўлган ва ул жамоа ўз каломинда турли ишларга ўхшатиш ва мисол тарзида кўп зикр қилган дoston ва ҳикоятларни масал дерлар...

Х у с н и т а ъ л и л улдурким, бир ниманинг бир сифатин иқрор қилурлар ва ул сифатни исбот қилиш учун ул ниманинг ўзига муносиб бир *иллату*³⁵ сабабни келтирурларким, ҳақиқатта ул сабаб бўлмағай, лекин лутф эътибори била ани сабаб қилган бўлурлар. "Изоҳ" соҳиби муни тўрт тур дептур.

Аввалги тури улдурким, ул сифат ул нимада ҳақиқатта бўлур, аммо анинг кўрунуб турған сабаби бўлмас, ўшанга бир сабаб кўргузурлар, андоқким (байт):

*Хатти мушкине навишта бар рухаи килки қазо,
То бувад аз баҳри дафъи чашми бад хирзу дуо*³⁶...

Аллома бу санъатни *т а ъ л и л* деб атаптур ва ани ҳақиқаттин йироқ бир ниманинг сифатин исбот қилмоққа хос қилиптурким, анга муносиб бир иллатни зарофат била иддио қилғайлар, токим эшиткучи ани ҳақиқат деб тасаввур қилғай ва ул учунчи турда мазкур бўлған байт янглиғдур...

И з р о қ. Агар даъво ақлга сиғсаю одаттин ташқари бўлса ҳам мақбулдур ва ани игроқ дерлар, андоқким (байт):

*Дар рўзи васл ҳарчанд беҳад диҳий шаробам,
Дур аз ту шаб наёд аслан ба дийда хобам*³⁷.

Игроқ луғатта бирор ишта узоқлашиб кетмактур ва аташ важҳи улдурким, сўзлагучи васфтағи отриқчалиқни ул даражаға еткурурким, анинг содир бўлиши одаттан ташқари бўлур, демак, ул васф этурда узоқлашиб кеткан бўлур...

Р у ж у ъ. Ани *истидрок* ҳам дерлар. Ул андоғдурким, бир нимани зикр қилурсен ва нукта учун яна андин қайтарсен, андоқким (байт):

*Нест бисёр, ар намоий як назар,
Балки бисёраст аз ту ин қадар*³⁸.

Бу ерда нукта ҳайрату хушсизлик изҳоридурким, гўё сўзлагучи маҳбубнинг илтифотиға бўлған муҳаббату шайдоликнинг ғоят даражадалиғидан бошда ўзида бўлмай, не демак кераклигин билмаптур ва охирда ўзига келиб, айтилмоғи лозим бўлған сўзни айтиптур...

Аллома ружуъ эътироз навъларидин дептур. Дағи ул дептур: *истидрок* улдирким, шоир бир каломни ҳажв деб соғинилатурған қилиб бошлар, дағи чорасини топиб, мадҳқа айлантирар, ушбу байт янглиғ:

*Ҳайф бошад он, ки инсон гўямат, аз баҳри он,
Тан шавад нопок инсонрову ту покий чу жон*³⁹.

Бу навъ бу фанни билгучилар қошинда маъкул эмастур, ул сабабдинким, мамдуҳ биринчи каломни эшитмаги била оғринур, сўнг қолған каломдин ҳеч лаззат топмас.

Рашиди Ватвот истидрокни ушбу навъдин деб билиптур ва дептурким, менингча, шоир бу йўлга юрмагани ва бу услубни тутмагани яхшироқтур.

Истидрок луғатта англамоқтур ва аташ важҳи улдурким, сўзлагучи биринчи каломдин ҳажв деб соғинилған ниманинг тадорукин кўруб қайтған вақтға ўзидин ўтканни англа. Шамси Қайс *тадорук* деб ном қўйған нима ҳам бу санъатқа яқиндур.

Т а д о р у к. Шамси Қайс дептур: ул андоғдирким, маънолардин бир маънони мутлақ инкорға худ аниқ иқроғға хос қилурлар, сўнг шаклдин шаклга ўзгартирурлар ва ораға бир шарт ҳам кўюрларким, ул сифат бадал бўлмоқнинг шарти бўла олур, андоқким (байт):

*Бисуд по натавон к-аз дарат дигар биравам,
Вале агар ту бигуий «бирав!» ба сар биравам*⁴⁰ ...

Т а к р и р. Ани *такрор* ҳам дерлар ва ул маънонинг тақрири, яъни ани муқаррару муҳаққақ қилмоқ янглиғ нукта учун лафзни такрорламактин ибораттур.

Аллома дептурким, маъно тақрири шубҳани инкор қилмоқ ўрнида мустаҳсандур, андоқким (байт):

Тан, гарчи аз зарурат дураст аз ту, аммо

*Дил пеши туст дойим ҳаққан ва сумма ҳаққо*⁴¹.

Ёки таъзим, яъни бир нимани улуғламоқ ўрнида...

VII. МАЪНАВИЙ ГЎЗАЛЛИКЛАРНИНГ ИКИНЧИ НАВЪИКИМ

Ажам шуароси наздида санойиъ қабилдиндур ва барча араб фусаҳоси ани каломнинг зотий гўзалликларидин деб билиптурлар ёки эътиборға олмаптурлар. Бу ики баҳсда баён этилур.

АВВАЛ/И БАҲС

Алар баёниндаким, жамиъ араб фусаҳоси каломнинг зотий гўзалликларидин деб билиптурлар ва ажам шуароси ани санойиъда келтириптурлар.

Т а ш б и ҳ васфта бир нимани бир нимаға ўхшатмоқтин ибораттур. Аниким, ташбиҳ қилурлар *мушаббаҳ* дерлар ва аниким, анга ташбиҳ қилурлар *мушаббаҳ биҳ* дерлар ва у васфни *важҳи шибҳ*⁴² дерлар.

Бу навъда араб фусаҳосининг қавллари нақл этилмағай ва ажам шуаросининг қавли била кифояланилмағай, чунки бу навънинг бу ерда келтирилмаги алар қавлиға асосандур.

Ташбиҳ етти турдур: 1) *ташбиҳи мутлақ*; 2) *ташбиҳи киноят*; 3) *ташбиҳи машрут*; 4) *ташбиҳи тасвийят*; 5) *ташбиҳи акс*; 6) *ташбиҳи измор*; 7) *ташбиҳи тафзил*.

Ташбиҳи мутлақ. Ани *ташбиҳи сариҳ* ҳам дерлар ва ул каломда бир нимани бир нимаға ўхшашликқа далолат қилғучи лафз воситаси ила ўхшатмоқтин ибораттур...

И с т и о р а мажознинг бир навъидур ва мажоз ҳақиқатнинг зиддидур. Ҳақиқат лафзни, ўз ясоғи, яъни нимани мўлжаллаб ясаган бўлсалар, ўшул маънода қўлламоқтин ибораттур. Мажоз лафзни ўз ясоғидин ўзга маънода ясоғу лафзу ўшул маъно орасиндаги бирор алоқаю муносабатқа асосланароқ қўлламоқтин ибораттур, ўз ясоғида тушунмакка моний бўлғучи жумладошин келтирмак шарти била. Масалан, *қўл* дерлар ва

кўпинча қудрат зоҳири қўл била амалга ошганлиғига асосланиб, андин қудратни ирода қилурлар. *Шер* дерлар ва юраклиг киши шерга ўхшаганлиғи асосланиб, андин юраклиг кишини ирода этарлар.

Мажознинг турли навълари бордур. Жумладин, *истиора* улдурким, ясоқ ва ирода этилган маъно орасиндағи алоқа ўхшашлиқтур: шер лафзию юраклиг киши маъносидағидек. Бу санъат ҳамма тиллардаги назму насрда воқиъу машхурдур...

Истиора луғатта ориятқа олмоқтур. Лафзни ўз ясоғидан ўзгада ишлатмоқ бир нимани ориятқа олган янглиғ бўлгани учун, ани истиора деб атаптурлар.

Т а м с и л. Шамси Қайс дептур: бу ҳам истиора жумласидиндур, аммо бу истиоранинг мисол йўллуғ навъидур, яъни шоир бир фикрга ишора қилмоқни истаганда ўзга бир маънони билдиргучи бир неча лафзни келтирур ва ани мақсаддағи фикрнинг мисолга айлантурур ва ўз фикрин ўшул мисол била ифода қилур. Бу санъат соф истиорадин хушроқтур, андоқким (байт):

*Ба гулхан гар бисўзий сандулу уд,
Чунон бошад, ки дар гулиан куний дуд*⁴³.

Бу байттин мақсуд улдурким, ёқимсиз сўз айтмоқ керак бўлганда ёқимлиғ сўз айтсанг, ёқимлиғ сўз айтмоқ керакта ёқимсиз сўз айтқандек бўлурсан.

Масалан, агар ики киши аслу насаб жиҳатидин тенг бўлуб бири ўз шарафию камоли жиҳатидин подшоҳларга яқин бўлсаю иккинчиси ярамас ишлари туфайли ўтбоб бўлса, ушбу машхур байтни ўқурлар:

*Лаъл сангасту деги сангин санг,
Лекин андар миён тафовут ҳост*⁴⁴.

Тамсил лугатта мисол келтирмактур ва аташ важҳи зоҳирдур.

К и н о я. Ани баъзилар *ирдоф* ҳам дерлар ва ул андин ибораттурким, бир маънони анга лозиму тобиъ маъно учун ясалған лафз била ул тарзда таъбир қилурларким, агар ул лафзнинг ўз ясоғин ирода қилсалар ҳам раво бўлур, андоқким (байт):

*Ба роҳ фазл аз он гаштам сувора,
Ки кардам дар талаб бас кафш пора*⁴⁵.

Мунда юксалмагу қодир бўлмоқ, анга лозиму тобиъ бўлған отланмоқ била таъбир этилиптур, дағи фазл арбоби қошиға кўп бориб келмак анга лозиму тобиъ бўлған кўп кафш йиртмоқ била таъбир этилиптур ва мундин бу алфознинг ўз ясоғи бўлмиш ул лозим нималарни ирода қилинған бўлса ҳам жойиздур.

Киноя ҳамма тиллардаги назму насрда машҳуру анинг табъдин йироқ бўлмағани бағоят мақбул бўлур.

Т а ь р и з улдурким, бир лафздин ишора йўли ва ибора тузулиши била бир маънони, лафзни ул маънода қўлламаған ҳолда ифода қилурлар. Демак, таъриз лафзнинг кўрсатмиши, анинг истеъмолиға кўра эмас, балки анинг ишорасиға ва ибора тузулишиға кўра бўлурин билдурур...

Таъриз мазмунининг баёнидин аниқ бўлдиким, таъриз мажоз ҳам эмастур, киноя ҳам ул жиҳаттинким, мажозда лафз мажозий маънода қўлланур ва кинояда киноя маъносинда қўлланур, таъризда эрса, лафз таъризий маънода қўлланмас, балки ўзга маънода қўлланур ва таъриз маъносиға ишора қилур. Демак, таъриз ҳақиқатта мажоз ё киноя қабилдин деган кимса ҳақиқатта яхши гапурмаптур, *в-оллоҳу аълам*⁴⁶.

ҚОФИЯ ҲАҚИДАГИ МАНБАЛАР БАЁНИ

Шеърят қанчалар қадимий бўлса, қофия ва у ҳақдаги қарашлар ҳам у қадар қадимийроқдир. Турк шеърининг илк даври билан шуғулланган олимлар унинг қофия жиҳатларини вазн ва бадий санъатларга нисбатан ҳам аввалроқ пайқаганлар, у ҳақда муайян илмий қарашлар баён қилинган¹. Араб олимлари эса жоҳилийя давридаёқ шеърнинг қофия томонини англлатувчи айрим фикрларни баён қилганлар. Исломий даврда эса Ибн Қутайба (828-889)нинг «Шеър ва шуаро»², Қудама ибн Жаъфарнинг «Нақду-ш-шеър», Асмайнинг «Китоби фухулату-ш-шуаро», Ибн Халдуннинг «Муқаддима» асарларида ҳам қофия назариясига доир фикрлар борлиги мутахассислар томонидан тан олинган³. Қудама ибн Жаъфарнинг юқорида эслатилган асарида шеърят таҳлили беш жиҳат орқали амалга оширилиши лозимлиги уқтирилган: улар вазн, қофия, луғат таркиби, сюжет (тартиб) ва танқид. «Нақду-ш-шеър», асосан, танқидга бағишлангани учун ҳам аввалги тўрт жиҳат бошқа муаллифлар томонидан амалга оширилган ишларда акс этган. Шунга қарамай, Қудама ибн Жаъфар шеърятнинг барча олимлар томонидан баравар қабул қилинган тўрт унсурини фарқлайди. Булар: товуш, сюжет, вазн ва қофия. Олимнинг фикрича, бу таркибий унсурларнинг турли хил амалиётлар асосидаги қўшилувидан шеър ҳосил бўлади. Товуш, асосан, вазн ва қофия билан ўлчанади. Қофия эса мазмун билан мутлақ боғланган унсур ҳисобланади⁴. Шунинг учун уни мазмундан ажратиб ўрганиб ёки таҳлилга тартиб бўлмайди. Шу жиҳатдан қадимги юнон ва ҳинд шеър тизимини ўрганган буюк алломалар Абу наср

¹ Стеблева И. В. Арабо-персидская теория рифмы и тюркоязычная поэзия. / Тюркологический сборник. – М.: 1966. – С. 246-254.

² Оганесян Д. А. «Книга поэзии и поэтов» Ибн Кутайбы (828-889) как источник для истории классической арабской поэзии. АҚД. – М.: 1980.

³ Бациева С. Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Муқаддима». – М.: 1965.

⁴ Крачковский И.Ю. Арабская поэтика в IX в. / Избранные произведения. Т.2. – М.-Л.: 1956. – С. 360-372.

Форобий ва Беруний ишларида ҳам қофия билан боғлиқ фикрлар бор.

Ватандошимиз Абу Абдуллоҳ Хоразмий қофияга «шеърдаги мисранинг охирги сўзи» деб тушунтириш бериш билан чекланмай байт ичидаги қофия (ички қофия)га алоҳида аҳамият кўрсатган. Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг қофия ҳақидаги қарашларни тадқиқ этган олима М.Зиёвуддинова, «бунда содир бўлиши мумкин бўлган уч вариантни, яъни фақат битта байт доирасида иккита мисра қофияланиши (1); бир неча байт доирасида мисранинг охирлари қофияланиши (2) ва битта байт доирасида нафақат иккита мисранинг охири қофияланиши, балки қофияланаётган сўзлар гоҳида қофияланмайдиган сўзлар билан (кетма-кет) галма-галдан такрорланиб келиши»ни (3) фарқлайди. Шунингдек, олиманинг фикрича, гоҳида иккала мисрада ички қофия келиши мумкин⁵.

Хоразмий ички қофиянинг *тасриъ* (биринчи мисрадаги ички қофия), *тарсиъ* (тўлиқ бўлмаган ички қофия), *тасмит* (тўлиқ такрорланувчи ички қофия) каби турларига изоҳ беради. М.Зиёвуддинованинг ёзишича, Хоразмий бу жиҳатдан араб олими Қудама ибн Жаъфарнинг қарашларига асосланган. Шеъринг нуқсонлар ҳақида гапираркан, бунга сабаб бўлган турт қофия айблари (*икво*, *ийто*, *синад* ва *икфо*) содир бўлиши мумкинлигини ҳам англатади. *Икво* ҳақида Юсуф Саккокийнинг «Мифтоҳу-л-улум», Даманхурийнинг «Ал-ҳошияу-л-кабири али матну-л-кофий фи илму-л-аруз вал қавофий» ва Қиноийнинг «Мезону-л-заҳаб фи синоат шеър-л-араб» асарларида, *ийто* ва *синад* +удама ибн Жаъфар асарида, *икфо* эса Юнус ибн Ҳабиб, Абу Амр ибн Ала (VIII аср), Муфаддал ва Мубаррад (IX аср) асарларида учраши олимлар томонидан тилга олинади⁶. Кейинги давр араб

⁵ Зиёвуддинова М. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг «Мафотих ал-улум» асарида поэтика. – Т.: 2001. – Б. 35.

⁶ Freytag A. Darstellung der Arabischen Verckkunst. – Bonn, 1830.

олимларининг ишларида мумтоз қофия илмига тегишли қарашлар давом эттирилган.

Форс тилида бевосита қофия илми хусусида яратилган ишлардан Шамсиддин Қайс Розий, Абдурахмон Жомий ва Воҳид Табризий⁷нинг рисолаларини ҳамда Носириддин Тусий (1201-1272)⁸, Шамси Фахрий Исфохоний, Юсуф Азизий ва Ҳусайн Воиз Кошифийнинг поэтика илмига доир асарларида бу фан сирлари баён қилинган. Бу ҳақда Б.Сирус, А. Азар, В. Котетишвили ва Р. Муслмонқулов⁹ каби олимларнинг тадқиқотлари мавжуд. Низомий Арузий Самарқандий аруз ва қофияга доир мақбул рисолалар сифатида Абулҳасан Али Сараҳсий Баҳромий (в. 1106)нинг «Ғояту-л-арузайн» ва «Қанзу-л-қофия» («Қофия хазинаси») рисолаларини келтирадики¹⁰, қофия ҳақидаги иккинчи асари кейинчалик Шамсиддин Қайс Розий «Ал-Мўъжам...» китобининг яратилишига ўз таъсирини кўрсатган. Муаллиф «Ал-Мўъжам...» асарининг иккинчи қисмини қофия илмига бағишлар экан, уни қуйидаги беш бобда кўрсатади:

«Аввалги боб: шеър ва қофия маънолари зикри ҳамда унинг ҳақиқати ва имкониятлари хусусида.

Иккинчи боб: қофия ҳарфлари зикри ва уларнинг асоси ҳақида.

Учинчи боб: қофия ҳарфларининг ҳаракатлари ва уларнинг номланиши ҳақида.

Тўртинчи боб: қофия ҳудуди ва синфлари хусусида.

⁷ Воҳид Табризи. Джем'и мухтасар. Критический текст, пер. и примеч. А. Е. Бертельса. – М.: Наука, 1959.

⁸ Носир ад-Дин Туси. Ми'йар ал-аш'ор. – Тешрон, 1325;

⁹ Сирус Б. Рифма в таджикской поэзии; А. Азар. Рифма персидского стиха. / Проблемы восточного стихосложения. – М.: Наука, 1973; Котетишвили В. В. Структура персидской классической рифмы. АДД. – Тбилиси, 1975; Мусульманқулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика. X-XV вв. – М.: Наука, 1989. – С. 95-116.

¹⁰ Низомий Арузий Самарқандий. Нодир щикоялар. – Т.: 1986. – Б. 21.

Бешинчи боб: манзум каломда баъзан учровчи қофия айблари зикри ва номаъқул сифатлар ҳақида»¹¹.

Олим шеър ва қофия маъноларининг зикрида шеърга шундай таъриф беради: *«Билгилки, шеър асли лугатда «билим»дир ва сўзнинг тўғри идроки маъносини берур ва истилоҳий жиҳатдан маъноси мураббӣ (тартибга солинган) маъновийи мавзун (ваззли), мутақаррир (такрорланувчи) ва мутасовий (ўзаро баробар) ва охири ҳарфлари бир-бирига монанд келувчи суҳандир». Шеърнинг бу умумий таърифидан қофияга тегишли маънони ажратади ва уни шундай таъриф қилади: «Ва қофия, билгилки, байт охиридаги сўзлар бўлиб, мазкур сўзлар суҳатда ва маънода байт охиридаги сўзлар билан такрор бўлмасин. Агар такрор бўлса, уни радиф ўқийдилар ва қофия ундан аввал келгай...»¹²*

Абдурахмон Жомийнинг «Рисолаи қофия» асари 1465 йилда Шамсиддин Қайс Розийнинг «Ал-Мўъжам...» асарига асосланиб ёзилган. Асар Муқаддима ва Хотимадан ташқари «Ҳуруфи қофия» (1), «Ҳаракоти қофия» (2), «Мутародифу мутаботир ва мутаботири мурақориб ва мутақовис» (3), «Муқаййади мутлаку муҷаррад» (4), «Уйуби қофия (иктову икфо ва синоду йито)» (5) каби қисмлардан иборат. Жомий ёзади: *«Билгилки, қофия аҷам шоирлари одатича, байтлар охиридаги сўзларнинг такрорланиб келишидир, шу шарт биланки, талаффузда мустақил бўлмасин, балки мисраънинг бир жузви бўлсин. Баъзилар жузланнинг охирини қофия дерлар, баъзилар эса равий ҳарфини қофия деб атарлар»¹³. Сўнгра радифга таъриф беради: «Радиф деб шундай калимани айтувларки, бу калима ҳамма байтлар охирида бир хил*

¹¹ Шамси +айси Розий. Ал-Мўъжам фи маъойири ашъору-л-ажам. – Душанбе: Адиб, 1991. – Саҳ. 161.

¹² Шамси Қайси Розий. Ал-Мўъжам фи маъойири ашъору-л-ажам. – Саҳ. 165.

¹³ Абдурахмони Чомӣ. Осор. Чилди ҳаштум. – Душанбе: Адиб, 1990. – Саҳ. 141-142.

тарзда такрорланиб келсин». Жомий қофия ҳарфлари хусусида тўхталаркан, уларни бир байтга тизади, бу эса ёдда сақлашни енгиллаштиради:

*Равиву ридфу дигар қайду баъд аз он таъсис,
Дахилу васлу хуружу мазиду ноира дон*

(Мазмуни:

*Равийу ридфу яна қайд сўнгра таъсис,
Дахилу васлу хуружу мазиду ноирадир бил).*

Жомийдан сўнг ушбу йўналишда форс тилида Нуриддин Аҳмад ибн Аблужалилнинг «Қофия», Атоуллоҳ Маҳмуд Хусайнийнинг «Рисолаи дар қавойиди илми қавофи» («Қофия илми қондалари ҳақида рисола») каби илмий асарлари тартиб берилган.

Турк дунёсида Шайх Аҳмад Тарозийнинг назарий қарашлари барча араб ва форс олимларининг қофия ҳақидаги фикрларининг мужассамидир: «*Билгилким, мажмуи уламо ва фузало мазҳабинда аҳли таъба қофия илмин билмак муҳимдир. Зероки, таъбнинг натижаси шеърдур. Ва шеърнинг асли қофия. Ва қофиясиз шеър мумкин эрмас. Магар бир тариқа шеър бўлурким, они ҳарора дерлар, анда қофия бўлмас. Ва зурафо байтни хаймага нисбат қилибтурлар ва қофияни стунга. Яъни стун бирла барпойдур*»¹⁴. Бунда аллома шеърнинг асл моҳиятини белгиловчи унсур сифатида қофияни қайд эатади ва байт – уй, яъни деворлардан иборат бўлса, қофия унинг устунидир деган қатъий қарашни ифода қилади. Қофиянинг араб мумтоз адабиётшунослиги белгилаган беш турини *мутавотир, мутародиф, мутарокиб, мутадорик, мутаковис* келтиради. «*Ва Ажам фузалосининг машҳури яна уч қисм зиёда қилибтурлар*» иловаси билан *мутасови, мутарожих,*

¹⁴ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балог. – Т.: Хазина, 1996.

мутазойид кабиларни илова қилади¹⁵. Ҳар бирига назарий талқин ва амалий мисоллар беради.

XX аср бошларида илк назарий қарашлар шаклланиши даврида Фитрат ва Абдурахмон Саъдий ишларида қофияга шеър тузилишининг муҳим узви сифатида қаралгани маълум. «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари»да арабча *қофия* истилоҳи ўрнига А. Саъдий *битим* атамасини тавсия қиларкан, унга қуйидагича англатма берган: «*Тизмаларнинг муҳим шарти битимдир. Мисраларнинг сўнгларида бир турли ёки бир-бирига яқин бўлган овозли ҳижолаарнинг келтирилиши битим бўладир*»¹⁶. Бу таърифда қофия ҳақидаги шарҳда машҳур қарашлар билан бирга айрим Ғарб олимларининг фикрлари (яъни *овозли ҳижо – ударные слоги*) ҳам унинг қатига сингдирилган. Олим ўз қўлланмасида қофияга «Битимларда оҳанг» номли илова бериб, бунда қофия тизимида оҳангнинг бузилиши билан боғлиқ нуқсонлар, мумтоз қофия назарияси исми билан айтганда, *қофия айбларига* тўхталади ҳамда бу жиҳатдан Ғулом Зафарий, Элбек шеърларидаги нуқсонларни кўрсатиб ўтади.

Фитрат эса «Адабиёт қоидалари»да қофияга «*мисраъларнинг охирида товушлари бир хил бўлган сўз бўгим(н)ларига қофия дейиладир*» деган таъриф билан Навоий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ асарларидан мисоллар келтиради. Бу билан чекланмай ҳар бир жанр (ғазал, маснавий, халқ қўшиқ ва дostonлари ҳамда замонавий шеър)да қофиянинг ўрни ва вазифасини англатмоқчи бўлади. Олим XX аср ўзбек шеърини қофия назарияларини амалга татбиқ қилишда ва шеърнинг қофия жиҳатини устувор қилишда халқ оғзаки ижоди намуналари, Фитратча айтганда,

¹⁵ Ўша манба.

¹⁶ Саъдий А. Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари. – Т.: 1923. – Б. 123.

«эл адабиёти йўли билан бормоқдадир» деган хулосага келади¹⁷.

Рус шарқшунослари П. А. Гринцер, И. Ю. Крачковский, В. М. Жирмунский, А. Б. Куделин ва бошқалар араб-форс-турк қофия илмини чуқур ўрганганларидан сўнгина бу борада умумлаштирувчи назарий тадқиқотлар яратдилар. Бу жиҳатдан В. М. Жирмунскийнинг «Қофия, унинг тарихи ва назарияси» тадқиқоти¹⁹ муҳим аҳамиятга эга. Атоқли рус шеършуноси М. Л. Гаспаров В. Жирмунский таълимотига асосланган ҳолда Д. Самойлов китобидаги²⁰ ҳисоб-китоблар умумлаштирилмаганини эслатиш орқали «Рус қофияси эволюцияси» номли мунозарали ишида рус шеърдаги қофия тараққиётини кузатади. Олим, аввало, статистик маълумотни асос қилиб олган ҳолда Кантемир (1829)дан Б. Ахмадуллина (1968)га қадар ўтган рус шоирлари ижодидаги қофиялар сонининг жадвалини тузиб, ундаги қофия турлари (рус тилида «мужская, женская ва дактилическая рифмў»)ни аниқлайди. Шу билан бирга рус тилининг қофиядош сўзлар захираси, қофия уялари, шоирлар ижодларида қофия репертуарининг бойлиги ва ранг-баранглиги, аниқ ва тахминий қофиялар (В.М.Жирмунский истилоҳи, М. Л. Гаспаров талқинича, *ноаниқ қофия*), уларнинг товуш жиҳати, таянч товушлар, қофия тараққиётидаги кризислар ва ҳозирги (1980 йилга нисбатан - Ҳ. Б.) ҳолат ҳақида назарий умумлашмалар қилади²¹.

¹⁷ Фитрат А. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимлари ҳам ҳаваслилари учун қўлланма (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изошлар муаллифи Ҳ. Болтабоев). – Т.: Ўқитувчи, 1995. – Б. 17.

¹⁹ Жирмунский В.М. Рифма, ее история и теория / Теория стиха. – Л.: 1975.

²⁰ Самойлов Д. Книга о русской рифме. – М.: 1982.

²¹ Гаспаров М.Л. Эволюция русской рифмы. / Проблемы теории стиха. – Л.: Наука, 1984. – С. 3-36.

А. Рустамовнинг «Қофия нима?» рисоласида²² ва бу соҳага доир мақолаларида қатор шарқ манбалари асосида қофиянинг назарий жиҳатлари XX аср ўзбек адабиётшунослигида нисбатан биринчилардан бўлиб умумлаштирилган ва алоҳида китобча ҳолига келтирилган. Юқорида тилга олинган манбаларни ўрганиш натижасида Иззат Султон қофияга шундай таъриф берган: «*Ритмик жиҳатдан уюшган нутқда сўзларнинг оҳангдош бўлиб тизилиб келиши қофия деб аталади. Қофия (арабча) эргашувчи маъносидан бўлиб, бир-бирига оҳангдош сўзларнинг бирин-кетин тизилиб келишини ифода этади*»²³ ва қофиянинг бош қонуни сифатида унинг «мазмунга тобелиги»ни англатиб, унинг турлари сифатида *тўқ қофия, оч қофия ва кўш қофия*ни келтиради.

«Адабиёт назарияси» мавзуидаги жамоа тадқиқотида юқоридаги манбалар умумлаштирилган ҳолда «*+офия вазифаларининг биринчиси ва энг муҳими мазмун билан боғлиқ*» деган тушунтириш берилади²⁴. Қофия табиатига доир назарий фикрлар баён қилиниш билан бирга «Қофия элементлари ҳақидаги назарияни ўзбек қофиясига рус графикаси асосидаги ўзбек ёзувида татбиқ этиш»га интилиб, ўзак ва қўшимчалардаги унсурлар (*равий, қайд, ридф, таъсис, дахил, ҳазв, тавжих* – ўзакдаги унсурлар бўлса; *васл, хуруж, мазид, нойира, мажро, нафоз* - қўшимчалардаги унсурлар) аниқланади. Тожик олими Б. Сируснинг кўрсатмасига асосан²⁵ қофиянинг 25 тури (шундан 5 таси ўзакдаги ва 20 таси қўшимчадаги турлар) аниқланиб, уларга ўзбек мумтоз адабиёти ва ҳозирги адабиётдан мисоллар келтирилган.

²² Рустамов А. Қофия нима? – Т.: Фан, 1976; Рустамов А. Қофия структурасига оид бир назария ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1976. 3-сон.

²³ Иззат Султон. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – Б. 332.

²⁴ Тўйчиев У. Қофия ва унинг назариясига оид / Адабиёт назарияси. II том. – Т.: Фан, 1979. – Б. 368-385.

²⁵ Сирус Б. Рифма в таджикской поэзии. – Сталинобод, 1953.

Қофия айблари тўғрисида мазкур «адабиёт назарияси»да тўхталинмаган.

А. Ҳожиаҳмедовнинг «Мумтоз қофия малохати» қўлланмасида эса биз юқорида кўрган манбалар асосидаги фикрлар назарий жиҳатдан умумлаштирилган ва ҳозирги ўзбек китобхонига тушунарли тилда изоҳлаб берилган.

Демак, шарқ мумтоз поэтикасида муҳим ўрин тутган қофия илми ҳозирга қадар мана шу йўналишларда ўрганилган, унинг назарий жиҳатлари ва амалий имкониятларини чамалашга ҳаракат қилинган. Ушбу илмнинг келажакдаги тараққиёти бу соҳага қўл урган иқтидорли ёшларнинг саъй-ҳаракатларига боғлиқ.

Учинчи бўлим

Қофия ҳақида

Қофия – шеърдаги мисранинг охирги сўзи¹.

Рави - қасида (қофияси) тузиладиган ҳарф, (шоирнинг) фамуқамуҳа сўзидаги мим ҳарфи кабидир.

Хуруж - ҳа дан кейинги вов ёки алиф, ёки йа ҳарфи, олмош сўз ясовчи қўшимчасидан кейин (агар ҳа васла бўлса). Мисол учун фамуқамуҳа сўзида «алиф» ҳа (ҳарфидан) кейин (туради).

Ридф - рави олдида турувчи алиф, вав ва йа юмшоқ ҳарфлар, мисол учун *қила* сўзида йа ҳарфи, ёки *қала* сўзида алиф, ёки *қавл* сўзида вов каби. (Бизнинг) мисолимизда бу фамуқамуҳа сўзидаги мим олдидаги алиф..

Таъсис - *фаъил* сўзида алиф (яъни рави олдидаги ҳарфдан кейин турувчи алиф).

Расс - таъсис олдидаги фатха кўринишидаги ҳаракат².

Ишба - таъсис ва рави ўртасида турувчи ҳарфнинг ҳаракатланиши.

Хазф - ридф олдидаги ҳарфнинг ҳаракатланиши, фамуқамуҳа (сўзи)даги қаф фатхаси каби.

Тавжих - (агар) рави васласиз бўлса, унинг олдида турувчи ҳарфнинг ҳаракатланиши.

Мужра - равининг ҳаракати сиқилган (равида) мужра бўлмайди.

Нафаз - бу қўшиб ёзулувчи олмош «ҳа»нинг ҳаракати.

Мутаковис - икки сукунланган (ҳарфлар) ўртасида тўрт ҳаракатланган ҳарф бирлашган қофия: *фаилатун*.

Мутақориб - икки сукунланган (ҳарфлар) ўртасида учта ҳаракатли ҳарф бўлган қофия: *муфаъалатун* каби.

Мутадорик - иккита сукунланган (ҳарфлар) ўртасидаги ҳаракатли ҳарф (бирлашган) қофия: *мустафъилун* каби.

Мутарадиф - иккита сукунланган ҳарфдан иборат қофия: *фаилан* каби.

Шеърнинг қофиявий фазилатларини аниқлашда ёрдам берувчи тушунчалар қуйидагилар: *тасриъ*, *тарсиъ*, *тасмит*.

Шарқ шоирлари қофияга амал қилишни фақат байт охиридагина сақлаб қолмадилар. Шеъринг асарларнинг муҳим томонларига - ички қофияга амал қилиш ҳам киради. Бунда турли хил вариантлар бўлиши мумкин:

а) фақат битта байт доирасида иккита мисра қофияланса;

б) бир неча байт доирасида мисранинг охирлари қофияланса;

в) битта байт доирасида нафақат иккита мисранинг охири қофияланади, балки қофияланаётган сўзлар гоҳида қофияланмайдиган сўзлар билан (кетма-кет) галма-галдан такрорланиб келади, гоҳида иккала мисрада ички қофияни кўрамаиз³.

Тасриъ - ички қофия

Ат-тасриъ - бунда қасиданинг биринчи байти мусарраъ кўринишида унинг қофияси (биринчи) ярмида, яъни (биринчи мисраъда) ва у биринчи байтдан бошқаларида ҳам бўлиши керак. Тасриъ - бу биринчи мисрадаги охирги сўзнинг иккинчи мисрадаги охирги сўз билан қофияланганда содир бўладиган ички қофиядир⁴.

Шеърятда тасриъ - бу биринчи мисраларнинг қофияланиши. Шундай қилиб, тасриъ - иккита мисранинг қофияланишига олиб келувчи оддийгина кўриниш бўлиб, у қофияни бойтадиган дастлабки манба ҳисобланади.

Тасриъ одатда битта байт доирасида кузатилади, лекин буни асарнинг бошидан охиригача, жумладан, қасида учун мажбурий деб ҳисоблашга бизда ҳеч қандай асос йўқ.

Тарсиъ – нотўлиқ қофия

Тарсиъ - тўлиқ бўлмаган такрорланувчи ички қофия⁵.

Тарсиъ - бу алоҳида (байт)нинг қофияланган қисмлардан тузилишидир.

Тарсиъга мисол тариқасида Лэн (Lane) ал-Фараздак шеърдан келтиради:

«Унинг амаллари хоҳловчилар учун бўлсин,
Унинг давлати қидирувчилар учун бўлсин»⁶.

Тарсиъ - бу қофияланган, қурилишига кўра бир хил ўлчамдаги нутқдир, у (нутқ) бўлақларининг охиридаги қисмлар эмас. Мисол Абу Али ал-Басирнинг сўзлари:

«Шундай бўлдики, сен хавф-хатардан озод бўлдинг, касалликдан тузалдинг».

Тасмит - тўлиқ такрорланувчи ички қофия

Тарсиъда ички қофия такрорланувчи бўлса ҳам, қофияланаётган бўлақлар қофияланмайдиганлар билан кетма-кет келади, шу билан бирга ички қофия фақат алоҳида байтлар учун хосдир. *Тасмит* эса ундан фарқли ўлароқ шеърнинг шундай шаклини билдирадики, унда доимо ички қофияга, яъни шеърнинг бошидан охиригача амал қилинади.

Тасмит ҳам алоҳида қофияланувчи бўлақларга бўлинади. Аммо тарсиъ (сўзи)да битта ёки иккита байтлар қофияланади, қасидаи мусаммат⁷да эса — ички қофияси билан унинг барча байтлари қофияланади⁸.

Мерен тасмитни сажъ кўринишларидан бири деб ал-Ҳаририйдан мисол келтиради.

Айни ҳолатда ички қофиянинг сақланиши ички қофиянинг бир хиллигини билдирмаслигини кўрамыз. Биринчи мисрадаги нифар, қифар, сифар сўзлари қофияланади, иккинчи мисрадаги қофия эса бошқача: зуйул, ҳийул, суйул.

Тасмит - мусажжаъ шеърятнинг бошланғич кўриниши⁹...

Шеърий нуқсонлар¹⁰

Иқво қофия нуқсонларидан биридир. Иқво бу мунзилунинг *манзили* билан қофияланишидир. Агар алиф билан вов ёки йа қофияланса, бу *исроф*дир. *Исроф* иқводан кўра нуқсоннинг оғирроғидир. Исроф нафақат узун, балки қисқа унлилар ифодалайдиган қофияларнинг ҳар хиллигидир.

Ийто қофия нуқсонларидан бири бўлиб, қофияланаётган сўзнинг такроридир. Ийто битта қасидада иккита қофиянинг мос келиши¹¹.

Синад қофия нуқсонларидан бири бўлиб, нотўлиқ қофиядир. Синад бу радифларнинг ҳар хиллигидир¹².

Икфо ноаниқ қофиядир. Қофиянинг та ва талаффузига кўра унга яқин ҳарфлар билан тугашидир.

*«Мен отда юрганымда, сизлар иккингиз мени ўртага
олинг,
Мен каттаман, шунинг учун йўлдан бурила олмайман».*

Икфо равийда талаффузига кўра яқин ҳарфларнинг ҳар хиллигидир¹³.

ШАМСИДДИН ҚАЙС РОЗИЙ

«Ал-МУЎЖАМ...»дан

ИККИНЧИ ҚИСМ

Қофия илми ва шеър нақди хусусида

Ва у олти бобдан иборат:

Аввалги боб, шеър ва қофия маънолари зикри ҳамда унинг ҳақиқати ва имкониятлари хусусида.

Иккинчи боб, қофия ҳарфлари зикри ва уларнинг асоси ҳақида.

Учинчи боб, қофия ҳарфларининг ҳаракатлари ва уларнинг номланиши ҳақида.

Тўртинчи боб, қофия ҳудуди ва синфлари хусусида.

Бешинчи боб, манзум каломда баъзан учровчи қофия айблари зикри ва номаъқул сифатлар ҳақида.

Олтинчи боб, шеър *махосин*¹и зикри ва таҳсинга сазовор санъатлар ҳақидаким, назму насрда қўл келгай.

Аввалги боб

Шеър ва қофия маънолари зикри ҳамда унинг ҳақиқати ва имкониятлари хусусида

Билгилки, шеър асли луғатда «*билим*»дир ва тўғри сўз идроки маъносини берур ва истилоҳий жиҳатдан маъноси мураттаби (тартибга солинган) маъновийи мавзун (ваззли), мутакаррир (такрорланувчи) ва мутасовий (ўзаро баробар) ва охирги ҳарфлари бир-бирига монанд келувчи сухандир.

Ва шунинг учун *мураттаби маъновийи сухан*² дейилдики, ҳақиқий шеър билан бемаъни тартибсиз калом ўртасида фарқ бордир. Ва шунинг учун мавзун айтилдики, назм билан маъновий мураттаб наср ўртасида ихтилоф бордир.

Ва шунинг учун мутакаррир дейилдики, икки мисраъли байт ярим мисраъ сўздан фарқланур. Чунки шеър ҳеч бўлмаса тугалланган байтдан ташкил топгай, бу ҳақда аввал ҳам айтиб ўтган эдик.

Мутасовий дейилишдан мақсад шуки, тугалланган байт билан вазнда бир-биридан фарқ килувчи мисраълар орасида фарқ бордир. Ва охирги ҳарфларнинг бир-бирига монандлиги деб

шуни айтилулки, қофиядор калом билан қофияга эга бўлмаган калом орасида фарқ бордирки, қофиясиз суханни шеър ҳисобламайдилар, гарчи мавзун бўлса ҳам. Ва аммо мавзун калом билан шеър сабабига келсак, *Абу Абдуллоҳ Қосим бин Салом Бағдодий* - наҳву луғат ва тарих пешволаридан бири бўлмиш - айтади: *Яъруб ибн Қаҳтон ибн Обир ибн Шолих ибн Арфаршад ибн Сом ибн Нуҳ*³ - тўрт юз йил умр кўрди ва арабий айтур эди - тўфондан сўнг араб тили унинг ҳаракатлари туфайли ёйила бошлади. Сажъ ва далилга мафтун эди. Яъруб донолик қуввати ва истеъдод закоси ила уни топди, мавзун сўзни номавзундан фарқ қилди ва фавкуллода икки байт айтди.

Ва аёнлар, қариндошлар, қариялар, яқинлари ҳузурида шеърхонлик қилди. Улар — ҳаргиз манзум сўз эшитмаган эдилар — сўрадилар: «Бу қандай муаззам сухан сўз тартибидурки, сендан аввал бундай сўз эшитмаган эдик?»

У айтди: «Мен ҳам бу каби суханни ўзимдан топмадим».

Шундай қилиб, таълим ва таҳлилсиз унга мавзун каломдан шуур келди, уни *шеър* ўқидилар ва унинг айтувчисига *шоир* ном кўйдилар.

Ва яна баъзилар дептурларким, шеърни дастлаб *Журҳам ибн Қаҳтон* айтиптир. Ва баъзи тарихчилар шеърнинг ибтидосини Одам *салавату-л-лоҳ алайҳа*⁴ номига ҳавола қиладилар. Тил илми аҳли фикрига кўра, Одам (СА) *сурёний*⁵ бўлган. Агар бу ривоят асосга эга бўлса ва у шеърни сурёний тилида айтган бўлса, эҳтимол, ундан кейин шеърни араб тилига таржима қилган бўлишлари мумкин.

Ва шунингдек, форсий шеър ибтидосини *Баҳром Гўр*⁶га нисбат берадилар ва Ажам моликлари қиссасида келтирилишича, *Яздигурд*⁷ Баҳромнинг отаси Шопурнинг дунёга келган фарзанди тиффилият (илк болалик) ёшидан ўтган эди. Баҳром тўрт ёшга етганда, умид пайдо бўлди, мунажжимлар унинг толеъидан фол кўрдилар ва юлдузлар ўрнига назар қилдилар. На фалак хоҳиш деб шуни тобдиларки, унинг камоли ғурбат (мусофирлик) билан

боғлиқдир. Жасур, *муваддаб*⁸ ва мулк вориси бўлар ва сулоланинг давомийлигини таъминлар.

Кейин Яздигурд Баҳромни Манзар ибн Умар ибн Адий Лухмийга, унинг ёрдами билан Ҳирада подшоҳ бўлган эди, топширди ва аркони давлатдан бир нечтасини унга кўшиб Ҳирага юборди, токи арбоблар орасида парвариш топсин ва хушқалом шоиру жасур жангчи бўлиб этишсин. Баъзиларнинг айтишларича, у вақтда Ҳира подшоҳи Нўъмон ибн Манзар ибн Умар ибн Адий эди. Яздигурд Баҳромни Ҳирага юбориб, шундай фармон берди: «Ҳиранинг дилкушо жойларида унинг учун алоҳида масканлар барпо қилсинлар. Шу тариқа меъморлар Хурнақ ва Садирни бино қилдилар. Ва Ибн Қутайба айтади: Хурнақни Ажамда Хурнигоҳ атайдирлар, яъни подшоҳларнинг емакхонаси ва гўшанишини маъносини берур, араблар уни мувофиқ келсин деб, Хурнақ дедилар.

Ва Садир бир-бирига ўхшамайдиган уч гумбаздан иборат, форсийлар уни «Се дайир» (уч ибодатхона) атадилар, араблар эса Садир номладилар. Ва яна айтурларки, бу уч гумбаз уларнинг ибодатхонаси бўлган. Қадимда гумбазни паҳлавий тилида ибодатхона ўқишларига сабаб шуки, баъзи китобларда кўрдим, Исфаҳон тарафдан Рой томонга бир йўл ўтади ва уни Дайри гатик (гатли ибодатхона) атайдилар – гат билан сувалгандир. Ва Ҳаммод ибн Абу Лайсни, араб шеърларининг кўпини у нақл қилмиш, Баҳромнинг арабча шеърларидан кўпчилигини - Ҳира аҳлидан ривоят қилур - ва эронийлар аввал унинг форсийча шеърларини келтирурлар. Унга нисбат билдирилган шеър будур:

*Манам он пили дамону манам он шери яла,
Номи ман Баҳроми Гўр, куниятам Бўжабала...*⁹

Ва яна баъзилар дептурларки, энг аввал форсий тилда шеърни Абухафс Ҳаким ибн Аҳвас Сўғдий айтибтур ва Самарканднинг Сўғд деган жойидандир ва мусиқа сирларидан хабардор экандир. Абунаsr - Форобий ўз китобида унинг номини

келтириштур ва бастакорлик асбобини унинг номи билан боғлаштур - айтиштурким, Абуҳафсдан сўнг уни ҳеч ким амалда қўллай олмаштур ва у хижрий 300- йилда (оламдан) ўтиштур, унга нисбат берилган шеър будур:

*Оҳуи қўҳи дар дашт чи гуна давадо,
Ёр надорад, бе ёр чи гуна бувадо?*¹⁰

Ва чун бу муқаддимадан маълум бўлди билгилким, агар байт такрор бўлса ва у ўн бештадан ўтса, уни *қасида* ўқийдилар, ундан кам бўлса, *қитъа* дерлар. Ва форсий қасидада лозимдирки, матлаъ мусарраъ (қўшқофияли) бўлсин, яъни ҳар икки мисраъдаги қофия ҳарф ва ҳаракатда тенг бўлсин, аммо агар йигирма байтдан ошса, уни қитъа ўқимаслар...

Ва *қофия*, билгилки, байт охиридаги сўзлар бўлиб, мазкур сўзлар суратда ва маънода байт охиридаги сўзлар билан такрор бўлмасин. Агар такрор бўлса, уни *радиф* ўқийдилар ва қофия ундан аввал келгай...

ШАЙХ АҲМАД ТАРОЗИЙ

«ФУНУНУ-Л-БАЛОҒА»дан

АЛ-ФАҲНУ-С-СОНИЙ ФИ-Л-ҚОФИЯ ВА-Р-РАДИФ¹

Билгилким, мажмуи уламо ва фузало мазҳабинда аҳли таъба қофия илмин билмак муҳимдир. Зероки таъбнинг натижаси шеърдур. Ва шеърнинг асли қофия. Ва қофиясиз шеър мумкин эрмас. Магар бир тариқа шеър бўлурким, они ҳарора² дерлар, анда қофия бўлмас. Ва зурафо³ байтни хаймаға нисбат қилибтурлар ва қофияни стунға. Яъни стун бирла барпойдур. Ва баъзи ҳарфи равий⁴ни ялғуз ва баъзи сўнгги мисраъни тамом қофия санарлар ва баъзи байтнинг охир жузвин, нетокким, баҳри тавилдин "мафоил"ни ва ражаздин "мустафъилун"ни. Ва рамалдин "фоилотун"ни. Ва лекин араб ва аҷам уламоси жумҳурининг ва Мавлоно Халил⁵нинг (рахматиллоҳи алайҳи) иттифоқинда улдурким, сокиниким, "ҳарфи равий"⁶ға ё "ҳарфи ридф"⁷ қа ёвуқтур, "мо қаблу"нинг ҳаракати бирла охир ҳарфқача бир қофия тутарлар.

Барчадин бу қавл⁸ ақводур. Бас, қавл бирла қофия гоҳ бир калима бўлур. Гоҳ баъз калима, гоҳ бир калима. Ва баъз ва гоҳ икки калима. Масалан, бир ғазалда парвар ва хокистар⁹ дур ва сар ва дархур¹⁰ келди. Бир қофия курсив парвар лафзидур. Ул бир калимадур. Ва бир қофия густар¹¹ лафзидур. Ул баъз калимае, яъни хокистар лафзи тамом бир калимадур. Ва бу маҳалда равий "ро" дур. Ва анга ёвуқ сокин "син" дур. Ва "син"нинг мо қабли "коф" тур. "Коф"тин "ро" гача бир қофиядур. Ва яна бир қофия "ди сар" лафзидур. Ул бир калима ва баъздур. Яъни "ди" лафзи баъздур. Ва "сар" лафзи калимадур. Ва бир қофия "дар-хур" лафзидур. Ул икки калимадур. Бириси "дар" лафзидур ва бириси "хур" лафзидур.

"Ал-калимату лафзун вузиъа ли маънан муфрадан" (Калима ягона бир маънога қурилган сўздур). Ва буларнинг мисоли бу турур:

Пеша қилди шевае жавру ситам пайваста ёр (калима)

Гўйиё мундоғ кечадур иқтизойи рўзгор (калима ва баъз)...

*Гояти тақрир этармен, йўқса бўлмасмен малул,
Заҳри қотил илкиндин кўринур хушгусор¹² (икки калима)*

*Бермади зўру шижоат бирла ганжи ишқ даст,
Саъй кўргузди нечаким Рустаму Исфандиёр (баъз)*

Фасл. Араб уламосининг жумхури қофияни беш қисм қилибтурлар. Аввал — мутавотир¹³. Иккинчиси — мутародиф¹⁴. Учинчи — мутарокиб¹⁵. Тўртинчи — мутадорик¹⁶. Бешинчи — мутаковис¹⁷. Ва ажам фузалосининг машхури яна уч қисм зиёда қилибтурлар. Аввал — мутасови. Иккинчи — мутарожих. Учинчи — мутазойид.

Мутавотир ани дерларким, ул сокиниким, ҳарфи равийға ёвуқ. Андин сўнгра сабаби хафиф келур: фа вазнида. Аъни бир ҳаракат, бир сокин, нетокким: ахтар ва анбар. Ё кавкаб ва мазхаб бўлғай.

Мисол бу тариқа бўлур:

*Сўзидин рашк олур, шаққар юзидин ҳам чаман ва гул.
Кўзидин уфтонур наргис, субҳидин тўлгонур сунбул.*

Ва мунда бир қофияда "гул" лафзидур ва бир қофия "сунбул".

Мутародиф ул бўлурким, ул сокиндин сўнгра сабаби мутавассит келур: фoa вазниға. Аъни- бир мутаҳаррик, икки сокин- нетокким мухтор ва агёр ё таъбир ва тафсир бўлғай.

Мисоли бу турур:

*Қамар бўлди юзунг давринда машхур;
Қошингдин ҳам қамуғ меҳроби маъмур.*

Мутадорик анингтеқ бўлурким, ул сокиндин сўнгра мутаҳаррик, бир сокин келур, фаала вазниға. Аъни, ватади

мажмуъ, нетокким: *мухтасар* ва *мўътабар мумтахан* ва *ёсуман* бўлғай.

Мисоли бу турур:

*Чу қаду ораз фикридин қилсам видои анжуман,
Қабримдин ўтгуси баса сарви сихи-ю настаран.*

Мутавосий анингтеқ бўлурким, ул сокиндин сўнгра *ватади касрат* келур. Яъни икки мутаҳаррик ва икки сокин *фаал* вазнида, нетокким *дилистон* ва *шуд ниҳон* бўлғай. Мисол:

*Эй жамолингдин топибтур ҳусн ҳар дам эхтиром,
Мубтало бўлди гами ишқинг била ҳар ҳосу ом.*

Мутарокиб ул бўлурким, ул сокиндин сўнгра уч мутаҳаррик, бир сокин келур: *фаалан* вазниға. Яъни *фосилаи суғро*, нетокким: *дилбари ман* ва *сарви чаман* бўлғай.

Мисоли бу:

*Ёраб, эл ичинда эҳсону ато бўлди адам,
Ё магар ер юзида қолмади ҳеч аҳли карам...*

Мутарожих ул бўлурким, ул сокиндин сўнгра уч мутаҳаррик, икки сокин келур: *фаулоту* вазниға, нетокким: *нақши жаҳон* ва *боригарон* бўлғай. Мисоли бу турур:

*Ол энгин босса енги бирла ўшул жавҳари жон,
Кўзларим шул дам этар ер юзини доласитон.*

Мутаковис анингтеқ бўлурким, ул сокиндин сўнгра тўрт мутаҳаррик, бир сокин келур: *фаалатун* вазнида, нетокким: *гул шақари ман* ва *бар жигари ман* бўлғай.

Мисоли бу турур:

*Нисбат эмас тишинга гавҳари Адан,
Ҳеч ўқшамас юзунгга ҳам гули чаман.*

Мутазойид улдурким, ул сокидин сўнгра тўрт мутаҳаррик,
икки сокин келур, *фаалатан* вазнида, нетокким: *Эй шаҳи жаҳон*
ва *бар дили касон* бўлғай.

Мисоли бу турур:

*Пинҳон тутар розингки бу дили ҳазин,
Сақлар они пайваста чун дурри самин.*

Фасл. Ажам уламосининг қошинда қофия уч навъ бўлур.
Аслий ва маъмули¹⁸ шойгон.

Аслий улким, ҳар лафзеким; қофияда воқеъ бўлур, агар *асл*
ваъи бирла келса ва ҳеч *раҳгузар*¹⁹дин анга тағйир ва табдил йўл
топмаган бўлса ва ҳарфи равийси калиманинг нафсидин бўлса, ул
қофияни *асл* дерлар, нетокким: *хубоб* ва *гулоб*; ё: *ҳабиб* ва *рақиб*;
ё: *хур* ва *нур*; ё: *гул* ва *мул* бўлғай.

Мисоли бу:

Бузулгон бу менинг кўнглумни, эй хур,
Қил эмди бир табассум бирла маъмур.

Қофия маъмули улким, калимани асл вазъидан тағйир
этмиш бўлсалар ва қасд бирла аслға рост қилмиш бўлсалар ва
ҳарфи равийси калима нафсидин бўлмаса ва бир иллат бирла анга
мулҳақ бўлган бўлса, ул қофияни маъмули дерлар. Яъни
лафзеким, анга амал даст топмиш бўлса, бас, амали лафзға беш
нарсанинг иллатидин йўл топарким, ул *масдар* ва *мозеъ* ва
музориъ ва *амри робита* дурур. Масдар улким: *гуфтан* ва *суфтан*;
ё: *нўшидан* ва *жўшидан* бўлғай. Ва қофия асликим: *Адан* ва
лабан; *саман* ва *ватан* дурур.

Булар бирла бир ғазалда келмаги *сахван* йўқтур. Зероки,
аларнинг охир ҳарфи калиманинг нафсидин эрмас. Масдарият

иллатидин мулҳақ турур ва буларнинг охир ҳарфи аслдур ва мозийким, *дод* ва *кушуд*; ё: *кашид* ва *чашид*; ё: *буд* ва *кушуд*; ё охири "те" бўлса, нетокким: *сохт* ва *бохт*; ё: *тофт* ва *дошт* ва *кошт* турур. Ул *бод* ва *шод*; ё: *ид* ва *чид*; ё: *кабуд* ва *удким*, аслидур, булар бирла бир ғазалда жамъ бўлмоғи айбдур. Ва буларнинг ижтимои ҳеч маҳалда жоиз эрмас.

Ва *музориъким*, *барад* ва *дарад*; ё: *занад* ва *танад*; ё: *мекашад* ва *мечашад* турур...

Ва ул *қофияларким*, *амрият маъниси бирла бўлса келур*. *Агар фаолият маъниси бирла бўлса, асли қофия бирла бир ерда келса, раводур, нетокким*: *жонсипор* ва *рахгузор*; ё: *корсоз* ва *тангудоз*, ё: *хунрез* ва *дилсўз бўлғай*. *Ва бу қофиялардин баъзиси масдарият маъниси бирла ҳам келур, нетокким*: *парҳез* ва *ситез*; ё: *шикоб* ва *фиреб турур*. *Булар ҳам асли(й) қофия бирла воқеъ бўлса раводур*. *Ва робитаким*: *доност* ва *биност* ё: *жуст* ва *худрост бўлғай*. *Ул рост* ва *кост*; ё: *дўст* ва *пўст*; ё: *баст* ва *маст*; ё: *пари* ва *сариким, аслийдур, бир ерда жойиз эрмас* ва *маълумки, қофиянинг асли қофия бирла ижтимои қасидада ва маснавийда раводур*. *Не учун, зероки қасиданинг ақалли йигирма байт бўлур, кўп қофия керак- то бир қасида тамом бўлғай*.

Бас, бу сабабтин агар аслий қофия битилмаса, маъмулий қофия ҳар нечаким келтурса раводур то мақсудни интиҳога келтургай. Ва маснавийда ҳам мақсуд қиссанинг баёнидур, сўзга қофияни келтурмак керак- бу душвордур.

Вале сўзни қофияга келтурмак осон. Бас, ҳикоятқа асли қофия рост келмаса, маъмул келтурса раводур- то қиссани шарҳқа келтургай, нетокким малику-л-калом Фирдавсий айтур "Шохнома"синда:

*Баду гўфт Ковус: К-эй, пур хирад,
Дилат яксар андешаи бад барад²⁰.*

Ва бу байт то сўнгги мисраънинг қофияси маъмулидир ва лекин ғазалда ва қитъа ва рубоийда маъмулининг истеъмоли раво

йўқтур ул жиҳаттинким, рубоий тўрт мисраъедур. Уч қофия бирла тамом бўлур. Ва қитъанинг ақалли ики байттур. Ики қофия бирла тамом бўлур. Ва ғазалнинг ҳам ози беш байттур. Ва зарурат ҳолатида тўрт байт беш қофия бирла тамом бўлур. Ҳеч муҳим эрмаским, маъмули қофия келтургайлар. Вале устодлар ғазалда маъмулий қофиянинг бир ерида жоиз тутубтурлар ул сабабтинким, шоирға хўб маъно даст берди, асли қофияға рост келмас. Бу маҳалда маъмули келтурса, раводурким, то ул маъно зоеъ бўлмағай. Мундин ўзга ҳеч ерда раво йўқтур.

Қофия шойгон беш насадин қўпар. Ул "алиф", "нун" *жамъихдин*, нетокким: *мардумон ва суханон* бўлғай. Ул *жон ва жаҳон*ким, аслийдур, бир ғазалда келмағай- раво йўқтур.

Икинчи *ҳо* ва алиф жамъидин пайдо бўлур, нетокким: *сарҳо* ва *дилҳо* бўлғай. Ул *ато ва жудо* бирла келса, раво йўқтур.

Учинчи *ё* ва *дол* жамъ мухтабадин, нетокким: *равид* ва *шавид* бўлғай. Ул *жовид ва ийд* бирла рост келмас.

Тўртинчи *нун* ва *дол* жамъи муғойибадин, нетокким: *раванд* ва *баранд* бўлғай. Ул *қанд ва савганд* бирла бир ерда келмас.

Бешинчи *ё* ва *мим* мутакаллим муаалғайрдин ҳосил бўлур, нетокким: *барим ва хўрим* бўлғай. Ул *рим ва сим* бирла раво эрмас. Ва мажмуи уламо қошинда қофияи шойон барча маҳалда айбтур.

Ва агар қофия шойгондин ҳам "алиф" ва "нун" жамъини васл ва хуруж еринда қилса бўлур, нетокким: *писарон ва дигарон* бўлғай.

Мисоли будур:

Умр бигузаит ба беҳосили булҳаваси...

Фааммо, булар равий бўлмас. Агар равий қилсалар, ул қофия майибтур.

Мазид ул *ҳарфни айтурларким, хуруждин сўнгра келса. Ва бу ажам ихтироидур. Ва араб қавлинда қофиянинг охири ҳарфи*

хуруждир. Ва мазид ҳар ҳарфдин бўлур, нетокким: баримиш ва даримиш бўлғай.

Мисоли бу:

*Тилар кўнглум юзунг кўрса, будур онинг хаёлот,
Муяссар бўлса бу давлат, бўлур зоҳир камолоти.*

Ва мунда равий "лом"дур. Ва "алиф" васлдур; ва "то" хуруждур ва "ё" мазид.

Ва буларнинг такрори лозимдур. Ва ул тўрт ҳарфким, равийдин бурун келур, бириси қайдтур. Ва мунунг маҳали равийдин бурундур. Ва бу ҳар ҳарфтин бўлур. Мунинг бирла равийнинг орасинда ҳеч ҳарф сиғмас, нетокким: *гуфт ва суфт* бўлғай.

Мисоли бу бўлур:

*Солди усрук кўзунгиз тавба-у тақвога шикаст,
Бўлди олам юзунгиз даврида хуришдипараст.*

Мисоли дигар: Камол Хўжандий айтур:

*Ёри мо сарви баланд аст, бигуем баланд,
Паст гуфтан суҳан аз бийми рақибон то чанд²¹.*

Ва мунда равий "дол"дур. Ва "нун" қайддур. Ва мунга тақи баъзилар ҳуруф таъйин қилибтурларким, ул ўн ҳарфтур: *бе, хе, ре, зе, син, шин, айн, фе, нун, ҳе*, нетокким: *сабр ва абр, тахт ва бахт, дард ва мард, дүзд ва музд, паст ва маст, гаит ва даит, мафар ва нафар, гуфт ва суфт, банд ва қанд, маҳр ва жаҳр* бўлғай.

Фааммо, мунинг эътибори йўктур. Ул сабабтин агар қофиянинг биноси арабий бўлса, ўзга ҳуруф ҳам келур, нетокким: *атр ва сатр, мажд ва нажд, тахт ва бахт, садр ва бадр, аср ва*

қаср, саъд ва раъд, ақд ва нақд, мушкил ва гил, қалб ва калб, намак ва самак, натл ва ҳамл, фирдавс ва қавс, Вайс ва Қайс.

Бас, маълум бўлдиким, ҳуруф тайин қилмоқ ғалаттур.

Ва асаҳ улдурким, ҳар ҳарфким, саҳихдур, равийдин бурун келур. Сокин-ул-қайдтур. Ва анинг қофиясин муқаййад ўқурлар. Ва қайд ҳаргиз мутаҳаррик келмас. Ридф ҳам равийдин бурун келур. Яъни "алиф" ва "вов" ва «ё» ва бу уч ҳарфтин ўзга ҳеч ҳарф ридф бўлмас, нетокким: *кор ва бор, хур ва нур, чин ва ойн* бўлғай. "Алиф"нинг мисоли:

*Эй сенингки, ол энгингдин гулга ҳа дам инфиол²²,
Чун қаро зулфунг эрур мушки Хўтанга гўшмол.*

<...> Даҳил ул ҳарфни айтурларким, равий бирла таъсиснинг аросинда келур. Вале анинг такрори лозим эрмас. Аъни бир байтта ўзга ҳарф келур. Ва яна бир байтта ўзга, нетокким: *тоҳир ва қосир* бўлғай. Мисоли бу:

*Эй бўлди сенинг шонинга ҳусн этти нозил,
Йуртур пари ҳурда бу шаклу шамойил.*

Таъсис ул ҳарфни айтурларким, қофиянинг ҳарфининг аввалинда келур. Бу тўққуз ҳуруфнинг оғози андиндур. Ва бу "алиф"тин ўзга ҳарф бўлмас доим, нетокким: *олим ва ҳоким* бўлғай.

Мисоли будур:

*Чун сенда бор, эй ҳур, чунин шаклу шамойил;
Валлоҳки, пари кўрса бўлур, жон била мойил.*

Фасл. Бу тўққуз ҳуруфнинг ижтимои бир қофияда кам воқеъ бўлур. Улким имкони дур, мисолин кўргузоли:

Равийи ялғуз: *гул ва булбул.*

Равий ва васл: *гулаш ва булбулаш.*

Равий ва васл ва хуруж: *гулҳо ва булбулҳо.*
Равий ва васл ва хуруж ва мазид: *гулаташ ва булбулаташ.*
Равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: *гулҳояш ва булбулҳояш.*
Қайд ва равий ва васл: *суфтам ва суфтам.*
Қайд ва равий ва васл ва хуруж: *суфтамаш ва суфтамаш.*
Қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид: *суфтастам ва суфтастам.*
Қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: *суфтамашон ва суфтамашон.*
Ридф ва равий: *камол ва хаёл.*
Ридф ва равий ва васл: *камолаш ва хаёлаш.*
Ридф ва равий ва васл ва хуруж: *камолот ва хаёлот.*
Ридф ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: *камолатаст ва хаёлотаст.*
Таъсис ва дахил ва равий: *комил ва восил.*
Таъсис ва дахил ва равий ва васл: *комилаш ва восилаш.*
Таъсис ва дахил ва равий ва васл ва хуруж: *комилҳо ва восилҳо.*
Таъсис ва дахил ва равий ва васл ва хуруж ва мазид: *комилҳош ва восилҳош.*
Таъсис ва дахил ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: *комилҳост ва восилҳост.*
Ридф ва қайд ва равий: *сохт ва пардохт.*
Ридф ва қайд ва равий ва васл: *сохтам ва пардохтам.*
Ридф ва қайд ва равий ва васл ва хуруж: *сохтим ва пардохтим.*
Ридф ва қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид: *сохтимаш ва пардохтимаш.*
Ридф ва қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: *сохтамашон ва пардохтамашон.*
Таъсис ва дахил ва қайд ва равий: *монанд ва хешованд.*
Таъсис ва дахил ва қайд ва равий ва васл: *монандаш, хешовандаш.*

Таъсис ва дахил ва қайд ва равий ва васл ва хуруж:
монандаст ва хешовандаст.

Таъсис ва дахил ва қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид:
монандаст ва хешовандаст.

Таъсис ва дахил ва қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид
ва ноира: *монандасташон ва хешовандасташон.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий: *ҳомун ва қонун.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл: *ҳомунаш ва қонунаш.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл ва хуруж:
ҳомунаст ва қонунаст.

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл ва хуруж ва
мазид: *ҳомунҳош ва қонунҳош.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл ва хуруж ва мазид
ва норе: *ҳомунхост ва қонунхост.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл ва хуруж ва мазид
ва ноира: *ҳомунҳо ва қонунҳо.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва қайд ва равий: *омухт ва восухт.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва қайд ва равий ва васл: *омухтам
ва восухтам.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва қайд ва равий ва васл ва хуруж:
омухтамаш ва восухтамаш.

Ва буларнинг жамъи бирла жамъи қофияда бас мушкилдур.

Агар воқеъ бўлса, бу тарика бўлур. Ва лекин айбдин холи
бўлмас. Мисоли бу:

*Гў онки, то ман ин ҳунар омухтамаш,
Дар ҳар дақиқа лаҳзае восухтамаш²³.*

Фасл. Устодлар ва тўққуз хуруфдин бошқа равийдин ё
ридфдин ё таъсисдин бурун бир ҳарфни илтизом қилурлар.
Агарчи лозим эрмас ва ҳар қофияда такрор қилурлар. Ва муни
"лузуму мо ло йалзаму" ўқурлар, нетокким: *кабир ва абир* бўлғай.

Мисоли бу турур:

*Сарв десам қаддини, сарв узра ким кўрди самар?
Қаддиға қуллуқ учун бағлоди белга не қамар.
Зулф ичинда кўргали юзунгни бурур меҳр ила
Ҳар кеча то субҳ эшикинда асас янглиғ қамар.*

Ва бу рубоийда равий "ро" дур. Ва мунда "мим"ни илтизом қилибтур. Ва агар "мим"ни келтурмаса ҳам, гузар ва зарар ул қофия бирла рост келур.

Фасл. Ул ҳаракотиким, зикр қилдук, ул итлоқ дур. Ул равийнинг ҳаракатидур, нетокким: *гулаш ва булбулаш*. Ва мунга ихтилоф жойиз эрмас, магар равийнинг мо баъди хуруфи иллатин бўлса, ул айбтур, нетокким, *сархушо ва маҳвашо*.

Ва равийнинг нафсининг ихтилофин *икфо* ўқурлар. Бу бағоят шанъдур, нетокким: *ихтисод* ва *эътимод*, *хос* ва *ос* бўлғай...

Фасл. Ҳар шеърим, анга ики қофия келтурсалар, они *зулқофиятайн* ўқурлар.

Мисоли бу тариқадур:

*Эй лаблари ақиқ, тиши дур, сўзи шакар.
Гар офтоб боқса юзунга, кўзи қамар.*

Бир қофия *сўзи* ва *кўзи* лафзи, бир қофия *қамар* ва *шакар*.

Фасл. Бу тўққуз ҳарфким, зикр қилдук, андин бошқа қофиядин сўнгра келтирурларким, они радиф дерлар. Ва бу ажам шаросининг махсусидир ва муни араб билмас. Ва анингтеқ бўлурким, бир ғазалда боштин аёқ ҳар байтнинг охиринда қофиядин сўнгра бир калимани такрор қилурларким, барчаси сурат ва маънода мутаффиқ бўлғай.

Ва радиф агарчи шеърда лозим эрмас, вале андин шеърга оройиши тамом ҳосилдур. Ва араб қошинда ҳар шеърим, анда радиф ҳарфи бўлса, они *мураддаф* ўқурлар. Ва ажам қошинда ҳар

шеърдаким радиф бўлса, они *мураддаф* дерлар. Мисоли бу тавр:

Боди сабоки, зулфини гул уза тор-тор *этар*,
Сабру қарору тоқату ақлни бекарор *этар*.

Фасл. Агар икки қофия бирла радиф келтурсалар, они *зулқофиятайн мураддаф* ўқурлар. Мисоли бу тарика:

Олса ниқоб юзи қамарни хижил қилтур,
Тўкса жўллоб сўзи шакарни хижил қилтур.

...Бир тарика шеър бўлурким, анда қофия бўлмас. Ҳар байтнинг охиринда радиф-ўқ келтирурлар. Они *ҳарора* ўқурлар. Мисоли бу тарик бўлур:

Эй сўзи қанду эрни мўл, дасти манасту доманат,
Зулфи бинафша, юзи гул, дасти манасту доманат.

Зухраву Ой, Муштарий, хуснунги, бўлди муштари,
Қайдаки бўлсанг, эй пари, дасти манасту доманат.

Қилмагил асру кўп ситам хаста кўнгулга, қил карам,
Бўлса қиёмат, эй санам, дасти манасту доманат.

Мунчаки ўртадинг мени, эй кўзи шўхи кофарин,
Яъники қўйгамен сени дасти манасту доманат...

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ

«РИСОЛАИ ҚОФИЯ»

Бисмиллаҳи-р-роҳмани-р-роҳим

(I)

Сўзни мавзун (ваззли) қилганларидан сўнг, фасоҳат анжуманининг қофиясини унга тақаллум қилурлар, яъни Ҳазрат Воҳибу-л-атойоти жалла жалолуху¹га ҳамду санолар, ундан сўнгра расулимизга мадҳу санолар бўлганидек, токи балоғат чаманининг булбуллари унда тараннум айласунлар². Коинот сарвари Аллоҳга чексиз ҳамду санолар ва мақтовлар бўлсин... Қофия қоидалариға доир бу мухтасар рисола баъзи азизлар ва дўстлар таҳрири ва тақриридан ўтгайки, Ҳазрати борийнинг иноятдан умидвордирманки, ундан баҳраманд бўлувчиларга манзур бўлғай ва уларнинг назариға тушғай.

Қитъа:

*Чу гул ба ханда дарояд лаби амал зи нишот,
Агар зи гулшани лутфаиш вазад насими қабул.*

(Мазмуни:

*Лабнинг сурурига амал қилиб, гул хандага кирсун,
Агар гулшанда шамол унинг лутфини қабул қилса).*

Муқаддима (II)

Билгилки, қофия аҷам шоирлари одатича, байтлар охиридаги сўзларнинг тақрорланиб келишидир, шу шарт биланки, талаффузда мустақил бўлмасин, балки мисраънинг бир жузви бўлсин. Баъзилар жумланинг охирини қофия³ дерлар, баъзилар эса равий ҳарфини қофия деб атарлар.

Радиф деб шундай калимани айтурларки, бу калима ҳамма байтлар охирида бир хил тарзда тақрорланиб келсин.

Ва *ридаф* мавжуд бўлган шеърни *мурдаф*⁴ ўқирлар ва бу аҷам шуаросига хос ҳолатдир.

Фасл (III)

Қофия ҳарфлари тўққизтадир.

Шеър:

*Равиву ридфу дигар қайду баъд аз он таъсис,
Дахилу васлу хуружу мазиду ноира дон*

(Мазмуни:

*Равийу ридфу яна қайд сўнгра таъсис,
Дахилу васлу хуружу мазиду ноирадир бил).*

*Равий*⁵ қофия асл (ўзак)даги сўнгги ҳарфдир, чунонки ушбу байтда “лом” равийдир:

*Дар азал нақши ту бар тахтаи гул дидаи дил,
Диду пои дили бечора фуру рафт ба гил*

(Мазмуни:

*Азалдан сенинг суратинг гулда ва юрагимдадур,
Оёқ остини кўриб бечора қалбим тупроққа кетди).*

*Ридф*⁶ деб “алиф”, “вов” ва “йо”ни шу шарт билан айтувларки, равийдан аввал келсин, мутаҳаррик (ҳаракатли) ҳарфларсиз ва улардан олдин келувчи ҳаракатларсиз.

Ридфни ўз ичига олувчи ҳар қандай қофияни *мурдаф* ўқирлар⁷, бунда «ро» сукунли ва “дол” фатҳа билан ўқилур.

Ва агар равий ва ридфнинг ўртасида сокин ҳарф бўлса, уни ридфи *муфрадли мурдаф* деб атарлар, чунонки ушбу байтда келгани каби.

Шеър:

*Эй аз гунафша сохта гулбаргро ниқоб,
В-аз шаб табончаҳо зада бар рӯи офтоб*

(Мазмуни:

*Эй бинафшадан гулбарглари ниқоб қилувчи
Ва тунда офтобнинг юзига ўқлар отувчи).*

Ва агар ундош ҳарф восита бўлса, бу ундошни *ридфи зоида*⁸ дерлар ва “алиф”, “вов” ва “йо”нинг ридфи аслий ва у қофияни *мураккаб ридфли мурдаф* дерлар.

Шеър:

*Азбаски танам з-оташи ишқи ту гудоҳт,
Натвон танам аз шамъи саҳар бозишноҳт.*

(Мазмуни:

*Жисмим сенинг ишқи оташингдан куйиб кул бўлди,
Нотавон жисмим саҳар шамидан яна хушига келди).*

Ва *ридфи зоида* ҳарфи олтигадир, чунонки айтурлар:

Шеър:

*Ридфи зоида шаш бувад, эй зүфунун,
“Ҳо”ву “ро”ву “син”у “шин”у “фо”ву “нун”.*

(Мазмуни:

*Ридфи зоида олтигадир, эй соҳиби илм,
Булар: «ҳо», «ро», «син», «шин», «фо» ва «нун»дир).*

Мисоллар: *сохт*, *сўхт* ва *рехт*; *корд* ва *мўрд*; *кост*, *пўст* ва *зист*; *дошт* ва *гўшт*; *йофт*, *кўфт* ва *фирефт*; *монд* ва *донд*⁹.

Билгилки, ридф форсий қофияда “вов” ва “йо” бўлса, икки навъдир: маъруф ва мажҳул.

Маъруф деб шуни айтурларки, “вов” ва “йо”дан кейин келган замма ва касра ишбоъ¹⁰ тамом қилур, *нур* ва *пир* сингари¹¹. *Мажҳул* улдирки, бунда ишбоъ тамом қилмайди, *шўр* ва *шер* сингари¹². Гўзал (қофия)дан кейин вожибдирки, маъруф ва мажҳулни бир шеърда жамъ қилмаслар, лекин Камол Исмоил жамъ қилибдир.

Рубоий:

*Бо дил гўфтам, ту боре, эй дил некӣ,
К-аз ман дурӣ, ба ёри ман наздикӣ.*

*Дил гўфт, ки бо даҳону зулфаиш умрест,
То месозам ба тангиву торикӣ.*

(Мазмуни:

*Юракка айтдим, эй юрак бир бора менга яхшилик қил,
Мендан йироқ бўлсанг, ёримга яқин бўл.*

*Юрак айтди: сенинг умринг ёринг даҳанию зулфи
биландир,*

Шундай экан, торлиқ ва қоронгиликни пайдо қилайин).

Ва баъзан бўлурки, мажхулнинг “йо”сини араб калимасида
*имола*¹³ қилган бўлсалар, жамъ қилурлар, чунонки Анварий
айтур:

*То моҳи руят аз ман рух дар хижоб дорад,
Не дида хоб дорад, не дил шикоб дорад*

(Мазмуни:

*Юзингинг ойи мендан ўзини яширганда,
На кўзга уйқу келади ва на юрак тоқат қилади).*

Қайд деб шундай сокин ҳарфни айтурларки, равийдан
аввал келсин, ушбу байтдаги “нун”¹⁴ каби:

*Чу Зухра вақти сабўҳ аз уфқу бисозад чанг,
Замона тез кунад нолаи маро оҳанг*

(Мазмуни:

*Зухра тонг вақтида уфқда чанг чалганда
Ҳаёт менинг нолаларимни тезда куйга солсин).*

Ва қайд ҳарфи форсий тилда ўнтадир, чунонки айтурлар:

Шеър:

*Гар ҳуруфи қайдро гиранд ёд
Нест дар лафзи Ажам аз даҳ зиёд.*

“Бо”у “хо”у “ро”ву “зо”ву “син”у “шин”,
“Ғайн”у “фо”ву “нун”у “ҳо” бошад яқин¹⁵.

(Мазмуни:

*Қайднинг ҳарфларини ёдга олсалар,
Ажам тилида ўнтадан ошмайди.*

*Булар шубҳасиз «бо», «хо», «ро», «зо», «син», «шин»,
«Ғайн», «фо», «нун», «ҳо» ҳарфларидир).*

Мисоллар: *абр* ва *сабр*, *тахт* ва *бахт*, *мард* ва *дард*, *базм* ва *назм*, *маст* ва *даст*, *гаит* ва *даит*, *мағз* ва *нағз*, *суфт* ва *гуфт*, *панд* ва *банд*, *чехр* ва *меҳр*¹⁶.

Ва агар қофиянинг биносини арабча курсалар, қайднинг риояти жами ҳарфлар асосида бўлади, чунонки: *ваъд* ва *раъд*, *бикр* ва *фикр*, *жайб* ва *гайб* ҳамда уларнинг мисоллари каби.

Таъсис деб шундай “алиф”ни айтурларки, у ва равийнинг ўртасида бир мутаҳаррик ҳарф восита бўлсин¹⁷.

Муассаса қофия улдурки, барча байтларда “алиф”га риоя қилурлар, чунонки Камол Исфаҳоний қасидасининг матлаҳида шундай қилган:

Шеър:

*Эй он ки лоф мезанӣ аз дил, ки ошиқ аст,
Тўбӣ лак, ар забони ту бо дил мувофиқ аст*

(Мазмуни:

*Юрагинг ҳақида у ошиқдир деб лоф урасан,
Беҳуда сўзларнинг кони, тилинг юрагинга мувофиқдир).*

Ва ажам шуароси араб шуаросига хилоф равишда таъсисни нафақат зарур, балки таҳсинга сазовор ҳисоблайдилар.

*Дахил*¹⁸ деб шундай мутаҳаррик ҳарфни айтурларки, таъсис ва равийнинг орасида воқеъ бўлур, юқоридаги байтда “шин” ва “фо” сингари.

Васл¹⁹ деб равийдан кейин келувчи ҳарфни айтурлар, ушбу байтдаги “мим” ҳарфи сингари:

Шеър:

*Ман ба бўи ту ҳавохоҳи насими саҳарам,
К-ў зи бўи ту хабар дораду ман беҳабарам.*

(Мазмуни:

*Мен менинг тароватинг учун тонг шамоли-ла дўст
тутинаман,*

*Чунки сенинг тароватингдан у хабардору мен эса
беҳабарман).*

Хуруж²⁰ деб васлдан кейин келувчи ҳарфни айтурлар, куйидаги байтда “мим” ҳарфи хуруж ҳисобланади.

Шеър:

*Мо ҳечкасони кўи ёрем,
Мо сўхтағони хомкорем.*

(Мазмуни:

*Биз ёр кўида ҳеч ким эмасмиз,
Биз мусибатга гирифтор нодонлармиз).*

Мазид²¹ деб хуружга пайванд ҳарфни айтурлар, ушбу байтдаги “шин” ҳарфи каби.

Шеър:

*Ало айнайҳи айнуллаҳ, чи чаимони сиёҳасташ,
Чи мижғони синоносо, чи мардафган нигоҳасташ.*

Ноира²² бир ёки ундан кўпроқ ҳарфдирким, мазиддан кейин келур, ушбу байтдаги “мим” ёки “шин” сингари:

*Он маҳ, ки ба чаими меҳр дидастемаш,
Аз жумлаи некувон гузидастемаш.*

(Мазмуни:
Ул ойки, мен унинг кўзларида қуёш кўряпман
Шунинг учун барча яхши нарсалардан воз кечаман).

Фасл (IV)

Қофия ҳаракатлари²³ олтигадир, чунонки айтурлар.

Шеър:

*Рассу²⁴ ишбоъу²⁵ ҳазву²⁶ тавжиҳ²⁷ аст,
Боз мажрову²⁸ баъд аз ўст нафоз²⁹.*

(Мазмуни:

*Расс, ишбоъ, ҳазв ва тавжиҳ,
Яна мажрову сўнг эрур нафоз).*

Расс таъсисдан аввал келувчи ҳаракатдур. Ва, шубҳасиз, бу фатҳадан бошқа ҳарф эмасдир.

Ишбоъ деб дахилнинг ҳаракатини айтурлар ва у кўпроқ касрадир, биз бу ҳақда юкорида ҳам айтиб ўтдик. Ва фатҳа қуйида келур, чунонки Заҳир ушбу байтида келтиргани каби:

*Бигзаит моҳи рўза ба хайру мубораке,
Пур кун қадаҳ зи бодаи гулбарги роваке.*

(Мазмуни:

*Рўза ойи хайру муборак билан ўтди,
Энди гулбаргдек пок бодадан қадаҳни тўлдир).*

Ва замма қуйида келур, ушбу байтдаги каби:

*Эй кушта маро нарғиси иўҳат бо тагофул,
Зулфи ту гирифтаст зи сар расми татовул.*

(Мазмуни:

*Сенинг иўҳ нарғисларинг бепарволиги билан мени ўлдирар,
Зулфинг менинг бошимга тажовуз этмакни одат қилибдир)*

Ҳазв деб рифд ва қайддан аввал келувчи ҳаракатни айтурлар, *кор* ва *бор* ва *тахт* ва *бахт*даги фатҳа сингари. (Ва ҳар гоҳ ин қофияе муштамил бар ҳарфи қайд мавсума бошад, ихтилофи ҳазвро жоиз доштаанд, чунон ки Камол Исфаҳоний айтур):

*Гар сўзи дилам як нафас оҳиста шавад,
Аз дуди дилам роҳи нафас баста шавад.
Дар дида аз он об ҳамегардонам,
То ҳар чи на нақши туст, аз он шуста шавад.*

(Мазмуни:

*Юрагимнинг ёниши бир нафас тинса,
Унинг дудидан нафасим йўли беркилсин.
Кўзларимни унинг суви билан алмаштираму лекин
Сенинг суратинг бўлмаса, унда ювилиб кетсин).*

Тавжиҳ сокин равийдан аввал келувчи ҳаракатдир ва мухталиф келмас, агарки равий мутаҳаррик бўлса васл ҳарфига, чунонки Анварийнинг ушбу қасидасининг матлаъси:

*Эй муслмонон, фигон аз жаври чархи чанбарӣ,
В-аз нифоқи Тиру қасди Моҳу сайри Муштарӣ*

(Мазмуни:

*Эй муслмонлар, бу чамбарак чархнинг жавридан,
Ва Тирнинг макридан, Ойнинг қасдидан, Муштарӣ
сайридан фигондир).*

Мажро деб равийнинг ҳаракатини айтурлар ва унинг аслининг ихтилофи жоиз эмас.

Нафоз васлнинг ҳаракатидир, хуружни унга пайванд қилурлар, ушбу байтдаги “йо” ҳаракати сингари:

То чанд ба санглохи ғам афканийам,

В-аз санги ситам шишаи дил бишканийам

(Мазмуни:

Қачонгача бу тошлоқда гам чекаман,

Ва бу тош ситамидан шиша қалбимни синдираман).

Ва форсий шеърда васл ҳарфи мутаҳаррик бўлмоғи жоиз эмас, чунончи ушбу байтдагидек:

Мо ошиқи рӯи некӯвонем,

Девонаи шакли ҳар жавонем

(Мазмуни:

Биз яхишлар дийдорининг ошиқларимиз,

Ва ҳар эзгулик шамойилининг девонасимиз).

Ва хуруж ва мазиднинг ҳаракатини *нафоз* дерлар, куйидаги байтдаги “мим” ва “шин” ҳаракатлари сингари:

То кай ба хуни дидаву дил парваремашон,

Аз раҳ бурун раванду ба роҳ оваремашон.

(Мазмуни:

Қачонгача дил қонини кӯриб тўламан,

Йўлдан таиқари чиқаману йўлга кираман).

Фасл (V)

Ушбу санъатнинг арбоблари ҳар қандай қофияни тақтиъ эътибори билан агар унинг сўнггида икки сокин ҳарф кетма-кет келса, *мутародиф*³⁰ ўқурлар.

Ва агар қофиянинг охирида бир сокин ҳарф бўлса ва сокиндан аввал бир мутаҳаррик ҳарф келса, ундай қофияни *мутавотир*³¹ деб атарлар. Ва агар икки мутаҳаррик ҳарф келса, уни *мутадорик*³² ўқурлар. Агар уч мутаҳаррик келса, уни *мутарокиб*³³ ва агар тўрт мутаҳаррик келса, ундай қофияни *мутаковис*³⁴ ўқурлар. Ва мутаковис қофия ажам ашъорида

учрамас ва юқоридағи барча истилоҳлар ушбу байтда жамъ бўлубтур:

*Мутародиф, мутавотир, мутадорик мехон,
Мутарокиб, мутаковис лақаби қофия дон*

(Мазмуни:

*Шуни билгилки, мутародиф, мутавотир, мутадорик,
Мутарокиб, мутаковислар қофиянинг атамаларидир).*

Фасл (VI)

Агар равий ҳарфи сокин бўлса ва васл ҳарфи унга пайваста бўлмаса, уни *муқаййад* ўқурлар³⁵.

Ва агар васл ҳарфи унга пайваста бўлса, уни *мутлақ* ўқурлар³⁶. Ва муқаййад равийким, қофия таркибида ундан бошқа ҳарф бўлмаса, уни *мужаррадли муқаййад* дерлар³⁷, *сарвар* ва *дилбар* каби. Агар бошқа ҳарф мавжуд бўлса, ушбу ҳарфга қараб *ридфли* ёки *қайдли муқаййад* деб атарлар.

Ва мутлақ равийким, агар қофия ҳарфларидан васл ҳарфи мавжуд бўлса, *сарварий* ва *дилбарий* сингари, уни мутлақ мужаррад дерлар ва агар қофия ҳарфларидан бирор ҳарф мавжуд бўлса, ушбу ҳарфга қараб *қайдли, ридфли, хуружли, мазидли ва ноирали мутлақ* деб атарлар.

Фасл (VII)

Қофия айблари тўрттадир: *икво*³⁸, *икфо*³⁹, *синод*⁴⁰, *йто*⁴¹.

Икво деб ҳазв ва тавжеҳнинг ихтилоф (қарама-қарши, зид)ин айтурлар, чунонки *дур* ва *давр*, *жаст* ва *жуст*, *пур* ва *барни* бир шеърда жамъ қилурлар.

Икфо деб равий ҳарфининг ўзгартирилиши айтилу, бунда талаффузда яқинлик кузатилади, *эҳтиёт* ва *эътимод* каби. Ва шу каби араб ва ажам ҳарфларини жамъ қилмоқ ҳам чунончи *раг* ва *сағни шак* ва *ҳакка*, *чапни тарабга* ва *кажни газга* ва *почани хожага* қофиядош қилиш ҳам шу жумладандир. Ва бу бағоят номаъкул ишдур.

Синод деб ридфнинг ихтилофин айтилури, чунончи *замин* ва *замон* сўзларини қофиядош қилишдир. Ва араб шуароси ридфнинг ихтилофини “вов” ва “йо”га жоиз деб билурлар, хусусан, *амӯд* ва *амидни* шеърда келтирадирлар ва бу ҳолат уларнинг шеърларида кўп учрайди.

Ийто икки навъли қофияни ифода қилмоқдир: *жалий ва хафий*. *Жалий* улдурким, унинг такрори очикдир, чунончи *неқўтар* ва *зеботар* ва *фусунгар* ва *ситамгар*. Ва *гуфтан* ва *шунидандаги* “нун”и масдар ҳамда *ёрон* ва *дўстондаги* “алиф” ва “нун” ҳамда *сифот* ва *коинотдаги* “то” ҳам шундайдир. Ва *лолаҳо* ва *гунчаҳо*даги “алиф” ва “ҳо”, *хандон*, *гирён*⁴², *гардондаги* “алиф” ва “нун”, *дасте* ва *мардедаги* “йо”и танкир⁴², *диҳад* ва *бараддаги* “дол”и истиқбол⁴³ ҳам шу жумладандир. Ва “нун”и тахсис⁴⁴ байтларда, асосан, бир маънода такрорланиб келур, бир харф ёки ундан ортиқ бўлса ҳам йтойи жалийга⁴⁵ мансуб бўлади.

Жоиз эрмаски, қофиянинг асосини унга курсалар ва агар зарурат туғилса, қасидада икки ва ундан ортиқ келмас, бундай қофияни *шойгон*⁴⁶ деб атарлар.

*Ийтои хафий*⁴⁷ ушбу байтдаги *об* ва *гулоб* сўзларидаги кабидир:

Эй гули рухсори ту бурда зи рўйи гул об,

Сўҳбати гулзорҳо карда ба бўят гулоб

(Мазмуни:

Эй гул юз, гулоб сенинг юзинг томчисидир,

Гулзорда гулоб сенинг тароватингдан сўҳбат қурди).

ХОТИМА (VIII)

Қофия икки қисмдан иборатдур: маъмул (амалдаги, жорий) ва ғайри маъмул. *Ғайри маъмул* улдурки, агар усиз унга тасарруф қилсалар (эгаллик қилсалар), қофия пайдо бўлур. Ва маъмул

улдурки, унинг воситасида қофия пайдо бўлур. Бу тасарруф гоҳида икки сўзнинг бирикувидан ҳосил бўлур, чунонки “аст” сўзи “пайдо” сўзи билан бирикиб, (бунда “пайдост” сўзи ҳосил бўлади) “хост” ва “рост” сўзларига қофиядош бўлур, жумладан:

*Дар оинаи рӯи ту, гар гўям рост,
Анвори тажаллиш илоҳӣ пайдост.*

(Мазмуни:

*Агар ростин айтсам, сенинг юзинг ойнасида
Илоҳий тажаллининг нурлари пайдо бўлур).*

Қамол Исмоил қасидасида “корд” сўзи қофия тарзида қўлланилганки, матлаъси ушбундир:

*Бартофтаст бахти маро рўзгор даст,
3-онам намерасад ба сари зулфи ёр даст*

(Мазмуни:

*Менинг бахтимга рўзгор чанг (қўл) солади
У сиз ҳам ёрнинг зулфига қўлим етмайди).*

Қуйидаги байтда “корд” сўзидаги “дол”ни радиф (аст)га қўшиб ўқиш орқали қофия ҳосил қилинган:

*Ҳасми шутур дилатро қурбон кунад ҳаме,
3-он рӯи саъди зобеҳ оҳихта корд аст.*

(Мазмуни:

*Туянинг душмани сенинг юрагингни бутунлай қурбон
қилсин,*

*Бу юз гўзаллиги бахтидан қурбонлик учун пичоқ қинидан
чиқади.)*

АБДУРАҲМОН САЪДИЙ

«АМАЛИЙ ҲАМ НАЗАРИЙ АДАБИЁТ ДАРСЛАРИ»дан

БИТИМ (ҚОФИЯ)

Тизмаларнинг муҳим бир шарти битимдир. Мисраларнинг сўнгларида бир турли ёки бир-бирига яқин бўлган овозли ҳижолаарнинг келтирилиши *битим* бўладир.

Мисол:

*Ҳар кимда бир шодлик, ҳар кимда бир руҳ...
Ҳар ким кулуб қарар эмиш дунёга;
Ҳатто чол боболар айталармиш: Уҳ...
Чиқиб юрсак эди ёзга, ҳавога!*

Мана мунда биринчи мисра билан учинчи мисра (руҳ, уҳ), иккинчи мисра билан тўртинчи мисра (дунёга, ҳавога) битимдош қилингандир. Ҳар бир байтнинг (ҳар икки мисранинг) битимлари ўзига бошқа бўлуб бориши ҳам мумкиндирки, мунга «иккилик» (маснавий) деб айтиладир. Элбекнинг «Арғумони»да мунга мисоллар бор. Енгил бўлганлиғи учун масал ва дostonларда шу йўл тutilадир. Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома»си ҳам Навоийи дostonлари ҳам шундоғдир.

Тизмаларда бир шеърда то охриғача бир турли битим билан бориш ҳам бордир. /азаллар, яъни муҳаббат ва ҳасрат шеърлари каби. Баъзан мисраларнинг кетида ҳамон илгариги мисраларнинг сўнгдағи сўзларнинг ўзи такрор этила борадир. Лекин бу чоғда асл битимлар шу такрорланган сўзларнинг юқори ёғидағи кўшни сўзларда бўладир. Шунга «Чўлпон»нинг «Ку»га битган ғазали мисол бўла оладир. Тизмаларда мисралар яна мана шундоғ битимланадирлар. Тўртлик, яъни тўрт мисралик (рубойи) тизмаларда илгариги уч мисра бир турли битимланган бўлса, шуларга кўшила боратурган тўртинчи мисралар ўзларига махсус битим оладирлар. Яссавийнинг тизмаси кўбрак шундайдир. Элбекнинг «Иккинчи»си мунга мисол бўла оладир.

Вазн ва оҳанг истар тизмада ва истар сочмада бўлсин, умуман, услубда оҳанг масаласи энг аҳамиятли бир масаладир.

Тизмада эса мунинг аҳамияти тағи(н)да ортиқдир. Оҳанг вазннинг туб хусусиятидандир, у вазнга лозим бўлган бир нарсадир. Вазн сўзларнинг маълум бир ўлчовга солинишлари бўлса, оҳанг ўлчовли сўзларнинг ўз ораларида кулокка завқ ва лаззат берарлик бир равишда сайланиб тўпланишлари ва мусикийлик туғдиришларидан иборатдир.

Бир турли овозларнинг бир сўзда ёки жумлада қатордан бирга йиғилиб келиши шу сўз ва жумлаларнинг оҳангини бузадир. *Шошиши, шошилиши, қулишиши, сўзлашиши, чопишиши, шодлиқлиқ, тўғрилиқлиқ* сўзлари каби.

Оҳангсиз услубга тизмадан мисоллар:

*Агарчи йўқдир «дер»лиқ талоши,
Эрур тош бўлса ҳам чақмоқ тоши.*

*Дема чақмоқ тоши кўҳ андуҳ
Ғам андуҳ онда кўҳ огуҳ*

(Навой)

*Бўғриқ, қисик, асабий бир кўнгил.
Йиқитқучи, ағдарғучи кўзғалиши,
Яқиндаги зўр қурашининг бошидир*

(Чўлпон).

*Куз қўшини огу тўлиқ ўқларни
Муни билгач, улар буни тушундилар.
Алданишига нега кўндилар?*

(Элбек).

Уруш, талаш, тортиш, шилиш бир иш

(Чўлпон).

Мунга сочма услубдан мисоллар:

Чолнинг аччиғ чучугин хўб танитқон. Одамларнинг шақиллашиб сўзлашлари, хохлаб қулишишлари саройни кўкка кўтарди. Чин савдогар сиз эмишсиз. Мажлис Зиё шоҳичиникида...
(Жулқунбой)

Битимларда оҳанг. Тизмада вазннинг оҳанги битимлардадир. Битимсиз вазн оҳангсиз бир вазндир. Битимларда оҳанг деганимиз бунларда оҳангларнинг бир-бирига яқинлигида, яъни ул сўзларни айтганда овоз оғизларининг ҳаракат вазни бирдан ўзгариб, бошқаланиб кетмаслигидадир. Масалан, Ғулом Зафарийнинг «Ваннайчажон» асарида «янгратар» билан «интилар» сўзларининг битимдош қилинишлари оҳангни бузадир.

Оҳанглик битимларга очик мисол «Чўлпон»нинг «Боқуга, Шарқ қурултойиға кетганда» деган шеъридир. Бир тизмада вазн дуруст, тўлиқ бўлса ҳам битимлардаги оҳангсизлик у тизманинг кўб ғазаллигин йўқотишға сабаб бўладир. Масалан, «Элбек»нинг «Тилак йўлида» деган шеъри мафҳум ва тасвир эътибори билан гўзал бир шеър яхши бир киноя бўлгани ҳолда битимларнинг оҳангсизлиги бу шеърнинг камчилиги яшағандир.

АБДУРАУФ ФИТРАТ

«АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»дан

ҚОФИЯ

Мисраъларнинг охирида товушлар бир хил турли бўлган сўз бўғумлариға *қофия* дейиладир.

Ботунинг:

*Адам адамдир, саждалар ортиқ,
Адам сўзлари адамға тортиқ.
Бордан тугар куч бунга бор шоҳид,
Ўйларинг тубсиз, самарсиз зоҳид*

деган шеърда *тортиқ* билан *ортиқ* сўзлари қофия бўлгани каби *шоҳид* билан *зоҳид* сўзлари ҳам қофиядир. Бурунги шеърларимизда қофиянинг жуда катта ўрни бор эди. Ҳатто, вазн, қофияси бўлмаган асар шеър саналмас эди.

Тизма асарларнинг шакллариға кўра қофиянинг белгули тартиби бор эди. Масалан, асар “маснавий” (икилик) эса ҳар ики мисраънинг ўзига махсус қофияси бўладир: ғазал эса, қофиянинг биринчи икки мисраъи билан ондан кейинги ҳар бир байт охирида бўлиши кўриладир.

Маснавийдан мисол:

*Тошкент эшиги очилгунча,
Ондаги мастлар ойилгунча,*

*Сизни бу банд ила асрарбиз,
Айламанг хавф бу ишлардан сиз.*

*Қалъани холи этуб чиқсунлар,
Буржу боруларини йиқсунлар.*

(“Шайбонийнома”дан)

Ғазалдан мисол:

Ғунчадек кўнглум менинг гулзор майли қилмағай,

Ғам билан бутқан кўнгил гулгаит ила очилмағай.

*Ранго-ранг гулларингни, боғбон, арз этмагил,
Тах-батах қонлиқ кўнгул гул орзусин қилмағай.*

*Йўқтур улким гул юзингдин айри боқсам гул сари,
Ғунча янглиғ кўнглима юз хори ғам санчилмағай.*

*Сендин айрилдим эса бўлди насими хори ғам,
Сендин, эй гул, эмди Бобир бир замон айрилмағай¹.*

Баъзи ғазалларда ҳар мисраъдан кейин биргина сўз қайтарилиб турур. У сўзга *радиф* дейиладир. Бобирнинг:

*Жонима ўт солди ул рухсорайи зебо яна,
Кўнглума ул зулф бўлди мойи савдо яна*

деган байтида, *зебо*, *савдо* сўзлари(дан кейинги сўз *яна*) радифдир². Эл адабиётимизда қофия бошқачароқ бир йўсундадир: Ё маснавий йўсунла, ҳар икки мисраъда бир қофия келтирилган санарликларга бўлиниб, ҳар тўртликнинг 1-, 2-, 4- мисраъларда бир қофия қилиб (учинчи мисраъга айрича қофия қилиб), учунчи мисраъга айрича қофия берилган ё тўртликнинг 1- ва 2- мисраъларга бир қофия, 3-, 4- мисраъларида бир қофия берилган. Эл ашула ҳам дostonларида кўрганимиз каби. Ҳамда шу йўсинларнинг ҳар бири, албатта, лозим деб топилмаган. Кўб жойларда бу йўсунлар бир-бирига аралаштирилган.

Баъзи мисраълар қофиясиз ҳам бўлиб ўтган. Бизнинг бу кунги янги адабиётимиз ҳам қофия тўғрисида эл адабиёти йўли билан бормоқдадир.

МУМТОЗ АДАБИЁТШУНОСЛИҚДА БАДИИЙ ТИЛ ВА УСЛУБ МУАММОЛАРИ

Тил инсониятни махлуқотдан устун қиладиган бирламчи унсур экан, бадиий нутқ ва услуб масалалари ҳам адабиётнинг борлигини таъминлайдиган, унга миллий ва умуминсоний моҳият бағишлайдиган адабий унсурлардан саналади. Шундан келиб чиққан ҳолда, бадиий адабиётнинг бирламчи унсури тилдир, деган қоида мумтоз адабиётшунослиқда ҳам, XX аср адабиёт илми ва ҳозирги адабиётшунослиқда ҳам ўз қимматини йўқотмаган таълимот саналади. Араб адабиётшунослигида *луғат, сарф, наҳв, калом илми, иншо санъати ва баён қоидалари* ҳам бадиий адабиётнинг тил жиҳатини ўрганувчи илмлар сирасига киради. Юқорида кўрганамиздек, агар назм аруз билан ўлчанса, насрнинг ўлчови наҳв (синтаксис) деган қоида шарқдаги адаб (филология) илмининг устувор қонуниятларидан саналади. Шунинг учун ҳам бадиий тил, услуб ва унинг ёзувдаги ифодаси бўлган иншо масалалари қадимги араб олимларининг илмий тадқиқотлари йўналишини белгилаган.

Бадиий асар табиати, бадиий нутқ хусусияти каби масалаларга умумий тарзда биринчилардан бўлиб эътибор қаратган олимлардан бири Бишр ибн Муътамирдир. Хорун ар-Рашиднинг замондоши бўлган Бишр ибн Муътамир муътазила («кетиш, узоқлашиш» сўзидан олинган) оқимининг вакили бўлган. Бу қараш тарафдорлари Восил ибн Аътанинг «Фи-т-тавҳид ва-л-адл» («Оллоҳнинг бирлиги ва адолат») китоби орқали ҳам тарқалган. Басралик Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Саййар ан-Низом (ваф. 845) томонидан давом эттирилган. Бишр ал-Муътамир (ваф. 840) эса уни кенгайтирганлар сафида эъзозланади¹.

¹ Бу ҳақда қаранг: Х. Болтабоев. Аввал Қуръони карим, суннатда тасаввуф. / Исломи тасаввуфи манбалари. – Т.: Ўқитувчи, 2005. – Б. 11-22.

И. Ю. Крачковскийнинг «Бадий ижод ҳақида VII асрга доир муътазила руҳидаги рисола» мақоласида ёзишича, бу асарнинг асл кўлёма нусхаси сақланиб қолмаган бўлса-да, IX ва XI асрларда яшаб ижод қилган тўрт машҳур муаллиф Жохизнинг «Китобу-с-синаотайн» («Икки санъат китоби»), Ибн Рашиқнинг «ал-Умда» («Асослар») ва Зубайр ибн Баккорнинг «Самиъат» («Тингловчилар») асарларида Бишр ибн Муътамирнинг бадий ижод назариясига оид асарининг матни тўлиқ ҳолда келтирилган². Булардан ташқари атоқли араб адиби, Мустофо Манфалутийнинг «Мухтороту-л-Манфалутий» («Сайланма асарлар» тўплами)да Ибн Муътамир асарини «Синоату-л-иншоъ» деб номланган. Асарда ёзилишича, юксак фикрлаш ва тафаккур даражасининг ўзи ҳали адиблик мавқеъини белгиламайди. Бишрнинг фикрича, *«ким ноёб фикрни топса, унга муносиб нафис, тароватли сўзларни топсин, чунки юксак фикрга юксак сўзлар, иборалар муносибдир, агар шу иккиси сенга насиб этса, уларда сакталик ва равонлик бузилса, сен аввал топган обрў, шуҳратингдан ҳам айрилсан, кўнглингда бу юксак, фикр ва нафис иборалар тугилмасдан аввалги ҳолингдан ҳам пастлашиб кетасан.*

Доимо мазкур уч даража манзилидан бирида бўлгин: аввало, лафзинг — сўзларинг равон, шарафли, маънолари зоҳиран мақшуф (кашф этилган), маъруф (маърифатга асосланган), аммо хослар ва омма учун ҳам яқин, тушунарли бўлсин. (Бадий) фикр хосларга аталгани учунгина юксак ёки оммага аталгани учунгина тубан бўлиб қолмайди. Фикр эзгулиги унинг ҳаққонийлигида ва ҳар қандай ҳолатларда, ҳар қандай жойларда муносиб, хосларга ҳам, оммага ҳам савобли, манфаатли маънолар жерангидадир. Бу талаб оммабоп сўзларга ҳам, фақат хослар учун аталган сўзларга ҳам бирдай

² Крачковский И.Ю. Муътазилитский трактат VIII в. о литературном творчестве / Избранные произведения. Т.2. – М.-Л.: 1956. – С. 221-222.

тааллуқлидир. Агар тилинг равон, қаламинг ўткир, баёнинг етук, лафзинг лутфли, иқтидоринг тугал, фаҳм-фаросатинг нозик бўлса, хослар учун ёзганинг оммага ҳам тушунарли бўлса ва омма учун ёзганинг хослар учун гализ, қўпол кўринмаса, бунинг учун сўз ва ибораларда муътадил, ўрта йўлни топа олсанг, том маънода истеъдод соҳибидирсан»³. Бу талаблар ҳар бир ижодкорга тааллуқли бўлиб, у хоҳ назмда бўлсин, хоҳ насрда бўлсин адабий тил нормаларига риоя қиладиган, бадий асарнинг руҳига уйғун равишда ифода ва баён тарзига эга бўлиши лозимлигини англатади.

Араб олимлари бадий нутқ масаласига худди бадий матннинг ўзига бўлгани каби холис ва жиддий қараганлар. Буюк ватандошимиз Юсуф Саккокийнинг ёзишича, араб алломалари бадий нутқ масаласини *ал-улуму-л-хамса*, яъни *сарф*, *наҳв*, *маъно*, *баён* ва *бадиъ* билан боғлиқликда ўрганганлар⁴. Араб олимларининг шеърга берган таърифларида (*калом*-*л-мавзуну-л-муқаффа* — вазн ва қофияли сўз) ҳам дастлаб калом (фикр ва унинг нутқдаги ифодаси) ҳақидаги қарашлар акс этган. *Шеър* тушунчаси ҳам дастлаб, *билим* маъносида ишлатилган, кейинроқ эса фикрнинг назмий ифода турларидан бири деб қаралган. Араб поэтикасига оид қарашлар нисбатан тизимли суратда Жоҳиз, Ибн Муътаз ва Қудамма ибн Жаъфар таълимотида акс этган экан⁵, бадий нутқ ва унинг поэтик вазифасига доир дастлабки илмий фикрлар ҳам шу алломаларнинг илмий ижодига тегишлидир. Жоҳизнинг «Китабу-л-баён» ва «Китабу-л-хайвон» («Жонзодлар китоби») асарларида турли тарихий, жуғрофий, тиббиёт масалалари орасида нутқ

³ Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т.2. – М. -Л.: ИАН, 1956. – С. 224.

⁴ Китоб Мифтоҳу-л-улум Юсуф ибн Али ас-Саккокий. Табъу-н-наسر. ЎзРФАШИ Қўлёзмалар фонди, № 9161.

⁵ Крачковский И. Ю. Поэзия по определению арабских критиков / Избранные сочинения. Т.2. –М.-Л.: ИАН, 1956. – С. 52-62.

маданияти, нотиклик санъати ва бадий асардаги муаллиф нутқи кабиларга доир фикрлар ҳам кенг баён этилган.

Ўрта асрлар араб шеърляти ва насри поэтикасида илми бадеъ доирасида нафақат бадий санъатлар ўрганилган, балки илми бадеъ – поэтиканинг назарий жиҳатларини кенг ва чуқур ўрганувчи фан сифатида кўзга ташланади. Ибн Муътазз поэтикасида бадий санъатлар ўз-ўзидан берилмайди. Нутқнинг гўзал ва таъсирли бўлишини таъминловчи омиллар сифатида бадий санъатларга мурожаат қилинади ва уларнинг матн таркибидаги ўрни ва хислати англатилади.

Қудама ибн Жаъфар бу жиҳатдан ўз замондошларидан анча илгари кетиб, бадий нутқнинг икки шакли наср (сочилган) ва назм (тизимга солинган)ни моҳият эътибори билан фикрнинг ифода шакли сифатида ўзаро фарқлаган ҳолда ўз таълимотини мана шу икки йўналиш талқинига қаратди. Аллома икки муҳим асар («Нақду-ш-шеър» ва «Нақду-н-наسر») яратиб, уларнинг ҳар бирида бу ифода шакллариинг нафақат моҳиятини англатди, балки наср ва назм йўсинида яратилган асарларни таҳлил қилиш учун муайян мезон ва меъёрларни белгилашга ҳаракат қилди. «Нақду-н-наسر»да айтилишича, мантикий фикрлашнинг уч йўли бор: *қиёс, хабар ва фараз*. +иёс ўз навбатида уч хил йўл билан *ташбиҳ, васф ва исм* воситасида қиёсланади ва уни тўққиз хил аниқловчи воситасида баён қилиш мумкин: *ҳол, миқдор, макон, замон, изофа, яқинлик, нисбат, ҳаракатлантирувчи ва ҳаракатланувчи*. *Хабар* ҳам ўз навбатида икки хил – *яқин (ишончли) ва тасдиқли*. Яқин (ишончли) хабарнинг уч тури – асосли (Қуръони карим асосида), Расулulloҳнинг айтганлари ва хослар учун етказилган хабар. Бу ўринда хабар ҳадис маъносига яқин келади. Иккинчи хабар эса, воқеан тасдиқланган хабардан иборатдир. «*Агар* (мантикий фикр – Ҳ. Б.) *қиёс билан ҳам,*

хабар (ҳадис) билан ҳам бўлмаса, ибратли фикрлашнинг учинчи йўли: *фараз қилишдир*⁶.

Ибратли фикрлаш, юқорида айтилганидек, шеърӣ ва насрий йўл билан баён қилинади, шеър зоҳирӣ жихатдан тўрт қисмга бўлинади: *қасида, ражаз, масаммаъ, миздивоже (ҳамжине байтлар)*. Шоирлар амал қиладиган бу қондалар қаторида олим мазмун жихатидан шеърнинг тўрт турини тавсия қилади: *мадҳия, ҳажвия, ҳикмат ва ҳазил*. Барча шеърлар мазмунан шу тўрт хилга яқин келганликлари учун мадҳия қаторига *ифтихор, шукрона ва лутфни*, ҳикмат сифатига эга бўлган *мавиъза (насиҳат)* ҳамда ҳазил қаторида *мутойиба ва май васфни* ҳам келтириб ўтади. Олимнинг фикрича, шоир маҳорат ҳосил қилиш учун саккиз талабга бўйсунishi ва нутқ сўзланаётган вазиятни (бадий асар хусусиятини) ҳамда унинг ҳолатга мувофиқлигини (яъни тингловчи ва китобхонларга тушунарли бўлиши) ҳисобга олиши керак.

Ибратли фикрлашнинг иккинчи йўли – наср санъати тўрт навъдан иборат: *нутқ, расоил (мактублар), мақсад қаратилган мавзудаги асарлар (вуҷуҳи мавзуъ) ва ҳикоят-ривоятлар*. Носир бу тўрт навъни ўзлаштириши билан бирга уларнинг ҳар бирига тегишли бўлган хос хусусиятларни ҳам билиши, бу соҳада дуч келиши мумкин бўлган айрим камчиликлардан (улар асарда номма-ном келтирилади) ўзини тийиши ҳам керак бўлади. Шу билан бирга нотикликда баҳс-мунозара одобига ҳам риоя қилиши, мақтов ва танқид маданиятидан ҳам хабардор бўлиши керак. Бу нутқ жараёнида ихтилоф ва зиддиятлар ҳам келиб чиқиши мумкинки, муаллиф улардан сақланиш йўллари ҳам эслатишни лозим қўради. Шу каби +удама ибн Жаъфар бадий нутқда учрайдиган барча сифатларни ва айбларни кенг тушунтиради ҳамда уларнинг таҳлил қилиб беради.

⁶ Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т.2. – С. 373.

Шуниси эътиборлики, таҳлил ва талқин жараёни қуруқ кечмаган. Муаллиф ўзига замондош ва ўтмишда ўтган машхур араб адибларининг асарларидан мисоллар келтириш орқали ўз назарий қарашларининг доимо амалиётга мос келишини таъминлаб борган.

Араб тилида яратилган бадий нутқ ва услубга доир ўнлаб манбалар қаторида Юсуф Саккокийнинг «Мифтоҳу-л-улум» ва Ибн Халдуннинг «Муқаддима» сингари асарларини ҳам унутмаслик лозим (Таассуфки, бу улуғ асарларнинг ўзбекча таржималари ҳали амалга оширилмагани учун улардан намуналар бериш имконияти бўлмади).

Туркий адабиётда бадий нутқ ва услубга доир қарашнинг мумтоз намуналари илк туркий дoston «+утадғу билиг»да, Адиб Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибату-л-хақойиқ» асарида ва турк дунёси адабиётининг бу соҳадаги шоҳ асари «Муҳокамату-л-луғатайн»да акс этган.

XX аср бошларида адабий асар тилига бирламчи моҳият сифатида қараш урф бўлди, бу таълимотдан келиб чиққан ҳолда янги тартиб берилаётган адабиёт назариялари «Тил адабиётнинг биринчи унсури сифатида» сарлавҳаси билан очилди. Рус адабиётшунослигидаги бу қарашлар⁷ илк адабий-назарий қўлланма саналган «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари»да ҳам акс этди. Муаллиф ўз асарининг бошланғичида тилга ижтимоий ҳодиса сифатида ёндашади, тилда ифоданинг икки йўсинини ўзаро фарқлайди: тўғри англатиш ва сифатли англатиш. Тўғри англатиш илмий адабиётнинг тил жиҳатига тааллуқли бўлса, суратли англатиш бадий нутқ жараёнига тегишлидир. Чунки у «шеърый (бадий маъносидан - Ҳ. Б.) адабиётнинг биринчи омилидир». Суратли англатиш маъно кўчиши ҳисобига бўлади. Шунинг учун ҳам адиб сўзнинг ўз маъносидан ташқари кўчма маъноларига мурожаат қилади ва бу

⁷ Шалыгин А. Теория словесности. – Санкт-Петербург, 1910; Фриче. Проблемы искусствovedения. – М.: 1919.

жиҳатдан турли хил кўчим турларини аниқлайди. А. Саъдий шу ўринда ўнлаб бадий санъатларни англагандан сўнг «Услуг масалари» мавзусида янги боб келтиради. Чунинчи олимни услубга берган таърифи характерлидир: *«Бир тилда сўзлашгучи шоир ва муҳаррирларнинг сўз хазиналари ҳаммаси учун бир турли ва ўртоқ бир хазина бўлса-да, яъни ҳаммаси ўртоқ бир тилдан сармоя олсалар-да, шул ўртоқ хазинадан сўз сайлашлари, жумла ясаилари, фикр ва ҳисларин тартибландиришлари бир турли йўл билан бора олмайди. Бу тўғрида турли муҳаррир турли йўл тутадир. Мана шул равишча, бу тўғрида тугилган йўл ва муҳаррирнинг сайлаган англаши равиши «услуг» деб аталадир. Шул ҳолда услубни маълум бир тартибда ишлаган, белгили бир йўл олган англаши равиши деб таъриф қилсак, дуруст англаган бўлармиз. Услуг икки турлидир: 1) англаши равиши; 2) сўз услуби»⁸. Англашимизча, муаллиф бу ўринда идрок этиши ва ифода этиши услубларини ўзаро фарқлаган ҳолда иш юритади. Бизнингча, адабий жараёнда услуб истилоҳи қуйидаги маъноларда қўлланилади: 1) *бадий асар услуби*: «Зарбулмасал» услуби, «Ўткан кунлар» романи услуби; 2) *адиб услуби*: Навоий услуби, Бобур услуби; 3) *бадий оқим услуби*: романтик услуб, реалистик услуб; 4) *давр услуби* Навоий даври услуби, 20-йиллар услуби. Бундан ташқари, «миллий услуб», «замонавий услуб» каби тушунчалар ҳам таомилга кириб қолганки, улар англаётган маъноларнинг фарқини билиб олмай туриб, услубий таҳлилга киришилганда кўпинча хато ёки бир ёқлама фикрлаш содир бўлади. Шунини ҳам таъкидлаш жоизки, услуб тушунчасини «умуман» (барча юқоридаги маъноларни бирлаштирган ҳолда) ўрганиб бўлмайди, «услуг» сўзини қўллашдан аввал у бадий асарга нисбатан айтиляптими ёки ёзувчининг ижодий ўзига хослиги назарда тутиляптими ва ёхуд бошқа маъноларда келяптими фарқлаб олиш зарур. Демак, услуб*

⁸ Саъдий А. Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари. – Т.: 1923. –Б. 39-40.

тушунчасини дастлабки икки маънодан бирида қўллаётган (адиб услуби) ижодкор истъододиннинг бетакроп табиати, ижодий қиёфаси (манераси) ва ўзига хослигини назарда тутмоқ, услуб сўзини маълум бир асарга нисбатан ишлатаётганда ўша асар жанр ва шакл хусусиятларини ҳам инобатга олмақ лозим бўлади.

Бадий асар услуби ҳақида фикр юритганда XV асрда Алишер Навоий томонидан айтилган

*Ани назм этки, тарҳи тоза бўлғай,
Улусқа, майл, беандоза бўлғай,-*

таърифи ўз кучини ҳали йўқотмаганини унутмаслик керак. Шунинг ёдда тутган Абдурауф Фитратнинг «Адабиёт қондалари» китобида анча изчил тушинтириш бор: *«Услубнинг адабиётдаги ўрни жуда катта, жуда муҳимдир. Бир асардаги фикрлар, маълумотларнинг эски, бошқа шоирлар томонидан айтилган бўлиши мумкиндир, уларнинг эскилигини бизга сездирмасдан, билдирмасдан ифода қилиб, уни бизга ўқута олган куч услубидир. Эски адабиётимизда «Лайли, Мажнун» достони бор. Буни форс шоирлари неча дафъалар ёзганлардир. Ҳаммасидан ҳикоя бирдир, воқеа бир турлидир. Бироқ форсча-туркча билган бир киши Низомийни, ондан кейин Жомийни ўқийдир. Хисравга келгач, Навоийни албатта уларга таржиъ қилади. Фузулийнинг кўргач, Навоийнинг «Лайли-Мажнун»ини тоқчага қўйиб, Фузулийни ўқишга мажбур бўлдилар. Мана булар услубнинг ишидир»⁹. Бу тушунтиришда бадий асар услубини яхлит - бадий бутунлик сифатида талқин қилиш ва уни бошқа асарлардан фарқловчи «унсур» деб билиш акс этган. Шундай ҳулоса қилишга асос туғиладики, бадий асар услуби асарни ташкил этадиган барча унсурлар тизими (йиғиндиси) эмас,*

⁹ Фитрат А. Адабиёт қондалари. Адабиёт муаллифлари ҳам ҳаваслилари учун қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – Б. 21.

балки ўша «элементлар системасини бир-бирига туташтирадиган бадий қонуният — муаллифнинг ўзига хос принципи»¹⁰ дир. Бироқ муаллиф бу туташтириш жараёнида адиб шундай ўзига хос нукта ва чизгилардан топа билиши керакки, у бошқа ёзувчиларда учрамасин, «ўша ёзувчининг ўзи шундай кўрсин, шундай ўйласин, шундай ҳис этсин ва бошқача ҳис этиши мумкин бўлмасин»¹¹. Кўринадики, дастлабки тушунча бадий асар услуби заминидан иккинчи истилоҳ — «адиб услуби» туғилади, бу икки истилоҳ ўртасидаги нозик айримани фарқламай туриб, услубий таҳлилга киришиш номувофиқ бўлгани каби, ҳар икки тушунчани бирдай қабул қилиш ҳам услубий таҳлилда кўп ноқулайликларни вужудга келтирди. Шунинг учун ҳам кўп олимлар иккинчи тушунчага нисбатан ижодкор шахс, ижодий индивидуаллик (ўзига хослик) каби сўз бирикмаларини қўллашни маъқул қўрадилар¹².

Ҳар бир ёзувчининг дунёни ижодий ўзлаштириш давомида орттирган ҳиссиётлари тажрибаси, оламни ўзига хос кўриш, идрок этиш, тушуниш ва тушунтириш йўли бўлади. Ёзувчининг маҳорати, тасвирлаш санъати, ровийлик даражаси ҳақида гап кетганда ҳам, асосан, шу белгилар бадийлик мезони сифатида қаралади. Адиб услуби ўзбек адабиётшунослигида назарий объект сифатида чуқур ўрганилмаган бўлса-да, маълум бир адиб ижоди билан боғлиқ ҳолда ўша адибнинг поэтик маҳорати, услуби ва тасвирлаш санъатига бағишланган анчагина ишлар эътиборга молик. Булардан Алибек Рустамовнинг «Навойнинг бадий маҳорати» (1979), М. Қўшжоновнинг «Абдулла Қодирийнинг

¹⁰ Соколов А. Н. Теория стиля. М.: Искусство. 1968. - С. 42.

¹¹ Чичерин А. В. Идеи и стиль. М.: Советский писатель. 1968. - С. 287.

¹² Поспелов Г.Н. Проблемы литературного стиля. – М.: Изд. МГУ, 1970. – С.40. Храпченко М. Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. – М.: Сов. писатель, 1975. – С.93; Сидоров Е. Ю. Время, писатель, стиль. – М.: Сов. писатель, 1979. – С. 7.

тасвирлаш санъати» (1978), С.Мамажонавнинг «Услуб жилолари» (1972), М.Султоновнинг «Ёзувчи услубига доир» (1969) каби асарларини эслаш мумкин. Баъзан адабиётшунос ва танқидчилар бир мақола доирасида ҳам муайян адиб услубининг ўзига хос томонларини тушунтири билганлар. О.Шарафуддиновнинг «Абдулла Қаҳҳор» портрети, У.Норматовнинг «Ўзига хослик сирлари» (Ш. Холмирзаев ҳақида), И. Гафуровнинг «Ўртоқ шоир» (М. Шайхзода ҳақида) мақолаларини бу ўринда эсламаслик мумкин эмас.

Бироқ давр услуби истилоҳи юқоридаги тушунчаларни, айниқса, бадиий асар услуби ва адиб услубини, уларнинг қатида ётган бетакрор ўзига хослик маъноларини инкор қилади. Шу билан бирга, адабиётшуносликда бу истилоҳ маъно жихатидан кенгайтирилиб, кейинги йиллар адабиётига нисбатан (тадқиқ этилаётган даврдан келиб чиқиб) «замонавий услуб» шаклида қўлланилгани ҳам маълум.

«Миллий услуб» тушунчасига етарли эътибор қаратилмагани туфайли 30-йиллардан кейин нашр этилган адабиёт назарияларида унинг таърифини учратамиз. Шунингдек, услуб назариясига бағишланган қатор асосий тадқиқотлар ҳам («Адабий услублар назарияси» туркумида эълон этилган беш коллектив тадқиқот назарда тутиляпти)¹³ бу ҳақда «индамаслик»ни лозим кўради. Бу тушунча асримизнинг 20-йилларида Фитрат томонидан аниқ сифатлар билан таърифланган эди. Унинг «Адабиёт қоидалари» китобида ўқиймиз: *«Гўзал санъатларда ҳар миллатнинг ўзига махсус услуби бордир... Алишер Навоий ўзининг «Мажолис...» китобида баъзи шоирларнинг таржимаи ҳолини ёзгандан*

¹³ Теория литературных стилей: Типология стилевого развития нового времени. – М.: Наука, 1976; Теория литературных стилей: Типология стилевого развития XIX века. – М.: Наука, 1977; Теория литературных стилей: Многообразие стилей советской литературы. Вопросы типологии. – М.: Наука, 1978 ва бошқалар.

(кейин) «туркона» ёзадир, «туркона шеърлари бор» деб кўрсатадирким, бу «турк услубида ёзадир», демакдан бошқа нарса эмас».

Миллий адабиётнинг ривожланиши тарихи, асрлар давомида орттирган адабий тажрибаси ва анъаналари бизнинг истагимиздан қатъий назар ўша миллатга тааллуқли ҳар бир адибга «юққан» бўлади. Ёзувчи услуби қанчалик ёрқин ва ўзига хос бўлса, унинг миллий ўзаги ҳам шунчалар чуқур ва ўша халқ маданияти учун аҳамиятли бўлади. Демак, услубнинг шаклланиши жараёнида ёки шаклланган услубнинг зоҳир бўлишида ўз миллий адабиёти тажрибаси, халқ ижод анъаналари, урф-одатлар, тил хусусиятлари, маҳаллий рух каби кўп жиҳатларга эътибор қилишга тўғри келадикки, буларнинг барчаси «миллий услуб» тушунчаси «давр услуби»га нисбатан анча ёрқин, ўзига хос сифатлари билан ажралиб турадиган ҳодиса эканини, уни услубшуносликда илмий муомалага киритиш, ҳар давр адабиётининг ўзига хос жиҳатларидан келиб чиққан ҳолда унинг бойиб бориш тадрижини кузатиш ва бу борада назарий умумлашмаларга келиш ўзбек услубшунослиги зиммасидаги вазифалардан биридир деган умумлашма қилишга асос беради¹⁴.

Бадий нутқ, адабий асарнинг тил жиҳатлари, услуб каби муаммолар талқинида араб ва форс тилларида яратилган ўнлаб рисоалар қанчалик асқотарли бўлмасин, бу борада илк туркий дoston «Қутадғу билиг»дан тортиб Фитратгача яратилган ўзбек тилидаги адабий манбалар ҳам масалани ҳар томонлама кенг, чуқур ва холис ўрганишда аҳамиятлидир.

¹⁴ Бу борада батафсил маълумот учун қаранг: Х. Болтабоев. Наср ва услуб. Услуб муаммосига назарий нигоҳ. – Т.: Фан, 1992.

БИШР ИБН МУЪТАМИР

«СИНОЪАТ-У-Л-ИНШОЪ»

Бишр ибн Муътамирдан эшитдимки, бир куни у (машхур) нотик Иброҳим ибн Жабал ибн Маҳрам Сақуний¹ бир гуруҳ шогирдларига сабоқ бераётган жойдан ўтаётган экан, тўхтаб қолибди. Иброҳим унинг дарсига қулоқ солиш учун ёки шунчаки томоша учун тўхтади, деб ўйлабди. Аммо Бишр шогирдларига бундай хитоб қилибди: «Устозингиз сўзларини тингладингиз, энди бу ёққа қаранглар ва буни ўқинглар!» Шундай деб, у ўз қўли билан ёзган ва ўзи устидан тузатган саҳифа найчасини² узатибди. Битик қуйидаги сўзлар билан бошланган эди: «Хаёлинг (турли ташвишларга) қўмилмаган. Қалбнинг уйғоқ лаҳзаларини тутиб ол, чунки бу лаҳзалар маъно ва моҳияти олижаноб, юксак, оҳанглари матлуб ва дилга марғуб, хато ва ғалатликдан ҳоли, туғилажак сўзлар фасоҳатли ва фикрлар фароғатли, кўнгилларни жазб этгувчидир. Билгилки, бу юлдузли лаҳзалар сенинг тинимсиз меҳнат қилиб, жон қойитиб, машаққат чеккан энг узун кунингдан кўра самаралироқ ва ҳосилдорроқдир. Бу лаҳзаларда қўйилиб келган сўзлар энг маъқул ва мавзун³, тоғдаги чашманинг зилол сувлари каби жўшқин ва ўйноқидир. Номувофик, номутаносиб сўзлардан ва фикрлардан қоч, зеро номутаносибликдан чалкашлик, чалкашлиқдан ғалат, хато фикрлар келиб чиқади, ифода ва оҳанг бузилади.

Ким ноёб, фикрни топса, унга муносиб нафис, тароватли сўзларни топсин, чунки юксак фикрга юксак сўзлар, иборалар муносибдир, агар шу иккиси сенга насиб этса, улар сакталиқ ва паршонликдан асрашга лойиқдир. Йўқ, агар бу ноёб фикр ва ибораларни асролмай, оҳанг ва равонлик бузилса, сен аввал топган обрў, шухратингдан ҳам айрилсан, кўнглингда бу юксак, фикр ва нафис иборалар тугилмасдан аввалги ҳолингдан ҳам пастлашиб кетасан.

Доимо мазкур уч даража манзилидан бирида бўлгин: аввало, лафзинг - сўзларинг равон, шарафли, маънолари зоҳиран макшуф⁴, маъруф⁵, аммо хослар ва омма учун ҳам яқин, тушунарли бўлсин. (Бадий) фикр хосларга аталгани учунгина

юксак ёки оммага аталгани учунгина тубан бўлиб қолмайди. Фикр эзгулиги унинг ҳаққонийлигида ва ҳар қандай ҳолатларда, ҳар қандай жойларда муносиб; хосларга ҳам, оммага ҳам савобли, манфаатли маънолар жарангидадир. Бу талаб оммабоп сўзларга ҳам, фақат хослар учун аталган сўзларга ҳам бирдай тааллуқлидир. Агар тилинг равон, қаламинг ўткир, баёнинг етук, лафзинг лутfli, иқтидоринг тугал, фаҳм-фаросатинг нозик бўлса, хослар учун ёзганинг оммага ҳам тушунарли бўлса ва омма учун ёзганинг хослар учун ғализ, қўпол кўринмаса, бунинг учун сўз ва ибораларда мўътадил, ўрта йўлни топа олсанг, том маънода истеъдод соҳибидирсан.

Агар мана шу биринчи даража - манзил сенга мувофиқ келмаса, биринчи қарашда ва биринчи урунишда сўзларинг ўз ўрнига тушмаса, қофияларинг бир-бирига мувофиқ келмаса, бир жойда қарор топмай, омонот бўлиб қалтираб турса, бу қофияларни у жойларга зўрлаб жойлаштирама, уларни бегона ватанда яшашга мажбур қилма. Бундай норавонлик ва сакталикдан кўра (фикрни эркинроқ ифодалаб) қофиясиз сўзлар билан сочма шеърга айлантирганинг яхшироқдир, чунки ҳеч ким сени қофия йўқлиги учун қойимайди (балки, аввалги ҳолда, қофияларнинг қовушмагани учун қоралайди). Агар зўраки қофияларни қалаштираверсанг, истеъдоди сендан паст шоирлар ҳам сени айблаб доғлайди, ўзини сендан баланд чоғлайди.

Агар сен вазият тақозоси билан мавзун, равон шеър ёзишга мажбур бўлсанг, табиат, ҳолат сенга бу ишда қаршилиқ қилаётган бўлса, фикрларингни йиғиб, жон-жаҳдинг билан урунсанг ҳам равонликка эришмаётган бўлсанг, яхшиси, ўзингни мажбур қилма, асабийлашма. Бу ишни бошқа ёруғ кунларга ёхуд бошқа қоронғу кечаларга қолдир. Рухинг уйғоқ, фикр-ўйларининг эмин-эркин бўладиган ҳолатларни кутгил. Ана шу вақтларда сен табиатнинг қийин саволларига жавоб бера оласан, хаёлингга фикр ва оҳанглар яна қуйилиб кела бошлайди.

Ва агар бу иккинчи манзилда ҳам мақсадингга эришмасанг, бекорчилик вақтингда ҳам, ёзишни хоҳлаб турганингда ҳам шеър

санъати сенга бўйсунмай қаршилиқ қилаверса, сен ҳафа бўлма ва бу манзилни тарк этиб, учинчи манзилга, сенга шеър санъати зарур бўлмайдиган, ўзинг учун ёқимли бирор касбни танла. Сенинг кўнглинг билан шеърят ўртасида яқинлик бўлмаса, ўзингни ҳам, шеърни ҳам қийнамаганинг яхши. Чунки табиатда ўзаро ўхшаш, туйғун ва уйғун мавжудотлар бир-бирига интилади. Севганинг агар сенга ўз ихтиёри билан мойиллик билдирмаса, мажбурлашдан фойда йўқ. Ҳар икки томон севги ва эҳтиросда бир-бирига интилганидагина осонлик билан мурод-мақсадга етишиш мумкин. Шоир ва шеър санъати ҳам шунга ўхшашдир».

У (Бишр ибн Муътамир) яна айтдики: «Мутакаллим (сўзловчи, нотик) ўз фикрлари даражасини (савиясини) тингловчиларнинг савияси билан ва уларнинг руҳий ҳолатлари билан мувофиқлаштиради. Ҳар бир даража ва ҳолатдаги тингловчилар учун нотик алоҳида нутқ даражасини тайинлаб олсин, ҳар бир ҳолатни эътиборга олсин. Ана шунда нутқнинг даражалари тингловчиларнинг фикрлаш даражаларига мувофиқланади, нотикларнинг фикрлаш даражалари эса жойларнинг мавқеига, вазиятларга мувофиқлашади»⁶.

Ал-Жоҳизнинг «Хитобу-л-баён...» асари орқали келтирилган матн парчаси охирида бундай қўшимча бор: «Бишрнинг асари ўқиб бўлинганида нотик Иброҳим ибн Жабал айтдики: «Бу ёшлардан кўра сенинг маслаҳатларингга мен муҳтожроқдирман».

ҚУДАМА ИБН ЖАЪФАР
(IX аср)

IX аср араб адабиётишуноса Қудамма ибн Жаъфарнинг «Нақду-ш-шеър» ва «Нақду-н-наsr» асарлари бошдан оёқ илми бадеъ - поэтика масалаларига бағишланган. Бу икки асар ҳам минг йиллар оша бизнинг давримизгача тўлиқ ҳамда этиб келган (асл нусхаси Испанияда, Эскуриал кутубхонасида ва фотонусхаси Россия Фанлар академиясининг Осие музейида сақланади). Оврўна шарқшунослари бу иккала асар учун «Риторика» («Хитоба») номини қўллаганлар. «Нақду-н-наsr» яна «Китобу-л-баён» ҳам деб аталган. Бундай аталишининг сабаби шуки, асарда муаллиф фақат поэтика мавзулари билан чекланмай, умуман, адабий масалалар: тил, баён, иншо, ёзувчиликка ва илми бадеъга ҳамда нутқ маданиятига алоқадор барча масалалар ҳақида фикр юритади.

Китоб тўрт бобдан иборат: 1 боб. Қандай аталишига қарамай нарсаларнинг мазмун, моҳиятини баён қилиши. 2 боб. Ақл ва фикр юритганда кўнгилга келадиган нарсаларнинг баёни. 3 боб. Тил ифодалари, яъни нутқ санъати баёни. 4 боб. Олисларга ва ўзга жойдаги (келгусидаги) одамларга этиб борадиган ёзув санъатининг баёни. Қуйида шу асардан айрим намуналар келтирамыз.

«НАҚДУ-Н-НАСР»дан

Нарсаларнинг мазмун, моҳияти эътиборли¹ бўлиши керак. Буларда, асосан, мантикий фикрлашга риоя қилинади.

Мантикий ва ибратли фикрлашнинг уч асосий йўли бор:

I. Қиёслаш. Ўз навбатида қиёслаш ҳам уч хил: ташбиҳ (ўхшатиш), васф ва исм билан қиёслаш. Қиёсни яна тўққиз хил аниқловчи билан баён қилиш мумкин: 1. Ҳол. 2. Адад, миқдор. 3. Макон. 4. Замон. 5. Изофа. 6. Яқинлик. 7. Нисбат. 8. Фоъил-ҳаракатлантирувчи. 9. Мунфаил — ҳаракатланувчи.

Қиёс яна тўққиз хил саволга жавоб тарзида бўлиши мумкин: 1. Нарса ҳолатининг сабаби нимада? 2. Нарса мавжудотнинг қайси турига киради? 3. Нарса қайси фаслда? 4. Нарса қайси аҳволда? 5. Мавжудотнинг миқдори, кам ё кўплиги. 6. Мавжудотнинг замони, вақти. 7. Мавжудотнинг макони, ўрни.

II. Хабар (ҳадис)². Бунинг икки хили бор: 1. Яқин (аниқ). 2. Тасдиқли. Аниқ хабар уч хил: 1. Мутавотир - асосли. 2. Расул(уллох) айтганлари. 3. Омма учун эмас, хослар учун хабар.

Иккинчи тур хабар, фақат бир хил: тасдиқланган хабар(дан иборат).

III. Агар қиёс билан ҳам, хабар (ҳадис) билан ҳам бўлмаса, ибратли фикрлашнинг учинчи йўли: фараз қилишдир. Бу турга фол очиш ҳам киради.

Қудама ибн Жаъфар биринчи бобда аниқлик, тасдиқ ва фараз ҳақида гапирганида қадимги қозилар учун аниқлик, соҳиби мазолим (зулм кўрганлар, мазлумларни ҳимоя қилувчи) мансабдор учун соҳиби шурта (полиция), маршаблар бошлиғи учун тасдиқланган хулосаларни билдириш зарурлиги ҳақида фикр юритади. Муаллиф баённинг иккинчи тури - ишонч, эътиқод (иймон) асосида фикрлашнинг уч шаклини кўрсатади³:

1. Шак, шубҳасиз ҳақиқат.
2. Гумонли қисми бўлгани билим.
3. Шак, шубҳасиз ботил, ёлғон баён.

Асарнинг учинчи бобида баённинг ибора, ифода қилиш шакллари ҳақида кенг фикр юритилади. Мазкур бобда мантиқ ва тилшунослик илмларига, турли ибратли воқеаларга кўпроқ эътибор берилади.

Бу тур баён ҳам икки хил: зоҳирӣ ва ботиний маъноларни ифодалайди. Ботиний маъноларнинг баёнида қиёс, тафсир, истидлол (далил, исбот) ва хабар (ҳадис) асосий ўрин тутлади. Муаллиф буларнинг ҳар бири ҳақида муфассал, кенг фикр юритади. У йўл-йўлакай, ровийларнинг кунялари ва лақабларини ҳам билиш зарурлигини тушунтиради. Кишиларнинг куняси ва лақабларини (масалан, Асадуллоҳ - Аллоҳнинг шери. Сайфуллоҳ - Аллоҳнинг қиличи, Каъбу-л-ахбор - Хабарлар уйи каби-тарж.) тўғри маънода эмас, кўчма маънода, қиёсан тушуниш кераклигини айтади. Бундай кўчма маъноли, мажозий сўзлар барча тилларда мавжуддир. Лекин шулардан ўн олти хили, муаллиф фикрича, фақат араб халқларига хосдир (фақат арабларга хос ташбих, лаҳн - ашула, рамзлар, лавҳалар, истиора, тимсоллар, луғз, ҳузуф, муболаға, қитъа, лутф, тақдим, ихтироъ, таъаххара -кечиктирув ва бошқалар.)

Муаллифнинг изоҳлашича, бундай сўзларнинг маъноларини тушуниш учун уларнинг келиб чиқишини (лотинча этимологиясини) билиш зарур.

Шундан сўнг Қудам ташбих — ўхшатиш ва унинг турларига тўхталади. Ташбихлар ашъёнинг нималигини, кўриниш-шаклини, ҳажмини, турларини, миқдорини, маъноларини аниқлаш учун қўлланилади. У, имо-ишора санъатининг етти турини кўрсатади: бу санъат мақтов — таъзим, таҳфиф — енгил, нозиклик, истиҳйо (яшовчан), боқия — умри узунлик, инсоф-адолат, эхтирос тўйғулари ифодалайди. Рамз (лотинча — аллегория)га қисқа изоҳ берилади.

Муаллиф сўзсиз фикрни узатиш — ваҳийнинг олти турини кўрсатади (туш кўриш, хаёл, овоз келиши, илҳом, китоб туширилиши — нозил этилиши). Масал, луғз - жумбоқ, ҳузуф - пасайтириш, суруф — бир шахсни иккинчи шахсга кўчириш ҳақида қисқа изоҳда берилади. Муболағанинг икки тури: маъно ва ҳаш муболағаси (тарж). Тақдим — охириги фикрни аввалга олиш. Таъаххара — олдинги фикрни кейинга олиш. (Юнон ва

лотин) сўзларини арабийлаштириб илмий истилоҳларни ихтироъ қилиш жоиздир.

Сўнги бобда муаллиф шеър ва наср қоидалари ҳақида фикр юритади. Аввал шеъриятни кўриб чиқади. Зоҳирий (яъни шакл турлари) жиҳатидан шеърият тўрт қисмга бўлинади: қасида, ражз (уржуза шу сўздан — тарж.), мусаммо, миздивож (ҳамжинс байтлар). Бу шакллардан шоирлар кўпроқ фойдаланади, аммо адабий қоидаларга насрнавислар ҳам амал қилиши зарур⁴. Шеърият мазмун жиҳатидан тўрт турга бўлинади: 1. *Мадҳия, ифтихор, шукрона, лутф*. 2. *Ҳажвия*. 3. *Ҳикмат (фалсафий шеър), мавъиза (панд, насиҳат - кўплиги мавоъиз)*. 4. *Ҳазил, мутойиба, майни куйлаш (васф ал-хамр)*⁵. Шоир маҳорат ҳосил қилиш учун саккиз талабга жавоб бериш керак: 1. *Созлом ҳаёт (сихҳату-л-муқобила)*. 2. *Тартиб, интизом (ҳусни низом)*. 3. *Сўз нафосати (жозибу-л-лафз)*. 4. *Сўз оҳангдорлиги (сихофату-л-лафз)*. 5. *Вазн мувофиқлиги (эътидоли вазн)*. 6. *Ташиб, ўхшатишда моҳирлик*. 7. *Шакл ва қофияларда мувофиқлик (ал-мутобиқа вал-мушокила)*.

Бундан ташқари шоир сўзларини вазиятга, ҳолатга мувофиқ келишини (тингловчилар, ўқувчиларнинг савиясини ва бошқа ҳолатларни) ўйлаши зарур.

Аммо наср санъатига келсак, наср тўрт навъдан иборат: 1. *Нутқ*. 2. *Расоил - мактуб ёҳуд нома*. 3. *Вужуҳи мавзӯ (муайян мақсадли мавзудаги асарлар)*. 4. *Ҳикоя, ривоят*.

Аммо нутқ ва расоил (нома)га келсак, бу соҳада пайгамбар хутбалари⁶: “*Мин ар-расоилу-л-қасийрат ал-аътайа ала-л-маъонийу-л-қасийрат*” (қиска нутқда кўпгина маъноларни ифодалаш) энг яхши намуналардир⁷. Нома элтувчи элчиларни танлашда уларда учраши мумкин бўлган тўққизта камчиликдан эҳтиёт бўлиш зарур: 1. *Қизиққонлик (ужб – тез жаҳл чиқиши)*. 2. *Ҳасадағуйлик*. 3. *Бепарволик, эътиборсизлик*. 4. *Шошқалоқлик*. 5. *Тухматчилик*. 6. *Ёлгончилик (кизб, каззоблик)*. 7. *Лоқайдлик (намима)*. 8. *Манманлик, такаббурлик (ал-аъжаллат)*. 9. *Лақмалик, эзмалик*.

Аммо нотикликда баҳс-мунозара (ал-жадал ва ал-мужодала) одобларига риоя қилиш зарур. Мужодала санъатида яна икки одобга — мақтов ва танқид (махмуд ва мазмум) одобларини билиш вожибдир.

Аммо нутқ санъатида (кўрилаётган масалада) бирор воқеа, ходиса — маълун ва иллатларнинг, ихтилоф ва зиддиятларнинг келиб чиқиши сабабларини ва оқибатларини яхши билиш зарур. Турли ихтилоф ва зиддиятларни бартараф этишда нотик ўз фикрини исботлашда Куръони аҳкомларини, Тафсирни, ижмолни⁸, хусусий ва умумий (фикхий хукмлар)ни, ижмоъ ва раъй⁹ фикрини яхши билиш керак.

Аммо мунозара, мужодаланинг одобларини муфассал, яхши билганлар оқилона хулосага, бир битимга келадилар, иншооллох.

Аммо ҳикоя, ривоя, ҳадислар (ровийларнинг ҳикоялари) йигирма тўрт хилдир: 1. *Жиддий ҳикоя*. 2. *Ҳазил-мутойиба*. 3. *Саҳиҳ, рост*. 4. *Заиф*. 5. *Ҳасан (яхши)*. 6. *Қабих (тубан)*. 7. *Малиҳ (ғўзал, малоҳатли)*. 8. *Фасиҳ (фасоҳатли, нозик, зариф)*. 9. *Хато*. 10. *Савобли*. 11. *Сидқ (садоқатли)*. 12. *Кизб (ёлгонли)*. 13. *Нофеъ (нафъли, фойдали)*. 14. *аз-Зорр (зарарли)*. 15. *Ҳаққоний*. 16. *Ботил (ноҳақ)*. 17. *Ноқис (нуқсонли)*. 18. *ат-Томм (туғал, тўлиқ)*. 19. *Мардуд (рад этилган)*. 20. *Мақбул (қабул қилинган, маъкул, оқилона)*. 21. *Муҳим (аҳамиятли)*. 22. *Фузул (яроқсиз)*. 23. *Боли (балогатли, етук)*. 24. *Айбли (уятли)*. Арабча матнда бу турлар ҳақида кўпгина мисоллар келтирилади¹⁰.

Ва аммо савобли ва хато ҳикоятларни қаерда ва қайси вақтда айтиш ва қайси вақтда айтмаслик (сукут сақлаш) кераклигини ҳам билиш зарур.

Ва аммо сўз мартабаларини ва эшитилган ривоятларнинг мартабаларини (халққа) тақдим этишда баён мукамаллиги муҳим аҳамиятга эга. *Биҳамдиллаҳи таоло ва ҳасана авниҳи ва-с-салот ат-томмати ала-с-саййидино Муҳаммад набийҳу ва абдуҳу*¹¹.

**ЮСУ
Ф ХОС
ХОЖИБ**

«ҚУТАДҒУ БИЛИГ»дан

**Тил ардамин асгин
мунларин сўзлайур**

*(Тилнинг фазилати, фойда-
зарарлари ҳақида сўзлайди)*

Уқушқа билигқа
бу тилмочи тил
Йарутгачи эрни
йориқ тилни бил
(Уқувга, билимга
тилмоч - бу тил,
Кишини
рўшноликка чиқарган
равон тил деб билгин).

Кишиг тил
ағирлар булур қут киши
Кишиг тил
ужузлар йарир эр баши
(Кишини тил
эъзозлайди, киши шу
туфайли бахтга эришади,
Кишини тил қадрсиз
қилади, эр бошини
ёради).

Тил арслан турур
кўр эшикда йатур

Айа эвлуг арсик
башингни йейур
(Тил ҳовлида
(яъни кафасда) ётган
арслон кабидир,
Эй, кафасдаги
(маккор) ваҳший
бошингни ейди).

Тилин эмгамиш
эр неку тер эшит
Бу сўз ишка
тутғил ўзунгга иш эт
(Тил туфайли
озор топган киши нима
дейди, эшит,
Бу сўзга амал
қилгин, ўз фойдангга
ишлат):

Мени эмгатур
тил эди ўг тилим
Башим
кесмасуни кесайин
тилим
(Тил мени жуда
кўп кулфатларга солади,
(У) бошимни
кесмасин, (мен)
тилимни кесайин).

Сўзунгни
кўзазгил башинг
бармасун

Тилингни
кўзазгил тишинг
синмасун
(Сўзингга эҳтиёт
бўл, бошинг кетмасин,
Тилингга эҳтиёт
бўл, тишинг синмасин).

Будун тили йавлақ
сени сўзлагай
Киши қилқи
киртуч этингни йегай
(Халқнинг тили
ёмон, (доим) сени сўзлагани-
сўзлаган,
Кишилар феъли
ҳасадли, у сенинг этингни
ейди).

Билиглиг билиг
берди тилқа бишиғ
Ай тил идиси
кўзазгил бишиғ
(Билимли (яъни
худо) тилга пишиқ билим
берган,
Эй, тил эгаси,
бошингни асрагин).

Эсанлик тиласа
сенин бу ўзунг
Тилингда чиқарма
йарағсиз сўзунг

(Сенинг ўзинг
эсонлик тиласанг,
Тилингдан
яроғсиз сўзингни чиқарма).

Билиб сўзласа сўз
билигга санур
Билигсиз сўзи ўз
башини йейур
(Билиб сўзласа,
сўз донолик саналади,
Нодоннинг сўзи
ўз бошини ейди).

Ўгуш сўзда артуқ
асиғ кўрмадим,
Йана
сўзламишида асиғ бўлмадим
(Кўп сўзда ортиқ
фойда кўрмадим,
Яна (кўп)
сўзлашдан наф топмадим).

Ўгуш сўзлама сўз
бирар сўзла аз
Туман сўз тугунин
бу бир сўзда йаз
(Сўз кўп сўзлама,
бир оз озроқ сўзла,
Туман минг сўз
тугунини (яъни жумбоғини)
шу бир сўзда еч).

Киши сўз била
қопти бўлди малик
Ўгуш сўз башиғ
йерка килди кулик
(Киши сўз
туфайли кўтарилади, малик
бўлади,
Кўп сўз бошни
ерга эгади).

Ўгуш сўзласа
йангшади тер тилиғ
Йана сўзламаса
ағин тер тилиғ
(Ортиқча сўзласа,
тилни эзма(ланди) дейилади,
Сўзламасачи,
(уни) яна гунг-лол
дейилади)...

<...> Тилиғ сўкса
бўлмас телим ўггуси
Сўзуг ўггуси бар
йема сўкгуси
(Тилни сўкса
ярамайди, унинг мадҳи жуда
кўп,
Сўзнинг
мақтовлиси бор (ва) яна
сўкишлиги ҳам).

Қамуғ тебранигли
бу сансиз қалин

Тануқлук берур
бир байатиғ тилин
(Тамоми
тебранувчи, бу сон-саноксиз
зич (одамлар),
Яккаю ягона
худонинг мавжудлигидан
тили билан шаҳодат беради).

Тўрутти туман
минг халайқлариғ
Тили бирла
тангриғ ўгарлар ариғ
(У туман минг
халойиқни яратгандир,
(Улар эса)
Тангрини тилларида холис
мадҳ қиладилар).

Этўзлуг кишика
кераки бу-ул
Бириси тилин сўз
бириси кўнгул
(Танасида жони
бор киши учун кераги
ушбудир,
Бири тил (ва) сўз,
бири эса кўнгил (дил)дир).

Кўнгул тил
тўрутти кўнгул сўз учун
Сўзи эгри бўлса
куяр ул кучун

(Дил (ва) тилни
яратди, дил (эса) сўз
учундир,
Сўзи эгри бўлса, у
киши ночор куюди).

Кўни сўзласа сўз
кўр асғи ўкуш,
Қали сўзласа эгри
барча сўкуш
(Сўзни тўғри
сўзласа, кўр, фойдаси кўп,
Агар эгри
сўзласачи, барчаси - сўкиш).

Кўну сўзлар эрса
тилинг тебрасу
Сўзунг эгри эрса
ўзунг кезласу
(Агар тўғри
сўзласанг, тилинг тебрасин
(гапиргин).

Сўзинг эгри
бўлса, сен уни яширгин).

Тилин сўзламаса
агин тер киши
Ўкуш сўзласа ати
йангшақ баши
(Тилинг билан
сўзламасанг, кишилар лол
дейдилар,
Кўп сўзласа, уни
оти эзмалар бошидир).

<...> Кўни
сўзладим сўз ириг ҳам ачиг
Кўни сўзни
йудкан укушлуғ эр-а
(Сўзни тўғри
сўзладим, (у) дағал ҳам
аччикдир,
Тўғри сўзни
кўтаролган заковатли
кишидир).

Ўқуғлика артуқ
ағир келмасу
Ўзум тўзри
кулдум ача ҳам йўра
(Ўқувчига ортиқ
оғир тушмасин,
(Улардан) аниқ ва
равшан қилиб ўзимга узр
сўрадим).

Кўни сўзда
таштин сўзуг сўз тема
Кўни эгри фарқи
ўрунгли кара
(Тўғри сўздан
ташқари сўзни сўз дема,
Тўғри (ва)
эгрининг фарқи оқ (ва) қора
(фарқи кабидир).

Йил айтмиш эки
эрди тўрт юз била

Бу сўз сўзладим
мен тутуб жан сура
(Тўрт юз олтмиш
иккинчи йил эди,
Мен жонни
койитиб ушбу сўзни
сўзладим).

Тугал ўн сакиз
айда айдим бу сўз
Ўдурдум адирдим
сўз эвдиб тара
(Бу сўз(лар)ни
тугал ўн саккиз ойда айтиб
бўлдим,
Танладим,
фарқладим, териб сўз йиғиб
(тўпладим).

Йалим ту чечактег
йиди кин бурар
Ўтундум мен этну
тугаттим тура
(Ёйилган хилма-
хил чечаклар каби ҳиди
мушк таратади
Мен ҳозирланиб
ҳикоя қилдим, хулосалаб
тугатдим)...

АҲМАД ЮГНАКИЙ

**«ҲИБАТУ-Л-
ҲАҚОЙИҚ»дан**

**Ан-навъу-с-сани хифзи-л-
лисани ва
саъи адабиҳа ва русумиҳа**
(Тилни тийиши ва одоб-ахлоқ
ҳақида)

<...> Эшитгил
биликлик негу теб
айур,
Адаблар баши тил
кузасмак турур

(Илмли киши
нималарни
сўзлайди, сен унга
қулоқ сол, одоблар
боши тилдир, уни
тиймоқ зарур).

Тилин бекта тутгил
тишин синмасун,
Қали чикса бекта
тишинни сийур
(Тилингни тий,
тут, тишинг
синмасин, агар
сўзлаб юборсанг
(тилинг) чиқиб
қолса тишингни
синдиради).

Саниб сўзлаган ер
сўзи сўз сағи,

Ўқуқ йаншаған тил
ай алмас йағи
(Ўйлаб сўзлаган
кишининг сўзи
тўғридир, ўринсиз
кўп вайсаган тил
(тингламас)
аямайдиған ёвдир).

Сўзун бушлуғ езма
(есма) йиға тут
тилин,
Йетар башқа бир
кун бу тил
бушлуғи
(Сўзинг аччиқ,
езма тилингни
тийит тут, аччиқ
(эрк берилған) тил
бир куни бошингга
етади).

Ҳирадлимуд|в|
болур тили буш
киши,
Телим башни йеди
бу тил сўз буши
(Тили аччиқ
кишининг ақли
етук бўладими?
Тил ва сўз захарли,
кўп кишиларнинг
бошини еди).

Ўчуктурма ерни
тилин бил бу тил,
Башақ турса тутмас
бутар оқ баша
(Кишини
ўчакиштирма
(ўчаштирма, унинг)
тилини бил, бу тил
яраласа
тузалмайди, ўк
жароҳати эса битиб
кетади).

**Жараҳату-с-сиҳами лаҳат
тийаму ва
ла йалсаму ма жароҳи-л-
лисани**
(Ақлдан озиш, тил
жароҳати ва уни тийиш
ҳақида)

<...> Сафиҳ ер тили
ўз баша душмани,
Тилиндин тўкулди
телим ер қани
(Аҳмоқ кишининг
тили ўзига душман,
кўп кишиларнинг
қони тили туфайли
тўкилди).

Ўкуш сўзлаганди
ўкуган телим,

Тилин беклаганда
ўкуган қани
(Кўп сўзлаганлар
ичида ўкинган
кўпдир, тилни
тийганлар орасида
ўкинган борми,
кани?)

Неким келса ерга
тилитин келур,
Бу тилтин ким езгу
ким акир болур
(Киши бошига
тушган ҳар қандай
иш унинг тили
туфайли содир
бўлади, бу тил
сабабли, айримлар
яхшилиқ, баъзилар
ҳурмат кўради).

Эшит бут бу сўзга
қамуғ тен-да тен,
Қозуб тилга йукнуб
тазарру қилур
(Бу сўз барчага
тенг, (улар сўзни)
тилга жо қилиб
юкинадилар,
мулойимлик
қиладилар).

Кузазгил тил (ин)
ни кел аз қил
сўзун,
Кузазилса бу тил
кузезлур ўзун
(Тилингни тий,
сўзингни қиска
қил, бу тил
тийилса, ўзинг хам
сақланасан).

Расул ерни отқа
йузун атқучи,
Тил ол теди йиғ
тил йул оттин ўзун
(Расул кишини ўтга
(юзи билан)
ташловчи (тилдир)
деб айтди, шунинг
учун тилингни тий,
ўзингни ўтдан
торт).

Икки (еки) нен
бирикса бир ерда
қали,
Буканди ол ерга
мурувват йоли
(Бир кишида икки
нарса юз берса, у
кишига мурувват
йўли ёпилади).

Бир ол йаншар ерса
кераксиз сўзин,
Иккинч йалган ерса
ол ернин тили
(Бехуда сўзлар
билан бир йўл
алжираса,
иккинчидан, бу
кишининг сўзлари
ёлгон бўлса
ундай)...

<...> Тили ёлган
ертин йирақ тур
тез-а,
Кечур сен-ма
умрун кўнилик уза
(Ёлгончи кишидан
тезликда ўзингни
узоқ тут, сен
умрингни тўғрилик
билан кечир).

Ағиз тил беаги
кўни сўз турур,
Кўни сўзла сўзни
(тилинни) дилинни
беа
(Оғиз ва тилнинг
беаги тўғри
сўздир, сўзни тўғри
сўзла, (дилингни)
тилингни беа).

Кўни сўз асал тек
бу йалган басал,
Басал йеб ачитма
ағиз, йе асал
(Тўғри сўз асал
кабидир, ёлгон
(сўз) саримсоқ
пиёздир, саримсоқ
пиёз еб, оғизни
ачитмай, асал
егин).

Йа йалган сўз
йигтек кўни сўз
шифа,
Бу бир сўз озаги
урулмиш масал
(Ёлгон сўз
касаллик кабидир,
чин сўз шифодир,
бу сўз тўғрисида
(қадимда) шундай
масал тўқилган)...

АЛИШЕР НАВОЙЙ

**«МУҲОКАМАТУ-Л-
ЛУ/АТАЙН»дан**

<...> *Такаллум аҳли*¹
хирманининг хўшачини ва
сўз дурри самини
махзанининг амини ва назм
гулистонининг андалиби
нағмасаройи, яъни Алишер

Навойй алмутахаллис би-н-
Навойй... мундоқ арз
қилурким, сўз дурредурким,
анинг дарёси кўнгулдир ва
кўнгул мазҳаредурким,
жомии маонийи жузв ва
куллдир. Андоқки, дарёдин
гавҳар ғаввос воситаси била
жилва намойиш қилур ва
анинг қиймати жавҳариға
кўра зоҳир бўлур. Кўнгулдин
доғи сўз дурри нутқ
шарафиға соҳиби ихтисос
василаси била гузориш ва
оройиш кўргузур ва аниг
қиймати ҳам мартабаси
нисбатига бока интишор ва
иштихор топар. Гавҳар
қийматиға нечукки, маротиб
асру кўпдур, ҳаттоки, бир
дирамдин юз тумангача деса
бўлур.

Қитъа:

Инжуни
олсалар муфарриҳ² учун,
Минг бўлур
бир дирамга бир мисқол.
Бир бўлур
ҳамки, шаҳ қулоққа солур:
Қиймати
мулк, ибраси амвол³.

Сўз дуррининг
тафовути мундин доғи
беғоятрок ва мартабаси
мундин ҳам бениҳоятрокдур.
Андоқки, шарифидин ўлган
баданға руҳи пок этар,
касифидин ҳаётлиқ танға
захри ҳалок хосияти зухур
этар.

Қитъа:

Сўз

гавҳаредурки, рутбасининг

Шарҳидадур

аҳли нутқ ожиз.

Андинки эрур

хасис муҳлик,

Кўргузгуча

дурур Масиҳ мўъжиз.

Ва бу сўзнинг танаввуи
тааққулдин нари ва
тасаввурдин ташқаридур.
Агар муболағасиз ижмол
юзидин қалам сурулса ва
ихтисор жонибидин рақам
урулса, етмиш икки фирка
каломиға далолат қилғай;
аммо улча тафсилийдур.
Улдурким, рубъи
маскуннинг етти иқлимдин
ҳар иқлимда неча кишвар
бор ва ҳар кишварда неча
шаҳр ва қасаба ва кент ва

ҳар даштда неча хайл-хайл сахронишин улус ва ҳар тоғнинг кўлларида ва ҳар баҳрнинг жазойирида ва савоҳилида не тавойиф бор. Ҳар жамоат алфози ўзгаларидин ва ҳар гуруҳ иборати ёналаридин мутағайир ва бир неча хусусият била мутаммаиздурки, ўзгаларда йўқтур.

Андоқки, *тюр* ва *бахойим* ва *сибоъ*⁴нинг тиллариким, ҳар бирининг ўзгача хурўш ва тақаллумлари бор ва ғайри муқаррар наво ва тараннумлари. Аммо чун алфоз ва иборатдин мурод маънидур ва мазкур махлуқотдин мақсуд инсондур ва ул мазҳари маоний ва баён, сўз анинг сўзиндадур ва тақаллум анинг каломида борур.

Эмди келдук сўз баёниға ва калом достониға: *Мунча мутанаввиъ шахр ва қуро ва жибол ва сахро ва беша*⁵ ва даре халқиким, битилди ва танаввуъ ва тағайюрини шарҳ этилдиким, мажмуида маъни адосида

алфоз тилга келур ва ул алфоздин маъни фаҳм бўлур.

Барчасидин араб тили фасоҳат ойини била мумтоз ва балоғат тазъйини била мўъжиза тироздурким, ҳеч тақаллум аҳлининг мунда даъвоси йўқтур ва сўзи сидқ ва иши тақлим-ўқдурким, малики аллом жалло ва алонинг каломи мўъжаз низоми ул тил била нозил ва расул (алайҳи-с-саловот ва-с-салом)нинг аҳодиси саодат анжоми ул лафз била ворид бўлудур. Ва авлиёи кибор ва машойихи олий миқдор... кўпрак ҳақойиқ ва маорифки сурубтурлар ва маоний зеболарин тақрир либосиға киюруптурлар ул фархунда иборат ва ул хужаста алфоз ва ишорат била воқеъ бўлудтур...

<...> Мундин сўнгра уч навъ тилдурким, асл ва мўътабардур ва ул тиллар иборати гавҳари била *қойили*⁶нинг адосиға зевар ва ҳар қайсининг *фуруи*⁷ бағоят кўптур. Аммо туркий ва форсий ва ҳиндий асл тилларнинг маншаидурки, Нуҳ пайғамбар...нинг уч

ўғликим, Ёфас ва Сом ва Хомдур етишур. Ва бу мужмал тафсили будурки, Нух... тўфон ташвиридин нажот ва анинг маҳлакасининг ҳаёт топти, олам маъмурасида башар жинсидин осор ва инсон навъидин намудор қолмайдур эрди. Ёфасники, таворих аҳли Абу-т-турк битирлар, Хито мулкига йиборди ва Сомники, Абул-фурс битирлар Эрон ва Турон мамоликининг васатида волий қилди ва Хомники, Абул-ҳинд дебтурлар, Ҳиндистон билодиға узатти. Ва бу уч пайғамбарзода авлод ва атбои мазкур бўлган мамоликда ёйилдилар ва қалин бўлдилар.

Ва Ёфас ўғлонники, Абу-т-туркдур, тарих аҳли иттифоқи била дебдурларки, нубувват тожи била сарафроз ва *рисолат*⁸ мансаби била қардошларидин мумтоз бўлди. Ва уч тилки, туркий ва форсий ва ҳиндий бўлғай, бу учовнинг авлод ва атбои орасида шоеъ бўлди... Чун

арабий тил ва мақол била калом ва ҳиндий алфоз била музаҳрафоти нофаржом, бири ғояти шараф ва улувви манзилади ва бири ниҳояти наҳусат ва дунувви мартабадин орадин чиқтилар. Қолди туркий алфоз била мақсуд адоси ва форсий иборат била калом маъноси.

Андоқ маълум бўлурки, турк *сорт*⁹дин тез фаҳмрок ва баланд идрокрок ва хилқати софрок ва покрок махлуқ бўлубтур ва сорт турк тааққул ва илмда дақиқрок ва камол ва фазл фикратида амийқрок зухур қилибдур ва бу ҳол туркларнинг сидқ ва сафо ва туз ниятидин ва сортларнинг илм ва фунун ва ҳикматидин зоҳир дурур. Ва лекин тилларида камол ва нуқсон ҳайсиятидин фоҳиш тафовутлардурким, алфоз ва иборат вазъ килурда турк сортқа фоиқ келубтур ва ўз алфозида ишорат, иборатиға мазиятлар кўргузуптурки, ўз маҳаллида иншоллоҳ мазкур бўлғай. Яна туркнинг мулоямати таъбининг

сортдин ортуғлуғига далиле мундин возихроқ ва шоҳиде мундин лойикроқ бўла олурмуким, бу икки тоифанинг йигити ва қариси, балки улуғдин кичик бориси орасида *ихтилот ала-с-савия*¹⁰ дур. Ҳар миқдорки, бу бирининг у бири била омизиш ва гуфту-гузори бор, ул бирнинг ҳам бу бир била ҳамонча такаллум ва гуфтори бор. Ва сорт орасида аҳли табъ ва дониш ва зумраи илму зиҳн ва бийниш кўпракдур. Ва турк элида ажлоф ва сода эл сортдин зиёдадур. Аммо туркнинг улуғдин кичигига дегинча ва навкардин бегига дегинча сорт тилидин бахраманддурлар, андоқким ўз хурд ахволига кўра айта олурлар, балки баъзи фасохат ва балоғат била ҳам такаллум қилурлар. Ҳатто турк шуаросиким, форсий тил била рангин ашъор ва ширин гуфтор зоҳир қилурлар. Аммо сорт улусининг арзолидин ашрофиғача ва омийсидин донишмандиғача ҳеч қайси турк тили била такаллум

қила олмаслар ва такаллум қилғаннинг маънисин ҳам билмаслар. Агар юздин, балки мингдин бири бу тилни ўрганиб сўз айтса ҳам, ҳар киши эшитса билур ва анинг сорт эканини фаҳм қилур ва ул мутакаллим ўз тили била ўз расолиғига ўзи иқрор қилғондектур. Ва туркнинг асли хилқатда сортдин таъби мулоимроқ эрканга мундин буль-ажаб(и)роқ тонуг йўқдурки, ҳеч қайси мунунг муқобаласида дам ура олмаслар ва сорт *биажмаиҳим*¹¹ агар турк иборати адосида ожиздур, *муҳиқ*¹² ҳам бор. Невчунки, турк алфози возии асру кўп вақтда муболага изҳори қилиб, жузвий мавҳумот учун алфоз *вазъ*¹³ қилибдурки, соҳиб вуқуф киши то зоҳир қилмас, инонса ҳам бўлмас...

<...> Бу алфоз ва иборатда бу навъ дақойиқ кўпдурким, бу кунга дегинча ҳеч киши ҳақиқатиға мулоҳаза қилмаған жиҳатдин бу яшурун қолибдур. Ва

хунарсиз туркнинг ситам зариф йигитлари осонликқа бўла форсий алфоз била назм айтурға машғул бўлбтурлар, Ва филхақиқат, агар киши яхши мулоҳаза ва тааммил қилса, чун бу лафзда мунча вусъат ва майдонида мунча фусхат топилур, керакким мунда ҳар навъ сухангузорлиғ ва фасихғуфторлиғ ва назмсозлиғ ва фасонапардозлиғ осонроқ бўлғай ва воқеъ осонроқдур.

Андин сўнграким, турк тилининг жомеияти мунча далоил била собит бўлди, керак эрдиким, бу халқ орасида пайдо бўлган таъб аҳли салоҳият ва таъбларин ўз тиллари турғач, ўзга тил била зоҳир қилмаса эрди ва ишга буюрмасалар эрди. Ва агар иккаласи тил била айтур қобилиятлари бўлса, ўз тиллари била кўпрак айтсалар эрди ва яна бир тил била озроқ айтсалар эрди. Ва агар муболаға қилсалар, иккаласи тил била тенг айтсалар эрди. Бу эҳтимолға худ йўл берса бўлмаским, турк улусининг

хуштабълари мажмуи сорт тили била назм айтқайлар ва билкулл турк тили била айтмағайлар, балки кўпи айта олмағайлар ва айтсалар ҳам сорт турк тили била назм айтқондек фасих турклар қошида ўқуй ва ўткара олмағайлар ва ўқусалар ҳар лафзлариға юз айб топилғай ва ҳар таркиблариға юз эътироз ворид бўлғай.

Бас, бу ҳайсиятлардин андоқ маълум бўлурким, бу тилда ғариб алфоз ва адо кўпдур. Муни хушоянда тартиб ва рабоянда таркиб била боғламоғининг душворлиғи бор. *Мубтадий*¹⁴ таъби ул назмни душворлиғ била боғламоқтин кўфт топиб, мутанаффир бўлур ва осонроқ сари майл қилур. Чун не қатла бу навъ воқеъ бўлди, таъби хўй қилди, чун табиат *муътод*¹⁵ бўлди, ўз муътодин кўюб ғайри муътодғаким, мушкилрак ҳам бўлғай, майл қилмоғи мутааззирдур...

<...> Агарчи борчани ул ҳазратнинг шариф исмиға

мухайял ва ҳумоюн алқобиға
музайял қилибмен, буларни
сорт иноятлари
муқобаласида тутуп «*ал-
мутакаллим*»¹⁶ исмиға
мазҳариятим узриға туркий
ва сорт луғати кайфияти ва
ҳақиқати шарҳида бу
рисолани жамъ қилиб
битидим. Ва анга
«Муҳокамуту-л-луғатйан» от
кўйдум, то турк эли фасоҳат
ва диққати ва балоғат ва
вусъатики, ул ҳазрат бу тил
ва иборат била назм бисоти
тузупдурлар ва Масиҳо
анфоси ва Хизр зулолидин
ўлук тиргузмак тариқин
олам аҳлиға кўргузупдурлар,
зоҳир қилдим. Ва хаёлимға
мундоқ келурким, турк
улуси фасиҳлариға улуғ ҳақ
собит қилдимки, ўз алфоз ва
иборатлари ҳақиқати ва ўз
тил ва луғатлари
кайфиятидин воқиф
бўлдилар ва
форсигўйларнинг иборат ва
алфоз бобида таъи қилур
сарзанишидан қутулдилар.
Алар дағи ранж ва
машаққатим муқобаласида,
чун бу махфий илмдинки,
зоҳир қилибмен, вуқуф

топсалар, умид улким, бу
фақирни хайр дуоси била ёд
қилғайлар ва руҳумни анинг
била шод қилғайлар.

Рубоий:

*Бу номаки, ёзди
қаламим тортиб
тил,*

*Таърихин анинг
жумодийу-л-аввал
бил,*

*Куннинг
рақамини чоршанба
қилгил,*

*Тўққуз юз
йилдин ўтуб эрди беш
йил*¹⁷.

АБДУРАҲМОН САЪДИЙ

***«АМАЛИЙ ҲАМ НАЗАРИЙ
АДАБИЁТ ДАРСЛАРИ»дан***

ТИЛ. УСЛУБ

МАСАЛАЛАРИ

Ики турли тил ҳам ики
турли услуб. Ҳар халқ
ўртасида ики турли тил ёки
турли услуб бўладир: 1) ёзув
тили, 2) сўзлашув тили.
Биринчиси ўқимишлилар,

шоирлар, адиблар тили бўлуб, иккинчиси, ўқимаганлар ёки оз ўқимишлилар тилидир. Муни омма тили ёки халқ тили деб юргизадирларки, бу кўпчилик тили бўладир. Омма тили ёзув тилига қараганда жуда содда, жуда енгил бир тилдир. Шунинг билан бирга бу тил туб сўзларга бой бўлган бир тилдир. Ҳар халқнинг адабиётида ҳар ҳолда туб таянчи шу омма тили бўлуб келадир.

Бу икки тилнинг айирмаси услубларида, яъни сўз сайлаш ва жумлаларни тузиш ва боғлашларинда ҳам очиқ кўриладир. Бу икки тилнинг ҳар иккитаси ҳам адабийдир. Ёзув айрим шахслар, шоирлар, муҳаррирлар томонидан ишланиб, тараққий эттирилган, гўзаллашдирилган бўлса. Сўзлашув тили ҳам умумхалқ ва бутун омма томонидан омманинг адабий завқи орқасида, омманинг руҳида ишланган, комиллашдирилган бўладир.

Ҳиссиёт маҳсулотин англатишда сўзлашув тили шоирларга кўб кўмак кўргизадир.

Омма тили билан сўзлашув тили орасидаги айирма баъзан жуда катталаниб кетадир (Усмонлиларнинг 20 асрғача бўлган адабий ёзма тиллари билан она тилидаги турк оммаси тили каби) ёлғиз мундоғ катта айирма ғоят зарарли ва ҳалокатли бир ҳолдир. Ҳар ҳолда омма тили билан ёзув бир-бирисидан узоқлашишга томон эмас, балки доимо бир-бирисиға яқинлашувга томон ҳаракат этиш лозимдир. Бу ҳаракатнинг ҳам кўб қисми ёзув тилига тушадирким, тил ҳамон омма тилига яқинлашиш томон қараб кенгайиши, ўсиши керакдир. Ёзув тили билан сўзлашув тили ҳар иккитаси тилда сўзлашгучи халқнинг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий турмушнинг ўзгаришига қараб ҳар хил ўзгаришларга учрайдир. Бу ўзгариш ҳам ҳар хил янги сўзларга

бойиши йўлида бўладир. Ҳар иккитасида янги фикр, янги фараз, янги қараш, янги тилак ва янги умидларни англашмоқ учун янгидан-янги сўзлар туға, янги атамалар орта борадир. Кўб янги сўзлар ясалса, эскирганлари ҳам ҳамон тузатила турадир...

Ёзма тилларда шоирлар ўзларининг мансуб бўлган қабилаларининг сўзлашларидан ерли авом сўзларидан ҳам турли сўзлар, таъбирлар оладирлар. Бу ҳол қабилачилик деб аталадир. ғарблилар мунга провинциализм деб юргизадирлар. Бу тўғрида ҳам чегарадан чиқиб кетиш фойдали эмасдир. Бу услубнинг очиклигин йўқотишқа сабаб бўлиши мумкин.

Тилда сўзларнинг тузмоқлиғи, эскирмаклиғи ҳам бўладир. Бу сўз ёки бир таъбир қўлланила-қўлланила тамом тўзуб, эскиб, охирида унинг тилда жонлилиғи йўқоладир. Ниҳоят, уни халқ буткул қўлланмас бўладир

ҳам буларнинг ўрни ёлғиз тарихий луғатлардагина қоладир. Масалан, «битик», «очун» сўзлари каби. Битмак феъли ўрнига ҳозирда ёзмок сўзи қўлланилган каби. Аммо ҳам ёзув тилимизда бурунги «очун» сўзи ўрнига «дунё» сўзи қўлланиладир.

Ҳозирги тилимизда, ҳозирги адабиётимизда ана шундоғ эскирган, ўлган, қари сўзларни қўлланишга бурунгилик деб айтадирлар. Баъзи бир шоир ва ёзгувчилар шунга майл этувчи бўладир. Бу тўғрида ҳам эҳтиётлик йўли тutilмағанда услубни тамом туманли ва англашилмас бир ҳолга қўйиш мумкиндир. Ёлғиз бурунги тарихий воқеалар тасвир этилганда бурунги сўзларни қўлламасдан бўлмайдир. Бурунгиликқа ғарблилар тилида архаизм деб юргизадирлар...

УСЛУБ

Бир тилда сўзлашгучи шоир ва муҳаррирларнинг сўз хазиналари ҳаммаси учун бир турли ва ўрток бир

хазина бўлса-да, яъни ҳаммаси ўртоқ бир тилдан сармоя олсалар-да, шул ўртоқ хазинадан сўз сайлашлари, жумла яшашлари, фикр ва ҳисларин тартибландиришлари бир турли йўл билан бора олмайди. Бу тўғрида турли муҳаррир турли йўл тутадир. Мана шул равишча бу тўғрида туғилган йўл ва муҳаррирнинг сайлаган англатиш равиши «услуг» деб аталади. Шул ҳолда услубни маълум бир тартибда ишлаган, белгили бир йўл олган англатиш равиши деб таъриф қилсак, дуруст англаган бўлармиз. Услуг икки турлидир: 1) англатиш равиши; 2) сўз услуби.

Фикр ва хаёлнинг олган тартиби ҳам шунга қараб сўз ва таъбирларнинг сайлануви, жумлаларнинг тузилиши ва боғланишлари, асл англатиш услуби бўлуб, сўзларни белгили бир ўлчовга солиб ёки ўлчовга солмасдан сўзлаш жиҳати сўз услуби (тагин тўла қилиб

англатилганда сўз тизиш услуби) бўлади.

Услуг деган нарса шоир ва муҳаррирнинг табиатига қараб, шунга мувофиқ бўлиб ясалади. Оддий муҳаррирларнинг услублари бир-бирисидан ортиқ айрим ва мустақил бўла олмасдан ўртоқ бўлган умумий бир йўлданрок борса-да, катта ва кучли талантли шоирларнинг, ва айниқса, доҳийларнинг услублари бир-бирисидан тамом айрим ва мустақил бўладилар. Шу даражадаки: ҳатто бир шоирнинг бир-икки асарин ўқуб, унинг услубига тушунган бир киши иккинчи мартаба у шоирнинг имзосин кўрмаган ҳолда услубидан унинг асари эканин англай олади.

Қисқаси, катта шоирлар ўзларининг услубинда ўзлари кўринадилар. Мундоғ шоирларнинг табиат ва мижоз (темперамент)лари билан услублари иккиси бирдек нарса кабилар. Яссавий, Навоий ва Муҳаммад Солиҳ каби

чигатой шоирлари, Бобир ва Абулғози каби муҳаррирлар ўзларига айрим мустақил услубга эга бўлгучи одамлардир.

Тўғриси, услубни шоир миясининг кўланкаси деб англаш керакдир. Фикр ва хиссиёт билан уларни англатишнинг бир-бирисига жуда қаттиғ боғланган бир нарса бўлганлиқларин эсга олганда, мунга шубҳа этилмагусидир. Фикр ва ҳислар илгари ҳозирланиб битиб-да, услуб деганимиз шундай кейинга туғатурган кўшилма ва ёлғонма бир нарса эмасдир. Балки фикр ва ҳисларнинг туғиш ва ишлари қандай бир йўл олиб, қандай равишларга кирса, услуб ҳам шу йўлдан кетиб, шу равишларни кўргазгучидир. Адабиёт назарияларидаги машҳур таъбир билан айтсак, асос билан шакл, маъно билан услуб иккиси бирга тутиб, бирга кўринатурган нарсалардир. Шаклсиз маъно, маъносиз шакл йўқдир.

Шоирларнинг кўблари халққа тамом ёт бўлган янги фикрлар, янги ҳислар туғдирмайдирлар. Балки халқ ўртасида илгаридан маълум бўлган умумий фикр ва ҳислар учун янги шакллар, янги жозибали қиёфатлар ижод этадирлар. Кўб шоирлар бордирки, ўзларининг нафис шакл ва нафис услуб ижод этишдаги талантилари орқасида умум ўртасида илгаридан маълум бўлган умумий бир фикрни ўз номлариға яшатишни таъмин этиб кетган бўладирлар.

Яна кўб шоирлар борки, ҳаммаси турли мавзуларда ёзадирлар ҳам, асосан, бир-икки турли фикр ва ҳисларни, бир-икки турли кайф ва завқларни бермак, англатмоқ бўладирлар. Лекин ёзганлари ҳам ҳар хил бўлуб чиқадир. Мана бу ҳолни услуб ва шаклдаги фарқнинг натижаси деб англаш керакдир.

Бир асарнинг узун умрли бўлиши ҳам услубнинг қуввати орқасидадир. Ёлғиз бир

шоирнинг услуби ҳам ҳамма мавзуда ва ҳар вақт бир турли бўлмайди. Мавзу ва мундарижага қараб бир-икки шоирнинг услуби турлича бўлиши мумкин. Масалан, театр китоблари - томошоликларнинг услублари билан ҳикоя ва рўманларнинг услублари ўзларига бошқача бир равишдадир. Бир соф юрак шеърининг услуби яна ўзига махсусдир.

Бироқ бу айирмалар ҳар ҳолда шоирнинг шахсиятин, ўзлигин йўқотарлик даражада бўлмайди. Турли мавзуларда ёзилган турли асарларнинг услублари орасида бирмунча айирмалар бўлгани ҳолда шоир ва муҳаррирнинг ўз табиатидаги туб чизиқлар унинг услубинда ҳамон, асосан, чўзилиб кўришиб борғусидир.

Ҳар замоннинг ўз услуби бўладир-шоирларнинг хусусий ва мумтоз услубларидан бошқа ҳар даврнинг ўзига махсус ва ўзида муҳаррирларнинг

кўбчилиги ёқтиратурган умумий, яъни ўртоқ бир услублари бўладир. Бир даврнинг шу услуби ила иккинчи бир даврнинг шундоқ турдоқ услуби ўртасида баъзан жуда катта айирмалар бўлиб кетадир. Яссавий даври услуби билан Навоий даврининг услуби, Бобирнинг сочма услуби билан Абулғозининг сочма услуби орасидаги айирмалар бизга муни очик кўргизадирлар. Авлоний ва Тавалло кабилар давридаги услуб билан ҳозирги ёш ўзбек шоирларининг услуби ҳам бу икки давр учун очик мисолдирлар. Тилда яна ҳар замоннинг ўзига махсус кўчимлари, истиора ва киноялари, ўхшатиш ва муболағалари бўлиши мумкиндир. Жумлалар, таъбирлар баъзи асарларда кетган сайин маънога тўлуб, оғирлашиб борсалар, баъзи асарларда уларнинг маънолари бўшаган, енгиллашган бўладир. Баъзи сўзларнинг мавзулари ўзгарган ва баъзилари буткул ташланган,

баъзилари яна янгидан қўлланила бошланган ҳам бирмунча янги сўзлар туғдирилган бўладир. Шу сабабли хаттотликнинг сарфи(й) ва наҳви(й) курилиши ҳам ўзгармак мумкиндир.

АБДУРАУФ ФИТРАТ

«АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»дан

УСЛУБ

<...> Юкорида сўйладик: бутун ўзбек ёзгучиларининг ифодалари ўзбекча бўлгани ҳолда ҳар бирининг ўзига махсус бир *услуби* бордир. Бирок, услубдаги бу ҳол тубан, кучсиз адиб-ёзгучининг асарларида ўзини очик кўрсата олмайди. Кучсиз ёзгучиларнинг услублари бир-бирига ўхшаб қоладир. Улар оддий услубда, умумий тил услубида ёзадир. Шоир-ёзгучи санъаткорликда қўтарила борган сайи(н) ўзига махсус бир услуб ярата бошлайди. Шоирнинг хаёл, ўй, тушуниш шакллари тугал, комил бўлгач, ўзига

яраша бир услуб борлиққа чиққан бўладир.

Услубнинг адабиётдаги ўрни жуда катта, жуда муҳимдир. Бир асардаги фикрлар, маълумотларнинг эски, бошқа шоирлар томонидан айтилган бўлиши мумкундир. Уларнинг эскилигини бизга сездирмасдан, билдирмасдан ифода қилиб, уни бизга ўкута олган куч услубдадир.

Эски адабиётимизда “Лайли, Мажнун” достони бор. Буни форс шоирлари, турк шоирлари неча дафъалар ёзганлардир. Ҳаммасида ҳикоя бирдир ва воқеа бир ту(р)лидир. Бирок форсча-туркча билган бир киши уларнинг форси(й)ларидан Низомийни, ондан кейин Жомийни ўқийди. Хусравга¹ келгач, Навойини албатта, уларга таржиъ қиладир². Фузулийни кўргач, Навойининг³ “Лайли, Мажнун”ини тоқчага қўйиб, Фузулийни ўқишга мажбур каби бўладир. Мана булар услубнинг ишидир.

Эски-янги
шоирларимиз орасида ишқ,
ҳижрон (севги, айрилик)
йўлида кўп нарса ёзилган,
олардаги фикрларнинг бир-
бирига ўхшаганлари очик
кўринадир. Бирок, бу йўлда
Чўлпоннинг:

Кетдингми
мангуга ташлаб,
Қолдимми
қайгуларим-ла?
Ҳижроннинг
кўйини бошлаб,
Йиғловчи
чолгуларим-ла!
Севгимдан
сўнги малаклар
Тўб-тўғри
қўкками учди?
Кўнглимдан
тоза тилаклар
Ёвнингми
бағрига тушди?
Ортиқ сен
мендан узоқда
Кўзларни
ўйнатасанми?
Ортиқ сен
бошиқа булоқда
Дилларни
қайнатасанми?

Ортиқ сен
ундаги боғда...
Ортиқ мен
якками қолдим?
Фарёд йўқ...
барча жаҳон жим
Ер ютса
яхши шу чоқда!...
Кетдингми
сен мени ташлаб,
Қолдимми
қайгуни бошлаб⁴?

деб йиғлагани бутунлай янги
нарса каби севилиб
ўқиладир. Бу-да услубнинг
ҳунаридир. Услубдаги бу
ҳол тубан, кучсиз, адиб-
ёзгучиларнинг асарларида
ўзини очик кўрсата
олмайдир. Кучсиз
ёзгучиларнинг услублари
бир-бирига ўхшаб қоладир.
Улар оддий услубда, умумий
тил услубида ёзадир. Шоир
ёзгучи санъаткорликда
кўтарила борган сайи(н)
ўзига махсус бир услуб ярата
бошлайдир, шоирнинг хаёл,
ўй, тушуниш шакллари
тугал, комил бўлғач, уларга
яраша бир услуби ҳам
борликка чиққан бўладир.
Гўзал санъатларда ҳар

миллатнинг ўзига махсус
услуги бўлгани каби ҳар
замоннинг ўзига махсус
услуги бордир.

Шеърда форс услугига
берилиб қолган Алишер
Навойи ўзининг
“Мажолис...” деган⁵
китобида баъзи
шоирларнинг таржимаи
ҳолини ёзганда “туркона”
ёзадир, “туркона шеърлари
бор” деб кўрсатадирким, бу
“турк услугида ёзадир”
демакдан бошқа нарса эмас.

Опрўпа
санъаткорларининг-да баъзи
бир асарларида руҳимизда
яқинлик сезилганда “бу
шарқ услугига
яқинлашибдир” деб
мақтаймиз.

Мана бунлар ҳар
миллатнинг айрича бир
услуги борлигини
кўрсатадир. Ўзимизнинг
ўзбек чиғатой адабиётини
олиб қараганда жуда очиқ
кўринадирким: Навойи,
Бобир, Бойқаролар
замонидаги услуб билан
Умархон, Фазлийлар
замонидаги услуб бир
эмасдир.

Умархон замонининг
услуги билан Муқимий,
Авлоний замонидаги услуб
ҳам бу кунги янги
адабиётимизнинг услуги
бошқа-бошқа услублардир.

Навойи, Бобир,
Бойқаронинг уч ғазалини
бир ёнда, Боту, Чўлпон,
Элбекнинг уч шеърини бир
ёнда кўюб қарасак,
ораларидаги услуб
бошқалиғи очиқ кўринадир.
Шунинг билан Навойи,
Бойқаро, Бобирдан ҳар
бирининг ўзига махсус бир
услуги бўлгани каби Боту,
Чўлпон, Элбекларнинг ҳам
ўзларига махсус услублари
бордир. Демак, услуб замон
билан ўзгаргани каби шахс
билан ҳам ўзгарадир. Ҳатто,
яна бироз чуқурроқ бориб,
бир кишининг сочим-тизим⁶
ёзганида ҳам услубнинг
ўзгариб қолганини кўраимиз.
Навойининг услуги тизимда
ҳашаматли бир оҳанг билан
юрадир, сочимда эса
оғирлашиб қоладир. Яна бир
оз ингичкарак қараганда, бир
шоир услубининг асарнинг
мавзуйига кўра ўзгарганини
ҳам кўраимиз. Навойининг

“Лайли, Мажнун”идаги ўйнаб қайнаган услубини унинг “Лисону-г-тайр”ида кўриб бўлмайди. Бироқ, бу ўзгаришлар (яъни: асарнинг шакли ё мавзуга кўра бўлган ўзгаришлар) асосий эмасдир. Навоий ҳам Чўлпоннинг услублари тизим-сочимда, ё мавзуга кўра ўзгармак билан уларнинг “ўзлик”ларини (шахсиятларини) йўқотмайди. Чўлпоннинг Чўлпонлиги, Навоийнинг Навоийлиги бу шоирларнинг тизим-сочим асарларида мавзуга ўзгаришига қарамасдан кўруниб туради.

Булардан бошқа услубнинг синфига кўра ўзгариши бор: Бизнинг Ўрта Осиё ҳижрий тўртинчи асрнинг⁷ сўнглиридан бошлаб ислом-эрон маданияти таъсирига қаттиқ берилган. Ислом маданияти билан озикланувчи бир мадраса-сарой гуруҳи пайдо бўла бошлаган. Бу синфнинг энг ҳашаматли кунлари, олтин даври машҳур жаҳонгир оқсоқ Темур ҳам

унинг болалари замонида бўлган, ҳижрий тўққизинчи асрнинг⁸ бошларидагина “Юсуф, Зулайҳо”сини ёзган Дурбекдан Навоий, Бобир, Умархон, Фазлийларгача, о(н)лардан замондошимиз бўлган Муқимий, Камийларгача етишкан бир турли шоирлар бор. Булар ҳалиги эрон-ислом таъсири остида қолиб, сиртдагина курилган дабдабалар, ҳашаматларни севгучи сарой-мадраса синфига қаратиб шуларга ўқутғали ёзар эдилар. Булар ўзларини юқори синф атаган аристократ шоирларимиз эдилар. Шулар билан бирликда буларни сиртдаги дабдабаларига қарши ўзининг ёлғузгина самимийлиги билан ўзини сақлашган тиришқон бир адабиётимиз бор.

Булар халқ орасидан чиққан, халққа, кўпчиликка қаратиб ёзган, сўйлаган шоирларимиз, бахшиларимизнинг асарларидир. Аҳмад Яссавий, Қул Сулаймон ҳикматлари, Машраб

шеърлари ким томонидан ўқилгани онглашилмаган “Аҳмадбек”, “Зуфунун” дostonлари, Хивада Андалиб исмли бир халқ шоири томонидан ёзилган “Юсуф, Зулайхо” шу қаторга кирадир. Булар ҳамки синфга, сарой-мадраса синфлариға қаратиб ёзмаганлар. Қўпчиликка сиртдағи дабдабага кўра самиймийликни севган элга қаратиб ёзганлар. Шунинг учун буларнинг услублари билан юқори даражада шоирларимизнинг услублари орасида ҳам тоғлар қадар айирма, бошқалиқ бордир. Навоийнинг тизим асаридан:

*Саҳар ховар шаҳи
чарх узра ким хайлу
ҳашам чекди,
Шиоғи хат била
қўҳсор уза олтун алам
чекти.*

*Қазо фарроши чекти
субҳи сиймин бир
супургисин⁹,*

*Музаҳҳаб парларин
андоқ, ки товуси
ҳарам чекти.*

*Муаззин каби токи
узра кул бонг самад урди,
Бараҳман дайр
айвонида оҳанг санам чекти.*

*Яқо чок этти гоҳи
субҳ ул мотамгаким
ошиқ,
Бу муҳлик шоми
ҳижрон ичра юз
ҳумони гам чекти.*

*Замони кулди ул
гофилга ким, даврон
ситам тигин,
Анго урмоқни онглаб
ўзгага тиги ситам чекти.*

*Ҳушо улким,
мунингдек чоғ,
вафоси умрни онглаб,
Сабуҳи жомини
аҳбоб бирла дамодам чекти.*

Навоийнинг сочим асарларидан¹⁰:
*Тоғ, тоғ ниёз
рафъидан сўнгра фоф, фоф
ихлос юзидан маъзур улким:
бу фаслдаким наврўз*

насимининг мушкбезлиги
булут мизожин ҳавойи
қилибтур; лоладек
савдойилиқдан тоғ ҳавоси,
булутдек ҳавойилиқдан қиё
савдоси бошга тушти.

Бобирнинг
тизим асарларидан¹¹:

Даҳрнинг мен
кўрмаган жавру
жафоси қолдимۇ?
Кўнглим чекмаган
дарду балоси
қолдимۇ?

Мени хор эт(т)ию
қилди муддаъини парварии,
Даҳридунпарварнинг
ўзга муддаоси
қолдимۇ?

Мени ўлтирди
жафоу жавр бирла ул қуёш,
Эмди тиргузмак учун
меҳри-вафоси қолдимۇ?

Ошиқ ўлгач кўрдим
ўлумни ўзимга, эй
рафиқ,
Ўзга кўнглимнинг бу
оламда ҳавоси қолдимۇ?

Эй кўнги, гар Бобир
ул оламни истар,
қилма айб,
Тангри учун де, бу
оламнинг сафоси қолдимۇ?

Бобурнинг сочим
асарларидан
("Бобурнома"дан)¹²:

Яна Ҳусайн Удий эди.
Удни мазалиқ чолиб, мазалиқ
нарсалар айтур эди. Уднинг
торини ики қилиб бир
чолибдур. Айби бу эдики,
бисёр ноз ила чолур эди.
Шайбонийхон бир навбат
соз буюрур. Такаллуф қилиб
ҳам ёмон-ёмон чолур: ҳам
созини келтурмай ярамас
соз келтирур.

Шайбоний фаҳмлар.
Буюрурким: суҳбатда ўқ-
галаба "гардани" урар.
Шайбонийхоннинг оламда
бир яхши ишиким бор,
будур...

Умархондан¹³:
Эй кўнгул, ҳолингни
ёшурмоққа имкон
қолдимۇ?
Фош бўлмай ишқ
сирри ҳеч пинҳон қолдимۇ?

Фурқати шомида
аҳволимни сўрмай, эй
рафиқ,
Ким: “Сенга
Лаълидан айру тушкани
жон қолдиму?”

Дема сунбул: “Ман
киби ҳолинг надан
ошифтадир?”
Зулфига нисбат
топан бўлмай
паришон қолдиму?

Чатр урмиш жисм
оро кўнглим қуши товусдек,
Кўнглима билмамки
асри доғи пинҳон қолдиму?

Кўзгу изҳори
таҳайюр айламиш
мендек, Амир,
Бир боқиш бирга
онинг юзига ҳайрон қолдиму?

Чўлпоннинг тизим
асарларидан¹⁴:

Тола
йўлларидан...”
Тола
йўлларидан юриб
борамен:

Ҳар япроқ
бошимда битта
елтигич,

Юмишоқ ел ...
Юзимни буриб
юрамен,

Ҳисларим ел
каби энгил ўйнагач...

Кичкина
ариқнинг пастак
шовваси,

Майин товуш
билан “шов”лаб
турадир.

“Ай, қўпол
шаҳарнинг жанжал-
говғаси,

Тола йўлларида
мен бораман!”
дейдир.

Тола йўлларида
телбалар каби

Эртадан
кечгача мен ҳам
чопамен.

Афсоналардаги
дарбадар каби
Кимсасиз
ерларга қўюн очамен.

Кимсасиз
ерларда сирлар
айтилди,

/афлат
уйқусидан уйғониб
кетдим.

Янги
нашидалар дилга
бетлади,

Уларда
туганмас маъни дарж
этдим.

Шовва
товушлари эркин
шеъримга

Олтун қанот
тоқти
афсоналардан:

Олқишлар
қўзғалди гул-
лолалардан,

Ўзлик ёт
кўринди турган
еримга...

Ўзликдан
ташқари бир дунё
кўрдим...

Иккимиз
ўшанда оқиб
борамиз,

Фоний
қирғоқларни йиқиб
борамиз,

Ҳақиқий
“бирлик”га шунда
йўл бўлдим!

Шу он...
“ўзлик”ларни уруб
борамен,

Тола
йўлларидан юруб
борамен!...

Чўлпоннинг сочим
асарларидан¹⁵:

Самандар ака уйига
келгунча кўнглидаги туйғу
билан тортишиб келди.
Ўзининг пири-устозига
тузукгина, каттагина,
иложи бўлса, бошқа
муридлар бера олмаган бир
наrsa бермакчи эди. Бироқ,
уйида арзигудек бир наrsa
йўқ. Арзийтурган нарсалари
бўлса, барчаси қарзга
кетган...

Кўб ўйлади. Бироқ, ҳеч
бир наrsaга кўнгли ҳарф
топмади, агар илгариги
вақт бўлса олақашқани
тутар эдим...

Кўнгли оғриди: бир
замонги бойликлари,
давлатлари эсига тушди.
Олақашқаси, тўриқ йўрғаси,
бўйи тевадек Масковзовут
оти... уч файтун, ер-суви...
унча-мунчага беришни ўзига
эп бўлмади. Бошқа

нарсаларни босиб кетгүндөк
бир нарса беришка үйлар
эди.

Элбекнинг тизим
асарларидан¹⁶.

Бибихоним
мадрасаси
“Ўтмишдан
эсталик” дедим буни
мен

Чиндан-да
эсталик учун яшар:
Кув-қувлаб рақс
урган бир кўб
кўгарчин,

Менга
ўтмишлардан эртак
айтишар.

Бир замон
кўкларга қанот ёзган
бу

Севикли
муҳташам, ҳайбатли
бино,

Емирилиш
соатини кутгандай
бўлуб,

Кўрунур
кўзларга
қайгилигина.

Ер юзин
титратган зўр
ботирларнинг

Ўлгач
қолдирғучи
суякларидай,

Ер узра
тўпланган кирпич
йиғини

Юракка урадир
алам тигини.

Нетайин
билмаймен мен ҳеч
йиғини!

Билсайдим
бошлардим йиғи-
сигини!

Кўзим ёш
ўрнига олов сочадир,

Йимрик
ўринларга қўйним
очадир.

Олтин-ла
ёзилган таърих
бетига

Қарайдир,
ўзига боблар очадир.

Ўқийдир: бул
бобда бундайн
маъни:

“Ҳар бир иш
бир ҳолда қолмағай”,
яъни:

Ҳар бир
камчилик қолмас
мангулик:
Бир кун чиққуси
яна янгилик...

Эл шоири
Андалибнинг “Юсуф,
Зулайхо” сидан:

... Кўрмасам
бир замон тоқатим йўқдир,
Мени зор
ингротиб, қўзим, айрилма.

Сен
кетарсан,
мен қолурман
зор йиглаб,
Ҳижрон ўти
бирлан бағримни доғлаб,
Қайси бир
ошнодин сени сўроглаб,
Шунқорим,
лочиним, қўзим,
айрилма.

Мана шу ўрнаклар¹⁷
Навойи замони, Умархон
замони ҳам бу куннинг
услуглари орасидаги
айирмани кўрсатгани каби
бу шоирлардан ҳар бирининг
ўзига махсус бир услубини

ҳам кўрсатадир, ҳам
оларнинг тизим-сочим
асарларидаги ўзгариш
кўриниб турадир.

ИЗОҲЛАР

БАДИИЙ СЎЗ ТАБИАТИ, ШОИРЛИК ТАЪРИФИ

АБУ НАСР ФОРОБИЙ «ШОИРЛАРНИНГ ШЕЪР ЎЗИШ САНЪАТИ ҚОНУНЛАРИ ҲАҚИДА»дан

Форобийнинг ушбу асари
Арасту Ҳаким (эр. ав. 384-
322)нинг машхур "Поэтика"
("Нафис санъат китоби")
асарига шарҳ тарзида ёзилган
бўлиб, асар Лондондаги
"Индиан офис" ("Ҳинд девони")
кутубхонасида сақланади. Асар
1937 йилда Артур Арберри
томонидан ва 1963 йили араб
олими Абдурахмон Бадавий
томонидан нашр этилган.
Форобийнинг "Китобу-ш-шеър"
асари ҳозирги кунда
Братиславада сақланаётган
мантиқ илмига оид асарлар
қўлёзмаси (уч жилд) билан бир
муқова остига кирган. Бу
асарлар ўн қисмдан иборат
бўлиб, математика, мантиқ
санъати, категория, ибора,
киёс, таҳлил, музолат, бурхон
(исбот, далил) диалектика,

хандаса, ниҳоят сўнгги ўнинчи бўлим — «Шеър китоби»дан иборат.

Форобий асарларининг хассос таржимони А. Ирисов амалга оширган сўнгги нашр асосидаги матн ушбу мажмуага киритилди. Асар дастлаб "Шоирлар санъати қонунлари ҳақида" сарлавҳаси билан Абу наср Форобийнинг "Шеър санъати" китобида (Т.,1979) ва "Аристотель. Поэтика" (Т.,1980; 2004) асарига илова равишда эълон қилинган. Қайта нашрда таржимон фақат асар сарлавҳасини ўзгартирибгина қолмай, балки унинг матнини аслига солиштириб чиққан, эътиборга молик тузатишлар қилган. Демак, ушбу нашрга асос булган манба: Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. - Б.116-125.

Табиийки, асардан айрим намуналар сайлаб олинди. Таржимон изоҳлари ҳар бир саҳифа остида қолдирилди. Таржимон изоҳларига (тарж.) белгиси қўйилди. Қуйида тушунилиши қийин бўлган истилоҳ, исм ва тушунчаларга шарҳлар берилди.

1. Арасту Ҳакимнинг "Поэтика" асари шундай арабча ном билан мантда келади.

Асарнинг ўзбекча нашри учун қаранг: Аристотель. Поэтика (Поэзия санъати ҳақида). Русчадан М. Маҳмудов ва У.Тўйчиев таржимаси. - Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. - 150 б; Арасту. Поэтика, Ахлоқи қабир. – Т.: Янги аср авлоди, 2004.

2. *Софистика* — (арабчада "ал-муғолат" - тарж.) юнонча сўз бўлиб, "музоқарани айёрлик билан олиб бориш" маъносини англатади. Софистика фалсафий оқим сифатида қадимги Юнонистонда шаклланган. Илмий мулоҳаза ва исбот-далиллардан кўра кўпроқ фараз ва тахминларга таяниб иш кўради. Софистика формал логика талабларидан четга чиқиб бўлса-да, сўз усталиги ва нотик устамонлиги билан воқеа-ҳодисанинг аслидан маънони олиб қочишга хизмат қилган ўринлари ҳам бор. Форобийнинг "Фалсафату-л-Аристотелис" («Арасту фалсафаси») асарида шундай таъриф бор: "Арасту айтиб ўтган айёрликка асосланган бу санъат унинг фикрича, одамни ҳамда бошқа биров томонидан билдириладиган фикрни рад этиш ва машқларга асосланган санъат воситаларидан

чалғитувчи санъат бўлиб, уни олим "ас-суфитанийа" ("софистика") деб атади".

3. *"Софистика санъати"* — Арастунинг асари. "Софистанийа" деб номланган ушбу асар "О софистических опровержениях" сарлавҳаси билан М. И. Иткин томонидан русчага таржима қилинган. Асарнинг тўла матни учун қаранг: Аристотель. Сочинения. - Т.2. - М.: Мўсль, 1978. - С.533-593.

4. *Тақлид* — аввалги нашрларда "ўхшатиш" сўзи келади. Ушбу истилоҳ биз тушунган маънодаги "ташбех" ёки "тақлид" эмас, балки Арастунинг "Мимесис" назариясидан (хаётга тақлид қилиш эмас, балки ижод қилиш, иккинчи, янги ҳаёт яратиш) келиб чиқиб тушунилади.

5. *Софист* — Юнонистонда эр. ав. V-IV асрларда айрим файласуфлар гуруҳини шартли равишда шундай атаганлар. Асл софистларнинг асарлари бизгача етиб келмаган. Аристофан "Будутлар" комедиясида Сукротни "софист" сифатида талқин қилган. Манбалардан маълум бўлишича, софистлар:

Протагор, Горгий, Антифонт ва бошқалардир.

6. *Тақлидчи* — бу ерда ижодкор маъносида. Чунки, Арасту санъатга таъриф бераркан, уни "табиатга тақлид" деб атаганини унутмаслик керак.

7. *Индуктив* — факт ва воқеаларга рационал баҳо бериш. Арасту талқинича, ўхшаш нарсаларга нисбатан бир хукмрон қарашнинг вужудга келишидир. Индуктив метод, кўпинча, аниқ фанларда (математика) ва мантиқ илмида алоҳида назария сифатида қўлланилади. "Мулоҳаза"ни ўрганувчи мантиқ илмининг қисми ҳам "индуктив мантиқ" деб номланади.

8. *Аналогия* — юнонча бу сўз "қиёс", "мос келиш" деб таржима қилинади. Бирор предмет ёки ҳодисадаги қатор унсурларнинг мос келиши асосида улар ҳақида муайян хулосага келинган ёки ўша предмет ва ҳодисаларнинг хоссаси (умумий хусусиятлари) аниқланган. Индуктив методда ҳам "аналогия"нинг ҳиссаси катта.

9. *Бурҳон* — арабча сўз бўлиб, хужжат, далил маъноларини билдиради.

10. *Диалектик (жадалли)* — юнонча ушбу сўзнинг

луғавий маъноси "мунозара қилиш" санъатидир. Алоқа ва муносабатлар, ҳолат ва таракқиёт, билиш ва ўрганишнинг умумий қонуниятлари ҳақидаги таълимот бўлиб, бу илмнинг илдизи Сукрот фалсафасига боради. Афлотун ва Арасту илмда диалектик услуб (қараш)нинг шаклланишида хизмат қилган. Диалектика фанининг отаси Ҳегел ҳисобланади.

11. *Риторика* — нафақат хитоб, нутқ, балки нотиклик санъати ҳам шу сўз билан юритилади. Қадимги Юнонистонда нотиклик санъати жуда ривожланган бўлиб, унинг отаси Цицерон (эр. ав.106-43) саналган.

12. Бу ерда "тўқилган", "ижод қилинган" маъносида. Шоир Э.Воҳидовнинг "шеър муқаддас ёлғондир" иборасини эсланг.

13. *Силлологизм* — дедуктив фикрлашнинг шакли бўлиб, у мантиқ илмида икки мулоҳаза асосида (субъект-предикат) мутлақ бир хулосага келишдир. Ушбу назария билан шуғулланувчи мантиқ илмининг алоҳида бир узвий қисми "силлологистика" вужудга келган.

14. *Интуиция* — ушбу латинча сўзнинг луғавий маъноси "изчил кузатиш" бўлиб, исбот-ҳужжатсиз воқеанинг асл моҳиятига кўпинча интуиция (фаҳмлаш) орқали эришилган.

15. Форобийнинг шеър (умуман, бадий адабиёт) навъларининг турлари хусусидаги фикрлари билан мажмуанинг "Адабий турлар ва шеър навълари" бўлимида танишасиз.

16. Қуръони каримнинг «Шуаро» сурасидаги шоирлар ҳақидаги фикрларга ишора бор. Эсингизда бўлса, Каломуллоҳда «Шоирларга йўлдан озганлар эргашур. Уларнинг (сўз водийларидан) ҳар водийда дайдишларини (яъни ўзларига ёқиб қолган энг тубан кимса ё нарсаларни ҳам кўкка кўтариб, ёқтирмаганларини тупроққа қоришларини) ва ўзлари қилмайдиган нарсаларни айтишларини кўрмадингизми»?! Магар иймон келтирган ва яхши амаллар қилган ҳамда доим Оллоҳни ёдда тутган ва (илгари) мазлум бўлганларидан кейин (Ислом зафар топгач) ғолиб бўлган кишилар (яъни шоирлар йўлдан оздиргувчи эмаслар). Золим кимсалар эса яқинда қандай оқибатга қараб кетаётганларини билиб

колурлар» (26:224-227) дейилган эди.

17. Одатда предмет ёки кишилар лотин ёзувидаги бош ҳарфлар билан белгиланса, А В С Д ... ва ҳоказо тартибида келади. Араб алифбосида эса, (алиф) ва (бе)дан сўнг, унга шаклдош бўлган (те) ва (се) ҳарфлари белгиланишда иштирок этмайди. Шунинг учун навбатдаги ҳарф (жим) кейинги белгиланишни ифодалайди.

ЮСУФ ХОС ХОЖИБ “ҚУТАДҒУ БИЛИГ”дан

Илк турк достони сифатида адабиётимиз тарихидан ўрин олган бу асар Оврўпада ҳам машҳур бўлиб, хорижий мустаҳриклар Жоуберт Амадей (1823), А. Вамбери (1870) ва В. Радлов (1891-1900) томонидан нашр қилинган. Н. Гребнев таржимасида 1963 ва 1971 йиллари Тошкентда ва 1983 йилда Москвада чоп қилинган. Юртимизда ушбу асардан намуналар дастлаб, Фитратнинг "Ўзбек адабиёти намуналари" (1928) мажмуасининг I жилдида, ниҳоят, 1971 йили Қаюм Каримов томонидан ўзбекча изоҳли таржимаси билан бирга нашр қилинган. 1990 йилда ҳозирги ўзбек

тилидаги насрий баёни Б. Тўхлиев томонидан амалга оширилган.

Намуналар келтирилаётган манба: Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Қаюм Каримов. - Т.: Фан, 1971. - Б.85-93, 101, 199-201, 203, 205-207; 657; 949.

Мажмуада келтирилган намуналар бугунги китобхонларига тушунарли бўлсин учун матн ҳозирги ўзбек тилидаги тавсифи билан бирга берилди.

1. *Сўз ерга яшил кўкдан тушиди* — "Сўз" бу ўринда "Аллоҳнинг сўзи", яъни Қуръони каримнинг нозил бўлиши маъносида келган.

2. *Сой тоши* — сув остидаги тош маъносида. Бу ўринда жавохирдан фарқлаш учун оддий тош назарда тутилган.

3. *Нобино* — кўрмайдиган киши.

4. *Элиг* (асар қаҳрамонларидан) Ойтўлдига тилнинг зарарини гапирдинг (ушбу парча мажмуанинг "Тил одоби" қисмида келтирилган), энди "Тилнинг нафъидан сўзлаб бергин" талабига кўра ушбу жавоб берилган.

5. Донолар "йилки",
"пода" деб атайди маъносида.

6. Элигнинг "Сўзнинг ози
қайсию, кўпи қайси?"
саволига жавобан ушбу
келтирилган.

7. *Андозала* — текисла.

КАЙКОВУС **"ҚОБУСНОМА"дан**

"Қобуснома" 44 бобдан
иборат бўлиб, бундан тўрт
боби илоҳиёт масалаларига ва
қолганлари дунёвий илм ва
хунарларга бағишланган.
Асарнинг 35-боби "Шоирлик
хақида" деб номланиб, бунда
муаллиф шоир бўлишликнинг
ибтидоий талабларидан, бадий
шеърга завқ бағишлайдиган
маъно ва вазн жиҳатларидан сўз
юритган. Ушбу асарнинг
Огаҳий таржимаси
("Мавъизатномаи Кайковус")
устоз педагог С. Долимов
томонидан таъдил қилинган ва
бир неча марта нашр қилинган.
Нашр учун асос бўлган манба:
Кайковус. Қобуснома.
Тузатилган иккинчи нашри.
Сўзбоши, изоҳ ва луғат
муаллифи С. Долимов. - Т.:
Ўқитувчи, 1968. - Б.97-99.

1. *Алғал* — тўла, солим
маъносида. Аруз истилоҳотида
бу сўз ўрнида кўпинча солим
келади.

2. Мажмуанинг "Шеър
илми" бобида айни
истилоҳларнинг кўпчилиги
келтирилгани учун уларга
айрим-айрим изоҳлар бериш
лозим кўрилмади.

3. Бу ўринда "арузнинг
оғир вазни"да деб тушунилиши
лозим. Аруз илмида "Комил" ва
"Мутадорик" баҳрларининг 16
рукли вазни оғир вазн экани
қайд қилинган.

4. *Тахаллус илми* —
шеърда фақатгина маъқул
тахаллус қўллаш эмас, балки
уни ғазал мақтаъсида вазн ва
шаклга мувофиқ тарзда қўллаш
ҳам назарда тутилган.

5. *Аруз доиралари* — аруз
баҳрларини баён қилишда
маълум даражада энгилликлар
туғдириш учун жузв (Навоийда
"рукн" истилоҳи қўлланилган,
Бобурнинг "Аруз рисоласи"да
айни истилоҳ учрайди)ларга
нисбатан тенг ва ўзаро бир-
бирига ўхшаш баҳрларни жамъ
қилиш учун доиралар қабул
қилинган.

6. *Бесутун тоғи* —
Эроннинг ғарбида жойлашган
тоғда барельеф - тошга ўйилган
суратлар бор. Бу осори атиқа
Доро I тилидан ёзилган бўлиб,
машҳур Фарҳодга тегишлидир.

7. *Дулдул* — Диний
ривоятларга кўра,
Пайғамбаримиз (с.а.в.)

куёвлари Ҳазрат Алига тортик қилган (учар) от.

8. *Раҳи* — афсонавий қаҳрамон Рустамнинг (Фирдавсийнинг "Шохнома"си) учар оти.

9. Пайғамбаримиз (с.а.в.) Буроқ отли учар отда Меърож кечаси Аллоҳ таъоло ҳузурига борганлар.

10. *Ҳажв* — Кайковус даврида, айниқса, ғазнавийлар саройида қасидачилик авжга минган бўлиб, ҳажв ёзиш нисбатан тубан касб саналган. Машхур Фирдавсий "Маҳмуд Ғазнавий ҳажви" учун қандай маломатларга қолганини эслатмоқчи бўлади.

**НИЗОМИЙ АРУЗИЙ
САМАРҚАНДИЙ
«ЧАҲОР МАҚОЛА»
(«Нодир ҳикоятлар»)дан**

Шарқда "Мажмаъун наводир" ёки "Чаҳор мақола" номи билан машҳур бўлган ушбу асар ўзбек шоирлари учун ҳам дастуруламал бўлган. Хусусан, Алишер Навоий унга юксак баҳо берган. Асарнинг тўрт қўлёзма нусхаси илм аҳлига аён бўлиб, улар орасида 1432 йили Ҳиротда Бойсунғур Мирзо ташаббуси билан кўчирилгани энг мўътабар нусха ҳисобланади.

Ҳозир у Истанбулда сақланади. "Нодир ҳикоятлар" 1899 йили Эдуард Броун томонидан инглиз тилига таржима этилиб нашр қилдирилган. Сўнгра Техронда Муҳаммад Қазвиний (1910), Муҳаммад Муъин (1957) томонидан ҳам нашр қилинган. Шунингдек, асарнинг урду ва турк тилларидаги таржималари ҳам мавжуд. Ушбу асар ўзбек мумтоз шоирлари томонидан қабул қилинганига қарамасдан, ўзбек тилига таржима қилинмаган эди. Бу ишни шарқшунос олим Маҳмуд Ҳасаний амалга оширди. Мажмуадаги парча куйидаги манба асосида нашрга тайёрланди: Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар. Сўзбоши муаллифлари Н.Норқулов, Ҳ.Ҳомидов. - Т.: /афур /улом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. - Б.31-32.

1. *Қиёс* — Форобий асарида тилга олинган "аналогия"нинг айни ўзи.

2. Шарқда шеър шаклида ифода қилинган турли илмларни, хусусан, илоҳиёт, фалсафа, мантик, нужум (астрономия) ва тиббиётга доир асарларни учратиш мумкин. Ибн Синонинг "Уржуза" тиббий достонини эсланг.

3. *Шеър навълари* — бу ўринда мумтоз адабиётдаги шеър шакллари (жанрлари) назарда тутилган.

4. Абулҳасан Сараҳсий Баҳромий (XI аср) асарлари: "Айату-л-арузайн" («Икки арузнинг чегараси»), "Қанзу-л-қофия" («Қофиялар хазинаси»), "Нақди алфоз" («Иборалар киймати»), "Сариқат" («Кўчириб олувчилар»), "Тарожим" («Таржимайи холлар»).

5. *Мамдуҳ* — мақталган, мадҳ этилган.

6. *Рудакий эришган бахт* — шоирни Бухоро ҳокими Наср II ибн Аҳмад Сомоний (914-943) саройга таклиф этиб, «шоирлар султони» унвонини берган, у шуҳрат ва дабдаба билан умр кечирган, бироқ умрининг сўнггида саройдан қувилиб, ўз қишлоғига қайтган.

АДИБ АҲМАД ЮГНАКИЙ “ҲИБАТУ-Л-ҲАҚОЙИҚ”дан

Асарнинг ўз даврида ёзилган қўлёзма нусхаси топилганича йўқ. Нисбатан дастлабки қўлёзмалардан бири уйғур ёзувида Зайнобиддин котиб томонидан Самарқандда кўчирилган (246 байт), иккинчи нусха Истанбулда Абдураззоқ бахши томонидан (уйғур ва

араб ёзувида) кўчирилган. Булардан ташқари асарнинг унчалик тўла бўлмаган яна тўрт нусхаси мавжуд. Асар номини "Айбату-л-ҳақойиқ" («Ҳақиқат эшиклари»), "Атабату-л-ҳақойиқ" («Ҳақиқат сандиғи») каби ўқилишлар ҳам мавжуд. "Ҳибату-л-ҳақойиқ" ҳозирги китобхон учун тушунилиши энгил бўлишини назарда тутиб, унинг ҳозирги ўзбек тилига изоҳли таржимасидан фойдаланилди. Нашр учун асос бўлган манба: Қ. Маҳмудов. Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибату-л-ҳақойиқ" асари ҳақида. Танқидий матн, транскрипция, шарҳ ва луғат. - Т.: Фан, 1972. - Б.234-236, 242, 245.

1. *Сўнғак* — суяк.

2. Ушбу ва бундан кейинги "Пайғамбар сўзлари" деб келтирилган ҳикматларга мос мазмун айрим Ҳадисларда бор.

3. Ушбу сўзлар Қуръони каримдаги "Ҳар билгувчининг устида бир билгувчи бордир" («Юсуф» сураси, 76-оят) ҳикматининг мазмунига ҳамоҳангдир.

4. *Ажам* — араб бўлмаган мусулмон ўлкалар.

5. Ушбу байтдан аввал матнда "Алайҳи раҳма Амир

Сайфиддиннинг таърифи"
изоҳи бор.

САЙФИ САРОЙИ
“ГУЛИСТОНИ БИ-Т-

ТУРКИ”дан

Саъдий Шерозий
"Гулистон" асарининг ижодий таржимаси бўлган бу асарда шоирлик ва шеър сифатига доир талайгина кузатишлар бор. Асарнинг муқаддимаси ва Хотима қисмидан айрим намуналар берилди. Асар сўнгида шоирлар ҳақида қисқа манзума келтирилган бўлиб, унда муаллифнинг шеърият ҳақидаги қисқа ва аниқ мулоҳазалари баён қилинган. Парча келтирилган манба: Сайфи Саройи. Гулистони бит-туркий. Китобда: 14 аср Хоразм ёдномалари. – Т.: Фан, 1973; Уч булбул гулшани. – Т.: 1986. – Б.170-172; 325.

¹ *Тақаттуъин* – тактиъ ўлчови, шеърнинг аруздаги баҳрини аниқлаш.

² *Насоих* – насихатлар.

³ *Тўли* – телбаланиш, ошуфталик.

⁴ *Масобиҳу-л-қулуб* – қалблар ардоғи, мартабаси.

⁵ *Муфарраҳ* – шодлик келтирувчи.

⁶ *Малул* – ранжиган, ғамгин.

⁷ *Эйгу* – эзгу, яхши ном.

⁸ *Ҳожибу-л-хужжоб* – Ҳожиб: эшик оғаси; Бу ерда: хожибларнинг хожиби.

⁹ *Ёрғу* – ёзғи, номалар.

¹⁰ *Танаъум* – ноз-неъмат билан парваришlash.

¹¹ *Жуд* – сахийлик.

¹² *Бадр* – тўлин ой.

¹³ *Форис* – тинчиган.

¹⁴ *Меҳтар* – улуг.

¹⁵ *Мубассир* – назоратчи.

¹⁶ *Муфид* – фойдали.

¹⁷ *Дурар* - дур, гавхар.

Мажозий маънода: маънили сўз

¹⁸ "Ҳалво деб шолғомдан ясалган сунъий таомни ейди" маъносид.

¹⁹ *Ўш* – ўшал.

²⁰ *Ложарам* – иложсиз, чорасиз.

²¹ *Ануқ* – аниқ.

²² Асарнинг ёзиб тамомланган санаси хижрий 793, милодий 1390-91 йиллар.

²³ *Ҳасуд* – хасадгўй.

²⁴ *Ёзуқларини ярлига* – гуноҳларини мағфират қил.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ
“СИЛСИЛАТУ-З-ЗАҲАБ”дан

Ушбу дoston Жомий "Хамса"сига "Соломон ва Абсол" билан биргаликда қўшилиб, "Ҳафт авранг"ни ташкил қилади. Дostonнинг биринчи дафтаридан олинган

манзум парчаларда бир қатор ибратли ҳикоя ва масаллар, сўнгра "Ишқ афсонасидан танламалар" ҳамда "Шеър тўғрисида", "Улуғ шоирлар хотираси" ва бошқа рукнлар остида бадиий сўз табиатига доир Жомийнинг эстетик қарашлари акс этган. Келтирилган намуналар Васфий таржимасида берилди. Нашрга асос бўлган манба: Абдурахмон Жомий. Танланган асарлар. - Т.: /афур /улом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971 (Тузувчи ва сўзбоши муаллифи Ш.Шомухамедов). - Б.173-174, 176, 178-179.

“УЛУҒ ШОИРЛАР ХОТИРАСИ”

1. *Тирилган* — тирилтирган. Вазн ва қофия талаби билан сўз қисқарган ҳолда келяпти.

2. Матнда ушбу сатрдан сўнг Рудакий, Муаззий, Анварий, Хоқоний, Шайх Саъдий, Санойи, Низомий ва бошқа шоирлар тавсифи берилган.

3. *Нуқта* — араб ёзувидаги харф усти ва остидаги нукталар назарда тутилган.

4. *Хувайдо* — аён, равшан; ошқора.

5. *Маҳак* — тош; олтин ва кумушларга суртиб унинг сифатини аниқлайдиган маъдан.

6. *Қофиясанч* — "санч"нинг луғавий маъноси чакмоқ; қофияси чакмоқдек таъсирли шеър ёзувчилар назарда тутилган.

7. *Сарроф* — луғавий маъноси: пул майдаловчи. "Осмон саррофи" дейилганда "Осмондан зар каби сўз ёмғирини ёғдирувчи суҳандонлар" маъносини беради. Ушбу бирикма Навоийда "Чарх саррофи" тарзида учрайди.

8. *Нофа* — мушк оҳусининг киндиги.

9. *Баҳравар* — баҳраманд, баҳра олувчи.

АЛИШЕР НАВОИЙ «ҲАЙРАТУ-Л-АБРОР»дан

Исломий адабиётдаги анъанага кўра йирик асарлар (жумладан, "Ҳамса" ҳам) Ҳамд, Муножот, Наът ва бошқа муқаддималардан бошланади. "Ҳайрату-л-аброр"да 4 муножот, 5 наътдан сўнг хамсанавис буюк шоирлар Низомий ва Хусрав Дехлавий, сўнгра алоҳида бобда Жомий таърифи келади. Шундан сўнгги боб (XI) "Сўз таърифи"

деб номланган. "Хамса"дан ўрин олган бу назарий баҳслар кўйидаги манба асосида нашрга тайёрланди: Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами (МАТ). Еттинчи том. Хамса: Ҳайрату-л-аброр. - Т.: Фан, 1991. - Б.57-58; 60, 61-63.

1. *Ситехр* — осмон.

2. *Жаҳонтоб* — жаҳонни ёритувчи.

3. *Маъдан* — кон, манба.

4. *Қирон* — икки сайёранинг бир буржда тўқнашуви, яқинлашуви.

5. *Самин* — қимматбаҳо.

6. *Иқтирон* — қарин, яъни ҳамсухбат бўлмоқ.

7. *Дилпазир* — ёқимли, хушрўй.

8. *Тўрт садаф гавҳари* — бу ерда: тўрт унсур - сув, ҳаво, ўт, туфроқ. *Дурж* - қимматбаҳо тошлар солинадиган қутича (Ноширлар: А.Ҳайитметов ва И.Ҳаққулов изоҳи. Бундан сўнг (нашр.) тарзида берилади.

9. *Етти фалак ахтари* — етти қават осмон.

10. *Қатми адам* — Адам (йўқлик) қатлами.

11. *Нухуфт* — яширин, пинҳон; ғунча.

12. *Ношугуфт* — очтлмаган.

13. *Гулфишон* — гул сочувчи; хушбўй хид таратурчи.

14. *Зуфунун* — илм, билим эгаси.

15. *"Кофу нун"* - арабча "к" ва "н" ҳарфи бир-бирига қўшилса, "кун!" бўлиб, "ярат!", "ижод қил" деган маъноларни билдиради (нашр.)

16. *"Коф" ила "нун"* *зодаси* — Исломиё талқинига кўра, "Кун! - Ярал" деган Аллоҳнинг буйруғи билан бутун мавжудот яралмишидир. Бу ерда: "яралмиш"ларнинг энг улуғи Инсон васфи келади.

17. *Волид* — ота; *валад* - ўғил фарзанд.

18. "Сўз жон бўлиб, руҳ анинг қолипидир. Кимнинг танида руҳи бор бўлса, у сўзга эҳтиёж сезади" (нашр.)

19. *Ҳуққа* - қимматбаҳо тошлар солинадиган қутича. Бу ерда: маъшуканинг оғзи.

20. "Тилни агар пўлат ханжар дейилса, унинг кадалган инжулари сўздир" (нашр.)

21. *Бу чаман* — Инсоният ва ҳаёт чамани (нашр.)

22. *Фасиҳ* — фасоҳатли; чиройли сўзловчи.

23. *Масиҳ* — Исо Пайгамбарнинг лақаби. Диний афсоналарга кўра Исо ўз нафаси билан ўлганларни

тирилтириш, жон ато этиш қобилиятига эга бўлган. "Яхши сўз билан ўлганни тирилтира олгани учун Исо пайғамбар ўзини "Жонбахш" лақаби билан атаган", - дейди шоир (нашр.).

24. *Халил* — Иброҳим пайғамбарнинг лақаби. Диний афсоналарга кўра, Намруд Халилни ўтда ёқиб ўлдирмоқчи бўлган, лекин у ўз поклиги туфайли ўлмаган (нашр.).

25. *Жаброил* — Ислом динида тўрт фариштадан бири. У Худо билан пайғамбар ўртасида элчилик қилган. Ушбу сатрлардаги маънода ҳам шунга ишорат бор: "Жаброил ҳам сўз юкига ҳаммол бўлган" (нашр.).

26. *Ганжи роз* — Хазинанинг сирини.

27. *Нўш лаб* — лаб суви.

28. "Агар — бир гўзал ҳар қанча чиройли ва ой юзли бўлса-да, лекин гапирмаса, девордаги суратдан фарқ қилмайди" (нашр.).

29. Оддий сўзлашувда ёлгондин эътиборсиз - нописанд нарса йўқ. Лекин назмдаги ёлгон, ҳатто доноларга ҳам маъқул, яъни назмда муболағага йўл қўйилади, дейилмоқчи. Бу байт Алишер Навоийнинг адабиётда бадиий тўқима, муболаға, фантазиянинг роли тўғрисидаги

эстетик қарашини акс эттиради (нашр.).

30. "Тиш инжулари оғизда терилиб турса, назмдай кўркам бўлади, оғиздан тушиб насрдай сочилса, қиммати кетади". Ўз даври анъанасига кўра бу ерда Навоий насрга нисбатан назмга юқори баҳо беради (нашр.).

31. Бу байт ташбих санъати асосида қурилган. Унда шоир боғдаги гул ва дарахтларни назмга, тоғдагиларни (улар ўтин ҳисобида қаралади) насрга ўхшатади (нашр.).

32. *Фафур* — кечирувчи, маърифат қилувчи; Яъни Аллоҳнинг сифатларидан бири.

33. *Азми нишот* — шодлик, сурурга интилиш.

34. *Човуш* — сарой хизматчиси.

35. Бу ва бундан кейинги тўрт байтда назмнинг насрдан афзалликлари шатранж - шахмат ўйини мисолида асосланган: "Шахмат тахтасига доналарни тўккан одам унинг ёғоч доналарини қанча мактамасин, у чиройли кўринади шу вақтдаки, биров — икки томонга у доналарни икки қатордан қилиб терса. Шахматнинг икки томонидаги икки қатор худди икки мисра шеърга, тўрт қатор эса

шеърнинг икки матлаъига ўхшаб кетади. Бундаги ҳар дона ажойиб муаммо бўлиб, уларнинг орасида отлар ҳам пайдо бўлади. Одам қанча тўғри фикр қилмасин, бундан озгина паришонликка йўл кўйса, отнинг юриши туфайли мот бўлиб қолиши мумкин" (нашр.)

36. *Шероза* — китоб қатламларини ипак билан тикиб, муқовалашга тайёрлаш.

37. Бу икки сатрда гулнинг ўз шоҳида очилиб туриши назмга, ҳазон бўлиб сочилиши насрга ўхшатиш.

38. *Эъжоз* — мўъжиза кўрсатиш.

39. "Назмда ҳам асл (мақсад) маънидир"(нашр.).

40. *Марғуб* — маъқул бўлган; ёқимли.

41. "Ё раббий назмимни халқнинг дилини ёритувчи қилиб, Хаста Навоийга ҳам яна (шундай ёзишликни) насиб эт"(нашр.).

«НАЗМУ-Л-ЖАВОҲИР»дан

1485 йилда ёзилган бу асар Ҳазрат Али ибн Абутолибнинг «Насру-л-лаолу» («Наср инжулари») номли ҳикматлар китобига шеърини талқин сифатида рубоий ва тўртлик орқали муносабат

билдирган. Асарнинг сўз таърифи ва Ҳазрат Али ҳикматларига муносабат акс этган муқаддима қисмидан намуна келтирилди.

¹ *Сойири махлуқотдин мумтоз ва мажмуи офаринишуа сарвар ва сарафроз* – Барча махлуқлардан сараланган, танланган бўлиб, сарвар ва оарингасазовор бўлганлар (сифатил)нинг йиғиндиси.

² Зоҳирий таржимаси: Одам болаларини сийладик.

³ Зоҳирий таржимаси: Биз инсонни энг яхши тузилиш билан яратамиз.

⁴ *Муъжизби лутфи каломи фархунда маол* – қутлуғ лутфи каломи сабабли.

⁵ *Исо* – диний ривоятларга кўра Исо пайғамбарнинг нафаси ўликни тирилтирар экан. Лақаби Масиҳ бўлиб, масх – силовчи сўздан олинган.

⁶ *Солиҳ* – Солиҳ пайғамбар, Нуҳ пайғамбарнинг ўғли Сом фарзандларидан. Навоий демакчики, агар инсон сўз сўзламаса, Исо билан унинг оти ва Солиҳ билан унинг туяси орасида фарқ бўларми эди?!

⁷ *Ноқаси ўртасида не муғоярат бўлғай* — урғочи туя (ноқа) қандай фарқланади. Матнда "Инсон сўз инжулари

билан зийнатланмаса Исо билан туя ўртасида, Солиҳ билан урғочи туя орасида қандай фарқ қолади” дейилмоқчи.

⁸ Зоҳирий таржимаси: Инсонлар ақллариға яраша гапирадилар.

⁹ Зоҳирий таржимаси: Шунга ўхшаш сурани келтиришлари(га.)

¹⁰ *Авсат ва адно* – ўртача ва қуйи.

¹¹ Зоҳирий таржимаси: У ўз хоҳиши билан гапирмаяпти.

¹² Зоҳирий таржимаси: Унга очилаётган вақт келяпти.

¹³ Зоҳирий таржимаси: Ҳақиқатан ҳам шеърда ҳикмат баёнида сеҳр бор.

¹⁴ Зоҳирий таржимаси: Оллоҳ улардан рози бўлсин!

¹⁵ Зоҳирий таржимаси: Мартабаларига лойиқ холда.

¹⁶ *Арши аъзам* — улуғвор, юксак арш. Синоними: арши аъло.

¹⁷ Масиҳи Марям — Марямнинг ўғли Исо Масиҳнинг ҳаётбахш нафаси ҳам сўз билан ифода этилган.

¹⁸ *Мудғам* — идғом (икки ҳарфни бир-бирига бириктириб ўқиш) қилиш.

¹⁹ *Каломуллоҳ иштиголи* — Қуръони карим ўқиш билан машғуллик.

²⁰ Зоҳирий таржимаси: Ва кўз қораси яширин дурдек.

²¹ Зоҳирий таржимаси: Сочма дурлар

ЗОКИРЖОН ФУРҚАТ
«ШОИР АҲВОЛИ ВА
ШЕЪР МУБОЛИ/АСИ
ХУСУСИДА»

номли манзум лавҳа Фурқатнинг Тошкентдалик чоғида (1889-90) ёзилган бўлиб, ушбу манба асосида нашрга берилди: Фурқат. Танланган асарлар. – Тошкент: 1980.

1. *Қийл ила қол* — гап-сўз; маълум қилмоқ.

2. *Васиъ* — бепоён, ҳаддсиз.

3. *Рафиъ* — баланд, юксак. Бу ерда: "кўнгли кўтарилсин".

4. Муслиҳиддин Шайх Саъдий (1203/1210-1292)нинг 20 йилдан ортиқ муддат давомидаги Ҳижоз, Яман, Ҳинд, Рум, Қашғар ва бошқа юртлар бўйлаб саёҳати назарда тутилган. Машҳур "Гулистон" (1258) ва "Бўстон" (1257) китоблари мана шу саёҳатларнинг натижасида ёзилган.

5. *Тулӯъ* — чиқиш, кўриниш.

6. *Қаср ила* — ҳашамат билан.

7. *Кунжойиши* — жойлаштириш (имкониятига қараб).

8. "...Бу даштда ер олтию, осмон етти қаватдир". Фирдавсийнинг "Шоҳнома"сидан.

9. *Муътод* — одатланган, ўрганган.

10. *Тақрир* — муқаррар (тасдиқлаш маъносида).

АБДУРАУФ ФИТРАТ

"ШЕЪР ВА ШОИРЛИҚ"дан

Мақола 1919 йилда "Чиғатоё гурунги" дастурий йўналишида ёзилган бўлиб, дастлаб "Иштирокиюн" газетасида (24, 25, 26 октябрь) эълон қилинган. Қайта нашрлар ("Туркистон", 1993 1 июл; "Мулоқот", 1996, 4-сон) айрим қисқартиришлар билан амалга оширилган. Тўла ҳолда Фитрат «Танланган асарлар»нинг IV жилдда нашр қилиниши режалаштирилган.

Қуйида тушунилиши қийин бўлган сўз ва айрим истилохларнинг изоҳи берилди:

¹ *Наврас* — ўспирин.

² *Ияручилик* —

тақлидчилик.

³ *Сингирлар* — пайлар:

асаб толалари, айрим ўринларда мия.

⁴ *Жоҳилият шоирлари* — исломгача ўтган араб шоирлари назарда тутилган.

⁵ Қуръони карим оятларида, хусусан, "Шуаро" сурасида шоирлар "ёлғон айтувчилар" деб баҳоланган. Бу ўринда Қуръони каримдаги сўз ҳақида фикр бораркан, бу "шоир сўзи эмас", демак, "муболага эмас" мазмунида айтилгандир.

⁶ *Ҳаввоси хамса* — беш сезгич: кўриш, эшитиш, тана сезгиси, ҳид ва таъм билиш назарда тутилган.

⁷ *Ифрот* — чегарадан чиқиш, ҳаддан ошиш.

⁸ Мақоланинг I қисми шу ерда тугайди (қайта нашрларда қисқартириш туфайли қисмлар ўртасидаги айирма бузилган). Кейинги II қисм "Иштирокиюн" газетасининг бошқа сонидан берилган.

⁹ *Рамида* — хурққан, чўчиган.

¹⁰ Таассуфки, Фитратнинг ушбу мавзудаги бошқа мақолалари ёзилмай қолиб кетган. Фақат турк вазнига оид мулоҳазалари «Адабиёт қоидалари» ва "Аруз ҳақида" кўлланмаларида акс этган.

"АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ"дан

Абдурауф Фитратнинг “Адабиёт қоидалари” қўлланмаси 1926 йил ислох қилинган араб алифбоси асосидаги ўзбек ёзувида чоп этилган. Муаллиф тил ва услубини, қолаверса, ўша давр тил хусусиятларини мантида тўла сақлаш ниятида қўлланмадаги аслича қолдирилди. Айрим ўринлардагина (сўзнинг маъносига кескин таъсир этиши мумкин бўлган ҳолларда) жузъий ўзгартиришлар киритилди, тушуб қолган тиниш белгилари (асосан, вергул) тўлдирилди, лозим бўлганда “вергул” (,) “тире” (-) билан алмаштирилди. Атоқли отлар, айниқса, киши исмлари ўша даврдаги тартиб бўйича “қўштирноқ” ичида берилар эди, буни бугунги имло талабларига келтирилди. Нашрга асос бўлган манба: Абдурауф Фитрат. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимлари ҳам адабиёт ҳаваслилари учун (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев) – Т.: Ўқитувчи, 1995.

¹ *Яхши* — асл нусхадаги “ё” лашув шакли билан «ёхши» деб берилган. Бу туркча сўз кўп манбаларда шундай қўлланилган. Унинг зидди

бўлган “ёмон”га қиёс қилиш мумкин.

² *Тобоқчилик* — сўзнинг ўзаги саналган “това” идиш дегани, “тобоқ” шундан олинган. “Тобоқчилик” деганда муаллиф кулолчиликни назарда тутаётган бўлиши эҳтимолга яқин. Шунингдек, “тобоқ” сўзнинг доира (муסיқа асбоби) маъноси ҳам бор.

³ *“Ироқ” қуйи* — Шашмақом тизимидаги олти мақомнинг номи. У қуйидаги шўъбачаларни ўз ичига олади: Мухаййири сафти, Талқин. Қашқарча, Сокийнома, Уфор, Ироқ катта уфори. Бу ҳақда муфассал маълумот учун қаранг: Фитрат. Ўзбек классик муסיқаси ва унинг тарихи. — Тошкент-Самарқанд: 1927, 34-35-бетлар.

⁴ *Муға ҳаракатлари* — имо, қош ва кўз ҳаракатлари, мимика: муқом қилмоқ шу сўздан олинган.

⁵ Ҳозирги замон адабиётшунослигида ҳам Фитрат кўрсатган “Гўзал санъатлар”нинг бу турлари ва туркумлари ҳам сақланган бўлиб, бу олти тур санъатнинг тасвирий турлари ҳисобланади. Улар, ўз навбатида, Фитрат кўрсатганидек, икки туркумга ажралади: “экспрессив” ва “синкретик”.

АБДУРАҲМОН САЪДИЙ
«АМАЛИЙ ҲАМ НАЗАРИЙ
АДАБИЁТ ДАРСЛАРИ»дан

Абдурахмон Саъдийнинг адабиёт назариясидан қўлланма сифатида тақдим этилган илк асари 1923 йилда ўзбек тилида нашр қилинган. Асар таркиби, масаланинг қўйилиши ва ижтимоий йўналишда ҳал этилиши нуқтаи назаридан Европача андозалар билан яратилган илк назарий рисоалардандир. Ишда олим ўз даврининг машҳур назарий асарлари Фриченинг «Проблема искусствоведения» (1919), А. Шалыгиннинг «Теория словесности» (1910) таъсирида яратилган. А.Саъдий бу даврда Самарқанддаги Педакадемия (ҳозирги СамДУ)да адабиёт назарияси ва Ғарб адабиёти тарихидан дарс берар эди. Ушбу қўлланма мумтоз шарқ адабиётшунослиги билан Ғарбда яратилган адабиёт назарияларини нисбатан биринчилардан бўлиб синтез қилган назарий манба сифатида ҳам эъзозлидир. Асарнинг мавзуга дахлдор айрим қисмларидан танлаб олиниб, биринчи бор ҳозирги ёзувга табдил қилинган ҳолда нашр

қилинмоқда. Нашрга асос бўлган манба: Абдурахмон Саъдий. Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари. – Т.: 1923.

¹ Бу ўринда муаллиф «литература»нинг Ғарбда англантилишича, барча ёзма адабий манбаларга нисбатан қўлламоқда. Шу ўринда «литература» русча «словесность» тушунчалари ўртасига тенглик аломати қўйиш мумкин бўлса-да, Шарқда, хусусан, араб ва ажамда «адабиёт» *одоби куллиёт*, яъни одаб, ахлоқ мажмуаси эканини унутмаслик керак. Ҳар икки талкин ўртасида муайян фарқ ҳам мавжудки, бу баъдий адабиётнинг кейинги даврлардаги тараққиётида очикроқ кўринади.

² Худди шу маънода «поэзия»ни фақатгина «шеърят» деб эмас, балки «адабиёт» деб таржима этиш маъқул экани англантилмоқда.

³ Юқорида «гўзал санъат»ларнинг олти тури келтирилгани ҳолда, бу ўринда негадир сўнгги тури (танса, ўйин, рақс) тушириб қолдирилган.

⁴ Кейинги давр рус тилидаги адабиёт назарияларида бу тасниф «изобразительнѳе видѳ

искусства», яъни *санъатнинг тасвирий турлари* атамаси билан қўлланилган. Қаранг: Введение в литературоведение. Под ред. Г. Н. Поспелова. – Т.: 1988.

⁵ Бу атама Арастунинг машхур «мимесис» назарияси асосига қурилгани, унинг моҳияти Форобий томонидан англатилгани учун ортиқча изоҳга ҳожат йўқ.

СУРАТ (ШАКЛ) ва МАЪНИ БИРЛИГИ

ФАРИДИДДИН АТТОР «ИЛОҲИЙНОМА»дан

Фаридиддин Атторнинг «Жавҳару-з-зот» асари ўзбекчада ҳали нашр этилмаган. Бирок «Илоҳийнома»нинг ниҳоясида улуғ мутасаввифнинг шорихи сифатида проф. Н. Комилов ушбу асардан парчалар келтириб, уларни шарҳлаб берган. Биз ҳозирча «Жавҳару-з-зот»га фақатгина сурат ва маъни жиҳатидангина муносабатда бўлиб, бу мураккаб фалсафий муаммонинг талкинида Аттор ҳазратларига мурожаат қилдик, холос. Мажмуадаги парчалар ушбу китобдан олинди: Фаридиддин Аттор.

Илоҳийнома. Насрий таржима, талқин ва тафсир (Амалга оширувчи Н. Комилов). – Т.: Ёзувчи, 1994. - Б.72-94.

¹ *Жавҳар* – ягона, туб моҳият, зоти асл маъносида Аллоҳга нисбатан қўлланилади.

² *Сурат* – шакл, жон, жасад маъносида.

³ *Кулл* – барча, ҳамма. Бу ерда *бутун* маъносида, бутун борлиқнинг Яратувчиси Аллоҳга нисбатан қўлланилган. Мутлақият, моҳият маъносида суратнинг радди ҳам бўлиб келади.

⁴ *Аналҳақ* – мен Ҳақ, яъни мен Худоман. Менлик, ўзликдан бутунлай кутулиб, Аллоҳ ҳукмига ўзини топширишдир. Инсоний ўзликка барҳам берилса, фақат руҳ қолади. Шунда икки руҳ қўшилишидан хулул (сингиш) ҳолати юз беради. Аналҳақ ана шу икки руҳ қўшилувини ифодалаган каломдир.

⁵ *Жузъ* – бўлак, бутуннинг қисми; ўзга, бошқа.

⁶ *Аҳад* – бир, бирга, бутунликда.

⁷ *Жонон* – илоҳий маҳбуб, яъни Аллоҳ.

⁸ *Кавн* – мавжудлик, борлиқ.

⁹ *Айн* – кўз, дийда, кўз корачиғи.

¹⁰ *Аъён* – улуғ мартабали, юқорига эришган.

ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ
«ИЧИНДАГИ
ИЧИНДАДИР»дан

Нашрга асос бўлган матн: Мавлоно Жалололиддин Румий. Ичиндаги ичиндадир (Туркчадан Улуғбек Ҳамдамов тарж.). – Т.: Ёзувчи, 1997, 2001.

¹ *Қобиқ* – сурат маъносида, *мағиз* – маънодир.

² *Зоҳид* – такводор, тарки дунё қилган киши. *Зухд* – уч харфдан иборат бўлиб, улар тарки *зийнат*, тарки *ҳавою ҳавас* ва тарки дунё маъноларини англатади. Тарки дунё ўзини ўлимга маҳкум этиш эмас, балки дунё лаззатларини тарк этишдир. *Зоҳидлик* Аллоҳ билан дўстлашиш йўлида ўзини ҳар жиҳатдан поклашдан иборат.

³ Ояти карима Қуръони каримдан олинган. Қаранг: Бақара сураси, 115-оят: «Машрик ҳам, мағриб ҳам Аллоҳникидир. Бас, қай тарафга юз бурсангиз, ўша жой Аллоҳнинг тарафидир. Шубҳасиз, Аллоҳ (ҳамма томонни) қамраб олгувчи, билимдондир (Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Тарж. ва изоҳлар муаллифи Алоиддин Мансур. – Т.: 1992. - Б. 15.

⁴ *Ишқ* – Аллоҳ ишқи, моҳият ва маънодир. Шунинг учун сурат (қўриниш) ишқ, яъни моҳиятнинг нури, шуъласидир.

⁵ Қуръони карим. 47-сура, 36-оят.

⁶ Ушбу ояти кариманинг матни Қуръонда бундай келади: (Эй Муҳаммад) сиздан руҳ-жон ҳақида сўрайдилар. Айтинг: «Рух ёлғиз Парвардигорим биладиган ишлардандир». Сизларга жуда оз билим берилгандир». (Қуръон карим, «Ал-исро» сураси, 85-оят)

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ
«СИЛСИЛАТУ-З-ЗАҲАБ»дан

Келтирилган намуналар Васфий таржимасида берилади. Нашрга асос бўлган манба: Абдурахмон Жомий. Танланган асарлар (Тузувчи ва сўзбоши муаллифи Ш. Шомухамедов). - Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971.

¹ Сўз чашма, булокқа ўхшатиш. *Кўнгил сўздан сув ичади* иборасига ишора.

² *Нотиқа* – сўзловчи аёл; сўзлаш, гапиришга қобилиятли.

³ «Дунё тилсимларини сўз орқали оч!» дейилмоқчи.

АЛИШЕР НАВОЙЙ

«ХАЙРАТУ-Л-АБРОР»дан

Қуйидаги манба асосида нашрга тайёрланди: Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами (МАТ). Еттинчи жилд. Хамса: Ҳайрату-л-аброр (П. Шамсиев илмий-танқидий матни асосида дostonни изоҳлар билан нашрга тайёрловчилар: А. Ҳайитметов, И. Ҳаққулов). - Т.: Фан, 1991.

¹ *Ғазоф* – ёлғон, уйдирма; риёкорлик.

² *Мунсиф* – инсофли.

³ *Ошом* – ейиш, ичиш.

⁴ *Мисбоҳ* – ялтирок, нур сочувчи; чироқ. Байтнинг мазмуни: *Сўз шу қадар ажойиб сафоли шаробки, кўнгулнинг энг қоронгу кунжларини чироқ бўлиб ёритади (нашр.).*

⁵ *Сипехр* – осмон, фалак.

⁶ Байт мазмуни: *Мен сўз майдан маст бўлиб, ўткинчи дунё кишилари сафига қўшилганман (нашр.).*

⁷ *Гарм* – иссик.

⁸ *Таркиби* – асар таркиби, яъни композицияси.

⁹ *Даъви* – даъво.

¹⁰ *Машишота* – зийнатгар, пардозчи.

¹¹ *Хуллай мавзун* – вазни ярашган, мос вазн танланган.

¹² *Макнун* – яширинган дур (маъно).

¹³ *Ҳажла* – чодир.

¹⁴ *Хулла* – безакли, нафис кийим.

¹⁵ *Мубоҳот* – фахрланиш, ифтихор қилиш.

¹⁶ *Рафиъ* – баланд, юксак (бино).

¹⁷ *Судманд* – фойдали, наф келтирувчи.

¹⁸ *Таъбия* – жойлаштириш, тартибга солиш.

¹⁹ *Арбада* – шовкин-сурон, тўполон.

²⁰ *Ҳарза* – беҳуда валдираш, вайсаш.

²¹ *Савт* – овоз, товуш; куй, оҳанг.

²² Байтнинг мазмуни: *Барчага баробар бўлсанг, Худо сенга шоҳлик қудратини ато қилади.*

АБДУРАУФ ФИТРАТ

“АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ”дан

Асардан

келтирилаётган намуналар ушбу манбадан олинди: Абдурауф Фитрат. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муамллилари ва ҳаваслилари учун қўлланма (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев). – Т.: Ўқитувчи, 1995. – Б.21-23.

¹ *Таълиф* (қилиш) - ижод қилиш, асар ёзиш (Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, III жилд, Тошкент, 1984, 208-бет).

² *Тартиб* - асарнинг сюжети, вокеалар силсиласи.

³ *Ифода* - асарнинг шакли.

⁴ Алифбе тартибида белгиланадиган тартиб а, б, в тарзида эмас, балки араб алифбоси тартибида келяпти. Фақат “те” ва “се” ҳарфлари ўз ёзув шаклига кўра “бе”га шаклдош бўлгани учун (нуқталари билангина фарқ қилади) «жим» келади.

⁵ *Ифрот* - ҳаддан ошиш, чегарадан ташқари чиқиш (АНАТИЛ, II жилд, 63-бет).

АДАБИЙ ТУРЛАР. ШЕЪР **НАВЪЛАРИ**

АБУ НАСР ФОРОБИЙ «ШОИРЛАРНИНГ ШЕЪР ЁЗИШ САНЪАТИ ҚОНУНЛАРИ ҲАҚИДА»дан

Бу асарнинг сифатлари ҳақида юқорида сўзланди. Энди адабий тур ва жанрлар назариясига дохил қисмлардан намуналар келтирилади. Нашрга асос бўлган манба: Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри (арабчадан таржима. Изох ва муқаддималар муаллифи А. Ирисов). - Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. Шунингдек, асарнинг ўзбек тилидаги илк нашри (Абу Наср

Форобий. Шеър санъати. - Т.: 1979) билан ҳам солиштирилди.

¹ *Муфохара* – фаҳрия.

² *Васфий шеър* – қасида.

³ Матнда *навъ*, кўплиги *анво* – навълар. Форобий «навъ» - тур истилоҳини кўпроқ ҳозирги кунда қўланиладиган ишлатиладиган «жанр» сўзи ўрнига ишлатади. Шунга кўра, унинг таснифи ҳам диққатга сазовор. Лекин жанрнинг қадимги даврдаги маъноси билан ҳозиргисининг фарқи тамомила бошқача.

⁴ *Дифирамб* – қадимги юнон адабиётида хор томонидан айтиладиган маъбудлар мадҳиясидир. Баъзан рақс билан бирга ижро этилган. У эр. ав. VI-V асрларда машҳур бўлган, машҳур намояндаси Пиндар.

⁵ *Ёмби* – ямб, юнон шеър вази. Метрик тизимда (v —) бўғинлар қўшилмаси. Жанр сифатида маҳзун шеърлар мана шу вазнга тўғри келади.

⁶ *Диаграмма* – Араб олими Бадавий бу сўз маъносини шарҳлашда Марголиусга ҳавола қилиб, «адолатли ишлар» деган маънога тўғри келадиган юнон истилоҳини келтиради (тарж.)

⁷ *Эфижоносоус* – Артур Арберри бу сўзни амфигенезисдан чиқаради,

бунда у «зу кавнайн» – «икки борлиқ эгаси» деган маънога диққат қаратди. Лекин бу талқинни Бадавий маъқулламайди, бу ўринли эмас, дейди (тарж.).⁸ *Ақустика* – матнда «ақустуқий» бўлиб, мусиқа билан эшитиладиган шеър туридир.

ШАЙХ АҲМАД ТАРОЗИЙ «ФУНУНУ-Л-БАЛО/А»дан

Асарнинг аввалги қисми шеър тақсимлари хусусида бўлиб, олим уни ўн навъга ажратади. Шарқ поэтикасида жанрларни бу қадар аниқлик билан ажратиш кам учрайди. Навоий ва Бобур ҳам аруз рисоалари муносабати билан шеър навъларини ажратган ва арузий асосини кўрсатган эдилар. Асарнинг охирида Мир Кўланки номи билан машҳур бўлган Мир Ҳусайн Ҳусайний котиб томонидан 989 хижрий-камарийда кўчирилгани айtilган.

¹ *Азза ва жалла* – азиз ва улуг (Аллоҳнинг сифати билан номи эсга олинади).

² *Рафаъаллаоху қадроху фи-д-дорайн* – Аллоҳ унинг икки йўлини ёритсин.

³ *Истисвоб* – тўғрилиқ.

⁴ *Авроқ висоқинда* – варақлар маконида.

⁵ *Каломи Изиди* – Аллоҳ сўзи, яъни Қуръони карим.

⁶ *Аҳодиси набавий* – пайғамбар ҳадислари.

⁷ *Лаим* – хасис, нокас.

⁸ *Гурез* – илож, чора.

⁹ *Ал-фанну-л-аввал фи ақсоми аш-шеър* - Аввалги фан: шеър қисмлари.

¹⁰ *Ж* – «жавоб», «жамъ» каби сўзларнинг қискартирилгани. Бу ўринда «жумладан»га тўғри келади (нашр.).

¹¹ *Сабаби таълиф* – китобнинг ёзилиш сабаби.

¹² *Ал-навъи аввал фи баёни-л-қасида* – биринчи тур - қасида баёнида.

¹³ *Ақалли* – кичиги, ози.

¹⁴ *Ҳусни матлаъ* - қасиданинг «хусни матлаъ» бўлган дастлабки икки байтининг муаллифи келтирилмаган. Бироқ кўп мисолларни шоирнинг ўзи айтгани учун буни ҳам муаллиф қаламига мансуб деб айтиш мумкин (нашр.).

¹⁵ *Мамдуҳ* – мақталган.

¹⁶ *Важҳ – тартиб, тариқ* (нашр.).

¹⁷ *Бароати истиҳлол* – лугавий маъноси: ҳалол-пок.

¹⁸ *Аблагу-л-балаго* – балоғатлиларнинг балоғатлиси.

¹⁹ *Тазарв* – тустовук, кирғовул

²⁰ *Жоруб* – супурги.
²¹ *Хубоб* – осмон, фалак.
²² *Робита* – боғланиш.
²³ *Ан-навъу ас-солису фи баёни-л-қитъа* – учинчи тур: китъа баёнида (нашр.).
²⁴ *Ал-навъи робеъ фил-баёни-р-рубойи* – тўртинчи тур: рубойи баёнида (нашр.).
²⁵ *Рубойи мусарраъ* – сара рубойи ёки таронаи рубойи ҳам дерлар.
²⁶ *Мужаннас* – жинсдош (сўзлар иштирок этади). Бу туюқ жанрига тўғри келади.
²⁷ *Ан-навъу-л-хомис фил баёни маснавий* – бешинчи тур: маснавий баёнида.
²⁸ *Муқаффо* – ўзаро қофияланувчи.
²⁹ *Ан-навъи содис фи-л-баёни-т-таржеъ* – олтинчи тур: таржеъ баёнида.
³⁰ *Мафхари дунёву дин* – дунё ва диннинг фахри.
³¹ *Вухуш* – ваҳший хайвонлар.
³² *Ал-навъу-с-собеъ фил баёну-л-мусаммат* – еттинчи тур: мусаммат баёнида.
³³ *Ҳойш* – тўсувчи, монёв бўлувчи.
³⁴ *Ал-навъу-т-тосеъ фил баёни-л-мутатаввил* – саккизинчи тур: мутатаввил (чўзилган) баёнида.

³⁵ *Ал-навъу-л-оширу фил баёни-л-фард* – ўнинчи тур: фард баёнида.

АЛИШЕР НАВОИЙ
«САБЪАИ САЙЁР»дан

Нашр учун асос бўлган манба: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Насрий баёни билан. Насрий баён муаллифлари Иноят Махсум, С.Ҳасанов. – Т.: 1991. –Б. 332-352.

¹ *Мансур* – ғолиб, музаффар.

² *Манхум* -

³ *Мудрак* – идрок

этилган.

⁴ *Самин* - қимматбаҳо.

⁵ *Талли гафлат* - гафлат шабнами.

⁶ *Насойиҳи* – насиҳатлар.

⁷ *Хайл* – жамоа, эл.

⁸ *Мавоиз* – ваъз, маъруза.

⁹ *Эҳтимом* – аҳамият

бериш, диққат қаратиш.

¹⁰ *Ихтитом* – тамомлаш, тугаллаш.

¹¹ *Зиш* – хунук, ёмон.

¹² *Мардуд* – рад

қилинган, хайдалган.

¹³ *Руд* – арик, сой, дарё.

¹⁴ *Ниҳод* – таъб, табиат,

мижоз.

¹⁵ *Тахаллуф* – ихтилоф, қаршилиқ.

¹⁶ *Номаи аъмол* – савоб ва гуноҳ ишлар ёзиладиган

номавжуд лафтар, у охиратда ўқилади.

¹⁷ *Музд* – иш ҳақи, хизмат ҳақи.

¹⁸ *Амадо* – ёғоч, устун.

¹⁹ *Марнавишт* – юз минг марта.

АЛИШЕР НАВОИЙ
«МЕЗОНУ-Л-АВЗОН»дан
(ҲАЗАЖИ МУРАББАЪ)

«Мезону-л-авзон»нинг адабий навълар ва жанрлар назариясига оид қисмидан олиб тайёрланди. Нашр учун асос бўлган манба: Алишер Навоий. Мезону-л-авзон (нашр. тайёрл. И.Султон) Асарлар. Ўн беш томлик. Т.14. – Т.: 1967. – Б.133-182.

¹ *Истихрож* – чиқариш, ажратиб олиш.

² *Хуш оянда* – хуш келувчи, маъқул келадиган.

³ *Рабоянда* – ўзига тортувчи, жозибали.

⁴ *Ихтисор* - қисқартириш, қисқа қилиб жойлаш

⁵ *Харм* – лағавий маъноси «бурунни кесиш»дир. Ўзгаришга дуч келган аслнинг биринчи қисми, қисқа ҳижоси туширилиб, ўзига тенг рукн билан алмаштирилиб, «ахрам» – кесик ҳолига келтирилади.

⁶ *Харб* – «вайрон қилиш» маъносида, юқоридаги тартибда

ўзгартирилган ҳолатга «ахраб» деб юритилади.

⁷ *Шойиъ* – нуқсонли.

⁸ *Оргуштак* – халқ куйларидан.

⁹ *Адвор кутуби* – мусикага оид китоблар.

¹⁰ *Суруд аъроб* – арабларнинг кўшиқлари.

¹¹ *Зуфوف* – майин, ўктам.

¹² *Матрук* – тарқ қилинган, ташланган.

¹³ *Мутажжойиз* – тажовуз килувчи, меъёридан чиққан.

¹⁴ *Илтизом* – лозим кўриш.

МУҲАММАД ФУЗУЛИЙ
(«ДЕВОН ДЕБОЧАСИ»)дан

Фузулий девони дебочасида ғазал ва бошқа жанрлар назариясига оид қарашлар бўлгани учун улардан бир қисми тартибланди. Ушбу нашрга асос бўлган манба: Муҳаммад Фузулий. Асарлар (Озарбайжончадан нашрга тайёрл. Холид Расул). Икки жилдлик. 1-жилд. – Т.: 1968. – Б. 17-24.

¹ *«Дебочаи афсаҳум-шуаро девони Фузӯлий-Богдодий алайҳирроҳма* - Фузулий-Богдодий, унга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин, фасоҳатли шоир девонининг дебочаси.

² *Суккони биҳору-буҳури-назми* – назм денгиздарёларини сокин қилган.

³ *Тамаввужи истиғроқ* - фикр мавжлари.

⁴ *Вашиуароу йаттабиҳуму-л-зовун* – шоирларнинг кетидан борганлар йўлдан озганлардир (Қуръони каримдан).

⁵ *Илла-л-лазина оману* – иймон келтирганлардан бошқа.

⁶ *Басмалайи назм* – шеърий асарнинг анъанавий бошланмаси («Бисмиллоҳ...»дан сўнг, ҳамд, наът, муножот в.б.).

⁷ *Мазраайи қулуб* - қалблар кенглиги.

⁸ Девонда ҳар бир шеърий парча форс ва араб тилларида ҳам берилган, биз унинг туркчасини келтириш билан чекландик.

⁹ *"Ва мо алламноҳуш шеърра"* – биз унга шоирликни ўргатмадик.

¹⁰ *«Инна минаш - шеъри лоҳикматун»* – шеърда албатта ҳикмат бордир.

¹¹ *Ана афсаҳ* – фасоҳатлирок.

¹² *Рифъат* – баланд, юксак.

¹³ *Ложарам* – шунинг учун, шу боисдан.

¹⁴ *Ҳарза-ҳарза* – беҳуда валдираш.

¹⁵ *Ийзад* – иззат, шараф.

¹⁶ *Ҳилйаи* – зийнатламоқ.

¹⁷ *Иқди* – тугун, чигал.

АБДУРАУФ ФИТРАТ

«АДАБИЁТ

ҚОИДАЛАРИ»дан

Асардан келтирилаётган намуналар ушбу манбадан олинди: Абдурауф Фитрат. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муамллилари ва ҳаваслилари учун қўлланма (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев). – Т.: Ўқитувчи, 1995. – Б.21-23.

¹ Бу парча Чўлпоннинг «Қор кўйнида лола» ҳикоясидан олинган.

² Ботунинг бу шеъри 1982 йили унинг «Ёз куни» шеърлар китобида (нашрга тайёрловчи С. Мамажонов) нашр қилинган.

³ Бизнингча, Фитратнинг бу фикрида бир оз янглиш бор. Чунки, ҳар қандай икки мисрани ҳам байт деб бўлмайди, асарда уларнинг ўзаро фикрий боғлиқлиги, қофияси (шаклан) ва ритмикаси бўлади. Ботунинг бу шеъри «учлик» тарзида ёзилган, шунинг учун ҳам Фитрат домланинг «Олти мисрада уч байт бор» дейиши умуман тўғри бўлса ҳам, бу шеърга нисбатан тўғри айтилмаган.

⁴ *Босим* — урғу.

⁵ Асл матнда мана “пармоқ” шаклида, яъни жарангли “б” товушининг “п” жарангсиз шакли қўлланилган.

⁶ “Мадд” — чўзиклик, бирор унли товушни чўзиб айтиш. Бу ерда сўз араб унлиларининг талаффузига асосланган аруз белгилари ҳақида кетяпти.

⁷ Навоидан келтирилган бу ғазалнинг давомини ушбу манбадан кўриш мумкин. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 5-жилд, Тошкент, 1990. - Б. 307.

⁸ Фитратнинг бу давосини тушуниш учун “Мухтасар”га мурожаат этганимизда, Навоийга нисбатан Бобур бу масалада анча аниқликка эришганининг гувоҳи бўламиз: “... йигирма тўрт навъ келубтур, мажмуъи ўн вазндан мураккабдур”. Қаранг: Бобур. Мухтасар. -Б. 55.

⁹ Бу рубоий ҳам Бобурнинг қаламига мансуб. Қаранг: Бобур. Танланган асарлар. - Б.148.

¹⁰ Бу туюқнинг хар мисраси деярли барча нашрларда “дурур” деб ниҳояланади. 3-мисрадаги “Ўқин” ўрнига “новак” ишлатилганидан Фитрат

туюқни ёдаки келтирганидан бўлса керак.

¹¹ *Тажнис* — ҳамжинс қилиш, шаклдош сўзларни қўллаш. Бу санъат ҳақида Фитрат куйироқда муфассал маълумот беради.

¹² *Мустазод* сўзининг луғавий маъноси:

“орттирилган”дир.

¹³ Навоийнинг бу мустазоди “Бадоеу-л-васат”дан олинган. Мусаддасни ушбу манбадан тўла ўқиш мумкин: Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами, 5-жилд. -Б. 453.

¹⁴ Бу мухаммаснинг давомини шу манбада ўқинг: Хусайн Бойқаро. Девон, рисола. – Т.: 1968. -Б.149.

¹⁵ *Таржиъбанд* — бадиҳада муайян байтнинг бир хилда такрорланишидир. Қаранг: АНАТИЛ, III жилд. - Б.197.

¹⁶ Қаранг: Алишер Навоий, Мукамал асарлар тўплами, III жилд. -Б.513.

¹⁷ Аввалги мухаммаснинг давоми келтириляпти. Фитрат таржиъбанддан олинган машҳур байтни изоҳлаш учун ўша таржиъбанднинг ўзини келтирган эди. Лекин, бу мухаммас ҳам тўла келтирилаётгани йўқ. Унинг 5 -, 6 -бандлари тушиб қолган.

¹⁸ *Таркиббанд* — баҳри жихатдан бир ҳил, қиёфаси ҳар хил шеър бўлиб, ҳар банд орасига қиёфаси ўзга байт ҳам келтирилган бўлади. АНАТИЛ, III жилд. -Б.190.

АБДУРАУФ ФИТРАТ
«ФОРС ШОИРИ УМАР
ХАЙЁМ»дан

Фитратнинг ушбу асари 1929 йилда араб алифбосида нашр қилинган. Ушбу мавзуда Фитратнинг «Умар Хайём» номли мақоласи ҳам мавжуд бўлиб, олим мақолани 1928 йилда ўтказилган Умар Хайёмнинг 880 йиллик юбилейига мўлжаллаган ҳамда у «Қизил қалам» мажмуасида нашр қилинган эди. Олимнинг айтишича, «Янги топган «Татимату-с-савон ал-ҳикма» китобчасининг Хайём ҳақидаги сўзларини китобга қўшиб» ёзган. Бизнинг эътиборимизни назарий манба сифатида ушбу китобда эълон қилинган мумтоз шеърият жанрлари ҳақидаги қарашлар тортди. Шунинг учун китобдаги ушбу лавҳалар мажмуага киритилди. Нашрга аос бўлган манба: Абдурауф Фитрат. Форс шоири Умар Хайём. Китобда: Танланган асарлар (нашрга тайёрловчи Ҳ. Болтабоев). – Т.: Маънавият, 2000. - Б.136-142, 200-201.

¹ Бу *Шакур* (Абушукур ёки Абулшакур ҳам бўлиши мумкин) *Балхий* — айрим манбаларда Абулмуаййид Балхий (X аср) бўлиб келади. Насрий «Шоҳнома»нинг муаллифи. Жуда кўп манба ва тазкираларда, хусусан, «Тарихи Табарий», «Лубобу-л-албоб», «Тарихи Сийистон»да тилга олинган форсийзабон шоир.

² *Дақиқий* — тўла номи Абу Мансур Муҳаммад бинни Аҳмад Дақиқий (вафоти 980). Асли Балхдан, Бухорода Чағониён амирлари саройида яшаб, ижод қилган. Балхийнинг насрий «Шоҳнома»сидан сўнг, форс тилида дастлабки «Шоҳнома»ни шу шоир яратган. Унинг бевақт ўлдирилиши билан асар тўхтаб қолган, уни «Гершаспнома» унвони билан Фирдавсий ўз асарининг кириш қисмида келтиради.

³ *Рудакий* — тўла номи Абу Абдуллоҳ Жаъфар Рудакий (тахм. 860-941). Форс-тожик шеъриятининг асосчиларидан бири. Бухоро ҳокими Наср II Аҳмад Сосоний саройида ижод қилган. Шоир Асадий унинг 100 000 мисрадан 13 марта шеърий китоблар битганини қайд этади. Бизгача минг байт атрофида мероси етиб келган бўлиб, улар 2 қасида, 50

рубойи, «Калила ва Димна» достонидан парча ва қолгани турли жанрдаги шеърлардир.

⁴ *Асадий* — тўла номи Абу Мансур Али ибн Аҳмад Асадий-Тусий (10-11 аср) Ҳозирги Озарбайжон худудида яшаган шоир, форс тилида ижод этган. Асосий асарлари: «Гершаспнома» (1066) номли 9 минг байтдан иборат достон. Форс тилининг қадимги изоҳли луғатларидан «Луғати форс» (1060)ни яратган. Мунозара жанрида «Ер ва осмон», «Кеча ва кундуз», «Найза ва камон», «Мусулмон ва кофир», «Араб ва ажам» асарлари сақланган.

⁵ *Фирдавсий* — машҳур форс шоири Абулқосим Фирдавсий-Тусий (940-1030) 976 йилда Султон Маҳмуд /азнавийнинг талаби билан Дақиқийнинг «Шоҳнома»сини давом эттирган. Асар 55 минг байтдан ташкил топган бўлиб, «афсонавий», «қаҳрамонлик» ва «тарихий» деб номланган уч қисмга шартли равишда бўлинади. «Шоҳнома»дан ташқари Фирдавсий шеърий асарлар, Маҳмуд /азнавий ҳажви ва «Юсуф ва Зулайҳо» достонларини яратган.

⁶ *Мутақориб вазни* — аруз тизимидаги баҳрлардан бири, луғавий маъноси: яқинлашувчи. Бу баҳр кўпроқ

маснавийларда қўлланилади; достонлар, асосан, мана шу баҳрда яратилган.

⁷ *Хорун ар-Рашид* — аббосий халифаларидан Абул Аббос Саффоҳ, Мансур, Маҳдийдан сўнг халифаликни эгаллаган. Халифалик даври 786-809. Унинг даврида Боғдод жаҳоннинг энг мўътабар илмий марказларидан бирига айланган. Фан, техника ва маданият жуда яхши тараққий қилган. Бу ҳақда Фитрат «Мухтасар ислом тарихи» рисоласида кенг маълумот берган.

⁸ *Қарина* — далил, аломат, нишона.

⁹ *Тахмил қилмоқ* — бойитмоқ, безамоқ.

¹⁰ *Маншаи* — келиб чиқиши.

¹¹ «*Матлау-н-нужум ва мажмау-л-улум*» — Нужум (астрономия) илмининг бошланиши ва (бошқа) илмларнинг мажмуаси.

ШЕЪР ТУЗИЛИШИ. АРУЗ

ИЛМИ

АБУ НАСР ФОРОБИЙ

«ШЕЪР САНЪАТИ»дан

Ушбу нашрга асос бўлган манба: Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри

(Арабчадан таржима. Изоҳ ва муқаддималар муаллифи А.Ирисов). - Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. Шунингдек, асарнинг ўзбек тилидаги илк нашри (Абу Наср Форобий. Шеър санъати. - Т.: 1979) билан ҳам солиштирилди.

¹ *Маҳдуд* – чекланган.

² *Ритм* – маром, маълум ритмик бўлақлар (бўғин, туроқ)нинг бир маромда такрорланиб келиши.

³ *Зарб* – араб тилида ритм таржимаси сифатида ҳам қўлланилади.

⁴ *Туроқ* - бир неча бўғин асосида тузиладиган ритмик бирлик. Арузда туроққа тенг келадиган ритмик бирлик рукндир.

⁵ *Сабаб* – икки чўзик хижодан ташкил топган бўлақ.

⁶ *Ватад* – «қозикча» маъносини билдиради. Арузда ҳаракатли икки бўғинли сўзлар сабаб (кўплиги асбоб), уч бўғинлилар ватад (кўплиги автод) деб юритилади. Бу ерда туроқ ўрнида келган арабча «салоҳиёт» сўзи билан Форобий аруздаги «фосила»ни айтмоқчи бўлса керак (тарж.).

⁷ Бу ерда Форобий шеърларнинг охири биринчи мисрада қандай келган бўлса, иккинчисида ҳам ўшандай

келиши кераклигини айтмоқчи. Бу билан Форобий қофиядош сўзларни назарда тутатган бўлса керак. Чунки, бундай ҳолларда мисра охиридаги ҳарфлар, товушлар доимо бир хил келади. Бунда айниқса, охириги бўғинлар шундай бўлади. Лекин улардан олдинги бўғинлар ҳамоҳанг ҳарф ё сўзлардан иборат бўлади (тарж.).

⁸ Бу ерда матнда *муҳожий* – тақлид килиш, эргашиш деган маъно англашилади. Ўрта аср фалсафасида табиатдаги ҳар бир нарсанинг онгдаги акс таъсири, ифодасига тақлид деб қаралган. Ҳар бир файласуф ё шоир табиатда юз берган ҳодисаларнинг аксини, суратшаклини ифодалаган, демак, шу сабабдан у табиатдаги воқеаларга нисбатан тақлидчи ҳисобланган (тарж.).

⁹ Матнда «*ал-қавл*» – «сўз» келган. Бу ерда мусика матни, яъни шеър дейилмоқчи (тарж.).

¹⁰ Бу ерда Форобий ҳижонинг бузилишига ишора қилмоқчи. Баъзан байтнинг аввалги мисраси билан кейингиси бир хил вазнда бўлмай, бир-биридан бир бўғин кам ё ортиқ бўлса, шеър ўқилганда, иккала мисранинг вазни бир-бирига мос

тушмайди. Шунинг учун Форобийнинг «ҳарф» деган сўзини «товуш» ё «бўғин» деб олсак, мақсадга мувофиқ бўлади (тарж.).

¹¹ Муаллиф бу ерда бўғинларнинг ортик-кам бўлишига эътибор беришни айтяпти (тарж.).

¹² Матнда «*фасиҳа*» келган. Бу ерда муаллиф шеърларда ишлатиладиган фасоҳат ва балоғатни айтмоқчи. Шеърда гўзал, ўйноқи ва образли иборалар ишлатса, унинг бадийлиги кучаяди (тарж.).

¹³ Бу ерда Форобий шеърда ишлатиладиган сўзларнинг ҳаммага ҳам тушунарли бўлиши кераклигини айтмоқчи бўлади. Шунинг учун у шеърда қўлланиладиган сўзларнинг ҳар бири кўпчилик биладиган ва уларга тушунарли бўлиши шарт, демоқчи. Бу билан шеърлардаги образли иборалар, ундаги ўхшатишлар, кочириклар, чўпчак, ҳикоя ё афсонага қилинадиган ишоралар ўша шеърни ўқийдиганларга тушунарли бўлиши керак. Шу нарсалар билан шеър фасоҳатли, гўзал бўлади, демоқчи (тарж.).

¹⁴ Бу ерда муаллиф шеър кофияси, турокларининг

маълум бир вазнда келишини айтмоқчи. Бундан кейинги жумла ҳам шунга далолат қилади.

¹⁵ Матнда «*хуруф-ҳарфлар*» келган. Бу ерда муаллиф бўғинни айтмоқчи. Араб алифбосида, асосан, унли ҳарфлар ёзилмаган ҳолда ярим унлилар (қисқа унли ҳам дейилади) илашиб келади, уларнинг борлиги тасаввур қилинади. Булар ёзувда ҳарф ости устида келади, ўқилишда ўша унсиздан олдин ё кейин ўқилади. Бу ҳарфлар ўз навбатида бўғин ролини ўйнайди. Байтларда бирор бўғин кам бўлса, байт вазни бузилади (тарж.).

¹⁶ Буни «шеър бирор нарсага ўхшатиш (ё ташбиҳ қилинган) образли сўзлардан иборат бўлиши керак» деб тушунмоқ лозим (тарж.).

¹⁷ Муаллиф бу ерда шоир сифатида эмас, балки уларнинг нотик сифатида фикр юритишини айтмоқчи.

¹⁸ Матнда «*хутабо-хитоб қилувчи*» – нотиклар. Кўпчилик нотиклар даставвал нотик бўлишлари билан бирга шоир ҳам бўладилар, демоқчи (тарж.).

¹⁹ *Зайд* – арабча исм. Мисол тариқасида кўпроқ шу исм қўлланилади. Асарнинг

дастлабки нашрида Зайд ўрнида Эшмат сўзи ишлатилган. Чунки араблардаги Зайд ва Амр исмлари биздаги Эшмат ва Тошмат қабилида келиши англатилган.

²⁰ Шу ўринда котиб асар тугаганига ишора қилиб, шу сўзларни қўлёзмага қўшган: «Абу Насрнинг барча китоблари кўчирилиши шу билан бутунлай ниҳоясига етди» (тарж.).

**АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ
«ҲИНДЛАРНИНГ
ГРАММАТИКА ВА ШЕЪР
ҲАҚИДАГИ КИТОБЛАРИ
БАЁНИ»дан**

Ушбу намуналар Беруний «Ҳиндистон» асарининг 13-бобидан олинган бўлиб, асар хинд тили грамматикаси ва фонетикаси қоидаларининг шеър илмида акс этишига бағишланган. Бундай илмий мулоҳазалар қаторида ушбу бобга тегишли саккизта китоб ҳақида маълумот берилган. Улар «Аиндра» (Индра тузган), «Чандра» (Будданинг суҳбатдошларидан Чандра ишлаган), «Шоката» (Шокатояна қабилиси томонидан тузилган), «Понини» (тузувчининг исми

бўйича), «Котантра» (Шарваварман тузган), «Шашидевавритти» (Шашидева тузган), «Дургавивритти» (муаллиф исми билан юритилган) ва «Шишъяҳитовритти» (Уграбхўти тузган). Берунийнинг бу асари нафақат хинд шеър тузилиши, балки хинд-оврўпа тилларидаги фонетик ходисаларни ҳам англатади ва араб арузини тушунишга ҳам ёрдам беради. Нашрга асос бўлган манба: Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 2-жилд. – Т.: Фан, 1965. - Б.114-124.

¹ *Икки фан* – Сарф ва нахв (морфология ва синтаксис) назарда тутилади

² *Въякарана* – таржимаси: қонун. Грамматика маъносида.

³ *Иштиқоқ* - ўзақдошлик, сўз ясалиши.

⁴ *Салавот ва Тасбеҳ* – тарж.: раҳматлар, дуолар. Салавот Пайғамбар (с.а.в.) шарафига айтилади; Тасбеҳ эса, Аллоҳнинг номини зикр қилишдир.

⁵ *Абул Асвад Дуалий* – Араб адиби, 688 йилда ўлган. Нақл қилинишича, бу киши ҳам Беруний келтирган – сотоваҳона сингари воқеага дуч келиб, сўнг грамматика тузишга мажбур бўлган (тарж.).

⁶ *Чанда* – шеър тузилиши ва вазн ўлчови ҳақидаги фан.

⁷ *Сочма* – наср (насрий).

⁸ *Шлока* – «лока» олам дегани, бу ерда: замин, ер.

⁹ Эвклиднинг «Алмагеста» китоби. Муслмон шарқи оламига кенг ёйилган ва кўп замонлар олимлар диққатини тортиб келган асар. «Магистэ» сўзи юнонча бўлиб, улуг деган маънони англатади. Бу албатта, асарга хурматан аталишдир. Бу асарни Беруний қилган хиндча таржимаси хозирча номаълум.

¹⁰ *Лағху* – енгил, осон.

¹¹ *Маддали* – Матнда «маддали» ёзилган. Матбаа хатоси бўлса керак. «Маддли» чўзик, чўзилувчан маъносини англатади.

¹² *Танвинли* – ноаниқ сўзларга ёзувда ифода қилинмайдиган «-ун» кўшиб айтилади. Бу ерда шундай ҳолат назарда тутилади.

¹³ *Шеър оёқлари* – шеърдаги мисранинг ритмик бўлаги, Берунийнинг айтишича, «Сўзлардан тартиб топадиган оёқлар *силлабий* бўлади. Демак, бу аруз вазнидаги рукнга ва бармоқдаги турокқа тенг ҳолат.

АБУ АБДУЛЛОҲ ХОРАЗМИЙ

«МАФОТИҲУ-Л- УЛУМ»дан

Мазкур асар хозирга қадар ўзбек тилига тўла таржима қилинмаган. У ҳақда айрим тадқиқотлар мавжуд бўлиб, Тошкент давлат шарқшунослик институтининг доценти М. Зиёвуддинова ўз тадқиқотларида асарнинг мазмун-мундарижасини келтирган. Ушбу мажмуага асарнинг аруз қисмидан намуналар киритилди. Нашрга асос сифатида куйидаги рисола олинди: М. Зиёвуддинова. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмиёнинг «Мафотуху-л-улум» асарида поэтика. – Т.: 2001. – Б. 21-28.

¹ Бу ўринда сўзнинг аруз илми ёки луғавий маъноси (водий) назарда тутилмаган, балки байтнинг сўнгги сўзига нисбатан қўлланиладиган истилоҳ назарда тутилган.

² Ушбу қомусий луғатда ўн бешта баҳр назарда тутилган бўлиб, X асраёқ бу баҳрлар шаклланиб улгурган эди. Бироқ Ахфаш томонидан ишланган *жадид* ҳамда форс арузийлари томонидан қўшилган *қариб*, *хафиф ва мушокил* бунга ҳали киритилмаган эди.

³ Араб тилидаги мисолларараб ёзувида берилган, биз уларнинг ўқилишини эмас, балки

таржимасини бериш билан чекландик.

⁴ Бу ўринда муаллиф аруз атамаларининг луғавий маъноларини англантиш билан чекланган, уларнинг истилоҳий мазмуни баён этилмаган.

⁵ Шеър танкиди ҳақидаги ушбу бобда муаллиф поэтик санъатлардан айримларининг номларини, мазмуни ва мисолларини бериш билан чекланган.

ШАМСИДДИН ҚАЙС РОЗИЙ

«АЛ-МУЎЖАМ...»дан

Асарнинг ўзбек тилидаги нусхаси ҳали чоп этилмаган, унинг ўзбекча номи «Ажам шеърлари меъёрлари жамлангани»дир. Форс тилида бир неча ўн марталаб нашр этилган. «Ал-Муъжам...» номи билан машҳур китобнинг Душанбе нашри Дебоча, Аввалги қисм (тўрт боб) ва иккинчи қисм (олти боб), Хотимаи китоб, уч фасл, Изоҳлар, Луғат ва Истилоҳлар кўрсаткичи ва нашрга тайёрловчининг шарҳларидан иборат. Ушбу нашр асосида ўзбек тилига Ҳ.Болтабоев ва Д.Юсупова томонидан ўтирилди. Таржима учун асос бўлган манба: Шамси Қайси Розий. Ал-Муъжам (муаллифи

сарсуҳани тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У.Тоиров). – Душанбе: Адиб, 1991. – Б.31-38.

¹ «...бу фан илм аҳли орасида истилоҳдадир – бу фан илм орасида шундай атама билан юритилади» маъносида.

² *Тағйирот* – ўзгаришлар. Айрим сўзларни вазнга мувофиқлаштириш учун уларнинг таркибидаги товушлар, харфлар ўрнини алмаштиришдир.

³ *Ажзоънинг афойил фуруълари* – жузв (ритмик бўлак)нинг афойил рукни тармоқлари. Навоий «Мезонул-авзон»да ёзади: «Араб ва Ажам шуаросининг жамиъ ашъори мураккаб бу аркон ижтимоидиндур ва аруз аҳли ани «афойил» ва «тафойил» дерлар» (Қаранг: Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Т.14. – Т.: 1967. – Б.133-182.

⁴ *Тақтиъ* – байтни айрим бўлақлар (рукн ва ҳижола)га ажратиб, вазни ўлчаш.

⁵ *Жинслари* – шеърий жанрлар назарда тутилади.

⁶ *Ҳашв* – маъноси: кўшимча, мавзудан ташқари гап.

⁷ *Хабн* – ажратмок.

⁸ *Жумал* – абжод ҳисобида ҳарфлар бўйича ҳисоблаш қоидаси.

⁹ Бугунги арузшуносликда чўзиқ ҳижола учун (–) аломати ва қисқа ҳижола учун эса (v) белгиси қўланилади. Бу ўринда икки сифр (00) аломати бугунги (vv) белгисига тўғри келади (нашр.).

¹⁰ *Мақрун* – яқин, пайваста, восил.

¹¹ *Мафруқ* - фарқланган, ажратилган. Бу сўз охириги рукн сифатини изоҳлашда вазн кўрсаткичида қўланилади.

¹² *Мажмуъ* – икки ҳаракатли ва бир ҳаракатсиз (сокин) ҳарфлар бир-бирига яқин бўлгани учун уларни жамлаб ўқиш қоидаси.

ШАЙХ АҲМАД ТАРОЗИЙ

«ФУНУНУ-Л- БАЛО/А»дан

IV. Ал-фанну-р-робий фи авзону-ш-шеър

«Балоғат илми» деб улуғланган ушбу китоб илмий жамоатчиликка номаълум эди. Туркшунос олим проф. Эргаш Умаров АҚШга қилган илмий сафари давомида бу мушарраф асарнинг қўлёзмасидан нусха келтирди ва у жуда оз ададда нашр этилди. Қаранг: Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-

балоға (нашрга тайёрловчилар А.Ҳайитметов, Э.Умаров) – Т.: 1996. Асардан айрим намуналар «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали (2001)да ҳам эълон қилинди.

¹ Асарнинг 4-бўлими аруз ҳақида бўлиб, уни муаллиф «шеър вазнларининг тўртинчи фани» деб номлаган.

² *Орий – тоза, янги.*

³ *Фааммо* – лекин, айтганларидек (нашр.).

⁴ *"Арузи Қустос"* – таржимаси: «Аниқ мезон». Маҳмуд Замаҳшарийнинг аруз ҳақидаги асари. Тўла номи: «Ал-Қустос ал-муस्ताким фи илми-л-аруз» - нашр. («Аруз илмида тўғри ўлчовлар»).

⁵ *"Арузи Ундулусий"* – Аруз ҳақида Андалузия олимлари яратган асар номи, муаллифи номаълум.

⁶ *"Меъёру-л-ашъор"* – Носируддин Тусий (1201-1274) асарининг номи. «Шеърлар меъёри» деб номланган бу асар форс тилида ёзилган ва у аруз ва кофия илмига бағишланган.

⁷ *Басе* – кўп, ниҳоятда, ғоят.

⁸ *Мақдури* - қудрати, имконияти.

⁹ *Мутақаддимлар* – илгари замонда, мозийда ўтганлар.

¹⁰ *Мутааххирлар* – кейинги, кейин келган олимлар.
¹¹ *Силк* – ип, тизим.
¹² *Мушаррах* – «мушарраф» бўлса керак, матндаги «ф» ҳарфи «х» ўқилган: шараф, иззат топган.
¹³ *Мунаққаж* – соф, тоза; тўғри.
¹⁴ *Ва биллоҳу-л-авн ва-т-тавфиқ* – тавфиқ Аллоҳдандир.
¹⁵ *Фосилаи суғро* – кичик айирма.
¹⁶ *Фосилаи кубро* – улуғ, катта айирма.
¹⁷ *Зобита* - қонун-қоида, низомга солмоқ.
¹⁸ *Ажзойи афойил* – афойил жузвлари (бўлаклари).
¹⁹ *Хумосий* – бешлик, бешталиқ.
²⁰ *Ухти* – опа-сингил, туғишган.
²¹ *Ирода* – ихтиёр, истак.
²² *Арқони солима* – соғлом рукнлар.
²³ *Музоҳифлар* – ўзгарганлар.
²⁴ *Вазъи* – шакл, тузилиш; яралган.
²⁵ *Муттафиқу-л-ажзо* – бирлашган жузв.
²⁶ *Мухталифу-л-ажзо* – турлича жузв (қўшилмаган, бирлашмаган)
²⁷ *Фи асмору-л-буҳур* – баҳрларнинг мевалари.

²⁸ *Фи-авзону-л-буҳур* – баҳрларнинг вазнлари.
²⁹ *Авсам* – ўрта, ўртача.
³⁰ *Адно* - куйи, паст.
³¹ *Тавр* – йўл, равиш.
³² *Мутаввал* – узун, чўзик.
³³ *Исқот* – олиб ташлаш, соқит қилиш.
³⁴ *"Қатъ"* – босиш, юриш.
³⁵ *Матбуъ* – ёқимли, манзур.
³⁶ *Хушоянда* – мақбул.
³⁷ *Саканот* – тўхташлар, пауза; сокинлар, ундошлар.
³⁸ *"Ва ҳува-р-ражал"* – режа, тартиб моҳияти.
³⁹ *Мушаддад* – ташдидли.
⁴⁰ *Жадд* – бобо, аждод.

АЛИШЕР НАВОИЙ
«МЕЗОНУ-Л-
АВЗОН»дан

Алишер Навоий аруз назариясига бағишланган «Мезону-л-авзон» («Вазнлар ўлчови», 1492) асарида араб ва форс арузи қоидаларини туркий тилда аниқ ва равои тушунтирди. Турк ёзма ва оғзаки шеърини намуналарининг вазн хусусиятларини ўрганди. Туркий аруз табиатини ёритиш билан бирга турк шеърини мураккаб аруз тизимини бойитганини англатди. Баҳрлар

ва доиралар ҳақидаги тасаввурни кенгайтирди. Аруз тизимига уч доира (доираи мужтамаи, доираи мухталита, доираи муштабиҳа) киритди. Тўққизта янги вазн ва шеърий шакли аниқлади. Турклик тарихида илк бор миллий вазн ҳақидаги қарашларни илгари сурди. Нашрга асос бўлган манба: Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Т.14. – Т.: 1967. – Б.133-182.

¹ *Вофир* – мўл, кўп; аруз баҳрларидан бири.

² *Сониъ* – Яратувчи, Аллоҳ.

³ *Назм* – вазн ва қофияга солинган сўз, тизма.

⁴ *Аносир* – унсурлар, элементлар. Бу ерда ҳар бир сўз икки маънода: ҳам арузий, ҳам Аллоҳ томонидан дунёнинг рукни (устуни) қилиб яратилган тўрт унсур ҳақида боради.

⁵ *Қариб дуруд* - қадимги дуо ва салом. Бу ерда Аллоҳ мадҳидан сўнг пайғамбар наъти келяпти: янги наът ва қадимги дуолар (унга бўлсин).

⁶ *Сиқли ҳашир* – оғир тўпланиш; қиёматда оғирни енгил қилиш.

⁷ *Каломи мажид* - Қуръони мажид назарда тугилади.

⁸ *Аҳодис* – Ҳадислар.

⁹ *Қаррамаллоҳу вазҳаҳу* - Аллоҳ унинг юзини ёруғ қилсин. Ҳазрат Али назарда тутилиб, унинг шоирлигига ишорат бор.

¹⁰ *Иштишҳод* – иташ шохид келтириш, гувоҳлик иташ.

¹¹ *Татвил* – чўзиш, узайтириш.

¹² *Мухталиф ақвол* – ҳар хил ихтилофли сўзлар.

¹³ *Иктифо* - қаноатланиш, кониқиш.

¹⁴ *Вози* – тузувчи, яратувчи.

¹⁵ *Аъроб* – араблар (кўпликда).

¹⁶ *Ҳайсият* - сабаби, эътибори.

¹⁷ *Мактум* – сир тутилган.

¹⁸ *Зиҳофот* – ўзгаришлар.

¹⁹ *Фуруъи* – тармоқлар, шохобчалар.

²⁰ *Кайфа муттафақ* - қандай иттифоқлашса (иттифок қилган ҳолда).

²¹ *Асомис* – исмлар.

²² *Фатҳа* – «а» ҳарфи учун қўйиладиган ҳаракат.

²³ *Замма* – «у» ҳарфи учун қўйиладиган ҳаракат.

²⁴ *Касра* – қисқа «и», «э» ҳарфлари учун ҳаракат.

²⁵ *Ишбоъ* – тўлдириш, қўшиш.

²⁶ /*араз* – мақсад, мурод.

²⁷ *Хужаста* - қутлуғ,
муборак.
²⁸ Хусайн Бойқаро
назарда тутилган.
²⁹ *Давойир* – доиралар.
³⁰ *Булағо* – балоғат
эгалари.
³¹ *Мултафит* – илтифот
билан аҳамият бермок.
³² *Ибҳом* – шубҳа, гумон.

**ЗАҲИРИДДИН
МУҲАММАД БОБИР
(«АРУЗ
РИСОЛАСИ»)дан**

«Рисолайи аруз» (1523-25)да туркий арузнинг табиати, таракқиёти ва шеърий асарлардаги кўринишлари; арузнинг 272 вазни ва 21 баҳрига илмий шарҳлар берилган. Нашр учун асос бўлган манба: Заҳириддин Муҳаммад Бобир. Мухтасар. – Т.: 1971; Шу билан бирга ушбу манба билан қиёсланиб, ундаги айрим маълумотлардан фойдаланилди: Бабур. Трактат об арузе (подг. И.Стеблевой). – М.: 1972.

¹ *Мадор* - қисм, бўлим.

² *Жузв* – бу истилоҳ бошқа арузийларда учраса ҳам, улар «жузв»ни ўрнига рукн сўзидан кўпроқ фойдаланганлар.

³ *Моқабл* – аввалги, илгариги.

⁴ *Қуёш* – маъбудлардан бири.

⁵ "*Меъёру-л-ашъор*" – Хожа Носириддин Тусий асари, «Шеърлар меъёри» деб таржима қилиш мумкин.

⁶ *Шаққ* - ёрилиш, икки бўлакка ажратиш.

⁷ *Сабил-л-инфирод*, - бир йўлга тизилиш.

⁸ *Мустаҳсани тибоъ* – маъқул кўрилган.

⁹ *Муғаййар* – ўзгартирилган.

¹⁰ *Аъм* – аломат, белги.

¹¹ *Мумилл* – ортиқча узун.

¹² *Мажзу* – аруз доираларида келтирилган саккиз рукнли (мусамман) солим вазни чорагига қискартириб, олти рукнли (мусаддас) солим ўлчовга айлантирилган ҳолати.

¹³ *Маштур* - аруз доираларида келтирилган саккиз рукнли (мусамман) солим вазни ярмига қискартириб, тўрт рукнли (мураббаъ) солим ўлчовга айлантирилган ҳолати.

¹⁴ Арузшунослар доим мунозара билан қабул қиладиган ҳолат Бобур томонидан орттирилган икки баҳр Ариз ва Амиқ ҳақидадир. Айримлари буни Бобурнинг кашфиёти сифатида қабул

қилсалар, айрим арузийлар бунни тан олмайдилар.

¹⁵ *Малфуз* – сўзланган, тилга олинган.

АБДУРАУФ ФИТРАТ
«АДАБИЁТ

ҚОИДАЛАРИ»дан

¹ “*Харф*” ўрнига “товуш” дейилса тўғрироқ бўларди.

² *Чўзги*-унли товуш.

³ Ботунинг бу шеъри ҳам илк бор “Ўзбек ёш шоирлари” тўпламида чоп этилган.

⁴ *Эл сўзи* - мақол ёки ҳикматли сўзлар шундай ном билан аталади. Ўз навбатида халқ оғзаки адабиётига ҳам *эл адабиёти, омма адабиёти* номлари берилган.

⁵ Ботунинг бу шеъри ҳам “Ёз куни” тўпламида эълон қилинган.

⁶ Чўлпоннинг бу шеъри 1922 йили чоп этилган “Ўзбек ёш шоирлари” мажмуасидан олинган.

⁷ Бу парча мусулмон халқ китобларидан бири “Қиссаи Зайну-л-араб” достонидан олинган.

⁸ Ботунинг бу шеъри ҳам 1982 йили “Ёз куни” китобида чоп этилган.

⁹(?) - Муаллифи номаълум асарларга Фитрат шундай белги қўйган.

¹⁰ (Ф.) белгиси остида эса, Фитратнинг ўз шеърлари берилган. Айрим парчаларда эса, ҳар икки белги ҳам учрамайди. “Эл сўзи” тушунтириши ҳам учрамайди. Бизнингча, имзосиз келтирилган бу сатрлар айрим назарий тушунчаларнинг ифодаси учун шу ўринда мисол тариқасида ўйлаб топилган.

¹¹ Яссавий “Ҳикматлар”идан олинган бу парчалар тўла матни асарнинг кейинги нашрларида келтирилган.

¹² Бу шеър ҳам “Ёз куни” тўпламида чоп қилинган.

¹³ (Ф.) белгисини биз қўйдик. Парча Фитратнинг “Миррих юлдузига” шеърдан олинган.

¹⁴ “Адабиёт қоидалари” китобининг ниҳоясида янглиш ёзилган сўзларнинг жадвали берилган бўлиб, унга қўра, бу сўз “мафоъийлун” деб тўғриланган.

¹⁵ Бу парча Бобурнинг “Гаҳи соғин не бўлди зорларни...” деб бошланувчи ғазалининг 2-байтидир. Ғазалнинг тўла матни учун қаранг: Бобур. Танланган асарлар. Тошкент, 1958, 51-бет.

¹⁶ Фитрат бу қўлланмада ва кейинроқ яратилган “Аруз ҳақида” (1936) рисоласида

арузуносликдаги бахр тушунчасига аниқлик киритиб, уларнинг 16 таси араб, кейинги 3 таси эса, форс адабиётидан қўшилганини айтади. Қолбуки, Навоий ва Бобурда ҳам бу аниқ тасниф учрамайди.

¹⁷ Бобуршоҳ ўз рисоласида “*Яна икки баҳрким, Ариз ва Амиқдур, тавил доирасидан ҳосил бўлур, ул айри машҳурдир. Бу баҳрлар билан жамиъ бўлур йигирма бир бўлгай*” деб яна ҳам чуқурроқ тушунтирилган. Қаранг: Бобур, Мухтасар. – Т.: Фан, 1971, 24-бет.

“АРУЗ ҲАҚИДА”дан

Ушбу рисола 1936 йилда лотин ёзувида Отажон Ҳошимнинг масъул муҳаррирлигида чоп қилинган бўлиб, ўз вақтида адабий шов-шувларга сабаб бўлган аруздай мураккаб вазн хусусиятларини замонавий шеършунослик билан боғлашга ҳаракат қилинган илк илмий-методик тажрибадир. Асар фақат ижодкорларгагина эмас, балки талаба ва мутахассисларга мўлжаллангани учун 1997 йили олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланмаси сифатида қайта нашр қилинган (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев).

Муаллиф изоҳлари саҳифа остида қолдирилди. Зарур тушунча, адабий истилоҳ ва исм кўрсаткичларига қуйида изоҳлар берилади:

¹*Илм уш-шеър* – шеър илми. Араб тилида ёзилган кўпгина рисолалар бор. Биргина Форобийнинг “Китобу-ш-шеър” асари бунга мисол бўлиши мумкин.

² Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Асарлар. XIV жилд, Тошкент, 1967, 133-182-бетлар.

³ *Ҳижо вазни* - бармоқ вазни назарда тугилади.

⁴ *Басит* - луғавий маъноси: ёйик. Халил Ибн Аҳмад тизимида учинчи бахрнинг номи. Бу ерда: аслида оддий, жўн ҳодисани ёйиб тушунтириш.

⁵ “*Уштур ва шеъри араб дар ҳолатаст у тараб*” - Саъдий Шерозийнинг байти. Мазмуни: Араб шеърда туя унинг ҳолатидан дарак беради.

⁶ *Халил ибн Аҳмад* - машҳур араб арузчиси. Тўла исми Абн ар-Раҳмон ал-Халил ибн Аҳмад ал-Аздий (718-786). Араб тили ва адабиёти, товушлар назарияси ва мусиқа илми билан шуғулланган. Аруз ҳақидаги рисоласи бизгача етиб келмаган, унинг асосий мазмунигина қайд сифатида мавжуддир. “Айн китоби”,

оҳанг ва ритм масалаларига бағишланган рисоалардан унинг назариясини ўрганиш мумкин. У ҳақда қаранг: Э. Талабов. Араб арузи. –Т.: ТошДУ нашриёти, 1977, 5-6-бетлар.

⁷ *Ахфаш* - тўла номи: Абу-л-Ҳасан-Саъид ибн Мусъад ал-Ахфаш, арузшуносларнинг Басра мактаби вакиллари. Халил ибн Аҳмаднинг назарияси бўйича арузда 15 та баҳр тавсия этилган. 16-баҳр, яъни Мутадорик (луғавий маъноси: кейин англашилган) шу олим томонидан кўшилган.

⁸ *“Бурҳон Қтеъ”* – Муҳаммад Ҳусайн Бурҳон асари. 17-асрда яшаган муаллифнинг луғат китоби бўлиб, 1652 йилда Ҳайдарободда ёзиб тамомланган. Асарнинг 1-жилди А.Нуров томонидан Душанбеда 1993 йили нашр қилинган.

⁹ *Ибни Қайс* – Шамсиддин Муҳаммад бинни Қайс Розий назарда тутилади (бу ҳақда куйида маълумотлар бор).

¹⁰ *Маъҳаз* - манба, материал. Бу ерда кўрсатилган “Табодату-ш-шуаро” китоби XIII асрга тааллуқли. “Табарий” - машҳур “Тарихи Табарий”

(“Пайғамбар ва подшоҳлар тарихи”). Асарнинг тўла нашри бизгача сақланмаган, қисқа нашри 1879-1901 йилларда Де Гук тарафидан Лейденда нашр қилинган. Фитрат Юсуф Баёний таржимасидаги (1882) ўзбекча нусхани назарда тутаётган бўлиши керак.

¹¹ *“Фирдавсий ҳақидаги мақоламиз...”* - Фитратнинг “Фирдавсий” (“Социалистик фан ва техника”, 1934, 10-11-бетлар), “Эртаклар ва ҳақиқат” (“Машғала”, 1934, 1-сон), “Абулқосим Фирдавсий замони ва муҳити” (“Ўзбек совет адабиёти”, 1936, 10-сон) мақолаларида бу фикр қайд этилган.

¹² *Ал-Маарий* – машҳур араб шоири. Милодий 979 йил 28 сентябрда Суриянинг Мааррат ан-Нуъмон шаҳрида туғилган. Байт унинг “Лузумийят” асаридан олинган.

¹³ Бу ҳақда қаранг: Баҳром Сирус. Арузи тожикӣ. Таҳқиқи интиқодий. Душанбе, 1936, 13-31-бетлар.

¹⁴ *Шамси Қайс* - тўла номи: Шамсуддин Муҳаммад бинни Қайс Розий, эрон арузчиларидан. Унинг “Ал-мўъжам фи маоири ашъор ал-ажам” асари (Техрон, 1935) назарда тутилади.

¹⁵ “Фаръи(й) рукнлар” - “фаръ” сўзининг луғавий маъноси: қисм, бўлак. “Аслий рукн”ларнинг қисқариши ёки орттирилишидан ҳосил бўлган ҳосила рукнлар деб ҳам қабул қилиш мумкин.

¹⁶ *Зиҳофот* - зиҳофлар. Арузда бир баҳрнинг ичида бўладиган товуш ўзгаришлари. Масалан, қисқа унлининг вазн талаби билан чўзилиши каби ҳоллар.

ИЛМИ БАДЕЪ **(БАДИЙ САНЪАТЛАР)**

АБДУЛЛОҲ ИБН МУЪТАЗЗ ***«КИТОБУ-Л-БАДЕЪ»дан***

Илми бадеънинг ибтидоси саналган ва 12 шеърий санъат баёнига бағишланган ушбу асар 887-888 йиллари ёзилган бўлиб, унинг биринчи котиби муаллифнинг дўсти олим Али Мунажжимдир. Китоб 1935 йили Лондонда факсимиле, таржима ва тадқиқот ҳолида И.Ю.Крачковский муаллифлигида илк бор нашр этилган. Мажмуага асос бўлган манба: И.Ю.Крачковский. Избраннѐ сочинения. Т. VI. –С. 97-178 (исследование), 179-257 (текст). Араб тилидан русча

матн билан солиштирган ҳолда Маҳкам Маҳмуд таржимаси.

¹ *Башиар ибн Бурд* - VIII аср араб шоири.

² *Шоир Муслим ибн Валид ал-Ансорий* (757-823).

³ *Абу Нувоc* - араб шоири (747-814).

⁴ Шу ердан «лирик чекиниш» характеридаги муқаддима тугаб, асрнинг асосий матни бошланади. Абдуллоҳ ибн ал-Муътазз бадеъ (бадиият санъати)нинг энг яхши намуналарини келтиради.

⁵ Қавс ичида шундай изоҳ келади: Саҳоба Абдурахмон ибн Али ибн Алқам сўзидан (тарж.).

⁶ *Иснод* - санад, манба ва уларнинг айтувчилари – ровийлари.

⁷ *Мутақаддимин* - қадимги шоирлар. Бу ерда: уларнинг ўтмишдошлари.

⁸ Араб халифалигида давлатнинг юксалишига катта ҳисса қўшган эронлик вазирлар сулоласи.

УМАР РОДУЁНИЙ ***«ТАРЖУМОНУ-Л-*** ***БАЛОҒА»дан***

Нашрга асос бўлган манба: Мунтахаби Таржумону-л-балоға. Душанбе: Адиб: 1987.

¹ Хожа Имом Наср ибн Ҳасан -Балоғат илми ҳақидаги араб тилидаги машҳур асарлардан бири «Маҳосину-л-калом»нинг муаллифи Марғинонийнинг тўла исми.

² Машҳур шоҳ Фаррух Сейистонийга китоб бағишланган эди. Буни янглиш тушунган Давлатшоҳ Самарқандий асарни ҳатто ушбу кишига нисбат берган эди.

³ Матнда «порсии» деб берилган, «форсий тил» ёки «форсий луғатда» деб тушуниш мумкин.

⁴ *Анбар* — хушбўй кулранг модда.

⁵ *Пурсўз* – куйдирувчи, кучли.

⁶ *Андароб* — Балх яқинидаги қишлоқ.

⁷ *Мутобиқ* — мувофиқ.

⁸ *Човгон* — юқори қисми қайрилган таёк.

⁹ *Гуй* — човгон тўпи.

¹⁰ Англантилишича, мувашшаҳда ҳар байтнинг биринчи ҳарфларидан асар бағишланган исм ёки бирор жой ва географик ном чиқиши керак. Бунда «Дарйо» сўзининг арабча ёзилиши назарда тутилган бўлиб, «а» қисқа унли бўлгани учун ёзувда ифода этилмаган.

РАШИДИДДИН ВАТВОТ «ҲАДОЙИҚУ-С-СЕҲР ФИ ДАҚОЙИҚУ-Ш-ШЕЪР»дан

Асар илми бадеънинг форс тилидаги илк намуналаридан бири бўлиб, унга Ҳасан исмли шоир «Баҳру-с-санойиъ» (14 аср), Шарафиддин Ҳасан бинни Муҳаммад Рамий Табрзий (14 аср) «Ҳадойиқу-л-ҳақойиқ», Мирзо Аблукосим Фарҳанг (19-20 аср) томонидан «Шарҳи Ҳадойиқу-с-сеҳр» номли шарҳлар ёзилган. Рисолада муаллифга қадар бу соҳада асарлар ёзган Абул Ҳасан Наср бинни Ҳасан ал-Марғинонийнинг (ваф. 1055) «Маҳосину-л-қалам» («Нутқ гўзалликлари») ва Муҳаммад бинни Умар ар-Родуёнийнинг «Таржимону-л-балоға» (1088-1114) анъаналари давом эттирилган. Асарнинг икки кўлёзма нусхаси Париж Миллий кутубхонасида (инв.668) ва ЎРФАШИда сақланади. Париж нусхаси асосида Аббос Иқбол Айтиёний (1929) нашрига суяниб, рус олимаси Н.Чалисова форсча матн (факсимиле)ни русча таржимаси билан бирга нашр эттирган. Ушбу нашр асосида форс тилидан (русча таржимани солиштирган ҳолда) Ҳ.Болтабоев айрим бобларни

таржима қилган. Таржимага асос бўлган манба: Рашид ад-Дин Ватват. Хадоик ас-сихр фи дакаиқ аш-шиър (Сады волшебства в тонкостях поэзии). Перевод с персидского, исследование и комментарий Н.Ю.Чалисовой. – М.: Наука, 1985. - С.84-171, 226-324.

¹ *Хоразмиоҳ Отсиз* – Алоуддин Отсиз (1127-56) салжукли султонлардан Санжар давридаги Хоразм хукмдори, мустақилликка эришиш учун уч марта исён кўтарган. Ватвот ўттиз йилча муддат унга девонхона котиби ва сарой шоири бўлиб хизмат қилган.

² *Маърифати бадойиъ шеъри порси «Таржимону-л-балога»* - форсий шеър бадииятининг маърифати (илми) бўлган «Балоғат таржимони» асари. Муҳаммад бинни Умар ар-Родуёнийнинг томонидан тахминан 1088-1114 йиллар орасида ёзилган.

³ *Маҳосин* – луғавий маъноси соқол ва мўйлаб; *зийнатлар*, *гўзалликлар* маънолари ҳам бор... Маргиноний уни «*нутқ гўзалликлари*» маъносида қўллайди. Ватвот ҳам бадий санъатларнинг синоними сифатида маҳосин сўзини истифода қилади.

⁴ *Алқоб* – луғавий маъноси: мактов сўзлар. Бу сўзни Ватвот вазнларнинг вариантлари маъносида қўллайди.

⁵ *Ундош* – бу ўринда равий бўлиб келган ҳаракатсиз ундошлар назарда тутилади.

⁶ «*Инна-л-аброра ла-фи наъмин ва-инна-л-фужжора ла-фи жаҳимин*» - («Шакшубҳасиз, яхшилар (яъни мўминлар) жаннат неъматларидадирлар. Шакшубҳасиз, фисқ-фужур қилгувчи кимсалар (яъни Қуръон ва пайғамбарни ёлғончи қилгувчи, жазо қуни ва қайта тирилишни инкор қилгувчи кимсалар) дўзахдадирлар!» 82:13,14). Бундан кейин ҳам Қуръони каримдан келтирилган мисоллар Алоуддин Мансур таржимасида берилади. Қавс ичида сура ва оятларнинг рақамлари кўрсатилади.

⁷ *Абу-л-Ҳасан Ахвазий* – шоир ва котиб, ас-Саолибийнинг замондоши. У ҳақда Абу Мансур ас-Саолибийнинг «Йатимат ад-дахр» тазкирасида маълумот бор.

⁸ Таржимаси: Она ўлди ва чодрасини олиб кетдилар

⁹ Таржимаси: Кимдир менга яширин айёр бўлиб

келди, (айтдики) мени шеърда
кўп эслайверма.

¹⁰ Таржимаси: Эй,
Сендан улуг юлдузлар
мунаввар,

Сендан камолга
етмиш муқаррар,

Сенинг сахий кўкрак
бўстониң,

Сенинг улуг осмонингдан
кадрли.

Бу каби ўнлаб шеърий
мисралар Ватвотниңг ўз
девонидан олинди, мисол
тариқасида келтирилган.

¹¹ Таржимаси:
Султонниңг олдиға келгувчи
йиртқич шерниңг олдиға
келгувчи кабидир.

¹² Таржимаси: Эй,
саройниңг ғазал айтувчиси ва
ғазаллар куйловчиси, Қўлингга
чангни олиб, ғазал куйла!

¹³ Таржимаси: Бурд –
тўнниңг қалини совуқдан
сақлар.

¹⁴ Таржимаси: «Қарзлар
(судхўрлардан) динни
ҳалокатга етаклайди»...

¹⁵ *Иқтидоб* – тақлид
қилиш, эргашиш.

¹⁶ Таржимаси: «Эй бечора
Юсуф-а!» _ам-алам ютавериб у
зотниңг кўзлари оқарди-ожиз
бўлиб қолди (12:84).

¹⁷ *Иънат* – луғавий
маъноси: ноқулайлик туғдириш
бўлиб, бошқа манбаларда
илтизом, тадмин, ташдид
номлари билан ҳам келади.

¹⁸ Таржимаси: «Етимга
қаҳр қилманг! Сўровчи гадони
(бирон нарса бермасдан)
ҳайдаманг» (93:9,10).

¹⁹ Бу санъатга оид
мисолларниңг асли берилмаган,
негадир русча таржимаси билан
чекланилган.

²⁰ *Хусну-л-матла* –
матлаъ, яъни биринчи байт
гўзаллиги. Ибн ал-Муътаз ўз
асарида бу «махосин»ни хусну-
л-ибтидоат деб атаган.

²¹ Таржимаси: Эй, сенинг
лабинг шаробдан ранг олмиш,
Сенинг ваъдаларинг эса
саробдан одат олган
(ўрганган).

²² Таржимаси: Мен қози
орқали мулкимга эришдим, у
саховат кўрсатди ва (менинг)
қасамимга ишонди.

ШАЙХ АҲМАД ТАРОЗИЙ
АЛ-ФАҲНУ-С-СОЛИС
ФИС-САНОЕЪИ-Ш-ШЕЪР
(Учинчи фан шеърий
санъатлар ҳақида)

¹ *Ақсоми саноат* – шеър
қисмлари.

² *Тазйин* – зийнат бермоқ.

³ *Каломи мажиду*
фурқони ҳамид – яхши-ёмонни

фарклар берувчи Аллохнинг сўзи, яъни Куръон.

⁴ Таржимаси: Кай (Хусрав)нинг оёғининг тупроғига бошимни қўяман, шунинг учун ҳам Кайнинг боши тожга муҳтождир.

⁵ *Исмо* – аташ, ном қўйиш.

⁶ *Мухотабадин муғойбага бормоқ* - хитоб қаратилган шахсдан номаълум шахсга ўтмоқ.

⁷ *Жумал ҳисоби* – абжад ҳисобида ҳарф бўйича ҳисоблаш қоидаси.

⁸ *Мустамиъ* – тингловчи.

АТОУЛЛОҲҲУСАЙНИЙ «БАДОЙИЪУ-С- САНОЙИЪ»дан

Асар форс тилида ёзилган бўлиб, унинг бир неча нусхалари бор. Шунингдек, 1974 йили китобнинг тожикча нашри анча қисқартиришлар билан Р.Мусулмонкулов томонидан амалга оширилган. Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин кутубхонасида сақланаётган қўлёзма нусхадан ўзбек тилига ўгирилган. Таржимон томонидан бажарилган изоҳ ва шарҳлар сақланди. Матн ушбу манбадан олинди: Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ

(Форсчадан Алибек Рустамов таржимаси). – Т.: 1981.

¹ *Умунчим* - қаттиқ ишонч ва суяниш.

² *Карим* – ҳақ (мутлақ борлиқ)нинг карамини, сахийлигини ифодалаовчи лақаб. Олим унинг шу сифатига суяниб иш бошлайди ва рисоланинг муваффақиятли чиқишига ишонади.

³ Бу ерда маънолар (маоний)дан мурод ҳақиқат сирларидир. Бароати истихлол эътибори билан маоний (семантика) ва баён илмларига ишора бор.

⁴ *Тарсиъ* – луғавий маъноси: буюмни жавахир қадаб безаш (инкрустация)дир. Бу ўринда тарсиъ сўзи қуйироқдаги тажнис сингари бадиъ илмида санъат билдирувчи термин бўлгани учун бароати истихлол талаби билан қўлланган.

⁵ *Мақтул* - қотилнинг зидди, қатл этилган, ўлдирилган. Бу ерда ҳақ йўлининг фидокорлари назарда тутилган.

⁶ *Унсу тавҳид* – ҳамдамлик, борлиқнинг ягоналигига эътикод қилиш ва мутлақ борлиқ билан ягоналашиш. Бу ерда: ошиқ ғояси.

⁷ *Тажрид* – соф ҳолга келиш, муқаддас ҳолга келиш.

⁸ *Дор* – юрт маъносида, юқоридаги *дор* сўзи билан тажнис ҳосил қилган. Олим, ошиқ осилган меҳнат дори унга муҳаббат қабулхонасининг ўзидир, дейди. Бу, меҳнат камолга етган нуктада мақсад ҳосил бўлади, дегани.

⁹ *Мақбуллари* – қабул этилган, юқоридаги *мақтул* билан лафздош.

¹⁰ *Тажнис* – ҳамжинс, шаклдош. Бу ўринда *дор* тажниси ва бароати истиҳлол муносабати билан қўлланган.

¹¹ Мазмуни: Улуғ бўлсин лутфлари мақтуллариға, инсин илтифоти мақбуллариға!

¹² *Суханварлиқ анворининг матлаи* – чечанлик; Осмон ёриткичларининг туғилиш ўрни ва вақти. Бу ерда *матлаъ*нинг ишлатилишига унинг шеършуносликда қасида ва ғазалнинг биринчи байтини билдириши сабаб бўлган.

¹³ *Мақтаи* – бир нарсанинг кесилган, тугаган ери. Бу ерда *мақтаъ* қасида ва ғазалнинг охириги байтини билдиргани учун келтирилган.

¹⁴ *Сиёқати аъдоди* – санъатнинг номи: отларни уюштириш.

¹⁵ Мазмуни: Қандай яхшики, у ажам паноҳи, турк

шоҳию араб ойдир, Унинг вужуди жин, инсон ва фаришталарнинг вужудга келишига сабаб бўлди.

¹⁶ *Салла-л-лоҳу ғалайҳи ва ғало аҳли байтиҳи ва асҳобиҳи-л-муқаррабин ладайҳ* – унга, хонадонига ва қошидаги яқин дўстларига тангрининг ёрлиғи ва саломи бўлсин.

¹⁷ *Тамҳид* – умумий тушунча.

¹⁸ *Санойъ* – санъатнинг кўплиги. *Санъат* нутқни гўзал қилувчи, яъни бадий воситадир.

¹⁹ *Лафз* – нутқ, жумладан, сўзнинг товуш томони ҳам тушунилади.

²⁰ *Уч санъат* – бу ерда бадий воситани эмас, санъатлар қисмини билдиради. Шунинг учун рисола уч санъат (бўлим)га бўлинган. Агар ҳар бир санъатнинг ўз номи борлигини ҳисобга олсак, санъат сўзини бундай кенг маънода қўллаш тўғридир. Нутқ гўзаллиги воситаларини бу хилда тасниф қилиш илмий жиҳатдан аҳамиятли бўлса, китоб бўлимларини бундай аташнинг бадий аҳамияти бор.

²¹ *Хат* – лафз, яъни айтилиш оғзаки нутқнинг суврати бўлса, хат (ёзув) ёзма нутқнинг сувратидир. Демак, рисоланинг биринчи боби нутқ

сувратига оид санъатлар
баёнидан иборат экан.

²² *Матлаъ* - қасида ва
ғазалнинг бош байти. Тарсиъ
маснавийнинг ҳамма ерида ҳам
келиши мумкин. Бу санъатни
рубойида биринчи бўлиб
Навоий яратган.

²³ *Мувофиқ* - қофияли.

²⁴ *Яқин* – чала қофиядош.

²⁵ Равий назмга хос
бўлиб, насрда унга риоя қилиш
шарт эмас.

²⁶ Бу байтдаги кўмакчи *зи*
ва *ба* ўзга сўзларнинг
хаммасида икки мисрага бир-
бирига вазндоз ва қофияли
килиб тизилган: *рўяш-кўяш*,
манфаъил-муттасил ва ҳоказо.
Байтнинг таржимаси: юзидин
гуллар уятлиғ, бўстон тушмиш
паришон ҳолға, кўйига (кўйида)
муттасил кўнгуллар очилмиш,
дўстлар хуррам.

²⁷ Вазндаги мослик – бир
хил унлилар туфайли ҳосил
бўлган шаклдошлик. Бу
қофияли ва қофиясиз бўлиши
мумкин. Мас.: *нодир-қодир*,
карам-санам, *олим-одил*,
мударрис-муаллим сингари. Бу
китобда бўғинларнинг сон ва
сифат жиҳатидан мос келиши
ҳам назарда тутилган. Бунда
унлилар бир хил бўлиши шарт
эмас: *олам-одил* сингари.

²⁸ Таржимаси:

Адашиб биз
томонга йўл
олганигда

Бироз ўтир,
юзингни кўрсат!

Ҳамма дилу
жонини беради,
тотганда

Лабингдан
шакар, уни ҳаммага
етказ!

Эй санам,
эшигинг тагида
турганлар орасида

Бир мен кабиси
ўзга бўлмагай вафода.

²⁹ Таржимаси:

Қизил лола
даврида, эй жон, далага чиқ,
Қизил май
соғарини яхшилаб тотиб, гўзал
юзингни ёндир:

Ҳажрингдан
охири кўнглимиз сўлди,
бери кел,

Ўтли юзингни
кўрсатиб, жономизга ўт ёқ!

Бунчалик
истиғно қилма, эй жон, биздан
юзингни яширма,

Юзингдан
ниқобни кўтариб ташла,
гамдан юрагимизни ёндирма!

³⁰ Рубойининг
таржимаси:

*Агар толеъинг
саъду юлдузинг ёр
бўлса,*

*Доро сенга
тобиъ бўлиб, уйинг
олтинга тўлади.*

*Агар Атойидек
толеинг бўлмаса, шу
туфайли*

*Меҳнатинг
зойиъ бўлади, ишинг
хуржун бўлади*

³¹ Бу байтдаги тавжиҳнинг асоси бигуз *зорад* намоздадир, Буни намоз адо қилади деб ҳам, намозни кўяди, ўқимайди деб ҳам тушуниш мумкин. Байтнинг таржимаси: Ишвагар бутларнинг кош меҳробини кўрган чоғда шаҳарнинг шайхи намоз адо қилса (ёки намозни ташласа).

³² Байтнинг таржимаси: Ул дам хушдурким, ёр билан кучоқ олишиб, бу зор жоним ғамдин халос бўлса.

³³ Байтнинг таржимаси: Эй шўх, менга доим сўкиб нома юборасан, Ўзинг лабингни оч, қачонгача хат орқали ўпасан?

³⁴ Байтнинг таржимаси: Сўфий, мен ринднинг сўзига кулоқ солмади, симоъни, куй эшитишни билмагач, супа қийшиқ экан, деди. Яъни туриб кетди. Сўфийларнинг куй эшитишдан тийинадиганлари ҳам бор.

³⁵ *Иллат* - сабабнинг маънодоши. *Таълил* – сабаб, далил келтиришдир.

³⁶ Байтнинг биринчи мисраида мазкур сифат берилган, иккинчисида шу сифатнинг бадий сабаби берилган. Таржимаси: Қазо қалами унинг мушқин юзига бир хат ёзмиш, Ёмон кўзни дафъ этиш учун қайтариғу дуо бўлсин учун.

³⁷ Байтнинг таржимаси: Васл куни менга шаробни хар қанча кўп берсанг ҳам, Сендан йироқлашган тунда кўзимга ҳам уйку келмайди.

³⁸ Байтнинг таржимаси: Агар бир назар қилсанг, кўп эмасдир, йўқ, сендан бу миқдорда бўлса кўпдир.

³⁹ Байтнинг таржимаси: Агар сени инсон дейдиган бўлсам, хайф бўлади, чунки инсоннинг тани нопокдир, сен эсанг жондек поксан.

⁴⁰ Байтнинг таржимаси: Оёқ ейилди, энди эшигингдан кетолмайман, лекин «кет!» десанг, бошим билан кетаман.

⁴¹ Байтнинг таржимаси: Гарчи тан заруратдан сендан йироқ бўлса ҳам, аммо кўнглим доим сенинг олдингдидир, ҳақиқатан ҳам ва яна ҳақиқатан.

⁴² *Важҳи шибҳ* – ўхшаш томони.

⁴³ Байтнинг таржимаси:
Гулханда сандалу уд ёндирсанг,
гулшанда тутун тутатган каби
бўласан.

⁴⁴ Байтнинг таржимаси:
Лаъл тошдир, тошқозон ҳам
тош, Лекин ораларида фарк
кўп.

⁴⁵ Байтнинг таржимаси:
Фазл йўлига ул сабабдин
отландимки, талабда кўп кавш
йиртдим.

⁴⁶ Асарнинг давомида
Учинчи санъатда лафзию
маънавий гўзалликлар, яъни
коришиқ санъатлар хусусида
фикр юритилган. Хотимада
шеърнинг вазну қофиясида
учровчи «айб»лар ҳам баён
этилган. Булар умумий айблар
ва маънога тақалувчи
айблардир.

ҚОФИЯ ИЛМИ

АБУ АБДУЛЛОҲ АЛ- ХОРАЗМИЙ

«МАФОТИХУ-Л-УЛУМ»дан

Мазкур асарнинг 3-боби
тўлиқ ҳолда Қофия илмига
бағишлангани учун, ўша
манбадаги қофияга тегишли
истилоҳларнинг шарҳи ушбу
манба бвйича келтирилди:
М.Зиёвуддинова. Абу Абдуллоҳ
ал-Хоразмийнинг «Мафотих ал-
улум» асарида поэтика. – Т.:
2001. – Б. 35-40.

¹ Матнда «шеърнинг
охирги сўзи».

² Қиноий буни таъсис
олдидаги ҳаракат деб
таъкидлайди (тарж.).

³ Ушбу изоҳлар
таржимон томонидан берилган.

⁴ Олим В.Фрейтаг ҳам
шундай таъриф берган (тарж.).
Қаранг: Жирмунский В. М.
Рифма, ее история и теория. –
Петроград: 1923. – С.117.

⁵ Тарсий категориясини
Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий
Қудаман ибн Жаъфар
шеърятдан ўзлаштириб, уни
шеърятга татбиқ қилган.
Бунинг маъносини, энг аввало,
ал-Хоразмийнинг ўзи
изоҳлайди, шунингдек,
луғатларда, жумладан, Лен
луғатида ҳам унга изоҳ
берилади (тарж.).

⁶ Шеърларнинг фақат
ўзбекча таржимаси берилди.
Муаллиф, шунингдек, Қуръони
каримдан «Зеро ёлғиз Ўзимизга
қайтишлари бордир! Сўнгра
уларни ҳисоб-китоб қилиш ҳам
ёлғиз Бизнинг зимамиздадир»
(88: 25-26) ояти карималарни
ҳам мисол тариқасида
келтирган..

⁷ Қасидаи мусаммата –
мусаммат усули(яъни мураббаъ,
мухаммас, мусаддас, мусамман
ва муашшар шакллари)да
яратилган қасида (шеърлар).

⁸ Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг замондоши луғатшунос олим Абу Наср ал-Жавҳарийнинг ёзишича: «Ас-самт бу шеъриятда чорак байтнинг қофияланишидир» (тарж.).

⁹ Бундай хулоса И. Ю. Крачковский томонидан шундай шарҳланади: «Мусажжаъ шеъриятнинг бошланғич байтларни тенг қисмларга (тасмит деб номланувчи) бўлиб ташлайдиган ички қофия кўринишида қадимда ҳам кўриш мумкин эди, лекин мустақил мавжудликка у ғарбда эришган» (тарж.). Қаранг: Крачковский И. Ю. Арабская поэтика в IX веке / Избранные сочинения. Т.2. – М.-Л.: 1956. – С.360-373.

¹⁰ «Шеърий нуксонлар» асарнинг 4-боби бўлиб, ундан фақатгина қофияга тегишли нуксонлар қисми келтирилди.

¹¹ Ушбу таъриф Юсуф Саккокийда шундай келади: «Ийто – бу бир хил маънода сўзларнинг такрори... бунда у сўзлар бир-бирига яқин масофада туриши керак». Қаранг: Китоби Мифтоху-лулум Яъқуб Юсуф ибн Али ас-Саккокий. ЎРФАШИ. 9161 рақамли қўлёзма (тарж.).

¹² Қудам а ибн Жаъфар фикрича, синад бу иккита қофия шаклларининг ўзгартилишидир. Қаранг: Крачковский И. Ю. Арабская поэтика в IX веке / Избранные сочинения. Т.2. – М.-Л.: 1956. – С.360-373.

¹³ Икфо ал-Хоразмий асарида берилган шеърият нуксонларидан энг охиргисидир. Икфо категорияси ал-Хоразмийгача яшаб ижод этган араб филологларига ҳам маълум эди. Мазкур атама Юнус ибн Хабиб, Абу Амр ибн ал-Ала (хар иккиси VIII асрда яшаганлар) ва Халил ибн Аҳмад, Ибн ал-Муътазнинг устозлари ал-Муфаддал (VIII) ва ал-Мубаррад (IX) асарларида ҳам учраган (тарж.).

ШАМСИДДИН ҚАЙС РОЗИЙ
«АЛ-МУЪЖАМ...»дан
Қофия илми ва шеър нақди
хусусида

Китобнинг иккинчи қисми олти бобдан иборат. Уларнинг фақат икки бобидан парчалар келтирилди.

Форс тилидан Ҳ.Болтабоев ва Д.Юсупова таржимаси. Нашр учун асос бўлган манба: Шамси Қайси Розий. Ал-Муъжам (муаллифи сарсухани тавзеҳот ва хозирқунандаи чоп У.Тоиров).

– Душанбе: Адиб, 1991. – Б.161-167, 264-269.

¹ *Маҳосин* – гўзалликлар.

² *Мураттаби маъновий сухан* – маъноси тартибга солинган.

³ *Яъруб ибн Қаҳтон ибн Обир ибн Шолех ибн Арфаршад ибн Сом ибн Нўҳ* – араб тилли шоирлардан бири бўлиб, у Нўҳ тўфонидан кейин ўтган (нашр.).

⁴ *Салавату-л-лоҳ алайҳа* – Аллоҳнинг унга салавати бўлсин.

⁵ *Сурёний* – суриялик.

⁶ *Баҳром Гўр* – сосоний сулоласи шоҳларидан бири (438), «Тарихи Табарий», «Шоҳнома», «Сиёсатнома», «Ҳафт пайкар» асарларида номи тилга олинган (нашр.).

⁷ *Яздигурд* – Яздигурд III, сосонийларнинг охириги хукмдорларидан. Унинг даврида Саъд Ваққос халифа Умарнинг топшириғи билан Эронга қўшин тортган ва бу жангда енгиб, Эроннинг пойтахти Мадойин араблар қўлига ўтган. Яздигурд ҳам арабларга қарши жанг қилган.

⁸ *Муваддаб* – одобли.

⁹ *Таржимаси: Мен даҳшатли фил, шижоатли шерман,*

Менинг номим Баҳром Гўр, кўниятим Бўжабасс.

¹⁰ *Таржимаси: Тоғ оҳусм даштда нима қилади,*

Ёр бўлмаса, ёрсиз нима қилади.

ШАЙХ АҲМАД ТАРОЗИЙ «ФУНУНУ-Л-БАЛО/А»дан

¹ Ал-фанну-с-соний фи-л-қофия ва-р- радиф – Иккинчи фан қофия ва радиф хусусида.

² *Ҳарора* – қофиясиз шеър, унда радиф келтириш билан чекланилади.

³ *Зурафо* – зарифлар, нозик дид эгалари (шеършунослар).

⁴ *Равий* - луғавий маъноси «аркон», байтда қофияни боғловчи товуш.

⁵ *Мавлоно Халил* – тўлик номи *Абдураҳмон ал-Халил ибн Аҳмад* ал-Аздий (718-786). Ирокнинг Басра шаҳрида туғилган. Араб арузининг асосчиси. Тилшунос ва муҳаддис. «Айн китоби»да арузнинг назарий асосларини ишлаб чиққан. Ритм, оҳанг ва мусикага доир китоблар ҳам ёзган.

⁶ *Ҳарфи равий* – мумтоз қофия таркибидаги ҳарфлардан бири. Луғавий маъноси «аркон», байтда қофияни шу товуш билан боғлайдилар. Одатда чўзиқ унлилар (о,у,ў) ва ҳаракатсиз ундошлар равий бўлиб келади.

⁷ *Ҳарфи ридф* – «отга мингашиш» маъносини билдиради. Қофиядош сўзларда (ёпик бўғинда) ундош равийдан олдин келган чўзиқ унли.

⁸ *Қавл* – сўз, гап.

⁹ *Ҳокистар* – кул.

¹⁰ *Дархур* – муносиб, яраша.

¹¹ *Густар* – кенг, катта.

¹² *Хушгвор* – хуштаъм, мазали.

¹³ *Мутавотир* – пайдарпай, кетма-кет.

¹⁴ *Мутародиф* – ридфли (қофия).

¹⁵ *Мутарокиб* – бандли, боғланган.

¹⁶ *Мутадорик* – етишувчи, орқадан келиб қўшилувчи.

¹⁷ *Мутаковис* – роҳатсиз бўлмоқ.

¹⁸ *Маъмул* – амалдаги.

¹⁹ *Раҳгузар* – серқатнов йўл.

²⁰ Таржимаси: Сўнг Ковус айтди: “Эй, донишманд...”

²¹ Таржимаси: *Бизнинг ёрнинг боши баланддир, балан деб айтаман.*

Сўнгра яна айтаманки, рақиблар дастидан сўз яна қўпайиб кетди.

²² *Инфиол* – ҳаяжонланиш, таъсирланиш.

²³ Таржимаси: Менки бу хунарга боғланганман, у ҳар каерда мен билан боғланган.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ «РИСОЛАИ ҚОФИЯ»

Ушбу рисола 1465 йилда Шамсиддин Қайс Розийнинг «Ал-Мўъжам...» асарининг Қофия қисмига асосланиб ёзилганлигини тожик жомийшунослари А. Афсаҳзод, А. Зухуриддинов бир овоздан таъкидлайдилар. Асар Муқаддимадан ва Хотимадан ташқари «Ҳуруфи қофия» (1), «Ҳаракоти қофия» (2), «Мутародифу мутавотир ва мутадорик муракориб ва мутаковис» (3), «Муқаййади мутлақу мужаррад» (4), «Уйуби қофия (иктову икфо ва синоду йто)» (5) каби қисмлардан иборат.

Жомийдан сўнг ушбу йўналишда форс тилида Нуриддин Аҳмад ибн Аблужалилнинг «Қофия», Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайннинг «Дар қавойиди илми қофия» («Қофия илми қоидалари ҳақида») каби рисолалари тартиб берилган. Асарнинг бир қанча қўлёзма нусхалари мавжуд бўлиб, мазкур нашр учун асос бўлган манба «Рисолаи қофияи Мулло Жомий» сарлавҳаси билан

«Арузи Сайфий Бухорий» таркибида Калькуттада 1867 йилда нашр қилинган. Ушбу асар нухасини ЎзМУ доценти А. С. Эркинов Берлин Давлат кутубхонасидан келтирган.

Рисола матни форс тилидан юкоридаги манба асосида Д. Юсупова тлмлнидан таржима қилинди. Асар матни Абдурахмон Жомийнинг «Асарлар»ининг 8-жилди (Душанбе: Адиб, 1990)даги рисола билан солиштирилди. Тожик олими А. Зухуриддинов тузган изоҳлар (нашр.) белгиси остида сакланди ва улар тўлдирилди.

¹ *Воҳибу-л-атойоти жалла жалолуху* – Улуғ Аллоҳга шарафлар бўлсин.

² Ушбу жумла асарнинг Душанбе нашрида тушиб қолган.

³ Жомий анъанага мувофиқ аввал қофиянинг маъносини бериб, сўнгра Шамс Қайс Розий сингари унинг таърифига ўтади. Муаллиф ушбу таърифни Шамс Қайс Розий ва Носириддин Тусийга нисбатан аниқроқ ва равшанроқ баён этади. Фақат таърифнинг бир мушкуллиги борки, у араб тилшунослиги истилоҳлари асосида амалга оширилган (нашр.).

⁴ *Мурдаф* - қофия турларидан бири. Бугунги шеършуносликда ридфли қофияни ҳам, радифли қофияни ҳам бир истилоҳ - *мураддаф қофия* деб аташ одат тусига кирган. Гарчи “радиф” сўздан мураддаф ясалмаса ҳам, бу икки тушунчани бир-биридан фарқлаш учун ридфли қофияни *мурдаф* ва радифли қофияни *мураддаф* деб аташ тўғрироқ бўлади (нашр.).

⁵ *Равий* - қофияни ташкил килувчи ҳарф. Келтирилган байтдаги “дил” ва “гил” сўзларида “л” ҳарфи равий ҳисобланади (нашр.).

⁶ *Ридф* - равийдан аввал келувчи чўзиқ унли ҳарфдир. Бу унсур тожик шеърятда ўзига хос хусуиятларга эга. *Таъсис*, *дахил* ва *ридф* қофия таркибидаги равийдан аввал келувчи уч унсурдир. Ридф икки турли бўлади: ридфи муфрад (аслий) ва ридфи зоид (нашр.).

⁷ Тўртинчи изоҳга қаранг.

⁸ Равий ҳарфи ва ридфи муфрад орасида келувчи ундош ҳарфни *ридфи зоид* деб аташлар. Шамси Қайс Розий ва Жомий ридфи зоид ҳарфларини олтига санайдилар. Булар Х, Р, С, Ш, Ф, Н ҳарфларидир (нашр.).

⁹ Душанбе нашрида «дошт» ёзилган.

¹⁰ *Иибобъ-қофия* унсури бўлиш билан бирга фонетик истилоҳ ҳам ҳисобланади. Унга кўра, “а”, “и”, “у” ҳаракатлари чўзиқ унлилар: “о”, “ий” ва “ў” сингари талаффуз қилинади (нашр.).

¹¹ “Нур” ва “пир” сўзларидаги “ў” ва “йо” товушлари талаффузда “у” ва “й” дан фарқ қилади

¹² Муаллиф чўзиқ “у” ва “ў”ни, чўзиқ “и” ва “йо”ни назарда тутмоқда.

¹³ *Имола* - фонетикада “о” ва “а” унлиларини “и” ва “е” сингари талаффуз қилишдир. *Китобни китеб, ҳисобни ҳисеб, катебани китеба* сингари (нашр.).

¹⁴ Равийдан аввал келувчи ундош ҳарфни қайд деб атарлар. “Чанг” ва “оҳанг” сўзларидаги “н” ҳарфи қайд ҳисобланади.

¹⁵ Жомий ҳам Қайс Розий сингари қайд ҳарфларини ўнта деб ҳисоблайди: Б, Х, Р, З, С, Ш, /, Ф, Н, Ҳ (нашр.).

¹⁶ Юқоридаги мисоллар *абр* ва *сабр*, *тахт* ва *бахт*, *мард* ва *дард*, *базм* ва *назм*, *маст* ва *даст*, *гашт* ва *дашт*, *магз* ва *нагз*, *суфт* ва *гуфт*, *панд* ва *банд*, *чехр* ва *мехр каби сўзларда* Б, Х, Р, С, Ш, /, Н, Ҳ ҳарфлари қайд ҳисобланади

¹⁷ *Таъсис* - қофия унсурларидан бири бўлиб, кўпроқ “алиф”и таъсис номи билан машҳур. Чунки у “алиф”, яъни “о”дан бошқа ҳарф бўла олмайди (нашр.).

¹⁸ *Дахил* - қофия унсури бўлиб, қофияга доир барча рисолаларда унга бир хил таъриф берилган, яъни *дахил* равий ва “о” (таъсис)нинг ўртасида келувчи ҳарфдир. Тожик шеърлятида бу унсурга риоя қилиш шарт эмас (нашр.).

¹⁹ *Васл* - қофия унсури бўлиб, равийдан кейин келувчи чўзиқ унли ёки ундош товушдир (нашр.).

²⁰ *Хуруж* - васлдан кейин келувчи қофия унсуридир (нашр.).

²¹ *Мазид* - қофия унсури бўлиб, хуруждан кейин келувчи чўзиқ унли ва ундош ҳарфларни мазид деб атарлар. Келтирилган байтда “сиёҳасташ” ва “нигоҳасташ” қофияларидаги “ш” ҳарфи мазиддир (нашр.).

²² *Ноира* - мазиддан кейин келувчи қофия унсури бўлиб, “а”, “и” ва “у”дан бошқа барча ҳарфлар *ноира* ҳисобланади, санаб ўтилган унлилар тилшуносликда ҳаракат деб аталиб, улар алифбода алоҳида шаклга эга эмаслар(нашр.).

²³ *Қофия ҳаракатлари* - ҳаракат ва ҳарфлар бўлиб, араб тилида қисқа унлилар “а”, “и” ва “у”лар ҳаракат деб аталиб, улар алифбода алоҳида шаклга эга эмаслар. Бу унлиларни ифодалаш учун ҳарфларнинг усти ёки остига белги қўядилар. Аммо ҳарфлар бугунги кун тушунчаси билан олганда, ҳам ҳарф, ҳам товушга эга бўлган белгилардир (нашр.).

²⁴ *Расс* - кофия унсуридир. Бу унсурдан бошлаб муаллиф кофияга тааллуқли бўлган ҳаракатлар (унлилар)ни шарҳлашга ўтади. Бу унсурларга Б. Сирус ўзининг “Қофия” асарига батафсил шарҳ берган (Қаранг: Б. Сирус. Қофия дар назми тожик. Сталинобод, 1955).

²⁵ *Ишбоъ* – Ўнинчи изоҳга қаранг. Бу дахилнинг ҳаракати бўлиб, дахилдан фарқли ўлароқ шеърда унинг иштироки зарурийдир (нашр.).

²⁶ *Ҳазв* - ридфдан аввал келувчи ҳаракатдир. Тожик шеършунослигида араблардан фарқли ўлароқ ридфнинг бир неча турлари борлигини ва унинг шарҳи мураккаблик туғдиришини ҳисобга олиб, Б.Сирус *ҳазв* деганда қайддан аввал келган унлини назарда тутган (Қаранг: Б. Сирус.

Қофия дар назми тожик. Сталинобод, 1955).

²⁷ *Тавжсеҳ* - кофия унсури бўлиб, ишбоъ билан деярли бир тушунчани англатади. Фарқи шундаки, агар равий сокин ҳарф бўлса, ундан аввал келувчи унлини *тавжсеҳ* деб атайдилар(нашр.).

²⁸ *Мажро* - равийнинг ҳаракатидир. Б. Сируснинг фикрича, мажро фақат қисқа “а” товушидир (Қаранг: Б. Сирус. Қофия лар назми тожик. Сталинобод, 1955). Лекин араб шеърлятида ҳар учала унли ҳам *мажро* бўлиши мумкин. Шу сабабдан Хўжа Насириддин ва Жомий уни таърифлашда “муҳаҳаррик равийнинг ҳаракати” деган таъбирни қўллайдилар (нашр.).

²⁹ *Нафоз* - кофия унсури бўлиб, Жомий уни “васлнинг ҳаракати” деб атайди (нашр.).

³⁰ *Мутародиф* - “бир-бирининг маънодоши”, кофия унсурлари миқдорига қараб бешинчи кофия тури (нашр.).

³¹ *Мутавотир* - “пайваста”, “пай дар пай”, кофия унсурлари миқдорига қараб тўртинчи кофия тури (нашр.).

³² *Мутадорик* - “бир-бирини топиб олган”, “бир-бирига яқин”, кофия унсурлари

микдорига кўра учинчи кофия тури (нашр.).

³³ *Мутарокиб* - “отнинг устида ўтирмак”, кофия унсурлари микдорига кўра иккинчи кофия тури (нашр.).

³⁴ *Мутаковис* - барча кофия унсурларини ўз ичига олувчи кофия тури. Тўртта мутахаррик ҳарф (улардан икkitаси сокин бўлади)дан иборатдир (нашр.).

³⁵ *Муқайяд* қофия-боғланган, вобаста кофия, зеро унинг равийси сукунга боғланган бўлади.

³⁶ *Мутлақ* қофия-озод кофия. Бундай қофиянинг равийси озод ҳисобланади, чунки ундан кейин унли ҳарф келади.

³⁷ *Мужаррадли муқайяд* қофия- тажриданланган, яъни содда, ёлғиз кофия. Жомий бунда таъсис ва ридфдан холи кофияни мужаррад деб ҳисоблайди.

³⁸ *Иқво* - холи қилмок, тарк қилмокдир. Қофия айбларидан биридир. Б. Сирус уни “акво” деб атаб, уни “ҳазв ва тавжеҳнинг қарама-қаршиси” деб таърифлайди (нашр.).

³⁹ *Икфо* - тескари қилмокдир. Талаффузда ўхшаш ҳарфларнинг равий вазифасида

келишидир. Б. Сирус бу айбни “акфо” деб атайди (нашр.).

⁴⁰ *Синод* - Шамси Қайс бу сўзнинг маъносини “ихтилоф” (қарама-қарши) деб атайди. Аммо луғатларда “ишонч билдириш”, “қўлга олиш” маъноларида келади. Қофия илмида равийдан аввал келувчи ҳар қандай айбни синод дерлар (нашр.).

⁴¹ *Ийто* - суворий (отлик) бўлмокдир, кофия айбларидан бири ҳисобланади, бунда бир сўз бир шакл ва мазмунда такрорланади (нашр.).

⁴² “Йо”и танкир - номуайян “йо”.

⁴³ “Дол”и истиқбол - ҳозирги замон феъли охиридаги “дол” (д) ҳарфи.

⁴⁴ “Нун”и таҳсис – “ин” қўшимчаси таркибидаги “н” ҳарфидир, “заррин”, “панжумин”, “порин” сўзларидаги каби.

⁴⁵ Қофияшунослар шойгон кофия турларидан бири сифатида йтои жалийни санайдилар, зеро бу кофия тури аниқ тарзда қўшимча (суффиксдан) ташкил топади.

⁴⁶ *Қофияи шойгон* - Қаранг: Қофия, 68-бет.

⁴⁷ *Ийтои хафий* - номаълум, яширин ийто.

АБДУРАУФ ФИТРАТ

«АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»дан

¹ Бобурнинг ушбу ғазали Фитратда тўла ҳолда келтирилмаган. “Орзу...” деб бошланувчи 4-байти тушиб қолган. Асарни тўла ҳолда тасаввур қилиш Фитрат англаётган фикрларни тушунишга ёрдам бериши учун байтни келтирамиз:

Оразу

*қаддингни таъриф этсалар юз
йил ҳануз,*

Эй, юзи гул,

*сарвф қад, юздин бири
айтилмагай.-*

Бобур. Танланган асарлар. 55-бет.

² Бу сўзлар радиф эмас, қофиядир. Радиф эса “яна” сўзидир.

ТИЛ ОДОБИ. БАДИЙ НУТҚ. УСЛУБ.

БИШР ИБН МУЪТАМИР **«СИНОЪАТ-У-Л-ИНШОЪ»** **(«ЁЗУВЧИЛИК**

СИРЛАРИ») Хорун ар-Рашиднинг замондоши бўлган Бишр ибн Муътамир муътазила оқимининг вакили бўлган. И. Ю. Крачковскийнинг «Бадий ижод ҳақида VII асрга доир муътазила руҳидаги рисола» мақоласида ёзишича, бу асарнинг асл қўлёзма нусхаси

сақланиб қолмаган бўлса-да, IX ва XI асрларда яшаб ижод қилган тўрт машхур муаллиф ал-Жоҳизнинг «Китобу-с-синоатайн» («Икки санъат китоби»), Ибн Рашқнинг «ал-Умда» («Асослар») ва Зубайр ибн Баккорнинг «Самиъат» («Тингловчилар») асарларида Бишр ибн Муътамирнинг бадий ижод назариясига оид асарининг матни тўлиқ ҳолда келтирилгани сабабли бу асар бизгача етиб келган. Булардан ташқари атоқли араб адиби, Мустофо ал-Манфалутийнинг «Сайланма асарлари тўплами» («Мухторот ал-Манфалутий»)да Ибн Муътамирнинг асари «Синоату-л-иншоъ» деб номланган. Таржимада ҳам шу ном сақланди. Нашр учун асос бўлган манба. Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т.2. – М.-Л.: ИАН, 1956. –С. 223-229. Русчадан арабча матн билан солиштирган ҳолда Маҳкам Маҳмудов таржима қилган. Матн ўзбек тилида китобхонларга илк бора тақдим этиляпти.

¹ *Иброҳим ибн Жабал ибн Маҳрам Сақуний -*

² *Найча* – Ислом шаркида матн ёзилган қоғозни саллага кистириш ва бошқа жойларда тутиш учун қулай бўлсин учун

найсимон қилиб ўралган ҳолда сақланган.

³ *Мавзун* – вазнга солинган.

⁴ *Мақшуф* – кашф этилган.

⁵ *Маъруф* – маърифатли.

⁶ Араб олимнинг бу фикрлари Арастунинг «Риторика» («Хитоба») асаридаги фикрларга мувофиқ келади.

КУДАМА ибн ЖАЪФАР «НАҚДУ-Н-НАСР»

IX асрда яшаган араб алломаси Кудома ибн Жаъфарнинг асарлари бутун араб оламида танолинган бўлиб, у ҳақда ибн Халдун юксак баҳо берган ва уч асарини алоҳида таъкидлаб кўрсатган. Улардан бири «Нақду-ш-шеър» («Шеър танқиди») бўлиб, бу асарнинг шуҳрати /арбий Оврўпа олимларига қадар етиб борган. Иккинчи асари «Нақду-н-наср» («Наср танқиди») бўлиб, уни «Китобу-л-баён» ҳам дейишади. Оврўпада эса «Риторика» номи билан машҳур. Учинчи асари «Жавоҳиру-л-алфоз» («Лафз-нутқ жавоҳирлари») бўлиб, у асар ҳақида биргина Довуд Чалабийнинг «Махтутот ал-Маусил» (Богдод, 1346г1927. –

Б.206-207) асарида маълумот бор. Машҳур каталогларда бу асар учрамагани учун унга И.Ю.Крачковский шубҳа билан қараган.

Биринчи марта ўзбек китобхонларига намуна ҳавола қилинаётган «Нақду-н-наср» асарининг ушбу нашрига асос бўлган манба: Крачковский И. Ю. Избраннѳе сочинения. Т.2. – М.-Л.: ИАН, 1956. –С. 373-387. Русчадан арабча матн билан солиштирган ҳолда Маҳкам Маҳмудов таржима қилган.

¹ Эътибор сўзини араблар ибрат, панд, насихат маъносида тушунадилар.

² Ҳадиснинг луғавий маъноси янги демақдир. Бу ерда: янги хабар ёки янгилик.

³ Бу сўзлар И.Ю.Крачковскийга тааллуқли бўлиб, тушунарли бўлсин учун матн ичида сақланди.

⁴ Шу муносабат билан нотиклик санъати ва шеърят санъати ҳақида фикр юритилади ҳамда ал-Жоҳизнинг «ал-Баён» асаридаги айрим фикрлари билан баҳс, мунозара қилади. Шеър ва шоир ҳақида гапирганида Муҳаммад пайғамбарнинг Қуръонда айтилган шоир эмаслиги

хақидаги фикрга эътибор берилади – тарж.

⁵ Бу турдаги шеърят жоҳилия даврида ривожланган ва исломият даврида ўзгаришларга учраган - тарж.).

⁶ Турли тарихий воқеалар олдидан ёки якунида сўзланган хутбалар – тарж.

⁷ Бу ерда номаларнинг мазмунидан кўра уларнинг хуснихат билан ёзилиши ва мактуб билан юбориладиган элчиларнинг сифатлари келтирилган-тарж.

⁸ *Ижмол* – гўзал, чиройли ҳал этиш.

⁹ Айрим мўътабар фақиҳлар, уламоларнинг биргаликда ҳам якка ҳолда билдирган ҳукмлари

¹⁰ Кўлимизда асарнинг тўлиқ нусхаси йўқлиги сабабли бу мисолларни таржима қилолмадик – тарж.

-
ЮСУФ ХОС ХОЖИБ
“ҚУТАДҒУ БИЛИГ”

Мажмуада келтирилган намуналар шу кун китобхонларига тушунарли бўлсин учун матн ҳозирги ўзбек тилидаги насрий баёни билан бирга берилди. Шунинг учун ортиқча изоҳларга ҳожат қолмади. Намуналар келтириладиган манба: Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг.

Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Қаюм Каримов. - Т.: Фан, 1971. - Б.85-93, 101, 199-201, 203, 205-207; 657; 949.

АДИБ АҲМАД ЮГНАКИЙ
“ҲИБАТУ-Л-ҲАҚОЙИҚ”дан

Нашр учун асос бўлган манба: Қ. Махмудов. Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибату-л-ҳақоийқ" асари хақида. Танкидий матн, транскрипция, шарҳ ва луғат. - Т.: Фан, 1972. Б.234-236, 242, 245. Ушбу манбадаги нашр тамойиллари сақланди. Унда асарнинг ҳар банди тўртлик эмас, балки иккилик тарзида берилган. Ҳолбуки, асар поэтикасини ўрганганда муаллиф араб ва форс адабиётида урф бўлган иккилик (маснавий)га эмас, балки турк адабиётидаги тўртликларга амал қилинганини аниқлаш мумкин. Ҳар бир банддан сўнг унинг насрий баёни келтирилгани учун тушунарсиз сўз ва истилоҳлар изоҳига ҳожат қолмади.

АЛИШЕР НАВОЙЙ
«МУҲОКАМАТУ-Л-
ЛУҒАТАЙН»дан

Асардан келтириладиган намуналар Порсо Шамсиев томонидан нашрга таёрланган

манбадан олинди. Изоҳ ва шарҳлар ҳам ушбу олимга тегишли. Нашрга асос бўлган манба: Алишер Навоий. Муҳокамату-л-луғатайн. Асарлар. Ўн беш томлик. Т.14. –Т.: 1967. - Б.103-132, 260-266.

¹ *Такалум аҳли* – сўз эгаси, сўзловчи; шоирлар ва адиблар.

² *Муфарриҳ* – хурсанд қилувчи; марваридни янчиб қўшилган хушбўй дори. Мазмуни: Инжуни дори учун олганда, майдалаб бир мисқоли бир тангага сотилади. Подшоҳ кулоқ соладиган бўлса, бутун ҳолда олинади, демак, қиймати мулклигига, эътибори моллигига қараб бўлади.

³ Мазмуни: Сўз шундай гавҳардирки, мартабасини аниқлашдан нутқ эгалари ожиздир; мартабаси – ёмон сўзнинг ҳалок қилувчанлигидан тортиб, яхши сўз билан Исонинг мўъжиза кўрсатишига (одамни тирилтиришига) қадар боради.

⁴ *Тюор ва баҳойим ва сибоб* - қушлар, ҳайвонлар ва йиртқичлар.

⁵ *Мутанаввиъ шаҳр ва ҳуро ва жибол ва саҳро ва беша* – турли хил шаҳарлар, қишлоқлар, тоғлар, саҳро ва жангал.

⁶ *Қойил* – сўзловчи.

⁷ *Фуруъ* – шаҳобча, тармоқ.

⁸ *Рисолат* – элчилик.

⁹ *Сорт* – Навоий бу сўз билан форсий тилда сўзловчиларни назарда тутди.

¹⁰ *Ихтилохот ала-с-савия* – аралашув тенг, баб-баравар.

¹¹ *Биажмаиҳим* – ҳаммалари.

¹² *Муҳиқ* - ҳақли.

¹³ *Вазъ* – ясаш (сўзни); возеъ – ясовчи.

¹⁴ *Мубтадий* – бошловчи, янгитдан бошловчи.

¹⁵ *Муътод* – одатланган.

¹⁶ «*Ал-мутақаллим*» - сўзловчи, сўз эгаси, сўз устози.

¹⁷ Рубойда айтилишича, асарнинг ёзилиш тарихи жумоди-л-аввал ойи, чоршанба куни, 905 ҳижрий йилидир. Бу тарихни ҳозир амалдаги милодий йил ҳисобига айлантирилса: 1499 йил 18 декабрга тўғри келади. Рубойда ойнинг нечанчиси экани кўрсатилмаган, декабрь ойида тўртта чоршанба (4, 11, 18, 25) бор. Биз булардан ўртароғини олиб, 18 декабрь дедик.

Навоий бу яқунловчи асарини ўлимидан икки ойча муқаддам ёзиб тугатганлиги мазкур таърихдан маълум бўлди

АБДУРАУФ ФИТРАТ

«АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»дан

¹ *Хисрав* - форсигўй турк шоири Амир Хисрав Дехлавий ва унинг “Хамса”сига кирган “Лайли ва Мажнун” достони назарда тутиляпти.

² *Таржиъ* - қайтариш, такрорлаш, қайтариқ (АНАТИЛ, III, 187-бет).

³ Маълумки, Фитрат бўйича “Навоий” эмас, балки “Навоий” ёзилади.

⁴ Чўлпоннинг “Кетганинда” номли шеъри. Сарлавҳа остида “Клепатрага” деган изоҳ бор. 1922 йилда ёзилган бу шеър Чўлпоннинг “Яна олдим созимни” китобида қайта нашр қилинган. Қаранг: “Чўлпон. Яна олдим созимни. – Т.: 1991, 441-бет.

⁵ “Мажолис”- Алишер Навоийнинг “Мажолису-на-нафоис” асари назарда тутилган.

⁶ *Сочим-тизим* - Фитратга кўра, назм ва наср атамалари шундай туркий истилоҳ билан берилдики, бунинг адабиётшуносликдаги аҳамияти катта.

⁷ “*Ҳижрий тўртинчи аср*” - милодий X-XI асрларга тўғри келади.

⁸ “*Ҳижрий саккизинчи аср*”- милодий XV асрдир.

⁹ Бу мисра Навоий асарларининг кейинги нашрларида “Қазо фарроши чекти субҳнинг сиймин супургисин” деб берилган. (Қиёслаш учун қаранг: Алишер Навоий. Хазойину-л-маоний. Наводир уш-шабоб. – Т.: 1959, 610-бет ва Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 4-жилд. – Т.: 1989, 437-бет). Бизнингча, мазмун ва вазн нуктаи назаридан Фитратдаги мисра асосий матнга яқин туради. Бироқ Фитратда ушбу байтдан кейингиси

“Китоба сунъи қилки сувраи шамс тафсири,

Фалак токи хавошисида зарҳалдин рақам чекти”

байти тушуб қолган. Бу каби “тушиб қолиш ва тўлдириш”лар Навоий асарларининг турли нашрларида турлича учрайди.

¹⁰ Навоийдан келтирилган бу наср парчаси буюк шоирнинг “Маҳбубул кулиб” асаридан олинган. Қаранг: Навоий. Асарлар. XV жилдлик. 13-жилд, 23-бет.

¹¹ Бобурнинг бу газали кейинги нашрлар (қиёслаш учун қаранг: Бобур. Танланган асарлар. Тошкент, 1958, 120-бет)да айрим ўзгаришларга учраган. Хусусан, 2- ва 3-байтларнинг 1- мисраси

айнидир. Бу каби матн хатоликларини тўғрилашда Фитрат келтирган парчалар асқотиши мумкин.

¹² “Бобурнома”дан олинган бу парча бир шоирнинг наср ва назмда (Фитратчасига айтганда “сочим” ва “тизим”да)ги асарларнинг услубий хусусиятларини тушунтириш учун келтирилган.

¹³ Фитрат бу мисолларни турли даврда яшаган шоирлар ижодидаги мавзудош асарларда услубий ўзига хосликни кузатиш учун келтирган. Амир Умархондан олинган бу ғазални Бобурнинг юқоридаги ғазали билан қиёслашни зукко ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилган ҳолда, биз нашрдаги айрим тафовутларни келтириш билан чекланамиз: Фитрат келтирган

“Ким сенга Лаълидин айру тушкани жон қолдуму?”

мисраси кейинги нашрда (Амирий, Девон, Тошкент, “Фан”, 1972. Нашрга тайёрловчи М.Қодирова) шундай берилган: “Ким менго лаълидин айру тушгали жон қолдуму?” Бизнингча, Фитрат келтирган мисранинг мазмуни ҳақиқатга яқин келади. Чунки, аввалги мисрада “сен”нинг ахволи баён этилгач, кейин

мазмун “мен”га қўчади ва англашиладики, бу ерда ошиқ шоирнинг кўнгли “сунбул” воситаси билан баён этилган. Бироқ, Фитрат келтирган парчанинг мактаъсидан аввалги байт тушиб қолган. Тўла тасаввур учун ўша байтни келтирамиз:

Нисбати йўқ мен билан
Фарход ила
Мажнунниким,

Ишқида мен кезмаган
тоғу биёбон қолдиму?-

Амирий. Девон. – Т.: 1972, 213-бет. Девоннинг кўлёзма нусхасида Умархон деб ёзилганига қарамай, бу нашр Амирий номи билан эълон қилинган.

¹⁴ Чўлпоннинг “Тола йўллариди” шеъри “Маориф ва ўқитғучи” жарналининг 1925 йил, 5-6-сонларида босилган. Бу шеър нисбатан мукамал нашрлардан бирида (1991 йил, “Яна олдим созимни” номи остида) анча хатоликлар билан чоп қилинган.

¹⁵ Фитрат айнаи бир ижодкорнинг наср ва назмдаги услубий жиҳатлари уйғунлигини ва шу билан баробар адабий жинсинг талабларидан келиб чиқиб, ўша фикрни баён қилиш шакл ва усулларининг ҳар хиллигини кўрсатиш учун Чўлпоннинг

“Йўл кечинмалари”
мавзусидаги асарларини
келтирган. Бу насрий парча
унинг “Қор қўйнида лола”
хикоясидан олингандир.
¹⁶ Бу шеър Элбек
қаламига мансуб бўлиб, дастлаб
“Ўзбек ёш шоирлари” (Т., 1922)
тўпламида чоп этилган.
Абдурахмонов А – 103
Абдул Ҳамид Котиб – 105
Абу Абдуллох Ҳасан ибн Саҳл
– 241
Абу Абдуллох Боғдодий- 295
Абу Амр ибн Аъла – 161,283
Абу Дарда – 243,245
Абу Исҳоқ Низом – 325
Абу Нувос – 237,241,244
Абу Сарван Укли – 81
Абу Саъид – 47
Абу Таммом – 241,242
Абу Толиб – 239
Абубакр ибни Саъд – 191
Абу Бакр Сиддик - 239
Абул Аббос – 241
Абу-л-Амайсал-82
Аваз – 11
Авлоний
Азар А – 284,
Азизий Юсуф – 164,284
Али ибн Абу Толиб – 227,239
Алқаб ва ибн Абдо – 241
Ал-ат-Табиъ – 241
Ал-Муфаддал ад-Дабби- 81
Амир ибн Абдуллох – 241
Амирий – 11
Андалиб – 367
Антара ибн Мовия – 241

¹⁷ Ўрнаклар - намуналар.

ТАМОМ

КЎРСАТКИЧЛАР **Исмлар кўрсаткичи**

Абай - 72,
Ануширвон- 240
Арат Рашид Раҳмати – 160
Арасту Ҳаким -7,11,14,15,103
Ардашер- 240
Асадий (Гусий) – 153,158
Асжадий – 158
Аскарый Абу Ҳилол -82,229
Асмаъий- 82,110,161,241,282
Асокир Ҳалил – 236
Атобак Саъд – 191
Аттор Фаридиддин – 5,52,78,86
Ахвазий Ҳасан – 259
Ахмадуллина Б. – 287
Ахфаш Абул Ҳасан – 161,222
Аҳмад Оташ – 247
Балхий Бу Шакур – 153
Баранов – 105
Бартольд В. В. – 182
Бациева С. – 282
Бахиллий – 161
Башшар – 237
Бақиллоний – 229
Баҳодиров Р. М. – 182
Бедил Мирза – 63,84
Беруний Абу Райҳон –
29,162,163,179
Бесутун – 31
Бишр ибн Мўътамир –
325,326,335

Болтабоев Х. –
 12,13,85,113,172,234,288,325,33
 4
 Боғдодий Шайх Мажидиддин –
 86
 Бобир Заҳириддин Муҳаммад –
 118,167,203,361
 Бобур Абулқосим – 47
 Бойқаро Ҳусайн – 47
 Боту – 99,145,208,209,362
 Боғдодий Абдулқодир- 236
 Булгаков П. Г. – 182
 Буроқ - 31
 Бухтурий – 82,161
 Валад Муҳаммад Баҳоваддин –
 89
 Валад Султон – 89
 Ватвот Рашидиддин
 118,229,246
 Волид ибн Ҳишам – 241
 Восил ибн Аъта – 325
 Вотикий Аҳмад – 250
 Ганжавий Қавомиддин – 123
 Гаспаров М. Л. – 287,288
 Гегель (Ҳегел) – 11
 Гилоншоҳ – 29
 Гухартош Амир Бадриддин – 89
 Голдциер – 80
 Гринцер П. А. – 287
 Грюнебаум -80
 Даманхурий – 283
 Дақикий – 153
 Дулдул – 31
 Джафар А. – 172
 Жабал Маъаз – 336
 Жаҳонсуд Алуддин Ҳусайн – 31
 Жирмунский Б. – 84,287
 Жомий Абдурахмон -8,47,52,82,
 93,164,284,285,286,308,360
 Жохиз – 245, 328,336
 Жувайний Алоуддин – 257
 Журжоний Абду-л-Кахир – 229
 Журжоний Қамарий – 249
 Замахшарий Махмуд – 162
 Зиёвуддинова М. – 182,282
 Зийд ал-Ажам – 241
 Зийнатий – 158
 Зуҳайр – 241
 Иқбол Аббос – 257
 Ибн Аббос – 239,243
 Ибн Абдус – 82
 Ибн Арабий – 82
 Ибн Жинний – 161
 Ибн Кунас-81,161
 Ибн Мискавайх – 72
 Ибн Муътаз – 182,245,328
 Ибн Рашиқ - 229, 236
 Ибн Сино – 159,162
 Ибн Халдун – 110
 Ибн Умар – 243
 Ибн Қутайба – 82, 161, 282
 Ибн Ҳожиб – 167
 Ибн Ҳолликон – 236
 Иброҳим ибн Аббос – 245
 Иброҳим ибн Жабал Сақуний –
 335
 Иброҳим ибн Маҳдий – 245
 Имру-л-Қайс- 240
 Исо а.с. – 57
 Исфранги Сайфи – 63
 Исфохоний Абул Фараж - 236
 Исфохоний Роғиб – 72
 Кайкавус Унсуру-л-Маолий –
 7,29
 Камол Исмоил – 124

Камолий Имом Умид – 122
 Кантемир – 287
 Каримов Қ - 6
 Киктев-80
 Комилов Н. - 78
 Кононов А. – 21
 Котиб Имом Рашидиддин
 Котетишвили В. – 284
 Кошифий Хусайн Воиз – 230,
 284
 Кошғарий Махмуд – 5, 103
 Кошғарий Саъдиддин – 47
 Крачковский Ю. И. -
 79,80,105,110,182,238,282,287,3
 25
 Куделин А. Б. – 80, 112,161,287
 Кунтуғди – 21
 Кирғули – 109
 Лабибий – 251
 Лайс ибн Музаффар – 161
 Мансур ибн Фараж – 245
 Мустофо Манфалутий – 326
 Марра – 241
 Марғиноний Наср ибн Ҳасан –
 230,248
 Марвазий Абул Аббос – 154
 Марям – 58
 Масих – 58,350
 Машраб – 63,84
 Маъаз Жабал-259
 Маъмун – 241, 245
 Мижмар – 63
 Мирзажўжаев Н. – 166
 Молик ибн Динор – 241
 Мубаррад – 283
 Муборак Муставфий ибн
 Ахмад - 236
 Мувакқарий – 255
 Муслим ибн Волид – 237,241,
 245
 Мусулмонқулов Р. – 284
 Муфаддал – 283
 Муътазз Абу Аббос – 227, 236,
 237
 Муҳаммад Отсиз – 257
 Навоий Мир Алишер – 6,8,9,10,
 36,47,52,60,63,68,72,82,83,84,
 95,133,150,167,200,232,270,320,
 331, 334,350,363,367
 Надр ибн Шумайл – 82, 161
 Насафий Ахмад – 158
 Наххас – 82
 Низомий – 47,154
 Нодира – 11
 Норматов У. – 333
 Нух б. Мансур
 Нуъмон ибн Манзар
 Шидфар-80
 Оганесян Д. А. – 282
 Огаҳий – 29
 Одам а.с. - 57,86
 Озар Лутфалибек – 229,246
 Ойбек – 234
 Ойтўлди – 21,26,27
 Ойша р.а. – 240
 Олимов М -172
 Орзибеков Р. – 103,111
 Отабек Султон Алоиддин – 89
 Поливанов- 84
 Поспелов Г. Н. – 329
 Райҳоний Али – 82,161
 Рамий Шараф 230
 Расулиллоҳ с.а.в.– 38,
 39,232,243
 Рашид(иддин Ватвот) – 264
 Рахш – 31

Раҳмонов В. – 234
 Ритгер-80
 Родиёний Умар – 229,230,248
 Рожий
 Розий Шамсуддин Қайс – 109,
 164,284,285,294
 Рудаки(й) – 35,153,157,252
 Рукниддин Шайх – 86
 Румий Жалолиддин – 4,78,
 79,89
 Руний Абул Фараж - 159
 Рустам – 122
 Рустамов А. – 166, 234,288,333
 Саълаб Абу Аббос – 82, 161
 Салом Қосим – 161
 Садуси Муарриж – 82
 Сайид ибн Ҳумайд – 241
 Сайфий Бухорий – 164
 Саккокий Юсуф – 162,229,
 283,327,329
 Саид ибн Масада ал-Ахфаш –
 82
 Салмон – 264,269
 Салтиков-Шчедрин- 270
 Самарқандий Низомий Арузий
 -7,31,159,160,284
 Самарқандий Давлатшоҳ –
 86,229,246,257
 Самойлов Д. – 287
 Саройи Сайфи -8, 42,45,46
 Сарахсий Баҳромий – 35,284
 Саъдий Абдурахмон – 13,72,
 286,329,355
 Саъдий Шерозий – 42,62,267
 Сибавайх – 161
 Сидоров Е. Ю. – 329
 Сиккит – 161
 Сипохсолорбек – 36
 Сийистоний Фаррухий – 246
 Сирус Б. – 166, 288
 Соколов А. Н. – 329
 Солиҳ а.с. - 57
 Солиҳ Муҳаммад – 63,320
 Стеблева И. В. – 282
 Суйутий Жулолиддин - 236
 Сулаймон Кул – 365
 Сулаймон Ш. – 99
 Султон Иззат – 13,234,288
 Сухроб – 122
 Табризий Абу Закариё – 236
 Табризий Воҳид – 164,284
 Тайҳосбек – 44
 Талабов Э – 161
 Тарозий Шайх Аҳмад – 110,118,
 124,167,195,232, 262,286, 297
 Темур Амир – 42
 Тоий – 241
 Толстой Л. – 11
 Томастинос (Темистий)
 Томашевский Б. В. – 84
 Турди – 63
 Тусий Носириддин –
 118,164,284
 Тўйчиев У. – 172,288
 Тўйчиева Г. – 166
 Уайт – 5
 Умар ибн Убайда – 241
 Умархон Амир – 361,364,367
 Умайсал – 161
 Унсурий – 158
 Усманов Х.К – 172
 Утбий Абул Ҳасан
 Фазлий – 361
 Фараздак - 245
 Фарёбий Зоҳир – 156
 Фарруҳ – 248

Фаррухий – 158,251
 Фахрий Шамси – 164, 230,284
 Фахриддин Сохиб
 Фирдавсий – 62,63,127,153,154
 Фитрат Абдурауф – 11,12,13,
 21,63,84,99,103,112,145,167,169,
 207, 287,323,332,360
 Флотен – 182
 Форобий Абу Наср -6,7,14,72,
 103,104,113,159,162,163,173
 Фузулий – 140,331,360
 Фуркат Зокиржон –
 11,60,167,169
 Хайём Умар – 63,159
 Хайён ибн Робиъа – 241
 Хайруллаев М. – 182
 Хайр Абу Саъид – 159
 Халавий Тоъж – 230
 Халил ибн Аҳмад – 160,
 163,181,182,218,243
 Халифа Ҳожи – 229,236
 Хамраев М – 172
 Хисрав (Дехлавий) – 360
 Хожа Ахрор – 203
 Хожа Камол – 264
 Холид ибн Сафвон – 240
 Холмирзаев Ш. – 333
 Хоразмий абу абдуллоҳ – 162,
 229, 283,289
 Хоразмий Абу Бакр – 105
 Хоразмий Ҳайдар – 118
 Хорун ар-Рашид – 325
 Хос Ҳожиб Юсуф - 6, 21,343
 Хузайлий Абу Зуъайб – 241
 Хуросоний Тожидин Мўътаъ –
 89
 Чалабий Ҳисомиддин – 89
 Чалисова Н. Ю. – 229
 Чичерин А. В. – 329
 Чўлпон – 99,320,362,365
 Шайбоний – 364
 Шайхзода М. – 234,333
 Шалўгин А. – 329
 Шарафуддинов – 333
 Шарипов Х. – 166,230
 Шаъбий – 244
 Шерозий Абу Саъид Барҳаш-
 159
 Шидфар – 80
 Шкловский Б. В – 84
 Шомухамедов Ш. – 8,166
 Шоҳруҳ Мирзо – 47
 Элбек – 99,287,320,362
 Эйхенбаум Б. – 84
 Югнакий Адиб Аҳмад – 6,36,
 41,329,347
 Юханно - 5
 Юнус ибн Ҳабиб – 283
 Ясавий Аҳмад – 63,72,
 209,320,365
 Яъруб ибн Қахтон – 294
 Ўгдулмиш – 21
 Ўзғурмиш – 21
 Қазвиний Закариё
 Қазвиний Мирзо Муҳаммад -
 32, 257
 Қамарий – 251
 Карёуддахр
 Қаххор А. – 333
 Қизил Арслон – 156
 Киной – 283
 Қобус Шамсу-л-Маоли – 29
 Қодирий (Жулқунбой) – 99,322
 Қудам б. Жаъфар-81,105,
 109,182,282,283,328,338
 Қутайба – 81

Ғазорий Абу Язид – 155	Ҳасан ибн Рашиқ - 161
Ғазолий Имом – 72	Ҳасан Қора – 21
Ғазнавий Маҳмуд – 158	Ҳидоят Ризоқулихон – 229,246
Ғафуров И. – 333	Ҳожиаҳмедов А. – 172,234,288
Ҳабаший Дод Сипохсолорбек	Ҳофиз Шерозий – 62
Ҳажжож – 243	Ҳумавий Ёкут –
Ҳаййон Абу - 236	229,236,246,255
Ҳамадоний Бадиуззамон – 105	Ҳусайн Удий – 364
Ҳарақоний Абул Ҳасан – 159	Ҳусайний Атоуллоҳ – 231,270
Ҳасан Басрий – 241,243	Ҳусайний (Бойқаро) – 150,36

Асарлар кўрчаткичи

Авесто – 5,227	Анису-л-қалб – 140
Адабиёт қондалари – 12,63,69, 84,112,145,207,323	Ан-Найм – 106
Адабиёт муаллими – 72	Арғумон – 320
Адабиёт назарияси – 13,164	Аруз – 154
Адабиёт усуллари – 72	Аруз рисоласи – 118,203
Айн китоби – 161	Аруз ҳақида – 63,164,167,214
Акбару-л-афкор фи расоил ва-л-ашъор	Арузи Сайфий – 164
ал-жомеъ фил-ғино – 236	Арузи Қустос -167
Ал-Китаб – 161	Арузи Унсурий – 167
Ал-Мўъжам фи маъойири	Ашъору-л-мулук – 236
ашъору-л-ажам – 109,164, 191,192,284,285,294	Аҳмадбек – 361
Ал-Умда – 229	Бадойиъи Атоийи – 270
Ал-уйуб фи муқаффий ашъору-л- араб – 191	Бадойиъу-с-санойиъ – 232,270
Ал-ҳошияу-л-кабири али матну- л-кофий фи илму-л-аруз вал кавофий – 283	Бадойиъу-т-гарсат
Амалий ҳам назарий адабиёт	Бангу бода – 140
дарслари – 13,72,73,320,335	Барбод – 209
Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври – 63	Баҳористон – 8,47
	Бобурнома – 203
	Вафоёту-л-аъён – 236
	Введение в литературоведение – 106
	Волидийя – 203
	Гайситу – 163

Гул ва Наврӯз – 118
 Гулистон – 42,43
 Гулистони бит турки – 8,42
 Гӯзал санъат дунёсида – 72
 Диван ал-ма’ани – 82
 Девони кабир – 89
 Девони луғотит турк – 5,82,227
 Девони Фузулий – 140
 Етти жом – 140
 Жавҳару-з-зот – 78
 Жамъи мухтасар – 164
 Зайну-л-араб – 209
 Зуфунун – 365
 Илми мусикий – 203
 Илоҳийнома – 5,78
 Иршод – 236
 Ичиндаги ичиндадир -79,89
 И’жазу-л-Куръон – 229
 Ихсо ал-улум ва-т-таъриф – 14
 Калом шеър ва-л-қавофи - 6,14
 Катта мусиқа китоби – 14
 Кашфу-з-зунун – 236, 246
 Китоб асрору-л-балоға – 229
 Китоб уш шеър-6,14
 Китоби луғат -6,14
 Китоби санъати ал-китобий – 6,14
 Китоби хитоба -6,14
 Китобу-з-заҳра ва ар-риёз – 236
 Китобу-л-ажнос – 241
 Китабу-л-ма’ани – 82
 Китобу-л-одоб – 236
 Китобу-л-бадеъ – 236,237
 Китобу-л-баён – 105, 328,336
 Китобу-л-жаворих ва ас-сайд – 236
 Китобу-л-фухулату-ш-шуаро – 282
 Китабу-л-санъатайн – 161
 Китабу-с-сина’атайн – 229
 Китобу-с-сайдана
 Китобу-с-суруқот – 236
 Китобу-ш-шеър -162,173
 Китабу-л-хайвон – 328
 Комплекс усули – 72
 Лавҳу-л-махфуз – 5, 10
 Лайли ва Мажнун – 140,331,336
 Латойифи Тарозий – 118
 Лисону-т-тайр – 52
 Мавлуду шариф ёхуд хайрул башар – 63
 Мажмаъу-л-фусаҳо – 246
 Мажмуату-л-маъни – 82
 Мажолису-н-нафоис – 334
 Мактубот – 89
 Маснавийи маънавий – 89
 Матлаъу-л-эътиқод – 140
 Мафотиҳу-л-улум – 162,164, 183,229,289
 Мақома – 105
 Маҳорижу-л-хуруф (Ҳикмати аруз) - 162
 Маҳосину-л-калом – 230
 Мезону-л-авзон – 111,136, 167,200
 Меъёр фи авзону-ш-шеър – 161
 Мезону-л-заҳаб фи синоат шеър-у-л-араб - 283
 Меъёру-л-ашъор – 118, 164,167

Меъёру-л-жамоли – 164
 Меъёру-л-нусрати – 164
 Мифтоҳу-л-улум – 162,283
 Мубаййин – 203,
 Муъиниддин Парвона китоби –
 89
 Муқотиботу-л-ихвон би-ш-шеър
 – 236
 Мунозара – 63
 Мунтахаби Таржумону-л-балоға
 – 230,246
 Мушиқа китоби – 14
 Мушиқа ҳақида сўз – 14
 Мутавассит – 270
 Муфассал – 203
 Муфрадат – 52
 Мухтасар – 167,203
 Мухтасар ислом тарихи
 Мухтороту-л-Манфалутий – 326
 Муқаддима – 282
 Муҳокамату-л-луғатайн – 52,
 329,350
 Муъжаму-л-удабо – 246
 Муъжам фи илму-л-арузи – 161
 Нақиса – 218
 Нақди маоний – 35
 Нақди алфоз – 35
 Нақду-ш-шеър – 81,105,
 109,282,328,338
 Нақду-н-наسر – 105, 328,338
 Назму-л-жавоҳир – 52,57
 Насихатномаи Кайковус – 29
 Насойиму-л-муҳаббат – 36,52
 Нодир ҳикоятлар -7,34
 О прозе. О поэзии – 84
 О теория прозё- 84
 Оғани – 220
 Оташкада – 246
 Поэтика – 14
 Раҳбари нажот – 63
 Ринду Зоҳид – 140
 Рисолаи қофия – 47,285,308
 Рисолаи аруз – 47,164
 Рисолаи асғари манзума дар
 муаммо – 47
 Рисолаи кабир дар муаммо –
 47
 Рисолаи мушиқий -47
 Рисолаи мутавассит дар
 муаммо – 47
 Рисолаи сағир дар муаммо –
 47
 Ритмлар ҳақида китоб – 14
 Риторика – 14,105,338
 Сабаъи сайёр – 52,133
 Сайха – 63
 Сарикот – 35
 Сарфи форсии манзум ва
 мансур-47
 Саркаш – 218
 Сибҳату-л-аброр – 47
 Силсилату-з-заҳаб –
 8,47,82,93
 Символизм тўғрисида – 72
 Синоату-л-иншоъ – 326,335
 Сихҳат ва мараз – 140
 Соломон ва Абсол – 47
 Софистика – 15
 Суҳайл ва Гулдурсун – 42
 Суҳбату-л-асмор
 Табоширу-с-сурур - 236
 Табақоту-ш-шуаро – 220,236

Тарихи Табари(й) – 220
 Тазкирату-л-авлиё – 52
 Тазкирату-ш-шуаро – 246
 Табақоту-н-наҳвийин ва ал-
 луғавийин – 236
 Таржимону-л-балоға – 229,
 231,248,258
 Тарожим – 35
 Таянч – 161
 Теория литературў – 84
 Тибъёну-л-луғата-т-турки ало
 лисону-л-қанғали – 191
 Тилимиз – 63
 Турк адабиёти намуналари – 42
 Туркий адабиётнинг қадимги
 даври – 103
 Тухфату-л-аҳроп – 47
 Фавоиди Зиёия – 47
 Фазл аҳлининг шеърда айтилган
 фикрларини баён қилиш китоби
 – 179
 Фарҳод ва Ширин – 52
 Фи-с-саноату-ш-шеър -6,14
 Фи-т-тавҳид ва-л-адл – 325
 Фиҳи ма фиҳи -79,89,90
 Фозил одамлар шаҳри – 163
 Форс шоири Умар Хайём –
 112,153
 Форсий Қуръон – 89
 Фунуну-л-балоға – 118,119,
 167,195,262,297
 Футуризм – 72
 Хазойину-л-маоний – 52
 Хамса – 8,52,111
 Хамсаи Низомий – 218
 Хатти Бобурий – 203
 Хирадномаи Искандар -47
 Хусраву Ширин – 43
 Чаҳор мақола – 7,34
 Шохнома – 218
 Шеър ва шоирлик -
 12,63,64,103
 Шеър ва шоирлар китоби –
 81,282
 Шоир аҳволи ва шеър
 муболиғаси – 11,60
 Шоирларнинг шеър ёзиш
 санъатлари хусусида –
 15,113
 Шоирларнинг шеър ёзиш
 санъати конунлари ҳақида –
 114
 Энг эски турк адабиёти
 намуналари – 63
 Юсуф ва Зулайхо – 47,365
 Ўзбек ёш шоирлари – 63
 Ўзига хослик сирлари – 333
 Ўртоқ шоир – 333
 Ўқув – 63
 Ўзбек адабиёти намуналари
 – 63
 Ўзбек классик мусикаси ва
 унинг тарихи – 63
 Ўрхун-Энасой обидалари –
 5,227
 Қавоиди адабия - 72
 Қанзу-л-қофия – 35,284
 Қобуснома -7,29,30
 Қофия – 270
 Қутадғу билиг – 5,21,22,343
 Қустосу-л-аруз – 162
 Ғиёсу-л-луғот – 105

Ғояту-л-арузайн – 35,284
Ҳайрату-л-аброр -8,52, 53,83,95
Ҳадойиқ-с-сеҳр –
118,230,231,246,258
Ҳадойиқу-л-мўъжам – 191
Ҳалли ахбор – 236
Ҳарб иши – 203
Ҳафт авранг – 47
Ҳибату-л-ҳақойиқ - 36,343

Ҳинд сайёҳи баёноти – 63
Ҳиндистон – 162
Ҳиндларнинг грамматика ва
шеър Ҳақидаги китоблари
баёни – 179
Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад
– 52
Ҳолоти Сайид Ҳасан
Ардашер – 52

ИИстилоҳлар кўрсаткичи

Аблағу-л-булағо - 124
Абтар - 184
Авзони мавозин - 204
Авсат - 197
Адаб – 12
Адабиёт – 70,80,108
Адабиёт дарслари – 73,
Адабиёт илми - 112
Адабиёт назарияси – 13
Адабиёт тузуклари - 71
Адабиёт қоидалари – 71
Адабиётшунос – 12
Адабиётшунослик – 11
Адабий ижод – 73
Адабий навъ - 110
Адабий тур – 11
Адабий турлар – 112,118
Адабий ҳодиса – 73
Адабий юмуш – 99
Адад - 338
Адвор кутуби - 137
Адиб услуби - 332
Адно- 197
Ажам шуароси – 168,

Ажз - 120
Ажзойи афойил- 167,196
Ажзоъ - 192
Ажиб – 167,197
Аз-зорр (зарарли) - 341
Айбли - 342
Айн – 88
Акс - 252
Акси комили мутаҳодий -
253
Акси махражи мутаҳодий -
253
Акустика - 117
Ала-с-садр - 233
Алифот фи-с-сифат - 246
Аллоҳ сўзи – 9
Альғал – 30
Алқоб - 258
Амиқ- 168,171,205
Аналогия - 16
Аналҳақ - 87
Анвоъи балоғат - 232
Англатиш равиши - 357
Аниқ хабар - 339

Араб арузи – 147,161,165
 Араб филологияси - 161
 Араб-форс арузи - 166
 Араб-эрон арузи - 222
 Ариз – 168,171,205
 Аркон - 223
 Аркон шарҳи - 192
 Аруз- 30,109,110,118,146,184,
 193,201,205,210,248,252
 Аруз вазни – 146,214
 Аруз вариантлари – 164,182
 Аруз илми – 11,171,230
 Аруз маъноси - 192
 Аруз тарихи – 169,171
 Аруз техникаси - 169
 Аруз усули - 211
 Аруз фани - 169
 Аруз(и) арабий - 214
 Аруз(и) форси(й) – 214,222
 Арузийлар - 168
 Арузворий - 139
 Арузи мақбуз - 184
 Асар - 99
 Асб - 204
 Асл вазъи - 197
 Аслам - 187
 Асли(й) рукн – 221,224,301
 Ат-тарзеҳ - 233
 Ат-томм (тугал) - 342
 Афойл - 192
 Афзулу-л-уламо - 121
 Ахазз - 185
 Ахраб – 136,220
 Ахрам – 136,220
 Ашкол – 233,263
 Ашула - 146
 Аъло - 197
 Аъён – 88
 Ақалли - 120
 Ақл – 204,217
 Ақсоми саноат – 232,264
 Бадеъ - 237
 Бадиий нутқ - 85
 Бадиий сўз -8,14
 Баён - 105
 Байт –
 122,145,170,203,218,221
 Балоғат - 73
 Банд тузилиши – 111
 Бандшунослик - 111
 Бармоқ вазни- 207
 Басмалайи назм - 140
 Баҳрлар - 170
 Билиг - 104
 Билим - 22
 Бихору бухур - 140
 Босим - 145
 Бронза - 74
 Булбул - 65
 Бурҳоний (исботли) - 16
 Бўёқлар - 74
 Бадиий санъатлар - 227
 Бадиий тил ва услуб - 332
 Бадиият санъати - 238
 Бадойиъу-с-санойиъ - 270
 Бароати истихлол – 233,263
 Басит - 167,185,197,205,213
 Баҳр - 185
 Бимо - 233
 Бимо йушби ҳуззам - 233
 Бирлашган ватад (ал-ватаду-
 л-жамъ) - 184

Битим (қофия) - 320
 Битимларда оҳанг - 322
 Болиғ (балоғатли) - 342
 Бўлим - 170
 Вазн – 12,65,66,221,258
 Вазн бўлаклари - 170
 Вазн муаммолари - 162
 Вазн турлари- 160
 Вазн назарияси – 169
 Васл – 289
 Васф - 337
 Ватад – 167,173,195,219
 Ватади ирода - 197
 Ватади мажмуъ - 195
 Ватад(и) мафрук - 195
 Вақс - 204
 Вақф - 204
 Вофир – 185,205,213,218
 Гул - 65
 Гуру – 181
 Гўзал санъатлар – 70
 Дабирлик - 33
 Дактилическая рифма - 287
 Дарвиш - 91
 Дахил - 288
 Дебоча – 111,120,140
 Девон – 42, 140
 Дисирамби (дифирамб) – 104,115
 Доираи мужтамаи - 205
 Достон - 12
 Драма - 116
 Драма (дамото) – 104,115
 Ду байтий - 136
 Жабб - 204
 Жадалли (диалектик) -16
 Жадид – 201,205,213,226
 Жазл - 204
 Жазм - 204
 Жазф - 198
 Жазъ - 204
 Жам - 204
 Жамъу-л-муфрад - 233
 Жамъун ма ат-тафрик
 ва-т-таксим – 233,263
 Жанрий бирлик - 110
 Жаҳф - 204
 Женская рифма - 287
 Жузв - 170
 Жадалий (диалектик) - 245
 Жанр – 111,112
 Жанрий ўзгаришлар - 110
 Жанрлар генеологияси - 103
 Жисм ва жон - 86
 Жом - 65
 Жонон - 87
 Жоҳилийя - 110
 Жузь ва кулл - 87
 Заковат - 23
 Зарб – 30,120,184,193,205
 Зариф – 341
 Зехний юмуш - 99
 Зоҳид - 91
 Зулқофиятайн – 30,273,307
 Заиф - 341
 Залал - 204
 Замон - 328
 Зиҳоф - 204
 Зиҳофот – 201,221,224
 Зулқофиятайн мураддаф -
 308
 Ибдоъ -233,263
 Ибтидо – 120,193

Измор - 204
 Ижод - 99
 Изофа – 328,338
 Ийто – 283,285,293
 Ийҳом - 275
 Икфо – 283,285,307,317
 Иллат - 182
 Илми адаб - 230
 Илми аруз – 164,182
 Илми бадеъ – 85,105,229,236
 Илмул аруз - 214
 Илму-ш-шеър - 214
 Илтифот – 190,233,263,266
 Интибоҳ – 233,263
 Иншо - 105
 Иншо санъати - 325
 Ирсолу-л-масал – 233,263,276
 Ирсолу-л-масалайн – 233,263
 Ирқ битиги - 104
 Ислоний адабиёт - 108
 Ист - 170
 Истикро (индуктив) - 16
 Истидлол – 233,263
 Истидрок – 233,263,277
 Истиора –
 233,238,261,263,279,339
 Истифҳом – 233,263
 Итлоқ - 307
 Итмом - 190
 Ифода - 99
 Ифода йўсуни - 99
 Ифода шакллари - 103
 Ифтихор - 340
 Ихтироъ - 340
 Ишкол - 266
 Иштиқоқ - 177,231,233,248,2
 60,263,266
 Ишк нури – 78, 91
 Иънат – 190,260
 Иънату-л-қарина - 231
 Иътироз (эътироз) - 190
 Икво – 283,317
 Иқтибос – 233,261,263,267
 Иқтидоб - 260
 Иқтов - 285
 Иғроқ - 277
 Иғроқ фи-с-сифат –
 23,233,263
 Ихом – 233,261,263
 Ихому-т-том –
 233,260,263,265
 Ихом - Қ.: Ийҳом
 Йир - 103
 Йиғи-йўқлов - 104
 Кабл - 204
 Калому-л-мавзуну-л-
 муқаффа – 12,64
 Каломул мужомеъ – 233,263
 Кафф - 204
 Кизб (ёлғонли) - 341
 Киноя – 245,246
 Комил – 31,201
 Кулл - 87
 Кавн - 88
 Касф – 204,217
 Кулгили ғазалиёт - 114
 Кўг - 104
 Кўз - 65
 Кўчим табиати - 85
 Лавҳа - 339
 Лагху - 181
 Лафз (алфоз) – 80, 96

Лафз вазни - 168
 Лафзий гўзалликлар - 217
 Лафзий санъатлар - 271
 Лаффу-н-нашр - 269
 Лаффи наشري мураттаб – 233,269
 Лаффи наشري мушавваш – 233,269
 Лахн (ашула) - 339
 Лирика - 107
 Литература - 108
 Луғат таркиби - 282
 Луғз – 114,263,339,340
 Лузуму ма ло йалзаму – 260,307
 Лутф - 340
 Маа-т-тажнис – 261,263
 Мабсут - 184
 Мавзу – 84,99
 Мавзун (ваззли) - 174
 Мавсил – 233,261,263
 Мавқуф - 187
 Маддлик - 146
 Маддли - 181
 Мадид – 31,167,184,197,201,213
 Мадиди мусаммани солим - 138
 Мадхия – 31,114,328
 Мадх - 121
 Мажзу – 184,185,205
 Мажзу музал - 185
 Мажзу салим - 185
 Мажмуъ – 194,
 Мажро – 253,289,317
 Мазаммат - 120
 Мазид - 289
 Мазмун жиҳатлари - 84
 Майни куйлаш (васф ал-хамр)- 340
 Макон – 88,328, 338
 Макшуф - 187
 Малех – 233,261,263,341
 Малику-ш-шуаро - 121
 Малоҳатли - 341
 Мамдуҳ - 121
 Манзум сўз – 109,190
 Манзум шеърлар - 66
 Манокиб - 120
 Мансур – 132,133
 Мансур сўз – 109,190
 Мансур шеър - 66
 Мансуҳи кабири басит - 31
 Манхук – 186,187
 Манқабат - 120
 Манҳум – 133,
 Мардуд (рад этилган) -342
 Марсия – 31,120
 Масал - 73
 Масаммаъ - 328
 Масоқа - 275
 Маснавий – 89,110,111,123, 126,147,153
 Матал - 64
 Матвий мақтуф - 186
 Матвий мавқуф – 186
 Матлаъ - 120
 Мафоилун - 170,196,263
 Мафобилатун – 185,196,204,224
 Мафобийлун – 67,170,184,186, 204,212,224
 Мафъилоту - 224
 Мафъул - 189

Мафъулоту – 186,196,204,224
 Мафъулу – 136,212
 Мафъулун - 136
 Махбун - 184
 Маштур – 186,205
 Махдуд сўзлар - 173
 Махзуф - 184
 Маҳосину-л-калом - 230
 Маънавий гўзалликлар - 274
 Маънавий санъатлар - 231
 Маъни ва лафз – 80,81
 Маъни – 88,94
 Маъно - 327
 Маърифати бадойиъ маҳосин - 259
 Маъкул - 342
 Мақбул (қабул қилинган) - 342
 Мақбул мақтуф - 186
 Мақлубу-л-баъз – 233,261,263
 Мақлубу-л-кулл – 233,261,263
 Мақлубу-л-муҷаннаҳ – 233,261,263
 Мақлубу-л-муставий – 233,261,263
 Мақома - 105
 Мақомот (манқабалар) - 108
 Мақтаъ – 120,233,261,263
 Мақтуфъ - 185
 Мақтуъ - 184
 Мағлата – 233,261,263
 Мерос - 25
 Метр - 164
 Метрик - 160
 Метрик тизим – 161,165
 Метрика - 161
 Меъморчилик - 70
 Миздивож (ҳамжинс байтлар) - 328
 Мисол (аналогия) - 17
 Мисраъ – 170,221,
 Миқдор – 328
 Моҳият - 80
 Муаммо – 261,268,269
 Муболаға - 340
 Муваана (параллел) - 30
 Муважжаҳ – 233,261,263
 Мувассал (уланган) - 30
 Мувашшаҳ – 233,261,268,269
 Мувофиқ - 167,197,
 Мужаннас – 126,167
 Мужаррад – 231,233,261,263
 Мужаррадли муқайяд - 317
 Мужонаса - 189
 Мужтасс – 188,201,205,213,225
 Музал - 184
 Музаҳиф – 197, 198
 Музореи аҳраб - 31
 Музориъ – 167,187,197,201,205,213,225
 Музмар – 167,185
 Музҳар – 167,197,
 Муқаррар – 257,261,263
 Муқаррари қабих – 233,261,263
 Муламмаъ – 233,257,261,263
 Мумтоз адабиётшунослик - 83
 Мумтоз поэтика – 110
 Мундариж - 167
 Мундарижа – 111,197,
 Мунсариж – 167,197,

Мунсариҳ – 187,201,205,213,225
 Мунсариҳи матвийи мавкуф - 138
 Мунтахаб – 167,197,
 Мураббаъ – 233,261,263
 Мураббаъ мухаммас мусаддас - 150
 Мураддаф (радибли) - 30
 Мураффал - 185
 Мураддаф - 308
 Муруоту-н-назир - 233,261,263
 Мусалсал – 233,261,263
 Мусаммат – 110,111
 Мусика назарияси – 162
 Мусикий - 70
 Мустваар (қўчма маъноли) - 30
 Муствавий (равон) - 30
 Муствазод – 110,111,138
 Муствазоди мусаммат – 149
 Муствафъилун – 185,187,204,212,224
 Муствахиёт (ўзгариш) - 30
 Мутааххирлар - 196
 Мутававал – 110,198
 Мутавосий - 300
 Мутаваотир – 299,317
 Мутадорик – 167,198,201,205,213, 226,290,299,317
 Мутадорикун мурақориб – 285
 Мутагалзал – 233,261,263
 Мутагад – 233,261
 Мутагазийд – 286,299,300
 Мутагаковис – 299,300,301,317
 Мутагаммиму-л-анқос - 124
 Мутародиф – 285,299
 Мутародифи матлун – 233,261,263
 Мутарожиҳ – 286,299
 Мутарокиб – 299,300,317
 Мутасови – 286,299
 Мутатаввил - 131
 Мутафъилун – 185,204,224
 Мутагаддимлар – 195
 Мутагакориб – 31,167,188,198,205,225
 Мутагакориви мусаммани маҳзуф (маснавий вазни) - 20
 Мутагаҳодий – 253
 Мутлак руҳ - 87
 Мутагабақа – 189,231,243
 Мутагайниба – 120,340
 Муттағиқу-л-ажзо – 197
 Муғоалатун - 224
 Муғоҳара - 114
 Мухаллаъ (бўртмоқ) – 30,184
 Мухталифу-л-ажзо – 197
 Мухтамили-з-зиддайн – 223,261,263
 Мушаббаҳ - 279
 Мушаббаҳ биҳ ваҷҳи - 279
 Мушавваш - 269
 Мушаҷҷар – 233,261,263
 Мушоара - 111
 Муҳаббатнома - 138
 Муҳит – 167,197,
 Муҳтамалу-з-зиддайн - 274
 Мутагаллим (сўзловчи нотик) - 337
 Мутародиф – 290, 317
 Мутагад – 251,261,263
 Мутаносиб – 261,263,233

Мувашшаҳ - 256
 Мумтоз поэтика - 227
 Мустафъилун - 204
 Мутаносиф – 197,167
 Мусаммати муашшар - 130
 Мусаммати мураббаъ - 130
 Мусаммати мусаддас - 130
 Мусаммати мухаммас - 130
 Муножот - 120
 Муаммо – 11,111,233,263
 Муаммо аркони - 118
 Муаммо усули - 118
 Муаллиф - 109
 Мувашшаҳ (безатилган) – 30,
 111,263
 Мужонис (жинсдош) - 30
 Муздаваж (жуфт) - 30
 Музмар (яширин) – 30,197
 Мукаррар (такрор) – 30, 223
 Мулавван (бўялган) - 30
 Мумтоз жанрлар - 112
 Мумтоз шеърият - 112
 Мундарижа – 84,99
 Муншид (ўқиб берувчи) - 19
 Мусажжаъ (қофиядош) - 30
 Мусаммат – 30,130
 Мутагод (қарама қарши) - 30
 Муталойим – 167,197
 Муташобих (аллегорик) - 30
 Мутақариб – 201
 Мутобиқ (уйғун) - 30
 Мушокил (шаклдош) –
 30,167,197,201,205,213,226
 Муқаддима - 33
 Муқаййади мутлақу мужаррад-
 285
 Муқайяд - 317
 Муқаттаъ (кесик) - 30
 Муқаффо (манзум қисса) -
 126
 Муқорин – 167,197
 Муқтадоб – 231
 Муқтазаб –
 31,167,188,197,201,205,213,2
 25
 Муғаййарий – 205
 Муғолата - 269
 Навҳа (марсия) - 115
 Назарий манбалар - 85
 Назарий талқин - 84
 Назира - 111
 Назм – 31, 107, 133, 145
 Назм шакллари - 110
 Насри мусажжаъ (қофияли
 наср) - 219
 Насихат қўплиги мавоъиз -
 340
 Наср – 31, 105, 107, 145
 Наср ва назм – 11,104,119
 Наср санъати - 329
 Насрий нома – 108
 Нафаз - 289
 Нафъли - 341
 Нақс - 204
 Наҳв – 73,325
 Наҳв илми – 163,177
 Наҳр - 204
 Наът - 120
 Ноаниқ қофия - 288
 Нозик - 341
 Ноирали мутлақ
 Нойира - 289

Нома – 135, 136
 Номаи аъмол – 135, 136
 Нотиклар - 176
 Нофеъ - 341
 Ноқис (нуқсонли) - 342
 Нутқ - 329
 Нутқ гўзаллиги - 6
 Образ - 84
 Овозли ҳижо - 287
 Одоби қуллиёт - 108
 Олқиш - 104
 Орғуштак - 137
 Оҳанг – 161
 Оҳанглик битим - 322
 Оҳангсиз услуб - 320
 Панд - 340
 Поэма – 104,115
 Проза - 108
 Рабоянда – 136
 Рабъ - 204
 Равий - 310
 Радду-л-матлаъ – 233,263
 Радду-л-фажр – 233,263
 Радиф – 307,309
 Ражаз – 167,186,198,201,
 205,213,225,328
 Ражази матвий - 31
 Рамал – 167,198,201,205,213,225
 Рамали мажнун - 31
 Рамали мансуҳ - 31
 Рамали мусаммани максур - 139
 Рамз – 127,339
 Рамзий қаҳрамон - 21
 Расоил (мактуб) - 341
 Расс - 314
 Рассом - 19
 Рақто – 233,263
 Ривоят – 101,341
 Ридф – 307,309,310
 Ридфи зоид – 310,311
 Ридфли мутлақ - 317
 Ритм (зарб) – 161,173
 Ритмик бирлик – 162,163
 Ритмик бўлак - 171
 Ритмили - 173
 Риторика (риторий) –
 104,115
 Рост - 341
 Рубоий –
 89,110,111,112,125,148
 Рубоийи мусарраъ - 125
 Рубоийи ҳиссий - 126
 Ружуъ - 277
 Рукн – 164, 170, 223
 Руқуб (марқуб) - 192
 Рух - 83
 Рўмон - 12
 Сажъ - 272
 Сабаб – 173,195,219
 Сабаб(и) сақил - 184,223
 Сабаби таълиф - 120
 Сабаби хафиф - 223
 Сав - 103
 Савобли - 341
 Саволу жавоб – 233,253,263
 Садир - 296
 Садр – 120,193,205
 Сажъу-л-мувозана – 233,263
 Сажъу-л-мутаборий –
 233,263
 Сажъу-л-мутарраф – 233,263

Салжуклилар сарой адабиёти - 112
 Салиб - 197
 Салиб сабаб - 167
 Салим – 186, 198
 Салм - 204
 Сандруч - 104
 Саноеъ - 164
 Санъат - 69
 Санъат аҳли - 19
 Санъатлар - 236
 Санъатлар илми - 110
 Сареъ – 167,197
 Сарих – 167,197
 Сарих – 186, 201, 205, 225
 Сарм - 204
 Сарф – 73,325
 Сарф ва нахв - 161
 Сарфийлар - 168
 Сатира (сатуро) – 104,115,116
 Сақил – 167,193
 Сақил сабаб (оғир сабаб) – 164,184
 Саҳиҳ – 167,197,205,341
 Сехри хилол – 233,263
 Сидқ садоқатли - 341
 Сиёқу-л-эъдод – 233,263
 Силлабик - 160
 Силлабо-тоник - 160
 Синад – 283,285,293,318
 Сокин (ҳаракатсиз) - 193
 Сомий (эшитувчи) - 19
 Софист - 16
 Сочиқ сўз - 66
 Сочиқ шеър - 66
 Сочим – 106, 145
 Сочим шеър - 66
 Сочма – 106, 180
 Сочма услуб - 321
 Стопа – 170, 218
 Строфика - 111
 Сугро ва кубро - 203
 Суку (маълум) - 275
 Сукунли (ҳаракатсиз) ҳарфлар - 163
 Сулужисмус (силологизм) - 17
 Сураат - 78,87,91
 Сураат ва маъни – 78,86,89
 Суруф (мадҳия) - 340
 Сўз – 4,22,93
 Сўзлар - 74
 Сўзнинг бадоеъи - 120
 Сўз ғояти - 133
 Сўз кудрати - 48
 Сўз баҳри - 95
 Сўз гуҳари - 53
 Сўз гўзалликлари - 230
 Сўз майи - 95
 Сўз панжаси - 48
 Сўз сайқали - 48
 Сўз услуби – 330,357
 Сюжет – 84,282
 Таажжуб – 233, 263
 Табзуғ - 104
 Тавжих - 274
 Тавил – 184, 218, 225
 Тавил доираси – 168, 171
 Таврия - 275
 Тавфиқ (мувофиқлик) - 87
 Тавҳид - 86
 Тажнисот – 259,264

Тажнис – 137, 241
 Тажниси мукаррар – 231,233,
 259,263
 Тажниси мураддад – 231,233,
 259,263
 Тажниси мураккаб – 231,233,
 259,263
 Тажниси мутарраф – 231,233,
 259,263
 Тажниси ноқис -231,233,259,263
 Тажниси том – 231,233,259,
 263,264
 Тажнису-з-зойид – 233,263,265
 Тасҳиф – 259,263,265
 Тажнису-л-хат – 233, 259, 263
 Тажоҳилу-л-ориф – 233,
 263,275
 Тажрид - 270
 Тазмин – 233,263
 Тазмину-л-муздаваж –
 231,233,263
 Тайй - 204
 Тамаддуҳ - 120
 Тамсил – 16,279
 Тамсилий (аналогия) - 16
 Танвин - 192
 Танвинли - 181
 Тангрикла - 104
 Тансику-с-сифот - 233,263
 Гарду-л-акс – 233,263
 Таржеъ - 128
 Таржима – 233,263
 Тарийъ - 190
 Таркиб (композиция) -83,85,96
 Таркиббанд - 111,152
 Таржиъбанд – 111,152
 Тарсийъ (тарсейъ)–
 233,263,283,291
 Тартиб (сюжет) – 85,99,101
 Тарфил - 204
 Тасбиғ - 204
 Тасвир воситалари - 85
 Тасмит – 190,283,291
 Тасрийъ – 190,291
 Тасҳиф - 233
 Тафсир - 105
 Тафсиру-л-жало - 233
 Тафсиру-л-хафо - 233
 Тахаллус - 122
 Тахаллус илми - 30
 Ташбеҳи мутлақ - 233,263
 Ташбеҳу-л-акс – 233,263,279
 Ташбеҳу-л-измор –
 233,263,279
 Ташбеҳу-л-киноят -233,
 263,279
 Ташбеҳу-л-муфрад – 233,263
 Ташбеҳу-т-тасвият – 233,263
 Ташбеҳу-т-тафзил – 233,263
 Ташбиҳ – 19,189
 Ташбиҳи макний – 231,279
 Ташбиҳи маршрут - 279
 Ташбиҳи муздавиж - 231,279
 Ташбиҳи мутлақ - 279,
 Ташбиҳи сарих - 279
 Ташбиҳи тасвиййат – 231,
 279
 Ташбиҳи тафзил - 279
 Ташриҳ - 273
 Ташҳис - 204
 Таҳлил ва талқин - 85
 Таъаххара - 340

Таъкиду-л-мадҳ - 233
 Таълиф (ё тасниф) - 99
 Таъриз - 281
 Таъсис – 313
 Тақтиъ қоидалари - 171
 Тақдим - 340
 Тақлид - 15
 Тақлидий бўлмаган санъатлар -
 76
 Тақлидий санъатлар - 76
 Тақлид (ташбих) - 176
 Тақлидчи - 16
 Тақтиъ - 120
 Тизим - 145
 Тилак (ғоя) - 100
 Тимсол (образ) - 339
 Трагўзиё (трагедия) – 104,115
 Тўйуқ - 104
 Турк илми - 112
 Турк лафзи - 107
 Туркий - 139
 Туркий адабиёт - 103
 Туркий алфоз - 170
 Туроқ - 170,173,216
 Туюғ - 137
 Туюқ - 104, 111
 Тўлик х(и)жо - 216
 Тўплам - 170
 Тўртлик - 104
 Удабо - 73
 Ударнўе слогги – 287
 Уйуби қофия - 285
 Улуму-л-хамса - 327
 Умумаруз илми - 168
 Умумий тил услуби - 360
 Услуб - 99

Усули ситта - 195
 Фаал -212
 Фаилун -212
 Фалсафий шеър - 340
 Фард – 111,132
 Фаросат (интуиция) -17
 Фаръи(й) рукнлар – 221,224
 Фасих - 341
 Фасоҳатли - 341
 Фаулун -196,224
 Фаулунчилик - 171
 Фаълун -212
 Фаълун -185,196
 Факк -206
 Фикр - 80
 Фоилотун - 184
 Фоилун - 184
 Фоиълотун -186,187
 Фойдали - 341
 Форс - 147
 Форс арузи - 166
 Форс арузийлари - 171
 Форсийзабон арузийлар -
 165
 Форс-тожик арузи – 166,172
 Фосила – 167,219
 Фосилаи суғро -196,223
 Фосилаи қубро -196,223
 Фотиха - 120
 Фобилотун -224
 Фобилун - 185,224
 Фузул (яроксиз) - 342
 Фуруъ - 192
 Хабар (ҳадис) - 339
 Хабар ва фараз - 328
 Хабл - 204

Хабн - 198,204
 Хазф - 290
 Хайл - 133
 Хайфо - 233,261
 Хаёл - 261
 Харб - 204
 Харм - 198,204
 Хат - 65
 Хаго - 341
 Хафиф - 164,299,187,201
 Хашву-л-қабих -233,263
 Хашву-л-малех - 263,261
 Хашву-л-мутавассит - 233,263
 Хитоба (риторика) -
 16,105,108,175
 Хотима - 120
 Хумор - 65
 Хуруж - 314
 Ч(и)тана – 222,
 Чанда – 163,180
 Чинга - 138
 Чистон - 111
 Чўбчак - 64
 Чўзғи - 207
 Шакл - 204
 Шакл ва мазмун - 78
 Шакл ва маъни - 78
 Шакл ва мундарижа - 78
 Шакл унсурлари -8 4
 Шароб - 65
 Шатр - 204
 Шеър - 18,34,65,258,
 Шеър жинслари - 192
 Шеър исмлари - 248
 Шеър навълари - 17,35,114
 Шеър санъати - 11,16,
 Шеър табиати - 140
 Шеър табъи - 160
 Шеър танқиди - 109,189
 Шеър таърифи - 6
 Шеър таҳлили - 110
 Шеър тузилиши - 160
 Шеърый асар - 86
 Шеърый жанрлар - 166,230
 Шеърый мулоҳаза - 16
 Шеърый санъатлар - 11,227
 Шеърый сўзлар - 162,174
 Шеърыйт танқиди - 182
 Шеърнинг қофияси – 214
 Шеърнинг аксоми - 120
 Шеърнинг вазнлари – 214
 Шеърнинг таърифи – 214
 Шибҳ - 279
 Ширинкалом - 34
 Ширу шакар - 111
 Шлока - 164,180
 Шоир - 19
 Шоирлар санъати - 20
 Шоирлик қоидаси - 30
 Шоирлик масъулияти - 140
 Шоирлик таърифи - 14
 Шукрона - 340
 Эъний - 104
 Эпик шеърыйт - 236
 Эпика ва риторика - 116
 Эпос – 103,104
 Эртақ - 64
 Этук - 103
 Эфижоносоус - 104
 Эънот - 263
 Юракчилик ва кўчирик - 107
 Яқин (аниқ) - 338

Яқин (ишончли) - 328
 Янги (ҳадис) давр - 110
 Ўз сурати - 92
 Ўйун (танс) - 70
 Ўлан - 64
 Ўтлук - 104
 Қабз - 198,204
 Қавл - 298
 Қайд - 288
 Қайдли муқайяд - 317
 Қайдли мутлақ - 317
 Қабих (тубан)- 341
 Қалб ҳузури - 92
 Қарғаш - 104
 Қариб - 167,197,201,205,213,226
 Қариби ахраб - 31
 Қасида - 110,120,147,205,153
 Қаср - 198,204
 Қатф - 204
 Қатъ - 198
 Қиёс - 34,328
 Қиёслаш (ташбих) - 338
 Қисса - 73
 Қисқа ҳ(и)жо - 216
 Қитъа - 110,111,125,147,205,340
 Қобиқ - 91
 Қофия - 11,12,65,66,110,
 120,248,258,164,282
 Қофия айблари - 284
 Қофия ва саноеъ - 182
 Қофия маънолари - 284
 Қофия синфлари - 284
 Қофия илми - 111
 Қофия назарияси - 287
 Қофия тарихи - 287
 Қофия шойгон - 302
 Қофия қоидалари - 308
 Қофия ҳарфи - 309
 Қофия ҳарфлари - 284,309
 Қофия ҳарфларининг
 ҳаракатлари - 284
 Қофия ҳудуди - 284
 Қофиясанч - 50
 Қофиясиз шеър - 298
 Қош - 65
 Қўнуг - 103
 Қўшиқ - 103,137,146
 Ғазал - 31,89,110
 Ғариб - 167,197
 Ғоя - 84
 Ҳажв - 31,120
 Ҳажвия - 114,328
 Ҳазаж - 136,185,220
 Ҳазажи ахраб - 31,136
 Ҳазажи ахрам - 136
 Ҳазажи мураббаъ - 136
 Ҳазажи мусаммани солим -
 139
 Ҳазаж(и) мусаддас(и) маҳзуф
 - 136,220
 Ҳазажи макфуф - 31
 Ҳазажи мусаммани ахраби
 макфуфи маҳзуф - 138
 Ҳазаз - 204
 Ҳазв - 204,315,340
 Ҳазил (мутойиба) - 328,340
 Ҳазм - 217
 Ҳазф - 204,231
 Ҳайкалчилик - 70
 Ҳамд - 33
 Ҳаракатлантирувчи - 328
 Ҳаракатланувчи - 328

Ҳаракатли ҳарфлар - 163
Ҳаракоти қофия - 285
Ҳарф - 207
Ҳасби ҳол - 111
Ҳашв - 193
Ҳаққоний- 341
Ҳикмат - 328
Ҳижо вазни - 214
Ҳикмат - 340
Ҳикоя - 12,73,101,341
Ҳинд метрикаси - 162
Ҳулуб (маҳлуб) -192
Ҳусни тазмин - 246
Ҳусни-л-ибтидоъ - 246
Ҳусну-г-талаб - 233,264
Ҳусну-л-матлаъ - 121,233,261,263
Ҳусну-л-мақтаъ - 123,233,264
Ҳусну-л-тахаллус - 233,263
Ҳусну-г-таълил - 233
Ҳол - 65,338

МУНДАРИЖА

Ҳ.Болтабоев. Мумтоз адабиётнинг бадиийлик асоси ва лисоний гўзалликлари..4

БАДИИЙ СЎЗ ТАБИАТИ, ШОИРЛИК ТАЪРИФИ

Абу Наср Форобий. «Шоирларнинг шеър ёзиш санъати қонунлари ҳақида» асаридан... (арабчадан А. Ирисов таржимаси).19

Юсуф Хос Хожиб. «Қутадғу билиг»дан (Қ. Каримов таъдбири асосида).

Кайковус. «Қобуснома»дан..(Форсийдан Огаҳий таржимаси)

Низомий Арузий Самарқандий. «Нодир ҳикоятлар»дан.. (Форсчадан М. Ҳасаний таржимаси).

Адиб Аҳмад Югнакий. «Ҳибату-л-ҳақойик»дан.. (Қ. Маҳмудов таъдбири ва насрий баёни асосида).

Сайфи Саройи. "Гулистони бит турки"дан.. (Н. Даврон таъдбири асосида).

Абдурахмон Жомий «Силсилату-з-захҳаб»дан.. (Боқир таржимаси).

Алишер Навоий. «Ҳайрату-л-аброр»дан..(А. Ҳайитметов нашри асосида).

«Назму-л-жавохир»дан.. (С. Ғаниева таъдбири асосида).

Зокиржон Фурқат. «Шоир аҳли ва шеър муволиғаси хусусида» асаридан.. (Х. Расул таъдбири асосида).

Абдурауф Фитрат. «Шеър ва шоирлик»дан.. (Ҳ. Болтабоев таъдбири асосида).

«Адабиёт қоидалари»дан.. (Ҳ. Болтабоев таъдбири асосида).

Абдурахмон Саъдий. «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари»дан.. (Ҳ. Болтабоев таъдбири асосида).

СУРАТ (ШАКЛ) ВА МАЪНИ БИРЛИГИ

Фаридиддин Аттор. «Жавҳару-з-зот» асаридан.. (Н. Комилов талқини асосида).

Мавлоно Жалолиддин Румий. «Фиҳи мо фиҳи»дан..(Туркча орқали У. Ҳамдамов таржимаси).

Абдурахмон Жомий «Силсилату-з-захҳаб»дан..(Боқир таржимаси).

Алишер Навоий. «Ҳайрату-л-аброр»дан..(А. Ҳайитметов таъдбири асосида).

Абдурауф Фитрат. «Адабиёт қоидалари»дан.. (Ҳ. Болтабоев таъдбири асосида).

АДАБИЙ ТУРЛАР, ШЕЪР НАВЛАРИ

Абу Наср Форобий. «Шоирларнинг шеър ёзиш конунлари ҳақида»дан (арабчадан А. Ирисов таржимаси).

Шайх Аҳмад Тарозий. «Фунуну-л-балоға»дан..(А. Ҳайитметов табдили асосида).

Алишер Навоий. «Саъбаи сайёр»дан..(П. Шамсиев наشري асосида)..

«Мезону-л-авзон»дан..(Иzzат Султон матни асосида)

Фузулий. «Девон» деб очасидан..(Х. Расул табдили асосида)..

Абдурауф Фитрат. «Адабиёт қоидалари»дан.. (Х. Болтабоев табдили асосида)..

«Форс шоири Умар Хайём»дан.. (Х. Болтабоев табдили асосида)..

ШЕЪР ТУЗИЛИШИ. АРУЗ ИЛМИ

Абу Наср Форобий. «Шеър санъати»дан..(арабчадан А. Ирисов таржимаси)..

Абу Райҳон Беруний. «Ҳиндларнинг грамматика ва шеър ҳақидаги китоблари баёни»дан..(арабчадан А. Ирисов таржимаси)..

Абу Абдуллоҳ Хоразмий. «Мафотиҳу-л-улум»дан.. (арабчадан М. Зиёвуддинова таржимаси)..

Шамсиддин Қайс Розий. «Ал-Мўъжам»дан..(Форсчадан Х. Болтабоев ва Д. Юсупова таржимаси)..

Шайх Аҳмад Тарозий. «Фунуну-л-балоға»дан (А. Ҳайитметов табдили асосида)..

Алишер Навоий. «Мезону-л-авзон»дан (Иzzат Султон матни асосида)..

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Аруз рисоласи»дан..(С. Ҳасанов табдили асосида)..

Абдурауф Фитрат. «Адабиёт қоидалари»дан.. (Х. Болтабоев табдили асосида)..

«Аруз ҳақида»дан.. (Х. Болтабоев табдили асосида).1

БАДИИЙ САНЪАТЛАР

Ибн Муътаzz. «Китобу-л-бадеъ»дан.. (Русчадан Маҳкам Маҳмудов таржимаси)..

Умар Родуёний. «Таржимону-л-балоға»дан.. (Форсчадан Х. Болтабоев ва Д. Юсупова таржимаси)..

Рашидиддин Ватвот. «Ҳадойику-с-сеҳр»дан..(Форсчадан Х. Болтабоев таржимаси)..

Шайх Аҳмад Тарозий. «Фунуну-л-балоға»дан..(А. Ҳайитметов табдили асосида)..

Атоуллоҳ Ҳусайний. «Бадойиъу-с-санойиъ»дан..(Форсчидан А. Рустамов таржимаси)..

ҚОФИЯ ИЛМИ

Абу Абдуллоҳ Хоразмий. «Мафотиҳу-л-улум»дан.. (арабчадан М. Зиёвуддинова таржимаси)..

Шамсиддин Қайс Розий. «Ал-Мўъжам»дан.. Форсчадан Ҳ. Болтабоев ва Д. Юсупова таржимаси)..

Шайх Аҳмад Тарозий. «Фунуну-л-балоға»дан.. (А. Ҳайитметов табдили асосида)..

Абдурахмон Жомий. «Рисолаи қофия»..(Форсчадан Д.Юсупова таржимаси)..

Абдурахмон Саъдий. «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари»дан.. (Ҳ. Болтабоев табдили асосида)..

Абдурауф Фитрат. «Адабиёт қоидалари»дан.. (Ҳ. Болтабоев табдили асосида).

ТИЛ ОДОБИ, БАДИИЙ НУТҚ ва УСЛУБ

Бишр ибн Муътамир. «Санъату-л-иншо»дан...(Русчадан М. Маҳмудов таржимаси).

Қудама ибн Жаъфар «Нақду-н-наср» (Русчадан М. Маҳмудов таржимаси).

Юсуф Хос Хожиб. «Қутадғу билиг»дан..(Қ. Каримов табдили асосида).

Адиб Аҳмад Югнакий. «Ҳибату-л-хақойиқ»дан..(Қ. Маҳмудов табдили ва насрий баёни асосида).

Алишер Навоий. «Муҳокамату-л-луғатайн»дан..(И. Султон матни асосида).

Абдурахмон Саъдий. «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари»дан.. (Ҳ. Болтабоев табдили асосида)

Абдурауф Фитрат. «Адабиёт қоидалари»дан.. (Ҳ. Болтабоев табдили асосида)

Изоҳлар..

Исмлар кўрсаткичи..

Асарлар кўрсаткичи..

Истилоҳлар кўрсаткичи.

